

Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй
Академія муніципального управління

Сталий розвиток суспільства

Навчальний посібник

Київ – 2011

Сталий розвиток суспільства: навчальний посібник / авт.: А. Садовенко, Л. Масловська, В. Середа, Т. Тимочко. – 2 вид. – К.; 2011. – 392 с.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист Міністерства від 04.08.2011 №1/11-7263).

У посібнику розглянуто сутність, актуальність, причини та передумови сталого розвитку, роль ООН у вирішенні глобальних проблем людства, значення сталого розвитку для економічного зростання, впровадження принципів сталого розвитку в Україні, можливості використання інструменту соціальної мобілізації для сталого місцевого розвитку, а також досвід проєктів ПРООН в напрямку впровадження засад сталого розвитку.

Посібник підготовлено у межах проєкту «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку», який впроваджує Програма розвитку ООН в Україні, для студентів, викладачів, урядовців, широкого загалу – усіх, хто цікавиться проблемами сталого розвитку.

Думки, висновки чи рекомендації належать авторам та упорядникам цього видання і не обов'язково відображають погляди Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй чи інших агенцій ООН.

Автори:

Садовенко Анатолій Павлович, кандидат історичних наук, доцент (вступ, розділи 1, 5, 6, 7, 10, післямова);

Масловська Людмила Цезарівна, доктор економічних наук, професор (розділ 3);

Середа Валентина Іванівна, кандидат економічних наук, доцент (розділи 2, 3, 8, 9);

Тимочко Тетяна Валентинівна, Голова Всеукраїнської екологічної ліги (розділ 4).

Науковий редактор, керівник авторського колективу А.П.Садовенко.

Рецензенти:

Корецький Микола Христофорович, д.н.держ-упр., професор, завідувач відділом інвестиційної політики та розвитку місцевого самоврядування Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Лях Віталій Васильович, д. філос.н., професор, завідувач відділу історії зарубіжної філософії Інституту філософії ім.Г.С.Сковороди НАН України;

Удовиченко Володимир Петрович, д.е.н., професор, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки, міський голова м.Славутича;

Посібник видається в рамках проєкту ПРООН «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку» за фінансової підтримки Швейцарської Конфедерації.

Усі матеріали цієї публікації можуть бути вільно використані як повністю, так і окремо. Передрук повинен містити посилання на Представництво Програми розвитку ООН в Україні.

Представництво ПРООН всіляко вітає якнайширше поширення його інформаційної продукції серед ЗМІ, органів державної та місцевої влади, громадських організацій, аналітичних центрів, освітніх установ тощо.

ЗМІСТ

	Стор.
Вступне слово	6
Вступ	8
Передмова до першого видання	10
Розділ 1. Сталий розвиток суспільства – глобальний виклик врядуванню XXI століття	17
1.1. Актуальність проблеми сталого розвитку.....	17
1.2. Причини виникнення ідей сталого розвитку	18
1.3. Сутність сталого розвитку.....	25
1.4. Передумови сталого розвитку.....	28
1.5. Взаємозв'язок людини і людства з природою	30
1.6. Основні засади нового управління.....	37
Розділ 2. Роль ООН у визначенні засад сталого розвитку	49
2.1. Система Організації Об'єднаних Націй	49
2.2. Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992р.)	56
2.3. Саміт тисячоліття.....	63
2.4. Цілі розвитку тисячоліття	64
2.5. Світовий саміт зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002р.)	67
2.6. Саміт ООН з питань Цілей розвитку тисячоліття (2010 р.)	72
Розділ 3. Економічне зростання і сталий розвиток.....	83
3.1. Економічний розвиток та економічне зростання	83
3.2. Фактори економічного зростання і сталий розвиток	88
3.3. Теорії сталого розвитку	93
3.4. Слабка та сильна стійкість	96
3.5. Індикатори сталого розвитку	101
Розділ 4. Екологічні проблеми у контексті сталого розвитку	119
4.1. Актуальність екологічно збалансованого розвитку	119
4.2. Основні екологічні проблеми України	122
4.3. Екологічні проблеми у стратегії національної безпеки України	130
4.4. Пріоритети збалансованого розвитку	135

Розділ 5. Людський розвиток як головний чинник і показник суспільного прогресу	149
5.1. Поняття людського розвитку, методи його вимірювання	150
5.2. Рівень життя і людський розвиток	155
5.3. Здоров'я, тривалість життя і людський розвиток	161
5.4. Освіта і людський розвиток	167
5.5. Людський розвиток і гендер	171
Розділ 6. Науковий та освітній виміри сталого розвитку суспільства	183
6.1. Роль науки та освіти у визначенні засад сталого розвитку	183
6.2. Зміцнення наукової бази з метою сталого розвитку і нового управління	187
6.3. Розширення наукового знання про систему Земля	189
6.4. Вдосконалення довгострокових наукових оцінок і прогнозів	191
6.5. Створення наукового потенціалу	192
6.6. Переорієнтація освіти на сталий розвиток	194
6.7. Розширення поінформованості населення	198
Розділ 7. Взаємодія національних, групових, приватних інтересів та сталий розвиток	205
7.1. Розбіжності інтересів у глобалізованому просторі	205
7.2. Конфлікти між окремими групами інтересів у сучасному світі	207
7.3. Перспективи подолання конфлікту інтересів	210
7.4. Роль громадянського суспільства	214
Розділ 8. Україна в контексті переходу на засади сталого розвитку	231
8.1. Проблеми сучасного економічного розвитку України	231
8.2. Цілі розвитку тисячоліття та Україна	236
8.3. Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку	242
8.4. Індикатори сталого розвитку в Україні	245
Розділ 9. Соціальна мобілізація для сталого місцевого розвитку	259
9.1. Роль громад у розвитку суспільства	259
9.2. Соціальна мобілізація	263
9.3. Складові елементи соціальної мобілізації	266

9.4. Механізм впровадження соціальної мобілізації	270
9.5. Проект «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку»	277
9.6. Проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»	285
9.7. Проекти «Програма розвитку та інтеграції Криму» і «Чорнобильська програма відродження та розвитку»	288
Розділ 10. Стратегічне планування сталого місцевого розвитку	305
10.1. Глобальний вимір сталого місцевого розвитку	306
10.2. Значення стратегічного планування на місцевому рівні	312
10.3. Організація розробки стратегій сталого місцевого розвитку	319
10.4. Формулювання стратегії	321
10.5. Впровадження стратегії	329
Післямова.....	337
Перелік скорочень	340
Предметний покажчик.....	343
Іменний покажчик	345
Додатки	346

ВСТУПНЕ СЛОВО

З приємністю представляю вам друге видання навчального посібника «Сталий розвиток суспільства» - публікацію, підготовлену на основі існуючого національного та міжнародного передового досвіду і знань для сприяння сталому розвитку на місцевому рівні.

Для Організації Об'єднаних Націй сталий розвиток означає розвиток, який «задовольняє потреби нинішнього покоління, не ставлячи під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби». В якості конкретного кроку на шляху до сталого людського розвитку, багато країн світу об'єднали свої зусилля і затвердили Цілі розвитку тисячоліття (ЦРТ) – набір конкретних цілей зі зниження рівня бідності, розвитку освіти, припинення поширення ВІЛ/СНІДу та туберкульозу, захисту навколишнього середовища та сприяння гендерній рівності.

Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) сприяє принципам сталого розвитку та заохочує широке залучення й участь всіх груп населення - чоловіків і жінок - у прийнятті рішень на місцевому рівні. Для України додержання цих важливих принципів являє собою можливість розкрити людський потенціал держави і, тим самим, відреагувати на різні виклики в її розвитку. Це величезне завдання, яке потребує колективних зусиль та відданості нинішнього і майбутніх поколінь, особливо молодих людей, які зараз починають свою подорож у суспільному житті.

Саме у відповідь на швидко зростаючий інтерес до усвідомлення та реалізації цього порядку денного в Україні, особливо серед навчальних закладів держави, які бажають включити його до своїх навчальних програм, був розроблений цей навчальний посібник.

У ньому робиться спроба краще пояснити концепцію, описати існуючі методології та, використовуючи напрацьовані за десятиліття сприяння розвитку, орієнтованому на громаду, приклади і різні інструменти соціальної мобілізації, висвітлити головні кроки щодо їхнього успішного застосування. Ми вва-

жаємо, що ця публікація стане ключовим ресурсом для всіх, хто хоче більше дізнатися про сталий розвиток і зробити свій внесок у реалізацію ініціатив у цій сфері в Україні.

Ця робота не була б можливою без тісної співпраці з нашими партнерами з академічних кіл, зокрема, з Академією муніципального управління, органами місцевого самоврядування і центральними органами державної виконавчої влади, організаціями громадянського суспільства базового рівня. Ми вдячні за їхній цінний внесок, активну участь і лідерство. З нетерпінням очікуємо подальшої спільної роботи над цими важливими питаннями.

Олів'є Адам
Координатор системи ООН / Постійний представник
ПРООН в Україні

ВСТУП

Наприкінці першого десятиліття, що минуло з початку XXI століття, світові лідери зібралися на сесії Генеральної Асамблеї ООН, щоб обговорити питання, яке хвилює всіх людей – мешканців планети Земля. Точніше сказати – громадян планети Земля. Бо, залишаючись етнічно, національно різними, народи все більше зближуються, взаємно впливають і залежать один від одного. Багато в чому світова спільнота функціонує і розвивається за певними спільно визначеними правилами та з використанням спеціально створених міжнародних механізмів.

Глобалізація наче надмічним паском дедалі дужче «стягує» докупи колись розрізнені народи. Скорочуються відстані, спресовується час, у глобальному просторі люди у тісному спілкуванні намагаються будувати своє життя, з тривогою вдвляючись у майбутнє. Стає все більш очевидним, що в глобалізованому світі народи стають заручниками глобальних проблем, які стосуються усіх. Фахівці все ще сперечаються, що в тих проблемах залежить від природного саморозвитку, його циклів, а що – від людей, їхньої діяльності, яка безпосередньо впливає на довкілля.

Але безперечним є факт, що самотужки, поодиноці жодна країна не впорається з такими проблемами як кліматичні зміни, вичерпаність невідновлюваних ресурсів, особливо енергоносіїв, забруднення повітря і води, як не можна поодиноці подолати загрозу руйнівних війн, приборкати міжнародний тероризм, подолати глобальні епідемії, ВІЛ/СНІД, туберкульоз та інші небезпечні масові захворювання.

З моменту прийняття лідерами країн світу Декларації тисячоліття пройшло десять років. Де знаходиться людство, чи наблизилось воно до подолання глобальних проблем і досягнення визначених цілей? Документи ООН, національні звіти з людського розвитку свідчать про певні позитивні зрушення, що наближають досягнення ЦРТ в усьому світі. У той же час існують десятки країн, де розвиток залишається надто уповільненим. У першу чергу, через нестачу ресурсів та з низки інших причин, загальні темпи просування до визначених цілей є неприйнятними, оскільки вони не дозволяють бідним країнам, що розвиваються, не те що стати в один ряд з розвиненими країнами, а, хоч би певною мірою наблизитися до них у доступному для огляду майбутньому. Це стосується мільйонів чоловіків та жінок, дітей, молоді, літніх людей. Глобальні проблеми «нависають» над людством як покарання за егоїзм сильних та заможних, загарбницькі війни, з яких складається майже вся історія людства, насильство по відношенню до подібних собі та до природи. Для глобалі-

зованого світу, у якому народи є взаємопов'язаними та взаємозалежними, це є вкрай небезпечним. Чи існує вихід?

Вихід є. Як альтернатива сучасному незбалансованому розвитку, з'явилась концепція сталого розвитку. Розроблена на основі наукової обробки великого масиву емпіричного матеріалу, глибокого аналізу практики та синтезу нових знань, зазначена концепція отримала характер науково-теоретичного та політичного підґрунтя подальшого розвитку людської цивілізації. Роль головного модератора та координатора відіграла ООН, і в тому її велика заслуга.

Ідея сталого розвитку взята на озброєння у різних країнах. Розробляються стратегії сталого розвитку на глобальному, національному, регіональному, місцевому рівнях управління. Їхня реалізація у країнах всіх континентів дала цікаві позитивні результати, значно покращуючи управління в містах і селах. Досягається збалансованість економічного, соціального, екологічного розвитку. Кращі результати досягнуто там, де в розробці та реалізації стратегій сталого місцевого розвитку беруть активну участь місцеві громади.

Із зазначеного витікають важливі висновки. По-перше, управління суспільними процесами має перейти на засади сталого розвитку. Україні потрібно ретельно вивчати світовий досвід та адекватно реагувати на зусилля ООН у цій сфері. По друге, потрібно не лише ознайомити з ним керівників різних рівнів, а довести до відома усіх громадян та залучити їх до справи, перш за все, на рівні муніципального управління. По-третє, у цій справі треба активно використовувати вищу школу, де є всі умови для навчання зі сталого розвитку студентів різних спеціальностей, навчальних циклів, слухачів різних форм післядипломної освіти.

В Академії муніципального управління дисципліна «Сталий розвиток суспільства» викладається з 2007 року у партнерстві з Програмою розвитку ООН/Муніципальною програмою врядування та сталого розвитку. Цей досвід, цікавий сам по собі, був обговорений на трьох науково-методичних міжвузівських семінарах. Програма включала в себе і обговорення першого видання навчального посібника «Сталий розвиток суспільства». Критичні зауваження та побажання автори взяли до відома і до роботи під час підготовки другого видання.

Автори разом з ПРООН/МПВСР висловлюють щире подяку усім, хто виявив себе небайдужим до теми, особливо колегам, які внесли конкретні пропозиції щодо удосконалення навчального посібника.

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Сталий розвиток суспільства у будь-якому вимірі – чи то глобальному, національному чи місцевому – виглядає сьогодні як одна з найважливіших, невідкладних і всеосяжних проблем. Здається, людство вже наближається до того, щоб дати системні, детально прораховані, з точним передбаченням можливих наслідків відповіді на глобальні виклики епохи.

Але – лише наближається. Хоча відповіді мали бути сформульовані не сьогодні і навіть не вчора. Запізнення складає кілька десятиліть, і застережливі голоси експертів звучать усе тривожніше.

За історичними мірками термін відставання наче і незначний, але треба зважити, що крива історичного розвитку в наш час круто забирає вгору. Зміни, які раніше відбувалися протягом століть і тисячоліть і сприймалися як процес еволюційного розвитку, у наш час отримують карколомний, майже непередбачуваний характер. В основі негативних змін – безвідповідальна, беззастережна і насильницька по відношенню до природи діяльність людини. Неконтрольовані зміни довкілля стосуються основних параметрів існування екосистем, біосфери, усього комплексу, що складає систему “Земля”, і це ставить під знак питання саму можливість подальшого існування людини, людства, природи у тих формах, які є наявними дотепер.

Поки що у людства є час, аби принаймні призупинити темпи подальших небезпечних змін, розібратися з їхніми причинами, визначити і реалізувати альтернативні варіанти суспільного розвитку.

З ініціативи Організації Об’єднаних Націй, за активної участі практично усіх її органів та спеціалізованих установ з другої половини минулого століття іде напружена робота, що має на меті довести до світової громадськості розуміння характеру і масштабів небезпеки, скоординувати діяльність міжнародних організацій, урядів, неурядових організацій, науковців у пошуку та реалізації адекватних заходів щодо зниження рівня глобальних загроз.

Йдеться про нову парадигму суспільного розвитку. Індустріальна модель, що була панівною у минулому столітті, завела у безвихідь. Вона призвела до виснаження ресурсів, перенапруги і руйнування екосистем, порушення природної рівноваги. Водночас вона дала переваги тим, хто був заможним і зміг

вирватися вперед, і залишила на узбіччі світового розвитку десятки країн. Відмова від основних негативних засад індустріальної моделі, творчий пошук світових лідерів, науковців, урядів, призвели до формування і закріплення в документах ООН концепції сталого розвитку.

Теорія і практика сталого розвитку суспільства як на глобальному, так і на національному, регіональному чи місцевому рівні, є відображенням об'єктивної потреби переорієнтації економічного, усього суспільного розвитку з урахуванням нагальної вимоги збереження природного та людського потенціалу для нинішнього та майбутніх поколінь.

Реалізація цієї об'єктивної потреби, її повнота і глибина значною мірою залежить від суб'єктивних факторів. Йдеться не лише про розуміння зазначеної потреби, а й про ставлення до неї, опанування шляхів реалізації, готовність людей активно підтримувати відповідну стратегію, особисто брати участь у її реалізації. Завдяки зусиллям ООН ця надзвичайно важлива і складна проблема піднята на найвищій щаблі міжнародної взаємодії.

Водночас вона завжди має конкретний місцевий вимір, бо саме у конкретному місті, містечку, селі, протікає життя кожної окремої людини, реалізуються її інтереси, вирішуються повсякденні проблеми.

Світовий досвід доводить, що збалансований суспільний розвиток найбільш повно реалізується за умови використання такого ефективного інструменту, як ініціатива місцевих громад, їхня активна участь у прийнятті та реалізації управлінських рішень щодо проблем, що стосуються як спільноти, так і окремої людини.

У той же час масова і ефективна соціальна мобілізація задля збалансованого місцевого розвитку можлива лише за умови усвідомлення широким загалом його концептуальних основ, шляхів реалізації, нормативно-правових, інституційних, матеріальних засад, внутрішніх та зовнішніх політичних та економічних умов.

Отже, йдеться про необхідність науково-теоретичного осмислення, потужної освітньо-роз'яснювальної роботи серед широкого загалу громадян, муніципальних службовців, виборних осіб місцевого самоврядування. Свій внесок у цю роботу мають зробити усі складові існуючої системи освіти – школи, вищі навчальні заклади, установи післядипломної освіти та підвищення кваліфікації кадрів.

Особлива роль у цій справі належить вищій школі, де наукова робота поєд-

нана з освітньою, існує потужний кадровий науково–педагогічний потенціал, відповідна навчальна база. Саме тут підготовка нової генерації фахівців повинна разом із засвоєнням суто професійних знань орієнтувати і світоглядно, і стосовно конкретної галузі діяльності на віднайдення шляхів і засобів збалансованого розвитку.

Тут є можливість ввести тематику сталого розвитку за участю громад практично в усі ланки навчально-виховного процесу – у навчальну роботу викладачів зі студентами відповідно до освітньо-професійних програм, самостійну роботу студентів, факультативні заняття, заходи культурно-освітнього та виховного характеру.

Це досить великий пласт роботи. Щоб його підняти, потрібні значні зусилля педагогічних колективів, студентів, організаторів навчання. І перш за все, необхідні усвідомлення завдань, ретельне планування, продумана підготовка та організація.

І стратегічно, і тактично було б правильним розпочати роботу з того, щоб «завести» проблематику сталого розвитку у навчальний процес, в освітні програми підготовки бакалаврів, магістрів, спеціалістів. Оскільки держава регламентує нормативну частину освіти (через затверджені освітні стандарти), варто розпочати з внесення змін до відповідних дисциплін, що викладаються (додаткові розділи, розстановка акцентів тощо), а також ввести нову навчальну дисципліну у варіативну компоненту освітніх програм.

Автори виходили з того, що така дисципліна повинна бути не вузькоспеціалізованою, а досить широкою за змістом, водночас і світоглядною, і такою, що ставить конкретні проблеми життя і діяльності людини, громадянина і підводить до пошуку шляхів ефективного та збалансованого розв’язання тих проблем.

Оскільки йдеться про розв’язання глобальних проблем, має бути розкрита роль світової співдружності, особливо ООН, її внесок в осмислення глобальних загроз та пошук засобів їхнього усунення. Разом з тим, потрібно висвітлити власне українську проблематику, стан збалансованості або розбалансованості суспільного розвитку, роль урядових інстанцій, влади в цілому, а також недержавного сектору, громадянського суспільства. У такому загальнонаціональному контексті належить висвітлити потреби, можливості, шляхи та засоби впливу громад, органів самоорганізації населення на реалізацію збалансованого розвитку стосовно місцевих проблем, що є найбільш відчутними для людей.

Тут є можливість проаналізувати і узагальнити досить строкатий досвід, набутий в багатьох регіонах України, за участю Муніципальної програми врядування і сталого розвитку/Програми розвитку ООН в Україні.

Варто окремо визначити роль знань, освітній та науковий вимір сталого розвитку. Формування світоглядних орієнтирів, прикладних знань та практичних навичок у муніципальних службовців, пересічних громадян, особливо молоді, потребує переосмислення змісту і характеру навчання, пошуку можливостей масового інформування та переконання людей, сучасних освітніх технологій.

Виходячи з зазначеного, автори вибрали назву навчальної дисципліни – “Сталий розвиток суспільства”. В Академії муніципального управління (м.Київ) у навчальні плани на економічному факультеті введено саме таку дисципліну за вибором студента. Узагальнююча назва дисципліни, на наш погляд, дає можливість врахувати специфіку навчального закладу, спрямування його навчальної діяльності, особливості освітньо-кваліфікаційних характеристик фахівців певної галузі, для якої готуються кадри.

Сталий розвиток суспільства стосується усіх без винятку вищих навчальних закладів, дуже різних за освітнім спрямуванням, можливостями, складом науковців, традиціями і ще багато чим. І саме завдяки такій строкатості можна виробити загальні підходи, методологію формування навчальних курсів, викладання тих чи тих проблем, пошуку шляхів та засобів їх розв’язання.

Вища освіта давно не байдужа до проблем сталого розвитку суспільства. Навпаки. Саме у вищій школі завдяки освітянам, науковцям виробляється більша частина наукових знань з цієї галузі. Саме тут формуються і проходять верифікацію новітні концепції, узагальнення, синтезуються нові знання. Написано чимало наукових праць, статей, монографій. Відпрацьований понятійний апарат, сформульовані цілі, задачі, проблеми сталого розвитку, аналізується його теорія і практика. Всебічно описані такі фундаментальні речі як передумови сталого розвитку, його економічний та соціальний виміри, інструменти реалізації.

Як приклад можна навести виданий у Сумах в 2007 році підручник “Соціально–економічний потенціал сталого розвитку” за редакцією професора Л.Г.Мельника (Україна) та професора Л.Хенса (Бельгія) обсягом 1120 сторінок. Він схожий на популярну енциклопедію, де є теорія і практика сталого розвитку у загальному, всесвітньому контексті. Цей підручник, підготований авторським колективом з 15 країн, може бути надзвичайно корисним під час

вивчення проблем сталого розвитку у будь-якому навчальному закладі, і не тільки в Україні.

Не підлягає сумніву, що у навчальному закладі потрібно озброїти майбутнього фахівця розумінням того, чому і яким чином, за рахунок чого можна водночас використовувати і зберігати, відновлювати природний та людський потенціал, дбаючи і про теперішні, і про наступні покоління. Та це, на наш погляд, лише половина справи.

Не менш важливим є завдання дати молодим людям навички, вміння, інструментарій досягнення хоч би й невеликих, але реальних і надзвичайно важливих змін на краще – бажанням, розумом, силою та наполегливістю людей, місцевих громад. Соціальна мобілізація з метою розв'язання конкретних місцевих проблем буття людей неможлива без обізнаних, певною мірою підготовлених, ініціативних фахівців нової генерації. Тому навчальна дисципліна не може обмежуватися лише екологічною чи еколого-економічною проблематикою.

Соціальний вимір, а краще сказати – людський вимір сталого розвитку – вимагає абсолютно нових підходів: психологічних, моральних, культурологічних, політологічних. І на перше місце виступає не власне економічна проблематика, а спадкоємність поколінь у реалізації їхніх життєвих потреб. Тоді сталий розвиток виступає як похідна і як знаряддя виховання, освіти, прав людини, її фізичного і духовного здоров'я, розвитку демократії, законності та ін.

З іншого боку, дисципліна, що має предметом сталий суспільний розвиток, повинна допомогти студентам перевести вже набуті, і ті, що будуть засвоєні пізніше, знання з питань організації державного управління та місцевого самоврядування у площину їх практичного використання відносно розв'язання проблем місцевого розвитку, до яких долучаються громадські організації, об'єднання та рухи.

Автори приділили особливу увагу громадсько-приватному партнерству у місцевому розвитку. Без перебільшення можна констатувати, що в Україні без соціального партнерства між місцевою владою, бізнесом і так званим «третім сектором», тобто громадськістю (громадянським суспільством), місцеві проблеми не можуть вирішуватися у контексті сталого розвитку, за умови збереження і розвитку довкілля, ресурсного та людського, особистісного, духовного потенціалу. У цій справі, мабуть, найголовнішим є пошук зон співпадіння інтересів різних верств населення, бізнесу і влади, у яких власне і може реалізуватися партнерство заради розв'язання конкретних проблем. Зрозуміло,

що виявлення параметрів та реалізація партнерської взаємодії різних верств населення і влади потребує не лише наполегливості, терпіння, відповідальності, а й відповідних знань та навичок суб'єктів взаємодії.

Знання тісно пов'язані з розвитком науки, досліджень. Вже є очевидним, що екологічна культура, освіта й наука є основними компонентами екологічно безпечної поведінки людей. Особливу актуальність наукове забезпечення сталого розвитку має в Україні, де народилися ідеї ноосферного розвитку, що значно випередили свій час. Сучасна концепція гармонізованого, збалансованого розвитку України не може бути сформована на основі певних окремих наукових досліджень, натомість необхідним є системний, комплексний науковий підхід до проблеми.

Студенти тим швидше й повніше усвідомлять проблеми сталого розвитку і підходи до їхнього вирішення, чим більше й активніше вони будуть особисто долучатися до наукових досліджень у галузі цих проблем, брати участь у науковій та просвітницькій діяльності. На це мають бути зорієнтовані науково-педагогічні працівники вищої школи.

Тематика сталого розвитку суспільства має зайняти своє місце у підготовці бакалаврських, дипломних та магістерських робіт, кандидатських та докторських дисертацій. Потрібне проведення вузівських і міжвузівських наукових конференцій, студентських олімпіад, круглих столів. Треба подбати про організацію факультативів, наукових гуртків, семінарів. А для цього – збирати ядро динамічної, сучасно мислячої студентської спільноти, активно залучати студентів до серйозної, реально значущої роботи, результатом якої мають бути певні позитивні зрушення у свідомості, формування нових підходів, надбання навичок та конкретні кроки місцевих громад у просуванні до сталого розвитку суспільства.

Автори сподіваються, що запропонований навчальний посібник зможе бути корисним і для викладачів, і для студентів, і для широкого загалу читачів.

Розділ 1.

Сталий розвиток суспільства – глобальний виклик врядуванню XXI століття.

- 1.1. Актуальність проблеми сталого розвитку.
- 1.2. Причини виникнення ідей сталого розвитку.
- 1.3. Сутність сталого розвитку.
- 1.4. Передумови сталого розвитку.
- 1.5. Взаємозв'язок людини і людства з природою.
- 1.6. Основні засади нового управління.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *розвиток, сталість, біосфера, ноосфера, техносфера, довкілля, криза, цивілізація, глобалізація.*

1.1. Актуальність проблеми сталого розвитку

ПРОБЛЕМА СТАЛОГО РОЗВИТКУ – одна з найбільш актуальних у сучасному світі. Нею опікуються світові лідери, їй присвячені сотні урядових і міжурядових програм, вона вже багато років стоїть у порядку денному найвпливовіших міжнародних організацій.

Під кінець минулого та на початку нинішнього століття Організація Об'єднаних Націй розгорнула наполегливу діяльність з цієї проблематики. Були проведені такі важливі заходи, як всесвітні конференції, спеціальні сесії Генеральної Асамблеї ООН, зустрічі на найвищому рівні представників практично всіх країн світу. Проблема сталого розвитку перетворилася на важливу складову внутрішньої та зовнішньої політики багатьох держав на різних континентах.

Про її не лише політичну а й наукову актуальність свідчить та увага, яка приділяється сталому розвитку у науковому середовищі. Ведуться масштабні наукові дослідження, написані та перекладені різними мовами тисячі наукових звітів, фундаментальних монографій і навчальних посібників, проблемних статей і популярних брошур. Сучасні методи обробки інформації з використанням комп'ютерної техніки і новітнього програмного забезпечення дають можливість значно розширити моніторинг природних та суспільних процесів, зробити його більш повним, оперативним, а головне – комплексним, і на цій основі моделювати сучасний і подальший розвиток біосфери, людини, людства.

Слід зазначити важливу особливість проблеми сталого розвитку. Її гострота не спадає з часом, а навпаки – зростає. І це за умов тієї великої уваги, що приділяється їй у всьому світі урядами, громадськими організаціями, вченими, пересічними людьми. Це свідчить, що заходи, які вживаються світовою спільнотою для її розв'язання, не є досить ефективними, а ресурси, що виділяються для цього – недостатні. Схоже, що зусилля світової співдружності у напрямі реалізації сталого розвитку неадекватні загрозам, що продукуються подальшим поступом людської цивілізації. Потрібна зміна самої парадигми розвитку, що сформувалася вже в далекому минулому і не відповідає сучасним реаліям, до яких перш за все відноситься глибина та швидкість змін умов

життєдіяльності людини. Іноваційний світ потребує іноваційних підходів до визначення фундаментальних засад його сучасного розвитку.

1.2. Причини виникнення ідей сталого розвитку

Щоб зрозуміти суть проблеми, треба ретроспективно оглянути, коли і як, з яких причин вона виникла. Передвісником сучасних підходів і ідей сталого розвитку слід вважати нашого співвітчизника академіка В.І.Вернадського, який майже століття тому створив вчення про ноосферу, єдність людини і природи, їхній тісний взаємозв'язок і взаємний вплив. В.І.Вернадський з його геніальною прозорливістю значною мірою випередив свій час. Людство підійшло до розуміння його ідей значно пізніше, у другій половині XX століття, коли реальна дійсність, практика виробництва, розподілу і споживання виявили небезпеку і згубність подальшого слідування засадам індустріальної моделі економічного, та й не лише економічного, а усього суспільного розвитку.

Для цієї моделі було характерним насильницьке, завойовницьке ставлення до природи, ілюзія невичерпності дешевих природних ресурсів, ставка на масштабність, а не ефективність виробництва. Потреби людей розвивалися, зростали кількісно і якісно, споживання збільшувалося за рахунок екстенсивного зростання, без врахування необхідності підтримки стабільного існування екосистем та обмеженості ресурсів (перш за все сировини та енергоносіїв) у глобальному масштабі.

Треба також взяти до уваги, що такий розвиток був пов'язаний з політикою індустріально розвинених країн, які забезпечували добробут і високі життєві стандарти переважної більшості населення значною мірою за рахунок країн, які, позбавляючись колоніальної залежності, лише визначали шляхи політичного та економічного розвитку. Багато з них, особливо в Африці, і тепер, більше ніж через півстоліття як почали розвалюватися колоніальні імперії, так і не змогли побудувати самодостатню національну економіку. Зростає розрив у рівні життя, економічному та науково-технічному розвитку між так званим "золотим мільярдом" (населення найбільш розвинених країн) та колишньою колоніальною "периферією".

Проблема полягає ще й у тому, що неможливо підняти рівень споживання бідних країн до рівня споживання заможних і розвинених країн, повторюючи шлях останніх – не вистачить ресурсів Землі. Потрібні нові, нестандартні під-

ходи на основі сучасних технологій, інформаційної революції, ключі від якої знаходяться у технологічно розвинених країнах. Чи готові вони поділитися результатами технологічних новацій з бідними, недостатньо розвиненими країнами? Однозначної відповіді на це запитання, на жаль, немає.

Ще один негативний чинник, що вплинув на світовий розвиток у XX столітті – розколотість світу на ворожі блоки: радянський та західний. Усі без винятку країни світу знаходилися у полі протистояння, силові лінії якого виходили з двох полюсів, двох наймогутніших держав – США та СРСР. Блокове протистояння з його незмінними атрибутами – гонкою озброєнь, глобальним військово-політичним та ідеологічним суперництвом – деформувало світовий розвиток. Надзвичайно великі кошти йшли на розробку усе нових і нових систем зброї масового знищення людей. За межі здорового глузду вийшли кількісні показники накопиченої зброї, особливо ракетно-ядерної.

Говорять, що тисячі й тисячі одиниць ядерних набоїв гарантували “рівновагу страху”, тобто розуміння неможливості застосування ядерної зброї через загрозу втрати не лише надбань цивілізації, а й самого життя на Землі. Але ж ядерні, хімічні, “звичайні” набої, що залишилися невикористаними, створюють сьогодні не меншу загрозу усьому живому, а ресурси, необхідні для їх обслуговування та утилізації, набагато перевищують ті, що були витрачені на виготовлення зброї.

За умов екстенсивного зростання та блокового протистояння, коли вирішувалося питання “хто – кого?”, яка суспільно-політична система більш життєздатна, мало звертали уваги на те, що відбувається з довкіллям. А там накопичувалася велика кількість складних і невідкладних проблем. Особливе значення мають ті, що пов’язані з питною водою і повітрям, станом атмосфери. Але не лише це.

Наприкінці двадцятого століття людство опинилося у надзвичайно важкій ситуації: стало очевидним, що парадигма суспільного розвитку, яка була панівною протягом останніх століть, в основі якої було споживацьке, безвідповідальне ставлення до природи і ресурсів як чогось даного назавжди і невичерпного – ця парадигма себе вичерпала. Подальший розвиток цим шляхом без внесення радикальних змін веде у глухий кут, у безвихідь. Стало зрозумілим, що життєдіяльність людини, людства входить у протиріччя із фундаментальними засадами існування біосфери як цілості і породжує нові й нові глобальні проблеми, що ставлять під сумнів подальше існування людини, її виживання як виду.

Деякі дослідники навіть ввели тоді новий термін – “криза цивілізації” – для характеристики ситуації, що склалася. Цим поняттям вони визначали, що люди у своїй діяльності щодо забезпечення усе нових і нових потреб порушують природні пропорції, вносять небезпечні, навіть незворотні зміни у природний порядок існування людської спільноти, тваринного та рослинного світу, створюючи нові глобальні загрози, а адекватні механізми для зняття цих загроз не встигають створювати. Нерозв’язання, накопичення глобальних проблем, їхнє переплетення створюють загрозу втрати життя на Землі.

На рубежі 80–90-х років минулого століття блокова (двополюсна) структура міжнародних відносин була демонтована. Розпався військово – політичний союз Організації Варшавського Договору, розпався Радянський Союз. Це були основні противники західних країн, і саме протидія військовим загрозам з їхнього боку була основною причиною існування і головним завданням Організації Північно-Атлантичного Договору – військово-політичного союзу західних країн. Здавалося, культ сили мав поступитися культурі партнерства та співпраці, що відкрило б нові можливості створення ефективних механізмів подолання глобальних проблем. Але так не сталося.

Однополюсний світ не став більш безпечним, демократичним і легітимним. Змінився формат розподілу сил у Європі і світі, дещо розширилося поле демократії, але, як і раніше, сила, а не справедливість домінує у міжнародних відносинах. Більше того, відкрито порушуються норми міжнародного права, зафіксовані у Статуті Організації Об’єднаних Націй – такі як суверенність, недоторканість і територіальна цілісність держав, відмова від застосування сили і загрози силою у міжнародних відносинах.

За таких умов не може бути впевненості у тому, що не розпочнеться нова “холодна війна” з розкручуванням спіралі гонки озброєнь і повторенням на новому рівні усіх негараздів недалекого минулого. Не лише війна здійснює руйнівний вплив на стабільний і збалансований розвиток світової співдружності, країн і регіонів. Сама підготовка до війни обмежує і деформує соціально-економічний розвиток, вона є збитковою для суспільства, окремих країн і усього світу. А наживається на війні лише вузький прошарок виробників зброї.

Треба відзначити особливий вплив на формування ідей сталого розвитку такого чинника як глобалізація, яка стала одним з вирішальних факторів сучасного світового розвитку.

Глобалізація. Цим терміном позначають об'єктивний процес усе більш тісного зближення, взаємодії, взаємозалежності різних країн і народів світу, перш за все, у економічній сфері, але також у сферах інформації, культури, технологій, управління. Глобалізація пов'язана із наявністю у світовій матеріальній культурі таких нових продуктів масового вжитку, послуг, технологій, які мають глобальний попит. З іншого боку, вона стала можливою за умов колосального накопичення капіталів окремими компаніями, фінансовими установами та країнами. Для них тісними стали національні кордони, вони стають головними гравцями на світовому ринку.

За своєю природою глобалізація є об'єктивним процесом, як взагалі є об'єктивними процеси розвитку продуктивних сил, технологічних перетворень, економічної та політичної інтеграції.

Ці процеси мало “рахуються” з тим, хто і як їх розуміє, оцінює, ставиться до них. Ера глобалізації настала тому, що для великих капіталів перешкодою стали кордони між державами, їм потрібен відкритий глобальний ринок, на якому діють інші правила та закони, що нерідко суперечать національним “правилам гри”.

Об'єктивний характер процесів глобалізації зовсім не означає відсутність в них “людського фактору”. По-перше, безпрецедентне розширення ринків для окремих видів товарів та послуг означає, що значна частина людей в усьому світі споживає якісні та доступні товари і послуги, а також схвально сприймає такі аспекти глобалізації ринків. Йдеться про дуже широкий спектр споживання: від літаків корпорації “Боїнг”, програмної продукції фірми “Майкрософт”, інтернет-технологій, послуг мобільного зв'язку – до розважальних установ, світової мережі ресторанів “МакДональдс” чи безалкогольних напоїв “Кока-Кола” та “Пепсі-Кола”.

По-друге, глобалізація реально відкриває нові можливості для мільярдів людей в усьому світі. Зростання світової торгівлі, інтернаціоналізація та мобільність виробництва, збільшення іноземних інвестицій, поширення новітніх технологій, розвиток надшвидкого транспорту, Інтернету, засобів масової інформації – усе це сприяє економічному і людському розвитку, зближенню культур, співпраці в освіті, науці, створенню нових сучасних робочих місць. Світовий простір віртуально звужується, спрощується спілкування людей на будь-яких відстанях. В усьому цьому виявляється чимало позитивних наслідків глобалізації.

По-третє, глобалізація є «витвором», перш за все, великого капіталу, логіка руху якого виходить з максимізації прибутку корпорацій. За умов недостатнього розвитку демократичних інститутів у більшості країн світу глобальний ринок і основні його «гравці» можуть домінувати над соціальною і навіть політичною сферами суспільного життя. Часто у владних установах бракує засобів, аби протистояти економічним гігантам глобалізованого ринку. Це веде до концентрації величезних багатств і влади у невеликих груп людей, корпорацій, держав. Більшість громадян віддаляється від демократичного використання їхніх прав, можливостей, спільних ресурсів.

Таке суспільство не може бути збалансованим, стійким, національна влада не може гарантувати широкому загалу і національному бізнесу нормальні умови сталого розвитку. Глобальний егоїзм країн–лідерів складає одну з найбільших загроз людству – такий висновок зробили автори ґрунтовної монографії, підготовленої Інститутом світової економіки та міжнародних відносин НАН України, присвяченої проблемам глобалізації та безпеки розвитку¹. Це посилює нерівність людей і країн у світі.

На жаль, економічно й технологічно розвинені країни, виходячи, начебто, з національних інтересів (а дуже часто це є інтереси провідних корпорацій), демонструють нерозуміння взаємозалежності країн у сучасному світі, коли «економічне провалля» в якійсь частині світу, злиденність в окремих регіонах можуть поставити під загрозу деградації чи навіть катастрофи усю глобалізовану економіку, особливо якщо взяти до уваги соціально-політичний аспект проблеми.

У Політичній декларації, прийнятій учасниками Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні зі сталого розвитку, що відбулася у Йоганнесбурзі 2002 року, було підкреслено: «Глибокий вододіл, що поділяє людське суспільство на багатих і бідних та розрив між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, який весь час збільшується, створюють серйозну загрозу для процвітання, безпеки та стабільності світу»². До головних чинників, що «створюють серйозну загрозу сталому розвитку наших народів», разом з економічними та екологічними були віднесені такі глобальні проблеми як «хронічний голод; недостатнє харчування; іноземна окупація; збройні конфлікти; проблеми, пов'язані з незаконними наркотиками; організована злочинність; корупція; стихійні лиха; незаконний обіг зброї; торгівля людьми; тероризм; нетерпимість та підбурювання до расової, етнічної, релігійної та іншої ненависті; ксе-

¹ Глобалізація і безпека розвитку / О.Г.Білорус, Д.Г.Лук'яненко і ін. – К.: КНЕУ, 2001. –С. 38-40.

² Декларація та план виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку. 26 серпня – 4 вересня 2002 року. Йоганнесбург, Південна Африка / Видання друге. – К.: ПРООН/МПВСР, 2007. –С.13.

нофобія а також ендемічні, заразні та хронічні хвороби, включно ВІЛ/СНІД, малярія й туберкульоз”³.

Глобальні проблеми – це сукупність соціоприродних проблем, від вирішення яких залежить соціальний прогрес людства та збереження цивілізації. Це проблеми, які 1)стосуються не тільки окремих людей, а й всього людства; 2)не можуть бути вирішені окремими країнами, а потребують цілеспрямованих та організованих зусиль всього світового співтовариства; 3)тісно пов’язані одна з одною, охоплюють всі сторони життя людей, тому вимагають комплексного вирішення. Термін «глобальні проблеми» з’явився в 60-ті рр. у наукових розробках Римського клубу.

Зазначені проблеми, взяті кожна окремо або усі разом є серйозним викликом світовому співтовариству. Вони свідчать про розбалансованість міжнародних відносин, недостатню ефективність, а інколи й просто небажання налагодити тісну співпрацю між державами світу саме з тих питань, що стосуються права людини на життя, здоров’я (фізичне й моральне), свободу й гідні умови існування.

Реальна небезпека зазначених глобальних проблем та необхідність їх усунення спільними зусиллями стає все більш зрозумілою для зростаючої кількості людей і перш за все – представників національних та міжнародних еліт. Людство поставлене перед вибором – або продовжити шлях до глобальної катастрофи, або шукати можливості дати відповідь новим викликам сучасності. Концепція сталого розвитку за таких умов має відіграти вирішальну роль, оскільки вона дає альтернативу сучасному незбалансованому і такому, що виснажує ресурси і губить довкілля, розвитку.

Термін “сталий розвиток” офіційно був прийнятий на Всесвітній конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, що проходила у Ріо-де-Жанейро 1992 року. Це стало результатом багаторічної науково-аналітичної та політичної роботи зі з’ясування, узгодження, формулювання та прийняття широким загалом нових концептуальних ідей. Світове співтовариство пройшло шлях від загального критичного осмислення взаємовідносин між людьми і природою до науково обґрунтованих політичних рішень на найвищому рівні міжнародної взаємодії, що стосуються можливих спільних дій у різних секторах суспільного життя і на різних рівнях управління: від найвищих щаблів державної влади до місцевого самоврядування, партнерства між громадськими об’єднаннями, бізнесом та місцевою владою.

³ Там же. –С.14.

Звернемо увагу на те, що перші заходи, такі як Всесвітня Конференція ООН “Людина і навколишнє середовище” (Стокгольм, 1972 р.), були спрямовані на пошук шляхів і засобів забезпечення екологічно зорієнтованого соціально-економічного розвитку, коли зростання добробуту людей не супроводжується погіршенням довкілля та руйнуванням природних систем. Такий підхід відображало введене тоді поняття “екорозвиток”.

Пізніше, створена у 1983 р. Міжнародна комісія з навколишнього середовища і розвитку, яку очолила прем’єр-міністр Норвегії Г.Х.Брутланд, переконливо довела необхідність введення як базового – поняття “сталий розвиток”. Таким чином, у міжнародно-правових документах почало формуватися ідеологічне підґрунтя, методологія оцінки наслідків глобалізації. Відбувається перехід від двомірної еколого-економічної системи цінностей до трьохмірної соціо-еколого-економічної. Йдеться про збалансоване співіснування суспільства, економіки та природних систем. Соціально-економічний розвиток повинен забезпечувати суспільний прогрес, не руйнуючи при цьому природне середовище.

Критеріями реалізації цієї нової цивілізаційної парадигми мають бути економічна ефективність, екологічна безпека і соціальна справедливість. Отже, за кілька десятиліть суспільство усвідомило, що зняття загрози екологічної катастрофи потребує не лише якісних змін у технологіях і управлінні виробництвом, а й модернізації економічних відносин та соціального устрою.

Тут доречно відзначити ще один дуже важливий аспект, пов’язаний із фактором часу. Чи не найсуттєвішою рисою сучасного розвитку є швидкість змін. Світ змінювався завжди, але так стрімко, як тепер – ніколи. Крива суспільного розвитку настільки круто забирає вгору, що люди не встигають адекватно реагувати на зміни. Суспільна свідомість завжди має певну інерційність в осмисленні нового, виробленні ставлення до нього та прийнятті відповідних рішень. Глобальні ж проблеми та сучасний стрімкий суспільний розвиток вимагають не лише своєчасного реагування, а й узгоджених упереджувальних спільних дій на всіх рівнях – глобальному, національному, регіональному, місцевому. Саме у цьому ланцюжку доволі часто виявляється те, що у публікаціях деяких фахівців з управління отримало назву “еволюційний дисхроноз”⁴ – відставання адаптації систем державного управління від темпів змін, що відбуваються на різних рівнях управління і вимагають нових підходів, нових ідей і нових управлінських рішень.

⁴ Инноватика государственного управления: прорыв в будущее. Материалы международной научно-практической конференции. Под общей ред. д.соц.н., д.мед.н., проф. В.Л.Романова. – М.: Изд-во “Проспект”, 2006. – С.120.

1.3. Сутність сталого розвитку

Концепція сталого розвитку сприяє подоланню такого відставання, оскільки вона втілює новий підхід, методологію, що дозволяє робити глобальну комплексну переоцінку та планувати зміни в усіх сферах життя (природи і людства) і на цій основі формувати упереджувальну політику і програми конкретних заходів на відповідних рівнях державного управління та місцевого самоврядування.

Поняття сталого розвитку. Виходячи з матеріалів Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку (1992 р.), сталий розвиток – це такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність наступних поколінь задовольняти свої власні потреби.

Якщо сказати дещо спрощено, сталий розвиток суспільства можна характеризувати як такий, за якого людина не робить значної шкоди природним системам, і вони встигають себе відновити. Тобто – це розвиток, який можна розглядати не лише як підтримуваний, а й як такий, що підтримує. Через зазначені вище негативні аспекти людської життєдіяльності природа суттєво потерпає, стає залежною від діяльності людини і вже не може обійтися без її підтримки.

Словосполучення “сталий розвиток” є перекладом з англійської мови: sustainable development означає дослівно “розвиток, що підтримується” (sustain – опора, підтримувати, витримувати). Російською мовою перекладається як “устойчивое развитие”.

Деякі фахівці вважають, що більш вдалим перекладом українською мовою було б словосполучення “стійкий розвиток”, бо “сталий”, “усталений” означає скоріше “стабільний”, “постійний”, тобто здатний не змінюватися або підтримувати певні (стабільні) темпи руху, поступу, розвитку (російською – установившийся). Але саме явище, про яке йдеться, містить у собі ще один аспект – здатність утримувати рівновагу, не падати, не руйнуватися, і він, цей аспект, більш адекватно характеризується словосполученням “стійкий розвиток”.

Якщо йти за офіційними документами, то там, як правило, вживається поняття “сталий розвиток”. Тому воно присутнє і в назві навчальної дисципліни, і в назві навчального посібника, і при розгляді предмету вивчення, термінології, інструментарію. Водночас слід зауважити, що значна частина фахівців в Україні вважає більш вдалим перекладом з англійської та більш адекватним за змістом словосполучення «збалансований розвиток». Воно присутнє в пу-

блікаціях та офіційних документах і вживається як синонім словосполучення «сталий розвиток».

Разом з поширенням його використання, поняття «сталий розвиток суспільства» поглиблюється змістовно і вживається у більш широкому галузевому та територіальному контексті. Три складові сталого розвитку (економіка, екологія, соціум) розглядаються під кутом зору забезпечення сталості їхнього власного внутрішнього розвитку, збалансованості внутрішніх складових. Наприклад, сталий економічний розвиток, сталий екологічний розвиток, сталий розвиток галузей, підприємств, регіонів громад, міст, сіл тощо.

Концепція і стратегії сталого розвитку (як національного, так і регіонального чи місцевого характеру) тісно пов'язані, практично переплітаються з ідеями людського розвитку, поширеними в усьому світі. Поняття “людський розвиток” визначає, що метою суспільного розвитку, в тому числі і перш за все - економічного, має бути розширення можливостей для вибору людьми параметрів свого життя і перспектив особистісного розвитку. Відслідковуються три компоненти – добробут, здоров'я та освіченість людини, які у сукупності сприяють нарощуванню людського потенціалу як рушійної сили сталого розвитку, його впливу на економічні та соціальні процеси, збереження довкілля та його збалансований розвиток.

У свою чергу, концепції і сталого, і людського розвитку тісно пов'язані з “Цілями розвитку тисячоліття” (ЦРТ), визначеними світовою спільнотою на початку XXI ст., які виступають орієнтиром для спрямування зусиль людства і коригуються в залежності від повноти реалізації, успіхів або труднощів на шляху їхнього досягнення. Існують і інші концепції та проекти, що виникли і розвиваються у зв'язку з ідеями сталого розвитку, і тісно пов'язані з ним.

Ці ідеї, як і відповідний категоріальний апарат, будуть розвиватися й надалі, торуючи шлях до нових знань і нового досвіду щодо переходу людської цивілізації на засади сталості. Адже йдеться про глобальні загрози, що поставили перед людством, і які не можна “зняти” зусиллями обмеженого кола навіть найвидатніших науковців, практиків, менеджерів, політиків. Цивілізація може бути врятована лише через співпрацю і солідарність мільйонів людей, з їхньою активністю, наполегливістю і, головне, – з їхнім розумінням невідкладності, масштабності та глибини суспільних перетворень, що приведуть до сталого розвитку людства.

На цьому наголошують експерти, політики, управлінці. І тут на перший план виступає з'ясування широким загалом необхідності зміни ментальності, ви-

значення нових цілей та орієнтирів суспільного та особистісного розвитку, розгортання для їхнього досягнення масової соціальної мобілізації, віднайдення рятівного компромісу між людськими потребами, обмеженими можливостями природи щодо їхнього задоволення, загальнопланетарним розумом та мудрістю соціуму.

Сьогодні не лише людина залежить від природи, а й природа залежить від людини. У трикутнику «людина – природа – соціум» центр ваги зміщується і на перший план виступає захист природи від негативних наслідків людської діяльності. Цей природоохоронний аспект сталого розвитку є надзвичайно важливим, першорядним, але, як вже наголошувалося, не єдиним. Сучасне розуміння концепції сталого розвитку бере до уваги не лише економічний чи еколого-економічний, а й суспільний (соціальний) вимір з його політологічними, ідеологічними, моральними, культурологічними складовими.

Вже зрозуміло, що доля цивілізації залежить не лише від ставлення людини до природи, хоча, повторимо, воно є надзвичайно важливим. Не менш важливим є спадкоємність поколінь у розумінні життєвих потреб, як матеріальних, так і духовних, у збереженні загальнолюдських, цивілізаційних цінностей, традицій гуманізму. Відповідно, сталий розвиток має забезпечити не лише біологічне виживання людини (людства), а й накопичення, збереження й передачу потенціалу духовного, особистісного розвитку людини суспільної (соціальної).

Такий підхід є, на наш погляд, дуже важливим, але ще недостатньо з'ясованим і прийнятим чималим колом дослідників. Часто їхня увага концентрується на окремих аспектах еколого-економічного та соціально-економічного розвитку. Звідси велике розмаїття трактовки поняття сталого розвитку та тих визначень, що вживаються для його характеристики – врівноважений, збалансований, гармонічний, амортизований, контрольований, невичерпний, екологічно збалансований і тому подібне. Треба погодитися, що кожне з цих визначень є мотивованим, а їх вживання – обґрунтованим. Але не можна не бачити й того, що будь-яке з них відображає лише частку реальності – надзвичайно складного комплексу проблем з забезпечення у масштабах планети ефективного функціонування соціоприродної цілісності.

Ця цілісність належить до класу відкритих стаціонарних систем, отже для розв'язання зазначеного комплексу проблем людству належить освоїти системне мислення, в основі якого – розуміння єдиних закономірностей розвитку систем, з яких побудований навколишній світ.

1.4. Передумови сталого розвитку

За яких умов може бути реалізований сталий розвиток? Відповідь на це питання допоможе зрозуміти, чому так повільно розгортається робота, спрямована на вирішення однієї з найгостріших і складних проблем, з якими зіткнулося людство на рубежі століть. Сталий розвиток є об'єктивною потребою людської цивілізації, оскільки він є, повторимо, альтернативою її попередньому розвитку, що поставив людину і суспільство перед проблемою виживання, самозбереження.

Об'єктивність сталого розвитку пов'язана з об'єктивним, закономірним характером процесів, що протікають у природі і суспільстві. Природний баланс, природні цикли, природні явища, стабільність функціонування екосистем, обмеженість ресурсів Землі, безмежність Всесвіту і його вплив на земні процеси (у природі, житті людини, суспільства) – усе це речі об'єктивні, які визначають життя людини як біологічного виду і життя людини у суспільстві.

Сталий розвиток дає відповідь на об'єктивну потребу привести життя людини та розвиток суспільства у відповідність до природних процесів, аби зберегти глобальний баланс і відвернути катастрофу.

Чи існують для цього відповідні умови? Яку роль при цьому має відіграти суб'єктивний чинник?

Людина є частиною природи і живе під її безпосереднім впливом. Життєдіяльність людини обмежена стабільністю десятків параметрів, які можуть коливатися лише незначною мірою (температура, хімічний склад, радіоактивне випромінювання тощо). Беззастережний свідомий вплив людини на природу (суб'єктивний чинник) може привести до фатального розбалансування природного середовища, і людський організм не встигне пристосуватися до нових умов. Отже, розвиток природи і суспільний розвиток тісно пов'язані. Перехід до сталого розвитку потребує надзвичайних зусиль людства у тому, щоб, змінюючи особистісний (людський) чинник загальнопланетарного розвитку, підпорядкувати (підлаштувати) діяльність людей об'єктивним, фундаментальним законам стабільного функціонування екосистем і таким чином зберегти умови фізичного існування людини.

Для реалізації сталого розвитку із урахуванням усього переплетіння об'єктивних і суб'єктивних чинників треба виділити пріоритети, сформулювати стратегію, визначити завдання, знайти методи і засоби їхнього вирішен-

ня. Потрібно враховувати надзвичайну складність проблем, які потребують вирішення. Йдеться про управління станом стабільності триєдиної системної цілісності “людина–природа–суспільство”. А це визначається, у свою чергу, рівнем підтримки стабільності кожного із складових компонентів.

Таке масштабне завдання не може бути вирішене зусиллями лише урядів чи спеціалізованих організацій. Потрібна причетність влади і громадянського суспільства, усіх без винятку країн і різних прошарків населення, практично усіх людей, оскільки сталий розвиток має охопити усі рівні управління і життя людей – від глобального, міжнародного до місцевого включно і особистого життя кожної людини.

Головними передумовами реалізації сталого розвитку можна визначити такі:

- поширення у масовій свідомості глибокого розуміння взаємозв’язку між людиною, людством та природою, а також фундаментальних основ стійкого розвитку відкритих стаціонарних систем;
- визначення напрямів зміни сутності людини як особистості, перетворення її з об’єкту у суб’єкт глобального розвитку;
- формування глобальних, національних, місцевих стратегій сталого розвитку за умов економічного зростання та забезпечення основних потреб людей;
- суттєве зменшення споживання ресурсів;
- віднайдення джерел фінансування економічних, екологічних, соціальних, політичних та інших перетворень, особливо для країн, що розвиваються;
- створення нормативно-правової та інституційної бази сталого розвитку;
- створення та удосконалення національних та міжнародних систем моніторингу щодо ефективності реалізованих заходів та корегування програм розвитку;
- розгортання масової соціальної мобілізації на користь програм сталого розвитку;
- забезпечення скоординованого у масштабах усього світу наукового опрацювання проблем та супроводу практичних дій щодо реалізації концепції сталого розвитку.

Зазначені тези будуть розглянуті у наступних розділах. Тут лише підкреслимо особливе значення розуміння людьми основ стійкого розвитку відкритих стаціонарних систем. А такими є усі живі організми, представники рослинного та тваринного світу, люди, суспільство, держави, окремі екосистеми і уся біосфера як глобальна система.

Названа проблематика є предметом окремих фундаментальних і прикладних досліджень. У той же час вона є важливою для розуміння механізмів забезпечення сталого розвитку у різних галузях життя. Тому при вивченні дисципліни «Сталий розвиток суспільства» необхідно з'ясувати принаймні основні відомості щодо розвитку відкритих стаціонарних систем. Для цього варто скористатися роботами Н.В.Реймерса, Л.Г.Мельника, В.Д.Могілевського та інших вітчизняних та зарубіжних фахівців.

1.5. Взаємозв'язок людини і людства з природою

Людина за час свого існування пройшла величезний шлях розвитку, і цей розвиток стає все більш стрімким. У той же час вона залишається організмом, який є підвладним усім закономірностям функціонування відкритих стаціонарних систем. Це організм, який потребує для подальшого існування підтримки фізіологічних функцій.

Йдеться про людину біологічну, у якій природні процеси координуються інформаційною системою людського організму, як і багато тисячоліть тому. Але у наш час функції інформаційної системи людини значно розширилися, і на першому плані в них тепер не реалізація, власне, лише матеріальної природи людського організму, а й дещо інше. Домінуючими стали функції відтворення особистісних засад людини та функції, пов'язані з реалізацією синергічних зв'язків людини.

Особистість людини формується у суспільстві, у взаємодії з іншими людьми. Особистісне начало – річ нематеріальна. Воно являє собою інформаційну систему соціально значимих рис, що визначають людину як суб'єкта суспільних відносин. Отже, особистісну сутність людини можна назвати людиною соціальною.

Третя складова сутнісних основ людини пов'язана з тим, що вона працює відповідно до її місця у суспільному розподілі праці. Цю системну складову людини можна визначити як людину трудову або людину економічну. Вона ґрунтується на здатності виконувати певні обсяги роботи та інтелектуально-психологічних якостях, що характеризують її як людину соціальну включно з її емоційними, світоглядними, етичними, естетичними особливостями. У такій якості людина є частиною соціально-економічної системи. Так чи інакше в одному організмі (фізичному тілі) людина постає у трьох іпостасях – як людина біологічна, соціальна, трудова (економічна).

У такій потрібній єдності сутнісних начал людина постає і як об'єкт, і як суб'єкт процесів метаболізму у окремих підсистемах і у біосфері в цілому. Тобто, людина і сама постійно здійснює матеріально–енергетичний та інформаційний обмін з навколишнім середовищем і, з іншого боку, активно впливає на процеси екосистемного метаболізму.

Слід мати на увазі, що сучасні обмінні процеси між людиною і природою мають суттєву особливість. Прямий контакт людини з природою часто замінюється опосередкованим. Споживання їжі, одяг, житло, навіть повітря (очищене, зволожено) та питна вода вживаються людиною через “посередників”, що самі є продуктами суспільного виробництва. Такий порядок контактів з природою полегшує локальне розв'язання екологічних проблем. З іншого боку, вони наче віддаляються, зменшується гострота їх сприйняття, створюються певні ілюзії щодо захищеності людини, що робить ситуацію ще більш небезпечною.

Інша небезпека “опосередкованих” контактів людини з природою криється у тому, що людина стає дедалі “сильнішою” перед природою. Сучасна техніка, технології дають їй такі переваги, значно посилюючи ефект діяльності людини. Найбільші негаразди виникають, коли сучасно “озброєна” людина приймає помилкові рішення, не зваживши усі можливі негативні наслідки. Наприклад, зведення лісів у горах, меліорація, використання отрутохімікатів тощо. Це прямий шлях до екологічних катастроф. Аби їх уникнути, мають бути узгоджені (збалансовані) енергетичний потенціал, який використовує людина, та програми його реалізації. І це вже безпосередньо залежить від особистісних якостей людини.

В природі закладені відповідні засади та механізми відтворення біологічного, соціального та трудового начал людини за умов гармонізації її життєдіяльності з навколишнім природним середовищем. Відтворення біологічного начала здійснюється через задоволення фізіологічних потреб – повітря, ресурси продовольства та питної води, життєвий простір, відповідні фізико – хімічні та біологічні якості середовища, інформація.

Основні показники екологічних функцій довкілля добре вивчені і значною мірою унормовані та стандартизовані, виходячи з фізіологічних потреб. Є технічні, технологічні, матеріальні можливості їхнього дотримання. Але так можна говорити лише відносно 20% жителів Землі, – “золотого мільярду”, – які використовують 80% глобальних ресурсів. В цілому ж людина як біологічний вид стикається зі зростаючою кількістю проблем, що створюють нові й нові труднощі його відтворення.

Особистісні потреби, через які формується людина соціальна – психологічне та соціальне благополуччя, можливості пізнання світу, творчого, художнього, морального розвитку та удосконалення. На формування людини соціальної як особистості впливають три основних чинники:

- фізіологічні характеристики, які людина отримує від батьків у спадок;
- вплив суспільства (виховання та освіта);
- природні умови.

Якщо перші дві групи чинників вивчаються психологією, соціологією, іншими науками, то вплив чинників третьої групи досліджується недостатньо. А саме чітке розуміння функцій природи у формуванні людини соціальної має бути закладене в основу механізмів “співпраці” з природним середовищем та реалізації сталого розвитку.

Тому не можна жодним чином спрощувати екологічну проблематику, зводячи її до забрудненого довкілля, порушення енергетичного балансу чи виснаження невідновлюваних природних ресурсів. Особливо неприпустимим є ігнорування соціальних функцій природи, потреби людини в інформаційних контактах з природою, яка вчить мудрості, дає еталони естетичних критеріїв, імпульси творчості, формує моральні засади.

Отже, відтворення природних сутнісних начал людини, задоволення її потреб має стати фундаментальним чинником управління соціально-економічним розвитком суспільства, забезпечення його сталості (збалансованості). При цьому наріжним каменем визначення сталого розвитку виступає забезпечення такого, що не зменшується, потенціалу задоволення потреб людей.

Чи це можливо в принципі: задоволення потреб усіх людей – мешканців планети Земля? Відповідь на таке питання потребує визначення споживання ресурсів на душу населення, а потім цей показник треба помножити на кількість людей, що проживає на Землі, і результат зіставити з наявними ресурсами планети. Звісно, тут не може бути надто точного результату, оскільки кількість і людей, і наявних ресурсів є показниками динамічними. Можливо прослідкувати динаміку і на її основі з’ясувати перспективу.

Сукупність людей, здатних до самовідтворення і саморозвитку, які мешкають на певній території (країна, регіон, континент, уся планета) називають населенням. Населення разом із природним середовищем та системою суспільних відносин складає основу людського суспільства. Рівень розвитку суспільства визначається здатністю населення ефективно засвоювати та відтворювати

природні ресурси. Є окрема наука, що визначає чисельність, склад, закономірності відтворення та міграції населення. Вона зветься демографія.

Інтегральним показником, що віддзеркалює соціальні, економічні, екологічні умови життя людей, є природний приріст (або коефіцієнт природного приросту – КПП). Він визначається як різниця між кількістю народжень та смертей на 1000 чоловік населення. Ще один важливий показник – коефіцієнт фертильності, тобто здатності народжувати нащадків. Він визначається як співвідношення народжених дітей до загальної кількості жінок. Відтворення населення буде позитивним, якщо КПП більше нуля, а коефіцієнт фертильності не менше двох.

Є й інші, непрямі показники, через які визначається рівень життя. Наприклад, тривалість життя, яка значною мірою обумовлена рівнем життя суспільства. Є низка структурних показників – за віком, статтю, рівнем освіти, родом занять, рівнем доходів тощо. Аналіз та прогнозування розвитку суспільства потребують також врахування регіональних особливостей життя людей.

Відділ народонаселення Департаменту з економічних та соціальних питань Секретаріату ООН періодично готує та публікує доповідь «Світові демографічні перспективи», що містить офіційні демографічні оцінки та прогнози з усього світу.

Кількість населення Землі (за даними 2009 р.) складає 6,829 мільярдів. Найбільш населеними країнами світу є такі: Китай – 1346 млн., Індія – 1198 млн., США – 315 млн., Індонезія – 230 млн., Бразилія – 194 млн., Пакистан – 181 млн., Бангладеш – 162 млн., Нігерія – 155 млн., Росія – 141 млн.⁵ В цілому названі країни дають більше половини населення планети.

Стрімке зростання чисельності населення почалося приблизно два століття тому, одночасно з розгортанням промислової революції, розвитком медицини і санітарії, що сприяло зниженню смертності. Ця тенденція набула стійкого характеру у більшості регіонів з кінця XIX століття, а у другій половині XX століття – у постколоніальних країнах. У той же час показники народжуваності у країнах, що розвиваються, залишалися на досить високому рівні. Якщо в розвинених країнах чисельність населення стабілізувалася на рівні приблизно 1,2 млрд., то у країнах, що розвиваються, навпаки, стурбованість викликають високі темпи приросту населення. Найбільші щорічні темпи приросту населення у 2005-2010 рр. мали: Нігерія – 2,3%, Пакистан – 2,2%, Бангладеш та Індія – по 1,4%, Індонезія – 1,2%, США та Бразилія – по 1%⁶.

⁵ Доклад о народонаселении мира 2009 г. Организация Объединенных Наций. [Електронний ресурс. –<http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/population2009.pdf>. –С.98-102.

⁶ Там же.

За розрахунками деяких експертів, приблизно до 2025 року населення планети сягне відмітки 10 мільярдів. Але темпи зростання знизяться, і до кінця XXI століття кількість людей буде у межах 14 мільярдів. Інші вважають, що на відмітці 10–11 мільярдів чисельність населення Землі стабілізується.

Ці прогностичні дані і взагалі уся копітка робота, яку ведуть демографи, має надзвичайно важливе значення для реалізації сталого розвитку, оскільки мають бути враховані соціально–економічні наслідки прискореного зростання чисельності населення. Передусім має бути передбачене не лише задоволення первинних потреб (якісне харчування, питна вода, одяг, житло) а й освіта, змістовна робота, задоволення культурних потреб. На жаль, країни що розвиваються, де існує найбільша народжуваність, не можуть повною мірою забезпечити ці потреби людей. Звідси тиск на природне середовище, нестійке споживання природних ресурсів, їх виснаження. Таке ставлення до природи робить майже неухильним для майбутніх поколінь поглиблення глобальних криз, з якими людство стикається вже сьогодні.

Руйнація природного ресурсного базису загострює проблеми економічного розвитку регіонів, де швидко зростає населення, оскільки порушуються встановлені природою ліміти використання ресурсного потенціалу, здатність екосистем підтримувати життя певної кількості людей при збереженні ресурсно–репродуктивних функцій. Ці можливості екосистем різні у різних регіонах і залежать від чинників як природного, так і антропогенного характеру: кількості населення, кліматичних і взагалі природних особливостей, розвитку виробництва, сумарного впливу людської діяльності на природу.

Свідченням виходу за природні ресурсні ліміти значної кількості країн, що розвиваються, виступають хронічний голод через нестачу харчів, виснаження ґрунту, прискорення його ерозії, розширення зони пустель. Для розвинених країн свідченням перевищення природних лімітів є зростаючий імпорт енергоносіїв та природної сировини, надто високий рівень їхнього споживання на душу населення, що в кілька разів перевищує показники країн, що розвиваються. Отже, високий рівень споживання населення розвинених країн забезпечується значною мірою завдяки злиденності країн, що розвиваються, оскільки вони, не маючи інших джерел надходження необхідної кількості коштів, вимушені продавати наявну природну сировину за заниженими цінами у зростаючих обсягах, руйнуючи довкілля і не маючи можливостей його відновлення.

Економіка країн, що розвиваються, за таких умов нездатна забезпечити базові національні потреби. Неминуче загострюються соціальні проблеми. Пе-

реважна частина молодого покоління виростає у злиднях, без якісного харчування, медичного догляду. Проблемним є отримання освіти, кваліфікації, роботи. Низька якість життя веде до скорочення його тривалості. Тяжкі умови життя сприяють міграції та поширенню радикальних політико–ідеологічних установок аж до створення бойових терористичних організацій, що вимагають перерозподілу світового багатства.

На фоні зростання внутрішніх соціально–економічних проблем очевидним стає підвищення рівня міжнародної напруги і конфліктності через посилення конкуренції за використання земель, води, за робочі місця і інші ресурси, а також на етнічному, релігійному ґрунті. Локальні конфлікти часто отримують затяжний характер, продовжуються роками і десятиліттями, що породжує нові й нові соціально–економічні та політичні проблеми, включаючи і проблему сотень тисяч біженців.

Таким чином, зростання населення, що випереджає зростання економіки, є фактором, що руйнує збалансованість природного середовища, виснажує ресурси, дестабілізує соціальні, економічні й політичні відносини. Існує критичний показник оцінки споживання ресурсів людиною, який зветься екологічний відбиток. Він визначається, як частина суші й води, необхідна для підтримки відповідного рівня життя певної кількості людей. Сюди входить використання землі під житло, під шляхи сполучення (залізниця, авто, водні шляхи), сільськогосподарське, промислове виробництво, утилізацію відходів тощо. В основі цього поняття лежить принцип сталості (стійкості) використання ресурсів – без нанесення екологічної шкоди.

Підраховано, що в середньому у світі екологічний відбиток на душу населення складає 2,1 га. У країнах, що розвиваються, він фактично складає 1,0 га, у економічно розвинених країнах – майже у десять разів більше (у США – 9,6 га). Якщо екологічний відбиток на одну людину помножити на кількість жителів планети, виходить, що площа, яка має знаходитися у сталому використанні, складає 90% земної суші. Треба врахувати, що 15% суші постійно покриті льодовиками, а 30% складають пустелі та надзвичайно сухі землі, які можуть бути використані лише після іригаційних заходів, на проведення яких потрібні великі кошти, а вони сьогодні відсутні. Виходячи з зазначених даних, підраховано, що вже з 1978 р. було перевищено межу сталості Землі.

Слід зазначити, що зростання населення та розвиток економіки не несли загрози саморуйнації. Ще у стародавні часи люди навчилися використовувати механічні двигуни на відновлюваних енергетичних ресурсах, таких як вода–

не колесо, вітряний млин, вітрило. Але чим далі, тим більше зростання населення стимулювало розвиток економіки і навпаки. Люди потребували усе більшої концентрації енергії, підвищення сили, потужності знарядь, які вони використовували.

З винаходом парового двигуна і використанням кам'яного вугілля як енергоносія починається нова епоха у відносинах людини з природою: людина зміцнює свою владу над природою, беззастережно нищить її ресурси і забруднює довкілля. Зменшення запасів основних концентратів енергії (вугілля, газ, нафта) наближає кінець епохи виснажливої хімічної теплоенергетики. Їй на зміну йде епоха ядерної теплоенергетики, і вона несе загрозу ще більшого ризику небезпечного забруднення.

Залучення в економіку нових енергоносіїв і нових потужних засобів перетворення енергії визначає етапи формування техногенної цивілізації, заснованої на ідеології споживацького ставлення до природи. Людство кілька тисячоліть здійснює масований тиск на біосферу. Але в останні два століття з розвитком індустріальної економіки цей тиск надзвичайно посилюється, його наслідком стали кількісні і якісні зміни біосфери. Планета отримала нову глобальну матеріальну систему штучно створених об'єктів, що є результатом виробничої діяльності людей.

Планетарний простір, що знаходиться під впливом інструментальної та технічної виробничої діяльності людей і зайнятий продуктами цієї діяльності, отримав назву техносфера⁷. Це поняття досить об'ємне, широке, воно включає в себе і перші примітивні знаряддя, якими колись людина добувала їжу, і сучасні промислові та аграрні технології, перший човен і сучасні транспортні засоби, лук зі стрілами та балістичні ракети і супутники. Техносфера – творіння людини, вона займає значний простір, який раніше займала біота біосфери. Це внесені у результаті діяльності людини у природу Землі речовини, сили і процеси, що змінюють і порушують врівноважене функціонування біосфери і замкненість біотичного обігу. Практично весь простір планети знаходиться під впливом техногенних процесів – емісій, потоків речовини, енергії, інформації.

Техносфера входить у конфлікт з біосферою, поступово розширює свої позиції, намагається витіснити біосферу. Людство, з його ресурсами і продуктами виробництва, втручається у природний обіг, деформує його, вносить дисбаланс. На цьому ґрунті й виникають глобальні екологічні проблеми. Глобаль-

⁷ Баландин Р.К. Область деятельности человека: Техносфера. – Минск, 1982. – С. 25; Баландин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. - М.: Мысль, 1988. – С. 33.

на екологія виходить за межі біосфери, вона зорієнтована і на біосферу, і на техносферу, і на соціосферу, на всю планету як космічне тіло. Оця сукупність отримала назву екосфера⁸. Екосфера розглядається як єдина система взаємодії з природою. Тобто, екосфера = біосфера + соціосфера + техносфера. Людина біологічна є частиною біосфери, водночас вона невіддільна від технічної цивілізації і усіх негараздів, пов'язаних з техносферою.

Люди відповідальні за те, що зникають живі організми, інші знаходяться на межі вимирання. Цьому сприяло зведення лісів, меліорація, забруднення біосфери відходами виробництва, деградація пасовиськ, використання хімічних засобів захисту рослин і багато інших видів людської діяльності. Така діяльність і самих людей підводить до краю прірви, оскільки, повторимо це ще раз, людина – складна біологічна система, здатна функціонувати лише у дуже вузькому інтервалі фізико-хімічних параметрів, які забезпечує природна збалансованість екосистем.

За таких умов потрібні радикальні і термінові зміни у підходах до планування та організації соціально-економічного розвитку з огляду на всі складові екосфери, на зняття їх конфліктності і забезпечення детально продуманого і розрахованого “співжиття”, “м’якої”, неруйнівної взаємодії між біосферою, соціосферою і техносферою. Тоді могли б відбутися радикальні зміни планетарного масштабу. Імпульсивний, хаотичний саморозвиток на засадах саморегуляції, деформований і розбалансований брутальним втручанням людей, має поступитися розумній стратегії, що базується на прогностичних і планових засадах і спрямована на підтримку процесів природного розвитку. Ключову роль тут має відіграти людина соціальна, людина трудова. То будуть кроки до сталого розвитку людства. Людський розум стане головним фактором розвитку системи “людина-природа”. А це і є основним критерієм того, що В.І.Вернадський назвав ноосферою.

1.6. Основні засади нового управління

Треба зазначити, що в принципі, з огляду на зростання чисельності населення, обмеженість ресурсів та посилення тиску на природу, для переходу до розумного врядування на засадах сталого розвитку можливе використання двох шляхів (двох варіантів): (1)припинити зростання кількості населення

⁸ Соціально-економический потенциал устойчивого развития. Учебник / Под ред. проф.Л.Г.Мельника и проф .Н.Ханса. –Сумы: Университетская книга, 2007. –С. 334.

Землі або (2) постійно і дуже суттєво зменшувати природоємність виробничих систем, що забезпечують життєдіяльність людей. Це означає, що люди мають навчитися динамічно змінювати середовище, у якому живуть. А для цього необхідна перебудова соціальної природи самої людини і основних засад її суспільного життя. І це вже проблема не лише економіки чи технологій, а, передусім, моралі, свідомості, культури. Її розв'язання залежить від обґрунтованості, вивіреності, адекватності управлінських рішень владних структур, та не меншою мірою воно залежатиме від позицій людських спільнот і окремих людей, їх морального і політичного вибору.

Отже, усе залежить від того, наскільки швидко і системно людство опанує сучасним розумінням і підходами до розв'язання проблем нинішнього нестало-го, глобально збиткового (у широкому соціальному розумінні) розвитку і на-працює нові механізми управління на зовсім інших засадах. Загальний підхід, методологія нового управління має відповідати іншим критеріям, ніж ті, що панували у попередні століття – відмова від силових засобів по відношенню до екосистем і пошук “партнерської взаємодії” з природою. Спочатку треба навчитися слухати і розуміти природу, бо нічого досконалішого за природні механізми регуляції не існує. Докласти максимум зусиль, аби не руйнувати те, що є. Припинити надмірне споживання ресурсів, зберегти різноманіття біологічних видів і тим самим – природну рівновагу. Зупинити антропогенний і, перш за все, техногенний тиск на природу.

Враховуючи дефіцит часу, потрібно негайно приступити до розробки концептуальних рішень щодо нових технологій, нової економіки, нових соціальних стосунків, і головне – шукати і використовувати будь-які можливі засоби впливу на формування нової особистості. У першочерговому порядку змінити людську особистість, і на цій основі перебудувати стосунки між людиною, природою, технікою. З урахуванням зазначеного вимальовуються три групи цілей сталого розвитку.

Головна мета сталого розвитку суспільства полягає у забезпеченні умовно нескінченного існування людської цивілізації та її прогресивного розвитку. Така мета вимагає розв'язання задач двох рівнів. Перший рівень можна позначити як необхідний – це фізичне виживання людини біологічної. Другий рівень – достатній, він передбачає духовний розвиток людини соціальної. Зазначене не означає якусь черговість чи ієрархію. Обидва рівні надзвичайно важливі та взаємозалежні. Інколи здається, що завдання виживання людини як біологічного виду більш зрозуміле, актуальне, першочергове. Але не менш

зрозумілим є й те, що людина без духовного розвитку, людина, особистість якої лише проглядається за природнім намаганням продовжити рід, забезпечити фізіологічні функції – то регрес, втрата людиною головного – її людяності, відмінності від тваринного світу. Саме на рівні розвитку людини соціальної, людини як особистості можливе творення ідеї і реальності сталого розвитку.

Друга група цілей сталого розвитку – цілі забезпечення. Їхня суть – у збереженні умов, за яких може існувати природа і активно діяти людина. Вони також мають два рівні орієнтирів. Перший – збереження (у дуже вузьких межах) параметрів біосфери, за яких може існувати біологічна природа людини: кліматичні характеристики, фізичні параметри (температура, характеристики електромагнітного, радіаційного впливу), склад атмосфери, води, ґрунтів. Другий рівень – збереження цілісних природних ландшафтів.

Третя група – цілі підтримки. Йдеться про підтримку умов, за яких можуть існувати біосфера та її складові екосистеми. Саме вони відтворюють параметри існування людини як біологічної істоти та особистості. Ця проблема може бути вирішена людством у двох напрямках. По-перше, збереження у незмінному вигляді або з мінімальним антропологічним впливом окремих ландшафтів дикої природи (заповідники, заказники, природні парки), обмеження втручання людини у природу. Другий напрям – перебудова технологічної основи людської цивілізації. На зміну сучасним затратним технологіям мають прийти нові, що матимуть мінімальний рівень природозатратності та екодеструктивності на одиницю продукції.

Зазначені цілі сталого розвитку, як бачимо, взаємопов'язані, вони є цілями управлінської діяльності на усіх рівнях – глобальному, регіональному, місцевому. Вони складають основу для розробки політики та конкретних заходів органів управління відповідних рівнів. Але зміст і ефективність діяльності органів державного управління і місцевого самоврядування, громадських організацій залежать від глибини розуміння виконавцями, усіма людьми, нових підходів, що відображають і вже набутий досвід (негативний та позитивний), і прогностичні оцінки ситуації у біосфері, і практичні потреби людей. Треба навчитися зіставляти потреби з можливостями довкілля, природи, особисті інтереси – з національними та загальнолюдськими. Треба навчитися долати егоїзм заможних груп на користь соціальної справедливості, на яку все ще сподіваються мільйони знедолених у світі.

Щодо стосунків людства з природою, то на базі ідеалів сталого розвитку потрібно сформулювати загальновизнані і загальноприйняті у світі норми по-

ведінки людей, спільнот, влади, бізнесу, управлінців, громадянського суспільства по відношенню до природи. Усім треба засвоїти найголовніше: існує певна межа втручання людей у природні процеси. Можливе лише обмежене регулювання, корекція ходу природних процесів. Надзвичайно складний процес самоорганізації, саморегулювання, самовідтворення природних систем не може бути перебудований людиною. Людина являє собою лише частку природного механізму, а частина не може управляти цілим.

Епоха тотального брутального і безвідповідального втручання у природу з метою її підкорення і пристосування під реалізацію економічно і екологічно необґрунтованих планів – ця епоха має якнайшвидше відійти у минуле. Чим швидше, тим краще. У підходах до природи мають взяти гору нові ідеї, спрямовані на реалізацію сталого розвитку.

Потрібно зберегти триєдиний механізм самовідтворення природи, який являє собою єдність трьох природних начал – матеріальної основи, інформації та синергетики. Кожна природна сутність – рослина, тварина, екосистема, постійно відтворює цю єдність у часі і просторі. Людина може пізнати лише загальну схему цього природного механізму, але проникнути у його глибини не в змозі. Треба лише контролювати умови, за яких відтворюються природні сутності і підтримувати їх, не допускаючи суттєвих змін.

Треба зробити висновки з допущених помилок і не допускати їх повтору. Небезпека негативного впливу на матеріальну основу природних систем вже очевидна і зрозуміла (наприклад, вирубка лісів чи знищення надмірної частини популяції деяких тварин). Менш очевидно є небезпека порушення інформаційної основи або блокування синергетичної основи (порушення умов для виявлення ефекту об'єднання окремих представників тваринного світу у популяції, або окремих біологічних видів у екосистемі). Так, далеко ще не вивченими є наслідки виробництва нової генетичної інформації (наприклад, генетично модифікованих рослин) або блокування шляхів міграції тварин через будівництво транспортних магістралей, нафтогонів та газогонів, заруд, переорювання лук тощо.

Надзвичайно актуальним є використання відтворювального потенціалу природи. У природи є дуже важлива особливість: усе, що в ній існує, від мікроорганізмів до біосфери в цілому, має безперервно відтворюватися усюди, де воно знаходиться. Зупинка хоч би на мить неприпустима, вона означатиме смерть відповідної природної сутності (включно і біосфери). Аби управління соціально-економічним розвитком було на рівні вимог сталого розвитку,

воно має включати як обов'язковий елемент збереження і використання цього таїнства природи, її відтворювального механізму.

Використання природних механізмів відтворення означає, як кажуть фахівці, “м'яке” управління природою на відміну від “жорсткого” управління природними процесами з боку людини. Під останнім розуміють масштабні проекти, коли здійснюється “перебудова” природних систем та процесів (знищення окремих біологічних видів, начебто непотрібних людині, або зміна русла річок). Природа реагує на таке втручання, вмикає механізми зворотного зв'язку, аби компенсувати наслідки “жорсткого” втручання людини. Альтернативою може бути “м'яке” управління природою, яке побудоване на активізації корисних природних ланцюгових реакцій, у тому числі процесів відтворення ресурсів. Як приклад можна навести біологізовані методи ведення сільського господарства із максимальним використанням природних процесів активізації виробничих сил – оптимальний сівообіг, захисні лісополоси, утилізація відходів органіки тощо.

В управлінні потрібно перейти від енергетичного до інформаційного впливу. Раціональне управління природними процесами є більш ефективним, менш витратним і значно “м'якшим” для природи, якщо здійснювати цілеспрямований інформаційний вплив на природні сутності. Один із прикладів такого впливу – метод відлякування. Опудало на городі, відоме принаймні вже кілька століть, мабуть, є найдешевшим і досить ефективним знаряддям боротьби зі шкідниками. Або захисна мережа на вікні. Замість того, щоб винищувати комах, люди перекривають їм комунікативні шляхи, не пускаючи до приміщень. Дуже ефективним у плані контролю за природними системами (наприклад, чисельність популяцій деяких тварин) є метод впливу на їхні відтворювальні механізми. Так можна блокувати ланцюжки майбутніх поколінь і регулювати кількість деяких небажаних тварин.

Подібних методів в арсеналі людства – безліч. Часто вони особливо поширені серед народів, які вважаються не досить розвиненими з точки зору сучасної техногенної цивілізації. А насправді такі етноси – ближче до природи. Сила наведених як приклади методів у тому, що надзвичайно зменшуються енергетичні витрати при максимальній ефективності, що означає і мінімальну ресурсоємність при отриманні високого результату. Тут енергія заміщується інформацією. Інформація може стати тим засобом, який дозволить людям не виправляти помилки, що постійно повторюються, а не допускати їх, відмовитися від підкорення природи з використанням для цього колосальних об-

сягів енергії. Енергії і, відповідно, ресурсів має бути використано не більше, ніж потребує кінцевий результат – у цьому сенс “м’яких” методів управління природою.

А для цього людина має змінитися сама, навчитися багато чому від природи і отримати відповідні знання, навчитися їх використовувати. Тільки таким чином можна пройти шлях до сталого розвитку.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.

На певному етапі світового розвитку (у другій половині XX століття), з’ясувалося, що люди, задовольняючи свої потреби, перейшли «межу дозволеного» у стосунках з природою. Наростивши механічні «м’язи», людство почало беззастережно експлуатувати довкілля, надмірно споживати ресурси. Це не могло не призвести до кризових явищ у сукупному виробництві та споживанні, у функціонуванні суспільних механізмів, стані довкілля. Звужувалися можливості зростання людського потенціалу, задоволення потреб та інтересів людей.

Прискорення динаміки світових процесів, розвиток глобалізації на фоні недостатнього розуміння з боку світових лідерів причин негативних наслідків процесів, що розвиваються у природі та соціумі, запізніле реагування на них – усе це призводить до накопичення та загострення глобальних проблем, вони стають усе більш небезпечними для людства та планети.

Ідеї сталого розвитку з’являються як альтернатива недостатньо організованому і керованому суспільному розвитку в усіх сферах людської життєдіяльності. Приходить розуміння, що подальше слідування його траєкторією веде у безвихідь. У порядок денний світового розвитку входить імператив пошуку виходу з такого становища, визначення шляхів переходу на засади сталості в усіх галузях суспільного управління.

Питання для самоконтролю

1. Чим викликана актуальність проблеми сталого розвитку?
2. Які основні чинники стимулювали появу ідей сталого розвитку?
3. Розкрийте зміст поняття “глобалізація”.
4. Охарактеризуйте вплив глобалізації на процес сучасного світового розвитку.

5. Яким чином пов'язана глобалізація з появою і еволюцією ідей сталого розвитку?
6. Які глобальні проблеми становлять найбільшу загрозу для сталого розвитку людської цивілізації?
7. Розкрийте зміст поняття “сталий розвиток”.
8. На яких засадах розробляються стратегії сталого розвитку?
9. У чому виявляється відставання адаптації систем управління від темпів змін у сучасному світі?
10. Якими є головні передумови реалізації ідей сталого розвитку суспільства на різних рівнях управління?
11. У чому полягає об'єктивна обумовленість сталого розвитку?
12. У чому полягає потрібна єдність сутнісних начал людини, і яку роль вона відіграє у розвитку біосфери?
13. Що є предметом вивчення науки “демографія”?
14. У чому полягає небезпека великого розриву у рівнях споживання на душу населення між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються?
15. Розкрийте зміст поняття “екологічний відбиток”.
16. Розкрийте зміст поняття “техносфера”.
17. Розкрийте зміст поняття “екосфера”.
18. Розкрийте зміст поняття “ноосфера”.
19. Розкрийте головну мету сталого розвитку суспільства та основні його цілі.
20. На яких засадах має будуватися нове управління, що покликане забезпечити сталий розвиток суспільства?

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

- 1). Глобальні проблеми людства і актуальність сталого розвитку суспільства.
- 2). Причини виникнення ідеї сталого розвитку: історико-політичний аспект.
- 3). Генеза ідей сталого розвитку.
- 4). Глобалізація як феномен суспільного розвитку.
- 5). Роль глобалізації у сучасному світі.
- 6). Глобалізація як чинник появи та поширення ідей сталого розвитку.
- 7). Глобальні проблеми – загроза для сталого розвитку людської цивілізації.

- 8). Сталий розвиток як глобальна альтернативна концепція.
- 9). Відставання адаптації державного управління від темпів змін у сучасному світі.
- 10). Головні передумови реалізації ідей сталого розвитку суспільства на різних рівнях управління.
- 11). Сталий розвиток суспільства: глобальний, регіональний, національний та місцевий аспекти (за вибором).
- 12). Особливості сталого розвитку розвинених країн та країн, що розвиваються.

Тести для самоконтролю

1. Коли виникли ідеї сталого розвитку?
 - а) на початку ХІХ століття;
 - б) після закінчення Першої світової війни;
 - в) наприкінці ХХ століття;
 - г) усі відповіді неправильні.
2. У чому полягає актуальність сталого розвитку?
 - а) сталий розвиток є альтернативою нинішньому незбалансованому розвитку;
 - б) сталий розвиток стосується усіх сфер людського життя;
 - в) сталий розвиток стосується усіх людей;
 - г) усі відповіді правильні.
3. Що означає поняття «сталий розвиток суспільства»?
 - а) стабільність економічного зростання;
 - б) підвищення рівня матеріального добробуту населення;
 - в) збалансованість економічного, екологічного та соціального компонентів розвитку;
 - г) стійкий розвиток соціально-економічної бази суспільства.
4. Що означає поняття «глобалізація» ?
 - а) розвиток міжнародних відносин між усіма країнами світу;
 - б) наслідки глобального потепління;
 - в) намагання США поставити себе над усіма країнами світу;

- г) посилення взаємозв'язку між усіма країнами світу;
 - д) усі відповіді неправильні.
5. Що означає поняття «ноосфера» ?
- а) розуміння цілісності людського розуму і планети Земля;
 - б) сфера усього живого на землі;
 - в) найвищі шари земної атмосфери, де починається спілкування людей з космосом;
 - г) усі відповіді неправильні.
6. Що є предметом науки «демографія»?
- а) поширення демократичних процесів у світі;
 - б) вивчення досвіду демократичних перетворень у різних країнах;
 - в) дослідження життя різних етносів;
 - г) стан та тенденції розвитку населення Землі.
7. Що означає поняття «техносфера»?
- а) виробнича, будівельна та науково-технічна діяльність;
 - б) інноваційна та науково-технічна сфера у технополісах;
 - в) планетарний простір , що знаходиться під впливом технічної та інструментальної діяльності людей;
 - г) усі відповіді неправильні.
8. Що означає поняття «біосфера»?
- а) сфера діяльності, сформована лише на основі біологічних компонентів;
 - б) сфера усього живого;
 - в) сфера спілкування людини з природою;
 - г) усі відповіді неправильні.
9. Що означає поняття «соціосфера»?
- а) сфера існування соціуму;
 - б) сфера особистісного життя людей;
 - в) спілкування людей у виробничій сфері;
 - г) усі відповіді неправильні.

10. Що означає поняття «екосфера»?

- а) екологія;
- б) частина території землі з небезпечним забрудненням, що вимагає термінового втручання людей;
- в) єдина (загальна) система взаємодії людей з природою;
- г) усі відповіді неправильні.

Література використана

1. Баландин Р.К. Область деятельности человека: Техносфера. – Минск, 1982. –594 с.
2. Баландин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. - М.: Мысль, 1988. –602 с.
3. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. Разд.1. Научная мысль как планетное явление. –М: Наука, 1988. –208 с.
4. Глобалізація і безпека розвитку / О.Г.Білорус, Д.Г.Лук'яненко і ін. – К.: КНЕУ, 2001. –733 с.
5. Декларація та план виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку. 26 серпня – 4 вересня 2002 року. Йоганнесбург, Південна Африка / Видання друге. – К.: ПРООН/МПВСР, 2007. –97с.
6. Доклад о народонаселении мира 2009 г. Организация Объединенных Наций. 2010. –116 с. [Електронний ресурс. –<http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/population2009.pdf>.
7. Дорогунцов С., Ральчук О. Сталий розвиток – цивілізаційний діалог природи і культури // Вісник НАН України. –2001. –№10. [Електронний ресурс. –<http://www.nbuv.gov.ua/articles/vis-nanu/2001-10/4.htm>.
8. Програма дій “Порядок денний на ХХІ століття” / Переклад з англійської: ВГО “Україна. Порядок денний на ХХІ століття”. – К.: Інтелсфера, 2000. –360 с.
9. Социально–экономический потенциал устойчивого развития. Учебник / Под ред.проф.Л.Г.Мельника и проф.Н.Ханса. –Сумы: Университетская книга, 2007. –1207 с.

Література рекомендована

1. Инноватика государственного управления: прорыв в будущее. Материалы международной научно-практической конференции. Под общей ред. д.соц.н., д.мед.н., проф. В.Л.Романова. – М.: Изд-во “Проспект”, 2006. –467 с.
2. Медуз Д.Х., Медуз Д.Л., Рандерс Й. За пределами роста. – М.: Прогресс, 1994. –304 с.
3. Мельник Л.Г. Тайны развития (не очень серьезная книга об очень серьезном). –Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005. –378 с.
4. Мельник Л.Г. Фундаментальные основы развития. – Сумы, ИТД «Университетская книга», 2003. –288 с.
5. Могилевский В.Д. Методология системы: вербальный подход - Москва, ОАО «Изд-во «Экономика», 1999. –251 с.
6. Реймерс Н.Ф. Природопользование: Словарь – справочник. – Москва: Мысль, 1990. –637 с.

Розділ 2.

Роль ООН у визначенні засад сталого розвитку.

- 2.1. Система Організації Об'єднаних Націй.
- 2.2. Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992р.).
- 2.3. Саміт тисячоліття.
- 2.4. Цілі розвитку тисячоліття.
- 2.5 Світовий саміт зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002р.).
- 2.6. Саміт ООН з питань Цілей розвитку тисячоліття (2010р.).

КЛЮЧОВІ СЛОВА: ООН, глобальні проблеми, Ріо-92, Agenda 21, Цілі розвитку тисячоліття, концепція, стратегія, план виконання рішень.

2.1. Система Організації Об'єднаних Націй

Однією з найвпливовіших організацій, яка може координувати дії, спрямовані на вирішення глобальних проблем у масштабі світової спільноти, є Організація Об'єднаних Націй (ООН).

ООН – універсальна та найбільш представницька організація. Станом на 2010 рік вона об'єднує 192 країни. Тому ООН сьогодні має найкращі можливості для узгодження та спрямування дій практично всіх країн світу на подолання глобальних проблем та перехід до сталого розвитку.

«Об'єднані Нації» – ця назва вперше була використана у Декларації об'єднаних націй від 1 січня 1942 р., коли представники 26 держав зобов'язалися від імені своїх урядів довести до повної перемоги спільну боротьбу проти країн, що розв'язали Другу світову війну. Статут ООН був прийнятий на конференції Об'єднаних націй (Сан-Франциско, США) у червні 1945 р. і вступив у дію 26 жовтня 1945 р. після його ратифікації СРСР, Китаєм, Великобританією, США та Францією (тобто провідними державами, які стали постійними членами Ради безпеки ООН). Цей день вважається офіційною датою створення ООН і щорічно відзначається як День ООН.

Організацію було створено як інструмент глобальної колективної безпеки для попередження збройних конфліктів, недопущення або придушення будь-якої агресії. Сьогодні, крім питань військово-політичної безпеки, вона займається вирішенням проблем соціального, економічного розвитку, захистом довкілля, проблемами біженців, гуманітарної допомоги тощо.

За Статутом, цілями ООН є:

- підтримка міжнародного миру та безпеки;
- розвиток дружніх відносин між націями на основі поважання принципу рівноправності та самовизначення народів;
- здійснення співробітництва для розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру та для заохочення й розвитку поваги до прав людини й основних свобод;
- організація та узгодження дій націй для досягнення цих спільних цілей.

Діяльність ООН ґрунтується на загальновизнаних принципах мирного співіснування:

- суверенна рівність всіх членів;
- вирішення міжнародних суперечок мирними засобами і так, щоб не загрожувати миру, безпеці та справедливості;
- утримання в міжнародних відносинах від погрози силою або застосування її проти іншої держави;
- надання ООН усілякої допомоги країні в усіх діях, що здійснюються відповідно до Статуту, і утримання від допомоги будь-якій країні, проти якої ООН вживає заходів превентивного або примусового характеру;
- забезпечення дотримання країнами, які не є членами ООН, тих самих принципів, оскільки це необхідно для підтримання міжнародного миру та безпеки;
- невтручання у справи, які стосуються внутрішньої компетенції будь-якої держави;
- сумлінне виконання взятих на себе зобов'язань згідно зі Статутом.

Головними органами ООН є: Генеральна Асамблея (ГА), Рада Безпеки, Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОР), Секретаріат на чолі з Генеральним Секретарем, Міжнародний Суд та Рада з Опіки. Генеральним секретарем ООН з 1 січня 2007 р. є Пан Ги Мун (Республіка Корея).

Крім головних, ООН має розгалужену систему допоміжних органів (комісій, фондів, програм та комітетів), а також включає низку спеціалізованих та автономних організацій, з якими ООН уклала відповідні угоди.

Спеціалізовані організації ООН (їх 19) відіграють визначну роль у розвитку світового господарства і охоплюють як різні сфери, так і галузі:

- фінансові: Міжнародний валютний фонд (МВФ) та система організацій Світового банку – Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР), Міжнародна асоціація розвитку (МАР), Міжнародна фінансова корпорація – (МФК), Багатостороння агенція з гарантії інвестицій (БАГІ), Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних суперечок (МЦУІС);
- галузеві: Продовольча й сільськогосподарська організація (ФАО), Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (МФСР), Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО), Міжнародна морська організація (ІМО),

Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ), Всесвітній поштовий союз (ВПС), Організація з промислового розвитку (ЮНІДО), Всесвітня туристична організація (ВТО), Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ), Всесвітня метеорологічна організація (ВМО);

- соціальні: організація ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ).

Серед чотирьох автономних організацій найбільш впливовими та відомими є Світова організація торгівлі (СОТ) та Міжнародна агенція з атомної енергії (МАГАТЕ).

Забезпечують реалізацію цілей ООН в певних напрямках програми та фонди ООН, серед яких найбільш відомими є:

- Програма розвитку ООН (ПРООН);
- Конференція ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД);
- Програма ООН з довкілля (ЮНЕП);
- Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ);
- Фонд ООН для розвитку в інтересах жінок (ЮНІФЕМ);
- Фонд ООН у сфері народонаселення (ЮНФПА);
- Всесвітня продовольча програма (ВПП);
- Програма ООН з населених пунктів (ООН-Хабітат).

На основі статуту виникла розгалужена система багатосторонніх договорів. ООН розробляє рекомендації, конвенції, заходи, які пропонує прийняти своїм членам для подальшого включення в законодавство або введення нормативних актів.

Програма ООН з довкілля (ЮНЕП) – United Nations Environment Programme (UNEP). В 1972 р. Конференція ООН з питань людського середовища в Стокгольмі проголосила, що кожна людина має право на здорове навколишнє середовище, а тому зобов'язана захищати та поліпшувати стан довкілля для майбутніх поколінь. 5 червня (початок Стокгольмської конференції) відзначається як всесвітній день довкілля для майбутніх поколінь. В цьому ж році було створено ЮНЕП. Штаб-квартира знаходиться в Найробі (Кенія).

ЮНЕП координує діяльність установ, пов'язаних з проблемами охорони довкілля і працює з урядами, діловими та науковими колами, неурядовими організаціями. Діє за шістьма основними напрямками: 1) населені пункти і охорона здоров'я, 2) збереження екологічних систем суходолу, 3) довкілля і розвиток, 4) океани, 5) енергія, 6) стихійні лиха. Для фінансування проектів створено Фонд довкілля, яким керують Світовий банк, ПРООН і ЮНЕП.

ЮНЕП дає оцінку стану навколишнього середовища; визначає проблеми, для вирішення яких потрібне міжнародне співробітництво; допомагає вирішувати проблеми, які країни не здатні здолати поодиночі; є форумом для досягнення консенсусу та укладення міжнародних угод; прагне активізувати участь бізнесу, промисловості, наукових кіл, суспільних груп та інших об'єднань у досягненні сталого розвитку; координує збирання та розповсюдження наукових даних та інформації на глобальному та регіональному рівні.

На основі роботи, проведеної ЮНЕП, були розроблені та прийняті важливі міжнародні документи: Всесвітня стратегія охорони природи (1980), Монреальський протокол (1987) щодо збереження озонового шару атмосфери, Базельська конвенція (1989) щодо контролю за перевезенням токсичних відходів, Кіотський протокол (1997) про обмеження викидів в атмосферу парникових газів, Роттердамська конвенція (1998) про попереднє узгодження імпорту небезпечних хімічних сполук, Стокгольмська конвенція (2001) про скорочення викидів стійких органічних забруднювачів та багато інших, присвячених проблемам океану, торгівлі дикими тваринами та рослинами, поширення пустель та зміни клімату.

Значної уваги ООН надає припиненню військових конфліктів і запобіганню війн, сприянню усуненню суперечностей до того, як вони перетворюються на збройне протистояння. В цьому випадку треба сказати, насамперед, про заходи проти розповсюдження атомної зброї і припинення гонки озброєнь. В багатьох випадках ООН виступала арбітром у вирішенні складних міжнародних конфліктів.

Загострення екологічних проблем в світі спонукало ООН до розробки заходів охорони довкілля. Світовий океан, повітряний простір, Антарктида були визначені як спільне надбання людства, охорона якого має бути справою всіх народів світу.

Програма розвитку ООН (ПРООН) – United Nations Development Program (UNDP) – це канал багатосторонньої технічної допомоги країнам світу, який функціонує з 1966 р. Основна мета програми – сприяння прискоренню економічного і соціального розвитку країн, що розвиваються, шляхом надання їм технічної допомоги в межах національних планів розвитку.

Під «технічною допомогою» в ООН розуміють здійснення як невеликих термінових програм, так і виконання комплексних проектів з навчання, передачі знань, досвіду розв'язання певних проблем. ПРООН орієнтує свої програми на викорінення злиднів, створення робочих місць, поліпшення становища жінок, охорону довкілля та в цілому сталий розвиток.

Проекти за участі ПРООН включають таке:

- проведення оглядів і досліджень можливостей здійснення проектів;
- оцінка потенційних можливостей зростання виробництва і збуту товарів і послуг;
- розширення і розвиток системи освіти, розвиток професійної і технічної підготовки, ліквідацію неписьменності;
- створення можливостей для застосування сучасних методів і технологій виробництва;
- зміцнення національних систем планування соціально-економічного розвитку.

Допомога ПРООН надається тільки на прохання урядів. Проекти включаються до регіональних та національних планів. Проекти відрізняються як за вартістю, так і за термінами – від кількох тисяч до кількох мільйонів дол., від кількох тижнів до кількох років. ПРООН, як правило, фінансує не більше половини вартості проекту, друга частина фінансується країною – отримувачем допомоги.

Нині ПРООН є найбільшою організацією, що фінансується за рахунок добровільних внесків. Країни самі визначають розмір та форму таких внесків. Основними донорами є промислово розвинені країни – США, Японія, Нідерланди, Данія, Швеція, Німеччина, Норвегія, Швейцарія. З країн, що розвиваються – Індія, Китай, Саудівська Аравія, Таїланд. Понад 80% бюджету ПРООН спрямовується в країни з річним доходом на душу населення 950 дол. і менше.

Програма практично ніколи не здійснює виконання проектів самостійно, а передає їх відповідним спеціалізованим установам чи регіональним комісіям ООН. Вона співпрацює з 166 країнами світу, допомагаючи їм знаходити власні шляхи розв'язання глобальних та національних проблем в галузі розвитку, у яких здійснюється понад 6500 проектів.

В Україні ПРООН працює з 1993 р. Діяльність зосереджується в чотирьох головних сферах: 1) демократичне врядування; 2) подолання бідності, досягнення процвітання та українських Цілей розвитку тисячоліття; 3) місцевий розвиток та забезпечення безпечного середовища для людського розвитку; 4) енергетика та навколишнє природне середовище.

ООН мобілізує ресурси на подолання масової злиденності. Завдяки фондам ООН, щороку численна група людей з найбідніших країн набуває освіти й високу кваліфікацію, в тому числі в наукових центрах розвинених країн.

ООН дбає про найменш захищені верстви населення. Є спеціальні фонди і програми – управління у справах біженців; Фонд розвитку для жінок (ЮНІФЕМ); Фонд у галузі народонаселення (ЮНФПА); Бюро допомоги в разі стихійного лиха (ЮНДРО); Всесвітня продовольча програма (ВПП) та ін. Завдяки гуманітарній допомозі ООН вдалося врятувати від голоду мільйони людей у Східній Африці й зоні Сахелю (напівпустеля Західної Африки) під час тривалої посухи.

Термінова допомога надається населенню, потерпілому внаслідок бойових дій у різних регіонах. Нині актуальним є залучення до участі в діяльності ООН не тільки урядів, а й різних верств населення, громадських організацій, ділових кіл, науково-дослідних закладів, засобів масової інформації.

Фонд ООН для розвитку в інтересах жінок (ЮНІФЕМ) – United Nations Development Fund for Women (UNIFEM) – був створений в 1976 р. Концентрує зусилля на досягненні основних чотирьох цілей: скорочення масштабів злиднів та ізоляції жінок; попередження насильства проти жінок; припинення та зменшення розповсюдження ВІЛ/СНІДу серед жінок та дівчат; забезпечення гендерної рівності та участі жінок у політиці.

Роботу фонду визначають дві основні міжнародні угоди: Пекінська платформа дій, прийнята на четвертій всесвітній конференції щодо становища жінок (1995) та Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок, відома також як «Білль про права жінок». Дух цих угод був підтверджений в Декларації тисячоліття та у Цілях розвитку тисячоліття, які передбачають скорочення до 2015 р. вдвічі масштабів крайнього зубожіння, скорочення голоду, хвороб, безграмотності, гендерної нерівності та зменшення розповсюдження ВІЛ/СНІДу. До підтримки зусиль ЮНІФЕМ закликає і Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 (2000) щодо надання допомоги жінкам в конфліктних та постконфліктних ситуаціях.

Зважаючи на викладене вище, зрозуміло, що у межах компетенції ООН є практично всі сфери діяльності людства. Ця організація виступає генератором ідей, трибуною для визначення основних проблем і завдань світового розвитку, узагальнення і поширення досвіду розв'язання глобальних проблем сучасності.

Статут ООН є найважливішим актом міжнародного права. На його принципи посилаються міжнародні правові документи, вони показують можливості подальшого прогресивного розвитку принципів та норм міжнародної поведінки. На основі цих принципів іде розвиток нових сфер діяльності, які сприяють еволюції міжнародного права, виділенню таких галузей, як договірне право, морське, повітряне, гуманітарне, екологічне, антитерористичне, атомне, право міжнародних організацій та ін.

В 1972 р. в Стокгольмі була проведена одна з перших Конференцій ООН з довкілля, яка засвідчила включення урядів країн у вирішення екологічних проблем, які стали стримувати соціально-економічний розвиток. Стала розвиватися екологічна політика та дипломатія, право довкілля, з'явилися нові інституції державного управління – міністерства та відомства з довкілля.

У 80-ті рр. почали говорити про екорозвиток, розвиток без руйнування довкілля, необхідність стабільного розвитку екосистем. У 1980 р. була прийнята Всесвітня стратегія охорони природи (ВСОП), де вперше містилася згадка про сталий розвиток. Друга редакція ВСОП була названа «Турбота про планету Земля – Стратегія сталого життя» і була опублікована в жовтні 1991 р. В ній підкреслювалось, що розвиток повинен базуватися на збереженні живої природи, захисті структури, функцій та різноманіття природних систем, від яких залежать біологічні види. Для цього необхідно зберігати системи підтримки життя (життєзабезпечення), біорізноманіття та забезпечувати стале використання поновлюваних ресурсів. З'явилися дослідження з екологічної безпеки як частини національної та глобальної безпеки.

Організація Об'єднаних Націй вперше запропонувала і взяла на себе впровадження концепції розвитку, реалізація якої повинна охоплювати більшість країн світу – концепції сталого (збалансованого) розвитку. Сьогодні в межах ООН розроблений універсальний механізм узгодження рішень держав, який необхідно використовувати в інтересах збалансованого розвитку.

Отже, ООН започаткувала глобальний процес переосмислення суті та переоцінки результатів попереднього розвитку цивілізації, зорієнтованого на досягнення економічного зростання без огляду на можливі негативні для довкілля наслідки. Поява глобальних проблем у різних сферах життєдіяльності людей свідчила про системний характер небезпечних змін, що виникали під впливом антропогенних чинників глобального масштабу. Відповідь на нові загрози вимагала такого ж загальнопланетарного підходу, глобального мислення, спільних та узгоджених у межах усього світу дій.

2.2. Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992р.)

У червні 1992 р. в Ріо-де-Жанейро (Бразилія) відбулася Конференція ООН з навколишнього середовища й розвитку. Ця конференція відома ще як саміт «Планета Земля», оскільки в ній брали участь керівники 178 країн світу, представники 1600 неурядових організацій.

Конференція констатувала, що людство переживає вирішальний момент своєї історії: протиріччя між характером розвитку цивілізації та природою досягли межі, і подальший рух по цьому шляху веде до глобальної катастрофи. Сутність конфлікту в тому, що люди, оволодівши матеріало- та енергоємними технологіями, зруйнували рівновагу екосистеми біосфери. Людство для своїх потреб вилучило із земних надр та залучило в соціоекономічні процеси такі маси речовини, які біосфера не здатна переробити без порушення природної рівноваги (гомеостазу).

Згідно резолюції ГА ООН 1983 р. була створена Міжнародна комісія з довкілля та розвитку, яку очолила Г.Х.Брутланд, колишня прем'єр-міністр Норвегії. В 1987 р. комісія опублікувала доповідь Г.Х.Брутланд «Наше спільне майбутнє», яку було схвалено ГА ООН. В доповіді постало питання про необхідність пошуку нової моделі розвитку цивілізації, було сформульовано ідею сталого розвитку, як основу стратегії взаємодії природи і суспільства на засадах економічно, соціально та екологічно збалансованого розвитку, що передбачає можливості задовольнити потреби людей сьогодні і в майбутньому. З цього моменту в обіг вводиться термін «сталий розвиток».

В грудні 1989 р. ГА ООН прийняла резолюцію, яка закликала організувати проведення на рівні керівників держав та урядів спеціальної конференції, присвяченої розробці стратегії стійкого, екологічно прийняттого економічного розвитку цивілізації. Робота з підготовки конференції включала проведення першої сесії в 1990 р. в Найробі, другої та третьої – в 1991 р. в Женеві та четвертої – в березні 1992 р. в Нью-Йорку. У складі Підготовчого комітету діяли три робочі групи: перша розробляла питання захисту атмосфери, ресурсів суходолу та біологічного різноманіття, друга – проблеми океанів, морів, прибережних зон та ресурсів прісної води, третя – обговорювала правові, інституційні та організаційні аспекти. На пленарних засіданнях Підготовчого

комітету розроблялися загальні питання, пов'язані зі станом довкілля та світової економіки, передачею технологій, механізмами фінансування заходів. В його роботі брали участь представники більш ніж 170 країн світу. Паралельно проходила робота спеціального Міжурядового переговорного комітету ООН з підготовки Рамкової конвенції про зміну клімату та в межах ЮНЕП – Конвенції про біологічне різноманіття.

Найбільшим досягненням конференції було визнання того факту, що проблеми довкілля і проблеми розвитку не можуть більше розглядатися окремо. Конференція звернула увагу на наявність та поширення глобальних проблем, які проявляються в країнах незалежно від рівня економіки – глобального потепління клімату, посилення тиску зростаючого населення на природу, наступу пустель, вичерпання озонового шару, кислотних дощів, накопичення в землі токсичних важких металів та пестицидів, забруднення великих територій радіонуклідами тощо. Зважаючи на це, центральними питаннями розгляду стали системи виробництва і споживання в індустріальному світі; системи, які підтримують життя Землі; зростання населення; посилення нерівності між бідними та багатими країнами; економічна система, що не враховує екологічні витрати.

Конференція стала однією з найважливіших подій у XX столітті, вона визначила основні напрями міжнародної співпраці на перспективу. Найбільш важливим питанням форуму стало подальше усвідомлення взаємозв'язку між економічними та екологічними проблемами. Була запропонована концепція сталого розвитку людства, який передбачає взаємне узгодження економічних, екологічних і соціальних чинників розвитку.

На Конференції було прийнято Декларацію Ріо «Про екологічний та економічний розвиток», у якій були визначені права й обов'язки держав світу у межах концепції сталого розвитку. Також її рішенням було затверджено Програму дій «Порядок денний на XXI століття» (Agenda 21). Цей програмний документ ставить для всіх країн світу мету на майбутнє – просування шляхом сталого розвитку суспільства, за якого задовольняються потреби сучасності без загрози майбутнім поколінням задовольняти свої потреби.

В тому ж 1992 році було створено Комісію ООН зі сталого розвитку, яка існує дотепер. За підсумками роботи комісії були прийняті важливі рішення. Так, в 1996 р. Комісією були опубліковані індикатори сталого розвитку, за допомогою яких держави зможуть співставляти рівень розвитку і поетапно вирішувати проблеми, що перешкоджають переходу до сталого суспільства. В 2003

році на сесії ГА ООН у Нью-Йорку було прийнято тематичну програму заходів для забезпечення сталого розвитку на період до 2017 року, яка базується на дворічних “циклах виконання” окремих завдань.

Концепція сталого розвитку включає три складові: економічну, соціальну та екологічну.

Економічна складова базується на теорії максимізації сукупного доходу, який виробляється за умови збереження сукупного капіталу, що виробляє цей дохід. Ця концепція передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів, використання екологічних – природо-зберігаючих, енергозберігаючих та матеріало-зберігаючих технологій, а також відповідних форм капіталу – створеного людиною та природного (детальніше цей аспект розглянуто в п.3.4).

Соціальна складова сталого розвитку орієнтована на людину і спрямована на збереження стабільності соціальних та культурних систем, в тому числі на зменшення руйнівних конфліктів між людьми. Важливим аспектом є справедливий розподіл благ а також збереження культурного надбання та багатоманітності в глобальних масштабах, а також більш повне використання практики сталого розвитку, яка є в культурах, що домінують. Сучасному суспільству треба створити більш ефективну систему прийняття рішень, що враховує історичний досвід та заохочує плюралізм (коли паралельно існує декілька незалежних позицій, точок зору, явищ, стилів поведінки, ідеологій, моделей тощо). Людина є не об’єктом, а суб’єктом розвитку, вона повинна брати участь в процесах, що формують сферу її життєдіяльності, сприяти прийняттю та реалізації рішень, контролювати їхнє виконання.

Екологічна складова концепції спрямовується на збереження цілісності біологічних та фізичних природних систем. Особливе значення має життєздатність екосистем, від яких залежить глобальна стабільність всієї біосфери. Більше того, поняття «природних» систем та ареалів проживання слід розуміти більш широко і включати в них створене людиною середовище (наприклад, міста). Основна увага в концепції приділяється збереженню здатності до самовідтворення та динамічної адаптації таких систем до змін. Деградація природних ресурсів, забруднення довкілля та втрата біологічного різноманіття зменшують здатність екологічних систем до самовідновлення.

Узгодження цих різних напрямків та переведення їх у площину конкретних задач – завдання величезної складності, оскільки всі три елементи мають бути збалансовані, відпрацьовані механізми їхньої взаємодії. Економічний та соціальний елементи, взаємодіючи один з одним, породжують нові зада-

чі, такі як досягнення справедливості всередині одного покоління (розподіл доходів) та надання цілеспрямованої допомоги бідним верствам населення. Механізм взаємодії економічної та екологічної складових привів до необхідності вартісної оцінки та обліку в звітності підприємств зовнішніх впливів на довкілля. Зв'язок соціального та екологічного елементів привів до акценту на рівноправності всередині поколінь та між поколіннями, включаючи дотримання прав майбутніх поколінь, та на участі населення в процесі прийняття рішень.

Вихідні положення концепції сталого розвитку:

- забезпечення природно-екологічної стійкості на основі теорії біотичної регуляції навколишнього середовища;
- забезпечення підтримуваного економічного розвитку на основі радикально модифікованої ринкової системи;
- забезпечення сталого соціального розвитку на основі принципів справедливості і солідарності;
- екологізація суспільної свідомості на основі використання системи освіти та засобів масової інформації;
- забезпечення тісного міжнародного співробітництва та кооперації для досягнення цілей сталого розвитку.

Таким чином, в усіх основних положеннях сталого розвитку йде мова про перехід від стихійності у діях до керованості (спрямованості) таких дій у всіх економічних та соціальних напрямках, що повинно привести до трансформації соціосфери в ноосферу.

Соціосфера – (від лат. *societas* – суспільство та грец. *sphaira* – куля) – сукупність соціальних факторів, характерних для даного етапу розвитку суспільства у взаємодії його з природою. Включає людство з властивими йому на даному етапі розвитку виробничими та суспільними відносинами, та освоєну людиною частину природного середовища.

Ноосфера – (від грец. *nóos* — розум і сфера) – сфера взаємодії природи та розуму, вища стадія розвитку біосфери, що пов'язана із виникненням та розвитком в ній людства, яке, пізнаючи закони природи та вдосконалюючи техніку, стає найбільшою силою, яку можна порівняти за масштабами з геологічною, і починає здійснювати визначальний вплив на процеси в сфері Землі, змінюючи її своєю працею (В.І.Вернадський).

На думку деяких філософів, сталий розвиток – це і є перехід від нинішньої, внутрішньосуперечливої соціосфери, у якій змушені співіснувати біосфера і руйнуюча її техносфера, до внутрішньогармонійної ноосфери.

У цьому зв'язку необхідно підкреслити, що довкілля функціонує на основі своїх власних законів, вивчення яких з боку людства трохи запізнилося. Але світова цивілізація сьогодні, щоб вижити, має не просто враховувати вже відомі та відкривати нові закони функціонування біосфери, а скрупульозно їх дотримуватися.

Декларація Ріо «Про екологічний та економічний розвиток» визначала права й обов'язки держав світу у межах концепції сталого розвитку. Основні принципи Декларації Ріо можуть бути сформульовані у дев'яти позиціях:

- в центрі уваги невинного розвитку перебувають люди, які мають абсолютне право на здорове та якісне життя у гармонії з природою;
- право на розвиток має бути реалізоване таким чином, щоб задовольняти потреби в розвитку і зберігати довкілля для нинішніх і наступних поколінь;
- охорона довкілля має стати невід'ємною частиною процесу розвитку і не може розглядатися окремо від нього;
- всі держави й народи мають співпрацювати для ліквідації бідності і злиднів; це є обов'язковою умовою сталого розвитку;
- обмеження і вилучення тих моделей виробництва, які не відповідають сталому розвитку;
- проведення відповідної демографічної політики;
- залучення до питань захисту довкілля всіх зацікавлених громадян. Кожен громадянин повинен мати відповідний доступ до інформації, що стосується довкілля, якою володіють державні органи; громадяни повинні отримати можливість брати участь у процесі прийняття рішень;
- активне залучення жінок до розв'язання проблем, пов'язаних з охороною довкілля та розвитком;
- мир, розвиток і захист довкілля взаємопов'язані та невіддільні.

Отже, мета на майбутнє для всіх країн світу – задоволення потреб сучасності без загрози майбутнім поколінням, покращення якості життя за напрямками: соціальне та економічне забезпечення, екологічно сприятливе середовище, підвищення безпеки життя, покращення стану здоров'я, права людини.

Програма дій «Порядок денний на XXI століття» (Agenda 21), прийнята на конференції в Ріо, засвідчила встановлення глобального партнерства країн світу задля досягнення сталого розвитку суспільства. Цей документ проголошував комплексний підхід до проблем довкілля та розвитку на основі глобального партнерства. Порядок денний вперше встановлював структуру систематичної спільної роботи. Конкретні дії щодо здійснення цього переходу визначалися у 115-ти програмних напрямках.

Agenda (англ.) – “порядок денний”. В політичному та управлінському сенсі – це спільна назва різних документів, які визначають перспективні (на найближчий період) та стратегічні для певного часу виклики (challenges), вибір (options), проблеми, задачі тощо.

Програма відображала прийняття політичних зобов’язань на самому високому рівні по відношенню до співробітництва з питань розвитку і довкілля. Відповідальність за її успішне здійснення покладалась перш за все на уряди. Вирішальне значення для досягнення вказаних цілей мали національні плани, стратегії та політика. Доповнювати національні зусилля мало міжнародне співробітництво, а вирішальну роль у цьому мала відігравати ООН. Інші міжнародні глобальні, регіональні та субрегіональні організації повинні сприяти спільним зусиллям. Особлива роль відводилась громадянськості, недержавним організаціям та іншим групам.

«Порядок денний на XXI століття» складається з 4 розділів та 40 глав. Перший розділ присвячено економічним та соціальним проблемам людства. В ньому розглядаються необхідність міжнародного співробітництва та відповідної національної політики країн для стійкого розвитку; причини навантаження на довкілля – бідність; зовнішній борг країн, що розвиваються; невідповідність структури виробництва та споживання концепції сталого розвитку; демографічний вибух; структура міжнародної економіки. Робиться наголос на необхідності врахування питань довкілля під час прийняття рішень.

Другий розділ відображає напрямки збереження та раціонального використання ресурсів для розвитку. Показує глобальні екологічні проблеми планети – знищення лісів, виснаження родючих ґрунтів, розширення площі пустель. Характеризує заходи щодо захисту атмосфери; комплексного підходу до планування та раціонального використання земельних ресурсів; боротьби зі зникненням лісів, виникненням пустель та засухою; збалансованого ведення сільського господарства та розвитку сільських регіонів; збереження біологічного різноманіття; екологічно безпечного використання біотехнологій;

захисту океанів та всіх видів морів; збереження ресурсів питної води; екологічно безпечного використання токсичних хімічних речовин, ліквідації небезпечних та радіоактивних відходів.

Третій розділ показує необхідність посилення ролі та значення великих суспільних груп населення: жінок, комерційних структур, профспілок, фермерів, дітей та молоді, представників корінного населення, науковців, органів місцевої влади й недержавних організацій у досягненні цілей сталого розвитку суспільства.

Четвертий розділ висвітлює способи та методи реалізації Концепції сталого розвитку. Розглядаються фінансові ресурси й механізми; передача екологічно чистих технологій; спрямованість науки на стійкий розвиток; сприяння поінформованості населення, підготовці кадрів; механізми прийняття рішень; проблеми міжнародної співпраці; міжнародні угоди і правові регулятори.

Цей документ є динамічною програмою. Для опису використовуються рубрики «Основа для діяльності», «Цілі», «Діяльність», «Засоби здійснення». Програма може реалізовуватися різними учасниками із урахуванням відмінностей в ситуаціях, можливостях та пріоритетах країн та регіонів та за повного дотримання всіх принципів, які викладені в Декларації Ріо.

В межах Конференції Міжнародна рада з місцевих екологічних ініціатив (MPMEI), діючи від імені муніципалітетів, внесла пропозицію про отримання місцевими громадами повноважень на розробку Місцевого порядку денного XXI ст. (про це докладніше – у розділі 10).

Місцевий порядок денний XXI століття (МПД-21) – план дій, спрямованих на забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні, укладений органами місцевої влади разом з місцевими громадами та іншими зацікавленими сторонами.

У червні 1997 р. на 19 спеціальній сесії Генеральної асамблеї ООН була ухвалена Програма «Ріо+5» – програма дій з подальшого впровадження «Порядку денного на XXI століття». На зібранні було розглянуто досягнення країн та їхніх урядів, міжнародних агенцій, громадськості та неурядових організацій з виконання «Порядку денного на XXI століття» за п'ять років, узагальнено набутий досвід і поставлено нові завдання.

2.3. Саміт тисячоліття

У вересні 2000 р. в межах сесії Генеральної Асамблеї ООН відбувся Саміт тисячоліття ООН.

В доповіді Генерального секретаря ООН були проаналізовані глобальні проблеми, з якими людство буде стикатися в епоху великих науково-технічних досягнень. Технологічний прогрес здійснюється на фоні поглиблення розриву між бідними і багатими країнами та відсутності уявлень про негативні наслідки розвитку, перш за все загарбницької діяльності людини по відношенню до природи.

В межах Саміту тисячоліття пройшла зустріч найвищих посадовців-жінок різних країн. На ній були присутні, зокрема, президент Латвії Вайра Віке-Фрейберг та Фінляндії – Тарья Халлонен, а також держсекретар США Мадлен Олбрайт. У своїй вітальній промові прем'єр-міністр Нової Зеландії Хелен Кларк відмітила, що якщо б подібне зібрання проходило 100 років тому, то королева Вікторія проводила б його на «величній» самоті, а сьогодні у неї багато колег.

Під час обговорення учасниці торкалися багатьох «жіночих» питань: посилення миротворчої ролі жінок, покращення освіти у всіх країнах, попередження насильства проти жінок. Комісар ООН з прав людини Мері Робінсон відмітила, що потрібно досягати більш широкої присутності жінок у законодавчих органах. Це буде сприяти розширенню кола проблем, які виносяться на обговорення у верховні органи влади.

Серед керівників держав та урядів 188 країн-членів ООН (на 2000 р.) була найбільша кількість жінок – 9. Як відмічалось в одній з доповідей, за XX століття в світі високі державні пости займали 29 жінок.

Це створило серйозну загрозу людству, яка потребує негайних спільних дій всього світового співтовариства.

Проте ринкова система ще не керується правилами, які засновані на спільних соціальних цілях, тому перевагами глобалізації можуть користуватися, в першу чергу, розвинені країни.

У зв'язку із цим ООН покликана сприяти розробці компромісних рішень для узгодження інтересів.

За результатами саміту було схвалено Декларацію Тисячоліття, в якій представники країн підтвердили свою відданість цілям та принципам статуту ООН, визначили чіткі напрямки діяльності ООН у новому тисячолітті – підтримка міжнародного миру і безпеки; викорінення злиденності; охорона навколишнього середовища; права людини та відповідальне врядування; зміцнення ООН.

Декларація тисячоліття ООН закликає країни до створення нового глобального партнерства, визначає основні цінності та принципи сприяння розвитку. Ключові цілі, визначені в Декларації, розподілені на 7 блоків:

- 1) мир, безпека та роззброєння;
- 2) розвиток та викорінення злиднів;
- 3) охорона довкілля;
- 4) права людини, демократія та добре управління;
- 5) захист уразливих;
- 6) задоволення особливих потреб Африки;
- 7) зміцнення ООН.

Виходячи із загальних ключових цілей, визначених в Декларації, були сформульовані вісім глобальних цілей суспільного розвитку, які отримали назву Цілі розвитку тисячоліття (ЦРТ).

2.4. Цілі розвитку тисячоліття

Цілі розвитку тисячоліття – міжнародні цілі розвитку, сформульовані в Декларації тисячоліття ООН 189 країнами-членами ООН та 23 міжнародними організаціями. Як перша віха у досягненні цілей визначений 2015 рік.

Всього визначено 8 Цілей на основі восьми глав Декларації Тисячоліття. Вони розподіляються на 19 задач, кожна з яких може бути визначена кількісно:

ЦРТ-I. Викорінення крайнього зубожіння та голоду:

- 1) скоротити до 2015 р. вдвічі частку населення, чий дохід складає менше 1 дол. на день;
- 2) забезпечити повну та продуктивну зайнятість та достойну роботу всім, включаючи жінок та молодь;

3) скоротити вдвічі до 2015 р. частку голодуючого населення.

ЦРТ-II. Надання всім жителям планети початкової освіти:

4) забезпечити до 2015 р. дітям усього світу (як дівчаткам, так і хлопчикам) можливість у повному обсязі отримати початкову освіту.

ЦРТ-III. Забезпечення гендерної рівності та розширення прав жінок:

5) ліквідувати гендерну нерівність у сфері початкової та середньої освіти переважно вже до 2005 р., а до 2015 р. – досягнути цього на всіх рівнях системи освіти.

ЦРТ-IV. Скорочення дитячої смертності:

6) скоротити за 1990-2015 рр. смертність серед дітей до п'яти років на дві третини.

ЦРТ-V. Покращення охорони здоров'я матерів:

7) скоротити за 1990-2015 рр. коефіцієнт материнської смертності на три чверті;

8) забезпечити до 2015 р. всезагальний доступ до отримання допомоги в сфері репродуктивного здоров'я.

ЦРТ-VI. Боротьба з ВІЛ/СНІДом, малярією та іншими захворюваннями:

9) зупинити до 2015 р. розповсюдження ВІЛ/СНІДу та започаткувати тенденцію до скорочення захворюваності;

10) забезпечити до 2010 р. загальнодоступне лікування від ВІЛ/СНІДу всім, хто цього потребує;

11) зупинити до 2015 р. розповсюдження малярії та інших важких захворювань та покласти початок тенденції до скорочення захворюваності.

ЦРТ-VII. Забезпечення екологічної стійкості:

12) включити принципи екологічно раціонального розвитку в національні стратегії та програми, повернути назад процес втрати природних ресурсів;

13) знизити масштаби скорочення біологічного різноманіття, досягнувши до 2010 р. значного зменшення темпів його втрати;

14) вдвічі скоротити до 2015 р. частку населення, яке не має постійного доступу до чистої питної води та живе в антисанітарних умовах;

15) досягнути до 2020 р. значного покращення життя щонайменше 100 мільйонів жителів нетрів.

ЦРТ-VIII. Формування глобального партнерства в цілях розвитку:

- 16) розвинути відкриту торговельну та фінансову систему, яка діє на основі правил, передбачувану та неупереджену. Це включає схильність до порядку в управлінні, зменшення зубожіння на національному та міжнародному рівнях;
- 17) вирішити особливі проблеми держав, що не мають виходу до моря, та малих острівних країн, що розвиваються;
- 18) всестороннє вирішувати проблеми заборгованості країн, що розвиваються, щоб борговий тягар був прийнятним протягом тривалого періоду, шляхом здійснення національних та міжнародних заходів;
- 19) у співробітництві з приватним сектором зробити доступними блага нових технологій, особливо інформаційні та комунікаційні.

Вирішення зазначених 19 задач вимірюється відповідними індикаторами.

Координатором роботи з досягнення ЦРТ та моніторингу на національному рівні Генеральний секретар ООН призначив Адміністратора ПРООН на посаді Голови групи розвитку ООН. Тому ПРООН відіграє важливу роль, допомагаючи країнам у впровадженні системи екологічно сприятливого управління, в розробці ефективних стратегій та створенні інститутів з охорони довкілля та боротьби з бідністю.

Найважливішими завданнями ПРООН вважає боротьбу із злиднями та голодом (ЦРТ-1) та забезпечення екологічної стійкості (ЦРТ-7). У зв'язку із цим були визначені основні напрямки діяльності ПРООН:

- стратегії сталого розвитку,
- ефективна система управління водними ресурсами,
- доступність сталого енергозабезпечення,
- збалансоване управління земельними ресурсами,
- охорона та стале використання біорізноманіття,
- поступова ліквідація виробництва озono-руйнуючих речовин (ОРР),
- підготовка звітів щодо багатосторонніх угод з охорони довкілля,
- стратегічне партнерство⁹.

Вибрані напрямки діяльності широко впроваджуються в Європі та країнах СНД. Вони мають тісний взаємозв'язок із досягненням не тільки ЦРТ-1 та ЦРТ-7, а й інших.

Гармонізація ЦРТ з пріоритетами сталого місцевого розвитку забезпечується Місцевим порядком денним XXI ст., оскільки МПД-21 є довгостроковим стратегічним документом і стає органічною складовою цілої системи документів

⁹ Устойчивость окружающей среды & цели тысячелетия в области развития. Программа развития ООН. Региональное бюро по Европе и СНГ. Программа экологического управления. –Братислава, 2005. –С.2-3.

з різних питань економічної та соціальної політики, прийнятих в конкретній країні на місцевому рівні.

Система інститутів і програм ООН надає значну допомогу країнам в реалізації ЦРТ. В 2001 р. Генеральний секретар ООН Кофі Аннан надав «дорожню карту», яка була розроблена для реалізації ЦРТ. Вона є інтегрованим комплексним оглядом ситуації, що склалася, визначає потенційні стратегії дій для досягнення цілей та виконання зобов'язань Декларації тисячоліття. Функції координуючої агенції з виконання ЦРТ здійснює ПРООН, вона несе відповідальність за популяризацію ЦРТ у всіх країнах- членах ООН, а також сприяє введенню ЦРТ в роботу всіх агенцій ООН на місцях. Дії щодо виконання «дорожньої карти» відображаються у щорічних доповідях Генерального секретаря ООН.

2.5. Світовий саміт зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002р.)

Після зустрічі в Ріо були сподівання на те, що світ нарешті зробить важливі кроки у напрямку забезпечення сталого розвитку. Проте сподівання не справдилися: безупинно тривало погіршення стану довкілля, бідність в багатьох частинах світу посилювалася, а прискорення глобалізації не сприяло справедливому розподілу благ. Стало зрозумілим, що потрібен більш конкретний план реалізації, ніж «Порядок денний на XXI століття».

Наступним етапом стала зустріч керівників країн та урядів «Ріо+10» в Йоганнесбурзі 2002 р. (+10 означає 10 років після конференції у Ріо-де-Жанейро). В ній взяли участь більше 22 тисяч людей, зокрема, 100 керівників держав, більше 8 тисяч представників недержавних організацій, бізнесових структур та інших груп, 10 тисяч делегатів і 4 тисячі представників преси. Стільки ж людей відвідали заходи аналогічного характеру, організовані в Йоганнесбурзі головними групами, органами державної влади та іншими організаціями.

Одним з пам'ятних моментів Всесвітньої зустрічі було звернення до президентів, прем'єр-міністрів та інших світових лідерів, які там зібралися, п'яти молодих людей з різних частин планети з вимогою виконати обіцянки, дані на Всесвітній зустрічі в Ріо-де-Жанейро: «Десять років тому, коли ви зустрічалися в Ріо, ми були ще дітьми. Ми хочемо повторити те, що ви чули тоді і неодноразово згодом... Діти всього світу засмучені тим, що надто багато дорос-

лих більше турбуються про гроші та багатство, ніж про серйозні проблеми, які впливають на наше майбутнє»¹⁰.

На цьому зібранні було розглянуто результати, досягнуті країнами з виконання зобов'язань, взятих в 1992 та 1997 роках, оцінено успіхи на шляху просування до сталого розвитку. Зустріч в Йоганнесбурзі дала змогу закласти важливий фундамент – визначити цілі, часові рамки і зобов'язання з широкого спектру питань, які покликані змінити життя у всіх регіонах світу. Проте зустріч підтвердила, що сталий розвиток є одним з центральних питань міжнародного порядку денного, і забезпечила прийняття практичних заходів, необхідних для вирішення багатьох актуальних світових проблем.

Звичайно, рішень, здатних забезпечити миттєве подолання бідності й запобігти погіршення стану довкілля, не існує. Учасники зустрічі узгодили план роботи, визначили виконавців, які повинні досягти певних результатів, налагодили партнерські відносини між цими виконавцями і забезпечили на високому рівні політичні зобов'язання щодо виконання досягнутих домовленостей.

Більша частина подальшої роботи була перенесена на місцевий, національний та регіональний рівні. На уряди було покладено головну відповідальність за виконання зобов'язань. Проте зрозуміло, що самі вони не в змозі виконати всю роботу, тому вирішальну роль з підтримки партнерства, захисту прав і нагляду було відведено групам громадянського суспільства, а також приватному сектору, який має у своєму розпорядженні значні ресурси, технології та ноу-хау.

На зустрічі були визначені зобов'язання щодо досягнення конкретних, узгоджених у часі цілей та цільових показників, у тому числі, деякі нові, пов'язані із забезпеченням базовими елементами санітарії, використанням і виробництвом хімічної продукції, збереженням та відновленням рибних запасів і зменшенням темпів втрати біорізноманіття. Було приділено додаткову увагу таким новим питанням як моделі сталого виробництва та споживання, енергетика та гірничовидобувна промисловість. Окремо було розглянуто особливі проблеми Африки та малих острівних держав, що розвиваються.

Важливим результатом зустрічі стало те, що узгоджені на міжнародному рівні зобов'язання були доповнені низкою добровільних партнерських ініціатив зі сталого розвитку. У процесі підготовки та на самій зустрічі було оголошено про більш як триста партнерських пропозицій, зосереджених у багатьох вирішальних напрямках сталого розвитку у всіх регіонах світу. Для реалізації цих партнерств було виділено значні обсяги фінансування.

¹⁰ Декларація та план виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку 2002 р. в Йоганнесбурзі. – ПРООН в Україні. МПВСР України. – 2004. – С.6.

На зустрічі було прийнято два основні документи: Йоганнесбурзьку декларацію зі сталого розвитку та План виконання рішень, в якому були розставлені пріоритети діяльності.

В декларації ставляться основні завдання для досягнення сталого розвитку: подолання бідності, зміна моделей споживання, охорона і раціональне використання природної ресурсної бази. Відмічається, що швидка інтеграція ринків, рух капіталів і значне розширення інвестиційних потоків в усьому світі обумовили нові проблеми і можливості на шляху до забезпечення сталого розвитку, проте вигоди і втрати глобалізації розподіляються нерівномірно, а країни, що розвиваються, стикаються з особливими труднощами, що може призвести до вкорінення глобальної нерівності.

Декларація підтвердила зобов'язання урядів приділяти особливу і першочергову увагу вирішенню глобальних проблем, які створюють загрозу сталому розвитку.

В документі визнається той факт, що у світової спільноти є кошти та ресурси для вирішення проблем, пов'язаних із подоланням бідності та забезпеченням сталого розвитку, і будуть ініційовані додаткові заходи для використання цих наявних ресурсів. Розвинені країни були закликані прикласти конкретних зусиль для забезпечення узгоджених на міжнародному рівні обсягів офіційної допомоги.

Результати зустрічі в Йоганнесбурзі були позитивно сприйняті не всіма, зокрема деякі неурядові організації вважали, що було мало зроблено щодо встановлення цільових показників для забезпечення більш широкого використання поновлюваних джерел енергії. Президент Венесуели Уго Чавес, Голова Групи-77, що об'єднує 132 країни, що розвиваються, відмітив, що на зустрічі багато часу приділялось повторюванню загальновідомих істин, але не зосереджувалась увага на правах людини, зокрема, правах на житло, охорону здоров'я, питну воду тощо. На більше сподівались і малі острівні країни, що розвиваються, яким була необхідна додаткова допомога для нейтралізації негативного впливу глобалізації на розвиток торгівлі та діяльності транснаціональних корпорацій, які підривають зусилля щодо впровадження поновлюваних джерел енергії, оскільки прагнуть швидко окупити кошти. (Организация Объединенных Наций: основные факты. – М.: Издательство «Весь Мир», 2005. –С. 45).

В декларації відмічено, що для забезпечення сталого розвитку необхідні довгострокова перспектива та залучення широких мас до розроблення політи-

ки, ухвалення і виконання рішень на всіх рівнях. Це вимагає формування сталих партнерських відносин між усіма основними групами. Свій внесок у створення справедливо влаштованих і сталих громад зобов'язаний робити і приватний сектор, включно великі і малі компанії.

Зустріч на вищому рівні в Йоганнесбурзі за своєю структурою та результатами відрізнялась від попередніх конференцій ООН. Вперше результатами зустрічі стали не тільки заключні документи, а й були створені добровільні партнерства, які мали забезпечувати збирання, акумуляцію та впровадження додаткових ресурсів для реалізації відповідних зобов'язань щодо досягнення сталого розвитку (більш широкого доступу до водних ресурсів та санітарії; розвитку енергетики; підвищення виробництва сільськогосподарської продукції; відповідного використання токсичних речовин; збереження біорізноманіття та більш раціонального використання екосистем). Ці партнерства, діяльність яких забезпечувалась і урядовими зобов'язаннями, мали виконувати функцію внутрішнього механізму виконання прийнятих рішень. Діалог між урядами, громадянським суспільством і приватним сектором вийшов на новий рівень.

План виконання рішень, прийнятий в Йоганнесбурзі, може бути ефективним засобом не лише на урядовому рівні для впровадження відповідної національної політики. Пропоновані підходи можна застосовувати й для місцевих і регіональних потреб, як основу для внесення вирішальних змін для стратегій розвитку із урахуванням сучасних соціально-економічних та екологічних проблем.

Для прискорення реалізації ЦРТ в 2005 р. в Лондоні зустрілись міністри фінансів країн «Великої вісімки» (США, Японія, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Канада, Росія) і ухвалили рішення щодо забезпечення Світового банку (СБ), Міжнародного валютного фонду (МВФ) та Африканського банку розвитку (АБР) достатнім обсягом коштів для погашення частини заборгованості найбідніших країн світу з найбільшим рівнем заборгованості в розмірі 40-55 млрд.дол. Це дозволило б цим країнам зекономити в результаті зняття боргу кошти спрямувати на програми з покращення охорони здоров'я та освіти, зменшення рівня злиднів. За фінансової підтримки «Великої вісімки» СБ, МВФ та АБР створили Багатосторонню ініціативу списання заборгованості (MDRI). Країни, які рухаються по шляху виконання ЦРТ і досягли визначених результатів, отримали право на повне списання боргу. Країни, які досягнуть визначених результатів пізніше, тоді ж теж автоматично отримують повне списання багатосторонньої заборгованості.

МВФ, крім ініціативи по відношенню до найбідніших країн з найбільшою заборгованістю, розробив більш широкі критерії для того, щоб реалізувати принцип «єдиного підходу»: будь-яка країна, яка має дохід на душу населення на рівні 380 дол. і нижче (але може не мати найбільшої заборгованості), отримує право на повне погашення боргу на основі MDRI.

Документ складається із вступу та десяти основних розділів: (1) подолання бідності; (2) зміна несталих моделей споживання та виробництва, (3) охорона і раціональне використання природної ресурсної бази, (4) сталий розвиток в умовах глобалізації, (5) охорона здоров'я і сталий розвиток, (6) сталий розвиток малих островних держав, що розвиваються, (7) сталий розвиток для Африки, (8) інші регіональні ініціативи, (9) засоби здійснення, (10) інституційні рамки сталого розвитку.

У Плані виконання рішень відмічаються зобов'язання ініціювати конкретні дії та заходи на всіх рівнях і зміцнювати міжнародну співпрацю з урахуванням прийнятих у Ріо принципів, включаючи принцип спільної, але диференційованої відповідальності.

Реалізація рішень Зустрічі має здійснюватися на благо всіх, зокрема жінок, молоді, дітей, соціально незахищених уразливих груп населення. У процесі такої реалізації мають бути задіяні всі учасники у межах партнерських відносин, особливо тих, що існують між урядами країн Півночі і Півдня, з одного боку, і між урядами і основними групами, з іншого. Внаслідок глобалізації зовнішні чинники набувають вирішального значення для визначення успіху чи невдачі національних зусиль країн, що розвиваються.

До засобів здійснення Плану виконання рішень віднесено: координацію макроекономічної політики країн; стимулювання припливу прямих іноземних інвестицій; збільшення обсягу офіційної допомоги; заохочення приватного сектора (в т.ч. транснаціональних корпорацій), приватних фондів і організацій громадянського суспільства до надання фінансової і технічної допомоги; послаблення надмірного тягаря заборгованості країн, що розвиваються; вирішення пов'язаних з торгівлею питань, які впливають на інтеграцію малих і економічно вразливих країн до багатосторонньої торговельної системи; розширення, полегшення і фінансування доступу до екологічно безпечних технологій тощо.

2.6. Саміт ООН з питань Цілей розвитку тисячоліття (2010р.)

У вересні 2010 р. в Нью-Йорку пройшло засідання Генеральної Асамблеї ООН з питань виконання Цілей розвитку тисячоліття. У саміті взяли участь 139 керівників держав та урядів. До початку і під час саміту було проведено більше 80 партнерських заходів, організаторами яких виступили заклади системи ООН, неурядові організації, постійні представництва, приватний сектор та інші сторони. В Доповіді про здійснення ЦРТ (2010) Пан Ги Мун відмічав, що цілі можна досягти там, де національні стратегії розвитку, політичні реалії та програми підтримуються міжнародними партнерами з розвитку. В той же час темпи покращення життя бідних верств населення були неприйнятно низькими, а деякі досягнуті успіхи підірвані кліматичною, продовольчою та економічною кризами¹¹.

До 2008 р. спостерігалися сприятливі тенденції, які дозволили багатьом регіонам стати на шлях досягнення хоча б декількох цілей.

Ситуація серйозно погіршилась в результаті економічного спаду 2008-2009 рр. та продовольчої і енергетичної кризи.

В той же час покращення проходять нерівномірно. Якщо не будуть прийняті широкомасштабні заходи, то в деяких регіонах досягнення ЦРТ у визначені терміни стане неможливим. Старі та нові проблеми загрожують подальшим уповільненням прогресу в певних регіонах або навіть підривом досягнутих раніше результатів.

В той же час ЦРТ можуть бути досягнутими. Найбільш важливе питання – як прискорити темп змін порівняно з тим, що спостерігався протягом останніх десяти років. Досвід показав, які методи працюють, і які засоби здатні забезпечити досягнення намічених ЦРТ. В 2009 р. чистий обсяг офіційної допомоги в цілях розвитку склав 119,6 млрд. дол. США, або 0,31% сукупного національного доходу розвинутих країн. Двостороння допомога на програми та проекти розвитку (за виключенням гуманітарної допомоги) зросла тільки за один рік на 8,5%, що свідчить про те, що країни-донори продовжують нарощувати основні проекти та програми, незважаючи на світову кризу.

З детальним аналізом стану досягнення всіх ЦРТ і завдань можна ознайомитися у доповіді про здійснення цілей в області розвитку, сформульованих у Декларації тисячоліття, за 2010 рік, опублікованого Департаментом ООН з

¹¹ Доклад об осуществлении целей в области развития, сформулированных в Декларации тысячелетия, за 2010 год. ООН. Опубликовано Департаментом ООН по экономическим и социальным вопросам (ДЭСВ), июнь 2010 г. –Нью-Йорк. –С.3.

економічних і соціальних питань у червні 2010 р. в електронному варіанті (за адресою: <http://www.un.org/russian/millenniumgoals /mdgreport 2010.pdf>) та в скороченому вигляді в додатку 2.1.

Саміт завершився прийняттям глобального плану дій, спрямованого на реалізацію ЦРТ щодо подолання злиднів до 2015 р., а також оголошенням нових зобов'язань у сфері охорони здоров'я жінок і дітей та інших ініціатив проти бідності, голоду та хвороб. Із Заключним прес-релізом, в якому викладені основні зобов'язання, прийняті на саміті ООН 20-22 вересня 2010 р., можна ознайомитися в електронному варіанті на офіційній сторінці саміту за адресою: http://www.un.org/ru/mdg/summit2010/un_summitt_closing_press_release.pdf.

В резолюції ГА ООН було відмічено, що найважливіше значення в процесі розвитку має відповідальність національних урядів та самих країн. Єдиного рішення для всіх не існує. Кожна країна несе головну відповідальність за свій економічний і соціальний розвиток, неможливо переоцінити роль національної політики, внутрішньодержавних ресурсів та стратегій розвитку.

В той же час відзначалось, що національні економіки сьогодні тісно переплетені між собою і пов'язані з глобальною економічною системою, тому країнам у боротьбі із злиднями здатне допомогти ефективне використання торговельних та інвестиційних можливостей. Національні заходи та стратегії мають доповнюватися сприятливими міжнародними умовами. Сьогодні в умовах формування режимів міжнародних економічних відносин та глобалізованого світу, простір державних політик в сфері торгівлі, інвестицій та промислового розвитку в більшості випадків визначається рамками міжнародних принципів та зобов'язань, тому уряди мають самі зіставляти переваги від їх прийняття з обмеженнями щодо проведення незалежної національної політики.

Країни погодились, що глобальне партнерство в цілях розвитку відіграє центральну роль. Без суттєвої міжнародної підтримки Цілі можуть не бути досягнутими до 2015 р.

Рішення, прийняті на саміті, відобразили нелегкий процес досягнення консенсусу між діаметрально протилежними позиціями бідних та багатих країн. Одним з найбільш важких питань для вирішення найближчим часом залишаються проблеми збереження довкілля та його відновлення, особливо в контексті модернізації програм конкретних дій на національному рівні.

Висновки до розділу 2.

ООН – універсальна та найбільш представницька міжнародна організація. Вона має найкращі можливості для узгодження та спрямування дій усіх країн світу. Це особливо стосується такої актуальної проблеми, як переведення світового розвитку на засади сталості, збалансованості.

Конференція ООН з навколишнього середовища й розвитку, яка відбулася в Ріо-де-Жанейро в червні 1992 р. показала, що проблеми довкілля і проблеми розвитку не можуть більше розглядатися окремо. Вона констатувала, що людство переживає вирішальний момент в історії: протиріччя між характером цивілізації, що склався, та природою досягли межі, і подальше загострення цього протиріччя веде до глобальної катастрофи.

Прийнята Програма дій «Порядок денний на XXI століття» (Agenda 21) започаткувала глобальне партнерство країн світу задля досягнення сталого розвитку суспільства, був визначений комплексний підхід до проблем довкілля та розвитку. Порядок денний вперше встановлював структуру систематичної спільної роботи, конкретні дії щодо здійснення цього переходу визначалися як для глобального, національного, так і для місцевого, локального рівня.

В 2000 р. відбувся Саміт тисячоліття ООН, на якому була прийнята Декларація тисячоліття ООН. Вона закликала країни до створення нового глобального партнерства, визначила основні цінності та принципи сприяння розвитку. В Декларації були сформульовані вісім глобальних цілей суспільного розвитку, які отримали назву Цілі розвитку тисячоліття (ЦРТ).

Наступним етапом стала зустріч керівників країн та урядів світу в Йоганнесбурзі в 2002 р., де було розглянуто результати, досягнуті країнами з виконання зобов'язань, оцінено успіхи та невдачі на шляху просування до сталого розвитку. Більша частина подальшої роботи була перенесена на місцевий, національний та регіональний рівні. Вирішальну роль з підтримки партнерства, захисту прав і нагляду було відведено групам громадянського суспільства, а також приватному сектору. Було прийнято два основні документи: Йоганнесбурзьку декларацію зі сталого розвитку та План виконання рішень, в якому були розставлені пріоритети діяльності.

У вересні 2010 р. пройшло засідання генеральної Асамблеї ООН з питань виконання Цілей розвитку тисячоліття. У реалізації ЦРТ до 2008 р. спостерігалися сприятливі тенденції, в результаті економічного спаду 2008-2009 рр. ситуація серйозно погіршилась. Потрібні нові широкомасштабні заходи, інакше можливе подальше уповільнення прогресу або навіть підриз досягнутих раніше результатів.

Саміт завершився прийняттям глобального плану дій, спрямованого на досягнення ЦРТ до 2015 р., а також оголошенням нових зобов'язань та інших ініціатив проти бідності, голоду, хвороб. В резолюції ГА ООН було відмічено, що найважливіше значення в процесі розвитку мають національна відповідальність та ключова роль самих країн. Кожна країна несе відповідальність за економічний і соціальний розвиток, розробку та реалізацію національної політики та стратегій розвитку. У той же час зростає значення глобального партнерства та солідарності між народами світу. Лише спільними зусиллями вони можуть подолати глобальні проблеми і забезпечити сталий розвиток.

Питання для самоконтролю

1. Якими є основні негативні наслідки розвитку світу?
2. Що є метою ООН?
3. Чим викликане підвищення ролі ООН в сучасному світі?
4. Охарактеризуйте структуру ООН у контексті її відповідності завданням переходу до сталого розвитку.
5. Розкрийте функціональне призначення спеціалізованих установ ООН.
6. Охарактеризуйте результати Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992р.).
7. Яка роль відведена «Порядку денному на XXI століття»?
8. Розкрийте основні принципи Декларації Ріо.
9. Охарактеризуйте значення Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002р.).
10. Визначіть сутність концепції сталого розвитку суспільства.
11. Розкрийте зміст Плану виконання рішень, прийнятого в Йоганнесбурзі.
12. У чому полягають основні завдання щодо подолання бідності?
13. У чому полягають основні завдання щодо заміни несталих моделей споживання та виробництва?
14. Які основні завдання охорони та раціонального використання природної ресурсної бази?
15. Якими є основні засоби здійснення Плану виконання рішень?

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

- 1). Взаємозв'язок між концепцією сталого розвитку та Цілями розвитку тисячоліття.
- 2). Порівняльна характеристика змісту та результатів конференцій у Ріо-де-Жанейро (1992р.) та в Йоганнесбурзі (2002р.).
- 3). Порівняльна характеристика Порядку денного на XXI ст. та Плану виконання рішень.
- 4). Основні тенденції у досягненні ЦРТ.
- 5). Порівняльна характеристика Декларації Ріо та Йоганнесбурзької Декларації зі сталого розвитку.
- 6). Причини відставання у досягненні Цілей розвитку тисячоліття.
- 7). Основні причини невдач у реалізації концепції сталого розвитку та досягненні Цілей розвитку тисячоліття.

Тести для самоконтролю

1. Для якої з наведених організацій головною метою є здійснення досліджень з екологічних проблем:
 - а) Паризький клуб,
 - б) Римський клуб,
 - в) Лондонський клуб
2. Представницьким органом ООН є:
 - а) Генеральна Асамблея,
 - б) Рада безпеки,
 - в) Секретаріат,
 - г) ЕКОСОР
3. Визначте тип організації, до якої належить ООН:
 - а) галузева,
 - б) універсальна,
 - в) регіональна,
 - г) закрита

4. ООН була заснована в:

- а) 1919 р.
- б) 1945 р.
- в) 1949 р.
- г) 1958 р.

5. Визначте головну мету утворення ООН:

- а) розвиток дружніх відносин між націями на ґрунті поважання принципу рівності і самовизначення народів,
- б) міжнародне співробітництво з вирішення проблем економічного, соціального, культурного й гуманітарного плану,
- в) підтримка міжнародного миру та безпеки,
- г) формування центру узгодження зусиль націй для досягнення спільних цілей.

6. Головними органами ООН є (визначте цілком правильну добірку):

- а) Генеральна Асамблея, Рада безпеки, ЮНКТАД, ЮНЕСКО, Міжнародний суд, Рада з опіки,
- б) Генеральна Асамблея, Рада безпеки, ЮНЕСКО, ЕКОСОР, МВФ, Секретаріат
- в) Генеральна Асамблея, Рада безпеки, ЮНКТАД, ЮНІДО, Міжнародний суд, Секретаріат
- г) Генеральна Асамблея, Рада безпеки, ЕКОСОР, Міжнародний суд, Рада з опіки, Секретаріат,
- д) Генеральна Асамблея, Рада безпеки, ЮНКТАД, ЕКОСОР, Міжнародний суд, Секретаріат.

7. У якої з наведених організацій системи ООН головною метою є охорона довкілля?

- а) ЮНКТАД,
- б) ЮНЕСКО,
- в) ЮНЕП,
- г) ЮНІСЕФ.

8. Які проблеми можуть бути віднесені до глобальних:

- а) які не можуть бути вирішені окремими країнами,
- б) які стосуються не тільки окремих людей, а й всього людства,
- в) які охоплюють всі сторони життя людей,

- г) які вирішуються на рівні певного регіону
 - д) всі відповіді правильні,
 - е) правильні відповіді а), б), в).
9. На якій конференції було прийнято «Порядок денний на XXI століття»?
- а) на конференції ООН з навколишнього середовища в Стокгольмі в 1972 р.
 - б) на конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро в 1992 р.
 - в) на Всесвітній зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі в 2002 р.
 - г) усі відповіді неправильні.
10. В чому основний зміст Декларації Ріо?
- а) характеристика стану екологічних проблем,
 - б) визначення прав та обов'язків держав світу у межах концепції сталого розвитку,
 - в) визначення основних способів реалізації концепції сталого розвитку,
 - г) характеристика обмеженості моделей виробництва, які не відповідають сталому розвитку.
11. В якому році був проведений саміт зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі ?
- а) 1992 р.
 - б) 2000 р.
 - в) 2002 р.
 - г) 2008 р.
12. Саміт тисячоліття був проведений в:
- а) 1992 р.
 - б) 2000 р.
 - в) 2002 р.
 - г) 2008 р.
13. Цілі розвитку тисячоліття були прийняті на:
- а) конференції в Ріо-де-Жанейро в 1992 р.
 - б) на спеціальній сесії Генеральної асамблеї ООН в 1997 р.

- в) на Саміті тисячоліття в 2000 р.
- г) на Всесвітній зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі в 2002 р.

14. Місцевий порядок денний на ХХІ століття – це:

- а) сукупність дій, спрямованих на забезпечення сталого розвитку на рівні держави,
- б) план дій, спрямованих на забезпечення сталого розвитку на рівні регіону,
- в) план дій, спрямованих на забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні,
- г) сукупність дій, спрямованих на досягнення сталого розвитку на основі партнерства між соціальними групами населення.

15. Які з перерахованих задач відносяться до задач в межах ЦРТ?

- а) скоротити вдвічі частку населення, чий дохід складає менше 1 дол. на день до 2015 р.
- б) включити принципи екологічно раціонального розвитку в національні стратегії та програми, повернути назад процес втрати природних ресурсів;
- в) досягнути до 2020 р. значного покращення життя щонайменше 100 мільйонів жителів нетрів;
- г) розвинути відкриту торгівельну та фінансову систему, яка діє на основі правил, передбачувану та неупереджену;
- д) всі відповіді вірні;
- е) всі відповіді невірні.

16. План виконання рішень щодо реалізації концепції сталого розвитку був прийнятий на:

- а) на конференції в Стокгольмі в 1972 р.
- б) на Саміті тисячоліття в 2000 р.
- в) на Всесвітній зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі в 2002 р.
- г) на конференції в Ріо-де-Жанейро в 1992 р.

Література використана

1. Декларація та план виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку. 26 серпня–4 вересня 2002 року. Йоганнесбург, Південна Африка / Видання друге. – К.: ПРООН/МПВСР, 2007. –81 с.
2. Доклад об осуществлении целей в области развития, сформулированных в Декларации тысячелетия, за 2010 год. ООН. Опубликовано Департаментом ООН по экономическим и социальным вопросам (ДЭСВ), июнь 2010 г. –Нью-Йорк. –80 с. [Электронный ресурс]. Электронные текстовые данные //www.un.org/russian/millenniumgoals/ mdgreport2010.pdf.
3. Организация Объединенных Наций: основные факты. – М.: Издательство «Весь Мир», 2005. –124 с.
4. Платонов Г.В., Гирусов Э.В. Устойчивое развитие – путь к ноосфере // Вестник Московского университета. –Сер. философия. –1997. –№1. –С. 49-67.
5. Проблеми сталого розвитку. До десятиріччя Самміту “Планета Земля” 1992 р. / С.А. Лісовський // Укр. геогр. журн. – 2002. – № 3. –С. 3-10.
6. Програма дій “Порядок денний на ХХІ століття” / Переклад з англійської: ВГО “Україна. Порядок денний на ХХІ століття”. – К.: Інтелсфера, 2000. –360 с.
7. Устойчивость окружающей среды & цели тысячелетия в области развития. Программа развития ООН. Региональное бюро по Европе и СНГ. Программа экологического управления. –Братислава, 2005. –10 с.

Література рекомендована

1. Міжнародний рік біорізноманіття та перспективи розвитку диверситології / К.Ситник, О.Протасов // Вісн. НАН України. – 2010. –№3. – С. 13-16.
2. Міжнародні організації: [Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / [В.В.Ковалевський, Ю.Г.Козак, С.Г.Грищенко та ін.]; За ред. Ю.Г.Козака, В.В.Ковалевського. 2-ге вид. –К.: ЦУЛ, 2007. –440 с.
3. Міжнародні організації: навч. посіб. / [О.С.Кучик, І.Р.Суховолець, А.Б.Стельмах та ін.]; за ред. О.С.Кучика; М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т

ім. І.Франка, Фак. міжнар. відносин. –2-ге вид., перероб. і допов. –К.: Знання, 2007. –560 с.

4. Ріо-де-Жанейро–Йоганнесбург: паростки ноосферогенезу і відповідальність за майбутнє / В.Я.Шевчук, Г.О.Білявський та ін. –К.: Геопринт, 2002. –118 с.
5. Устойчивое развитие: теория, методология, практика: учебник / Ред.: Л.Г. Мельник. –Сумы: Унив. кн., 2009. –1216 с.

Інтернет-посилання

1. Офіційний сайт ООН // www.un.org/russian/.
2. Офіційний сайт ПРООН // <http://www.un.org/ru/ga/undp/>.
3. Офіційний сайт ЮНЕП // <http://www.unrussia.ru/institutions/unep.html>.
4. Йоханнесбургская встреча на высшем уровне 2002 года [Электронный ресурс]. Электронные текстовые данные // www.un.org/russian/conferen/.

Розділ 3.

Економічне зростання і сталий розвиток.

- 3.1. Економічний розвиток та економічне зростання.
- 3.2. Фактори економічного зростання і сталий розвиток.
- 3.3. Теорії сталого розвитку.
- 3.4. Слабка та сильна стійкість
- 3.5. Індикатори сталого розвитку.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: економічний розвиток, економічне зростання, сталий економічний розвиток, стале економічне зростання, фактори економічного розвитку, індикатори сталого розвитку.

3.1. Економічний розвиток та економічне зростання

Економічний розвиток відноситься до найважливіших понять макроекономічної науки. Він є процесом глибокої трансформації та модернізації економічної та соціальної систем. Поряд із зростанням доходів і виробництва він також передбачає зміни в інституційній, соціальній, адміністративній системах, управлінні суспільними процесами.

Найбільш загальний (філософський) підхід до поняття суспільного розвитку характеризує його як якісні зміни об'єктів, появу нових суспільних форм, інновацій, а також трансформацію внутрішніх та зовнішніх зв'язків між об'єктами будь-якої, в тому числі і економічної системи.

Економічний розвиток – це виникнення якісних змін в економічній системі суспільства, які приводять до підвищення ефективності її функціонування та удосконалення базових елементів основних структур.

У документах, науковій та навчальній літературі нерідко використовують термін «соціально-економічний розвиток», підкреслюючи тим самим тісний зв'язок між рівнем економічного розвитку і вирішенню соціальних проблем. Таке підкреслення було необхідне тому, що раніше, практично до 80-х рр. минулого століття економічний розвиток нерідко був відмежований від соціальних проблем. Сьогодні під соціально-економічним розвитком частіше за все розуміють процес безупинної зміни матеріального базису виробництва, а також усієї сукупності різноманітних відносин між економічними суб'єктами, соціальними групами населення.

Соціально-економічний розвиток – складний суперечливий процес, у якому взаємодіють позитивні і негативні фактори, а періоди прогресу змінюються періодами регресу. Політичні і військові потрясіння, соціальні конфлікти, екологічні катастрофи можуть призупинити розвиток економіки будь-якої країни, відкинути її на кілька десятиліть назад, а іноді привести і до остаточної загибелі, як це було із стародавніми цивілізаціями.

В основі розвитку економіки лежать досягнення науки, технічного прогресу, розширення їхнього технологічного застосування, що дозволяє частково замінювати гостродефіцитні ресурси, знижувати загальну ресурсоемність виробництва, витримувати екологічні вимоги й обмеження. Усе це впливає на обсяги і структуру виробництва та валового внутрішнього продукту (ВВП). Економічний розвиток передбачає таку поведінку та зростання здібностей працюючих, які б утверджували новітні технології; він базується на сучасній освіті, інфраструктурі та інституціях; означає систематичне і довготривале поліпшення матеріальних і духовних умов життя людей на основі зростання продуктивності праці та капіталу.

В той же час в суспільстві змінюються стандарти рівня життя, освіти, культури, охорони здоров'я, інформаційного забезпечення населення і бізнесу, формуються нові і розвиваються традиційні потреби суспільства. Зростає роль міжнародного наукового співробітництва, наприклад, в освоєнні космічного простору, в області генетики й енергетики майбутнього. Отже, соціально-економічний розвиток на тривалих часових інтервалах можна розглядати як прогресивний, поступальний процес.

Однією з характеристик економічного розвитку макроекономічна наука розглядає економічне зростання.

Економічне зростання – це кількісна характеристика змін параметрів економічної системи: збільшення ВВП, обсягів споживання, сукупного попиту, робочої сили, населення, капіталу, інвестицій тощо, які, як правило, сприяють соціально-економічному розвитку.

Розвиток та зростання не слід ототожнювати: розвиток передбачає якісну зміну елементів системи, а зростання – кількісну. Отже, економічне зростання пов'язане із кількісною зміною обсягів виробництва і споживання ВВП. Воно буває позитивним, якщо реальні (порівняні) обсяги ВВП в аналізованому періоді перевищують його рівень у базисному році, і негативним – падіння обсягів виробництва та споживання.

Поняття “розвиток” і “зростання” знаходяться між собою у співвідношенні: зростання валового продукту супроводжується змінами в технології виробництва, появою нових видів продукції і цілих галузей. Іншими словами, зростання викликає якісні зміни в економіці, сприяє її загальному розвитку. Зі своєї сторони позитивні якісні зміни у відносинах власності, розподілу і перерозподілу доходів, фінансової стабілізації активно впливають на економічне зростання.

Економічне зростання є однією з головних макроекономічних цілей будь-якої країни, досягнення якої зумовлене необхідністю випереджаючого зростання національного доходу в порівнянні із зростанням чисельності населення для підвищення рівня життя в країні. Показниками економічного зростання виступають:

- збільшення реального ВВП (чистого валового продукту (ЧВП) або національного доходу (НД)) в абсолютних величинах за певний проміжок часу;

Бувають однак і нестандартні ситуації. Під час структурних трансформацій, коли відбувається скорочення неефективних виробництв, обсяг ВВП може знизитися на якийсь час. Так було в США в 70-ті роки під час енергетичної кризи, коли відбувалося масове заміщення енергоємних виробництв. Проте економічний розвиток не припинявся, оскільки створювалися умови для підвищення загальної ефективності використання обмежених виробничих ресурсів.

Аналогічні ситуації характерні для першого періоду ринкового реформування країн з перехідною економікою. Приватизація державної власності, лібералізація цін, демілітаризація економіки, заміщення бюджетного фінансування банківським кредитуванням – усе це, безсумнівно, є позитивною якісною зміною, що знаменує собою факт економічного розвитку. Однак воно супроводжується спадом виробництва, іноді дуже значним. Це відбувається тому, що існує об'єктивний часовий лаг, що потрібен для пристосування товаровиробників до нових умов господарювання. На жаль, цей природний період подовжується в результаті непослідовної політики реформування чи інших помилкових рішень уряду.

Інша ситуація, коли економічне зростання (кількісне зростання ВВП, інвестицій тощо) супроводжується негативними явищами: забруднення навколишнього середовища, використанням застарілих технологій, зменшенням тривалості життя, зростанням кількості хвороб та ін. Тоді мова йде про негативні явища в економічній системі, які не відповідають процесу розвитку. Тобто кількісне зростання стає основою не розвитку, а деградації соціально-економічної системи, нарощування кількісних показників не супроводжується позитивними якісними змінами.

- збільшення реального ВВП (ЧВП або НД) в розрахунку на душу населення;
- збільшення реального ВВП (ЧВП або НД) в розрахунку на одного зайнятого.

Незалежно від того, яке із наведених визначень обране для аналізу, економічне зростання завжди вимірюється річними темпами зростання.

Виділяють два типи економічного зростання – екстенсивний та інтенсивний. Екстенсивний тип передбачає зростання на основі збільшення кількості залучених у процес виробництва ресурсів. Інтенсивний тип – здійснюється на основі зростання ефективності (віддачі) використання ресурсів.

Найважливішими проблемами теорії економічного зростання є: відшукування джерел зростання; забезпечення довготривалої сталості; темпи оновлення та структура національного господарства; економічні наслідки технічного прогресу; підходи до вимірів факторів та результатів.

За сучасних умов економічний розвиток набув глобального характеру, виходячи за межі окремих країн і регіонів, що потребує внесення коректив у функціонування світової соціально-економічної системи. Щоб економічний розвиток мав сталу тенденцію і визначені перспективи, він повинен бути збалансованим, врівноваженим у системі „економіка – природа – соціум” та самопідтримуваним. Збалансованість і рівновага повинні підтримуватись постійними змінами, які породжуються самою економікою.

Глобальна економічна рівновага, суть якої сформулював член Римського клубу Е.Пестель, означає такий стан, за якого чисельність населення та обсяг капіталу залишаються незмінними, а між чинниками, що впливають на їх збільшення або зменшення, підтримується стійкий баланс¹².

Римський клуб – міжнародна суспільна організація, яка об’єднує представників світової політичної, фінансової, культурної та наукової еліти. Була створена італійським промисловцем Ауреліо Печеї (який став її першим президентом) та Генеральним директором з питань науки ОЕСР Олександром Кінгом в 1968 р. Членами клубу є 100 осіб, жоден з учасників не представляє державну організацію та не відображає тільки одну ідеологічну, політичну чи національну точку зору.

Однією з основних задач Римський клуб вважав залучення уваги світової спільноти до глобальних проблем через оприлюднення своїх доповідей. Організація внесла значний вклад у вивчення перспектив розвитку біосфери та пропаганду ідей гармонізації відносин людини та природи – роботи у сфері глобального моделювання, побудова перших комп’ютерних моделей світу, критика негативних тенденцій західної цивілізації, розвінчання технократичного міфу про економічне зростання як найбільш ефективний засіб вирішення всіх проблем, пошук шляхів гуманізації суспільства, заклик до світової громадськості об’єднати зусилля, зупинити міжнаціональні конфлікти, зберегти навколишнє середовище, підвищити якість життя.

¹² Mesarovic M., Pestel E. Mankind at the Turning Point: the second report of the Club of Rome. N.Y., 1974.

Для досягнення глобальної рівноваги необхідні певні передумови:

- обсяг капіталу і чисельність населення залишаються постійними, темпи народжуваності і смертності, попит на капітальні вкладення (інвестиції) і амортизація – однакові;
- початкові значення народжуваності, смертності, інвестицій та амортизації – мінімальні;
- рівні, на яких стабілізується капітал і чисельність населення, та співвідношення між ними встановлюються відповідно до суспільних потреб.

Сформульовані Е.Пестелем передумови глобальної рівноваги стосуються національного господарства, в якому держава відповідними економічними та іншими засобами впливає на динаміку і структуру економічного розвитку. У цьому контексті значення національних стратегій сталого розвитку важко переоцінити. Взаємодія національних господарських комплексів, з одного боку, та імпульси світового ринку – з іншого, є запорукою формування глобальної економічної рівноваги та біосферосумісності (тобто включеності у структуру і динаміку біосфери).

Показниками, які характеризують сталість розвитку і біосферосумісність, можуть бути: частка ресурсомістких і екологічно безпечних галузей у структурі промисловості; частка наукомісткої та екологічно сертифікованої продукції у загальному обсязі виробництва; інноваційна активність; ступінь рециркуляції і замкнутості виробничих процесів; надходження платежів за природо-користування та їх структура: за використання природних ресурсів (рента) та за забруднення компонентів природного середовища (збитки); розвиток соціальної інфраструктури; рівень добробуту населення; довголіття тощо.

У зв'язку із поширенням у світі концепції сталого розвитку в категоріальний апарат економічної науки увійшли поняття «сталий економічний розвиток» та «стале економічне зростання».

Сталий економічний розвиток (sustainable economic development) – процес структурної перебудови економіки відповідно до потреб збалансованого розвитку виробництва, соціальної сфери, населення і навколишнього природного середовища, технологічного і соціального прогресу.

Стале економічне зростання (sustainable economic growth) – це одна з основних цілей макроекономічної політики, досягнення якої забезпечує випереджальний ріст реального обсягу продукції (ВВП) у порівнянні з ростом населення для підвищення життєвого рівня, не виходячи за межі господарської ємності екосистем.

Суть структурної перебудови економіки для цілей сталого розвитку полягає в переорієнтації матеріальних, трудових, фінансових ресурсів на користь енергоефективних, ресурсозберігаючих, високотехнологічних, наукомістких та екологічно безпечних галузей. Сталий економічний розвиток забезпечується за рахунок сталого економічного зростання.

Стале економічне зростання забезпечується за рахунок зменшення частки невідновлюваних природних ресурсів, що досягається більш ефективним їхнім використанням, переходом на відновлювані ресурси за мінімізації шкідливого впливу процесів виробництва на довкілля. Такі підходи дають можливість підтримувати економічне зростання в довготривалій перспективі, забезпечуючи максимально можливе відтворення всіх видів ресурсів.

Темпи сталого економічного зростання повинні забезпечувати відповідність наявних ресурсів обсягу сукупного попиту, що виключить необхідність підвищення цін на фактори виробництва через їхню зростаючу нестачу.

Отже, виникнення концепції сталого розвитку підірвало фундаментальну основу традиційної економіки – необмежене економічне зростання. Традиційна економіка стверджувала, що максимізація прибутку і задоволення споживачів в ринковій системі є сумісним із максимізацією добробуту. Але виникнення кризових явищ в економіці 70-80-х рр. показало, що орієнтація економіки на короткострокову максимізацію прибутку та задоволення індивідуумів-споживачів в кінцевому підсумку приводить до виснаження природних та людських ресурсів. Це і висунуло на порядок денний необхідність винайдення нових схем виробництва і споживання, що не будуть іти у протиріччя з новими потребами розвитку людства – збереження та вдосконалення соціуму в тісному взаємозв'язку із природним середовищем.

3.2. Фактори економічного зростання і сталий розвиток

Соціально-економічний розвиток та зростання обсягів ВВП відбуваються завдяки використанню ресурсів, тобто факторів виробництва. Усі виробничі ресурси кожної країни у певний період часу обмежені, вони мають кількісну і якісну визначеність.

До основних факторів виробництва та економічного розвитку в класичній економічній науці відносять капітал, працю та землю, тобто трудові ресурси, засоби виробництва у товарній та грошовій формі та природні ресурси.

Трудові ресурси характеризуються чисельністю економічно активного на-

селення, рівнем його загальної і професійної освіти, ділової кваліфікації; співвідношенням зайнятих і безробітних, можливостями зміни галузевої і територіальної структури зайнятості; наявністю та рівнем розвитку систем підготовки і перепідготовки фахівців.

Найбільш активним і мобільним фактором виробництва є капітал у вигляді виробничих фондів (або засобів виробництва). Основні фонди складають основу будь-якого підприємства, вони мають цілком визначені якісні і кількісні характеристики: техніко-технологічний рівень, вартість, вік і зношеність, відповідність екологічним вимогам та інші характеристики.

Природні ресурси – це запаси корисних копалин, їхнє місце розташування, інфраструктурна облаштованість регіонів видобутку і переробки, технологія видобутку. До природних ресурсів відносять також рекреаційні зони та історичні місця, які є основою організації туристичного бізнесу. Кількісні обмеження природних факторів можуть бути частково компенсовані удосконалюванням технології видобутку і переробки. Але сьогоdnішній стан світового господарства свідчить про необхідність розширення розуміння природного фактору.

Розвиток економіки світу в ХХ ст. привів до формування нових факторів виробництва – ресурсів управління (менеджменту) та науки (новітні технології – інновації). Ресурси управління – це кількість управлінських кадрів, їхній професійний рівень, досвід роботи, здатність до адаптації в нових умовах господарювання. Інноваційні ресурси прямо пов'язані з науково-технічним прогресом, що поєднує усі ланки і стадії життєвого циклу товару: від фундаментальних досліджень через дослідно-конструкторські розробки до його виробничого застосування.

Всі фактори можна розділити на дві групи: екстенсивні (забезпечують економічний розвиток за рахунок свого кількісного збільшення) та інтенсивні (забезпечують економічний розвиток за рахунок підвищення ефективності власного використання). До екстенсивних факторів відносять збільшення чисельності зайнятих; збільшення фізичного обсягу капіталу; залучення додаткових природних ресурсів (нові розвідані родовища). До інтенсивних факторів – технологічний прогрес; рівень освіти та професійної підготовки кадрів; економія за рахунок зростання масштабу виробництва; покращення розподілу ресурсів; законодавчі, інституційні та інші фактори.

В епоху індустріального розвитку та прискореного формування світового ринку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) економічна могутність країн сві-

ту, економічне зростання реалізувались визначальною мірою за рахунок природно-ресурсного фактору. Епоха нафти, природного газу та електроенергії (середина – 80 рр. XX ст.) визначалася як природно-ресурсними, так і науково-технічними факторами. Розвиток галузей промисловості, заснованих на використанні органічного синтезу, зменшував відносні потреби у використанні первинних ресурсів, проте, збільшував негативний екологічний вплив на довкілля через його хімічне забруднення.

У міжнародному територіальному поділі праці одні країни (економічно розвинуті) спеціалізуються на виробництві готової продукції, а інші (країни, що розвиваються) – на видобутку і постачанні сировини та продовольчої продукції. Зростає економічна та соціальна нерівність країн світу, виснажуються природні ресурси і загострюються екологічні проблеми. Протягом другої половини XX ст. світова економіка зростала в середньому на 2,3% на рік, а розрив між багатими та бідними країнами зріс у 10 разів. На початку XXI ст. 1,2 млрд. жителів планети проживали в умовах крайньої бідності, 2,5 млрд. – у неналежних санітарно-гігієнічних умовах.

Починаючи з 70-80-х рр. XX ст. в економічній науці все більше аналізується та враховується значення природного фактору. З одного боку, більшість традиційних природних ресурсів стали дефіцитними. Причому це стосується не тільки непоновлюваних ресурсів (ресурсів, запаси яких можуть бути вичерпані уже в найближчий час за існуючих темпів використання), а й поновлюваних – перш за все ресурсів екосистем та біорізноманіття.

Оскільки природа і природні ресурси є основою життєдіяльності людини, їхнє виснаження та деградація за існуючих економічних відносин негативно відображаються на соціальних відносинах, структурі виробництва та споживання, зростають злидні. З іншого боку, виявилось, що багато поновлюваних природних благ не мають відповідної цінності, що привело до їхнього виснаження та деградації.

Тому і виникла необхідність переходу до екологічної економіки та економіки сталого розвитку. Мова йде не про негайне припинення економічного зростання, а про припинення на першому етапі нераціонального використання ресурсів довкілля. Звичайно, це складно здійснити за умов зростаючої конкуренції, збільшення продуктивності та прибутку, сьгоднішніх показників успішної економічної діяльності. В той же час перехід до постіндустріального суспільства – економіки сфери послуг, нематеріальних фінансових потоків, інтелектуальної власності, зображення, повідомлень, інформації – приводить

до так званої «дематеріалізації» господарської діяльності. Таку нову економіку рухає вперед не тільки, і не стільки дефіцит матеріальних (і природних) ресурсів, а у все більшій мірі інформація та знання. Питоме енергоспоживання (споживання на одиницю виробленої продукції) в господарській діяльності продовжує знижуватися, хоча загальне енергоспоживання поки зростає.

Прискорений економічний розвиток і зростання населення світу у ХХ ст. супроводжувались збільшенням обсягів споживання природних ресурсів. Ресурсні проблеми у період індустріального розвитку загострилися.

Господарська діяльність спричинила виснаження і трансформацію (перетворення) усіх компонентів природи: земельних, водних, біологічних, мінеральних та інших ресурсів, порушення екологічної рівноваги природних комплексів.

За підрахунками вчених, протягом усієї історії розвитку людства втрачено понад 20 млн. км² оброблюваних земель – основного ресурсу для розвитку світового сільського господарства.

Через це, а також цілу низку інших важливих чинників, що виникли в результаті безвідповідальної діяльності людей у аграрному секторі, потенційні можливості розвитку сільськогосподарського виробництва і забезпечення продовольчими ресурсами населення світу неухильно згубуються.

Значного виснаження зазнали мінеральні ресурси світу, внаслідок видобувної діяльності змінюються рельєф земної поверхні та ландшафти: за останні 150 років гірничі роботи призвели до утворення відвалів об'ємом 100 км³ і кар'єрів об'ємом 40-50 км³.

Людська діяльність спричинила суттєві зміни у балансі водних ресурсів світу: щорічно для різних видів водоспоживання (комунально – господарського, промислового, сільськогосподарського, зрошення, гідроенергетики, рекреації тощо) використовується 2,6-3 тис. км³ прісної води. Зростають обсяги стічних вод різного ступеня очистки, які скидаються у ріки та водойми, змінюючи їх якісний склад та порушуючи екологічну рівновагу. Загальний обсяг водозабору у світі становить приблизно 15% повного річкового стоку. Великі обсяги води використовуються безповоротно, а відпрацьовані та забруднені води скидаються у природні водні джерела.

Спалювання мінерального і органічного палива приводить до порушення балансу кисню в атмосфері. При зростанні видобутку палива на 5% в рік вміст вільного кисню в атмосфері через 160 років знизиться на 25-30% і досягне критичної для людства величини.

Істотних змін зазнали біологічні ресурси. У XX ст. щорічно зникав один вид біоти на рік, в той час як до появи людини на Землі зникав один вид на 100 років. Відбувається збіднення генетичного потенціалу окультурених рослин і тварин.

Щорічно зводиться понад 11 млн. га лісів. При збереженні таких темпів у найближчі 30 років ліси повністю зникнуть на площі, яку можна порівняти з площею території Індії. Загрозливими є темпи зведення і деградації тропічних лісів (2% на рік), які концентрують 40-50% генофонду земної біоти. 25% видів вищих рослин тропічних лісів знаходиться під загрозою зникнення. За 70 років XX ст. площа тропічних лісів світу зменшилась на 42%. Симптоматично, що деревина у загальному споживанні енергії країн, що розвиваються, становить 30-95%.

За оцінками МВФ, у розвинутих країнах споживання природних ресурсів на одиницю готової продукції щорічно скорочується на 1,25%. У США за період 1970-2000 рр. споживання паливно-енергетичних ресурсів зросло майже на 28%, проте енергоємність ВВП зменшилась в 1,7 рази.

Цікаво, що взаємодія соціальних та екологічних факторів викликала необхідність розгляду такого фактору виробництва як людський капітал.

Людський капітал – це сформований або розвинений у результаті інвестицій і накопичений людьми (людиною) певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в певній сфері суспільного виробництва, сприяє зростанню продуктивності праці й завдяки цьому впливає на зростання доходів.

Для збільшення людського капіталу необхідно формувати умови для зміцнення здоров'я, отримання освіти, знань та навичок, що мають інтегральний соціальний ефект, від якого виграє не лише конкретна людина, а й суспільство в цілому.

Як свідчать дослідження, людські ресурси забезпечують 70-80% добробуту суспільства. Найбільш розвинуті країни світу в результаті розвитку ефективного системи освіти отримують до 40% ВВП. Кожна гривня, спрямована на розвиток освіти, забезпечує 3-5 гривень прибутку. Таким чином, людський капітал є реальним фактором економічного і соціо-екологічного розвитку суспільства з одного боку, та найпривабливішою сферою для інвестування – з іншого.

Новітні технології, як фактор розвитку, тісно пов'язані з якістю людського капіталу і є, по суті, його продуктами. Розробка і впровадження інновацій забез-

печують оновлення і модернізацію виробництва, збільшують частку високо-технологічної продукції, підвищують конкурентоспроможність вітчизняного виробництва, диверсифікують експорт, сприяють розширенню існуючих та виходу на нові ринки.

Таким чином, світова практика доводить, що запорукою сталості, збалансованості, біосферосумісності є такий економічний розвиток і економічне зростання, які забезпечують прогрес та добробут суспільства на якісно новій ресурсній і технологічній базі та ефективному управлінні. Сучасні процеси економічного розвитку і економічна рівновага дедалі більшою мірою детермінуються природно-ресурсними і екологічними обмеженнями. Провідна роль у забезпеченні сталого розвитку належить таким факторам як еколого-економічний та інноваційно-технологічний, які мають спільну рису – високу інтелектомісткість. Активізація цих факторів, заснованих на знаннях, здатна забезпечити стан довгострокової рівноваги, прогресу та економічної і екологічної безпеки.

3.3. Теорії сталого розвитку

Теорії сталого розвитку і стратегії його реалізації характеризуються надзвичайною багатоманітністю. Ще у першій половині XIX ст. Д.Міллз звернув увагу на суперечності між економічним зростанням та обмеженістю ресурсів і висунув ідею підтримки у майбутньому „стаціонарного стану” економіки.

В 30-х рр. XX ст. А.Пігу виділив такі економічні функції навколишнього природного середовища: 1) суспільне споживання; 2) розміщення відходів; 3) територіальна база для господарської діяльності економічних суб'єктів; 4) запас сировини. Кожна з цих функцій, враховуючи обмеженість (вичерпність, граничність) факторів виробництва, зменшує потенціал економічного зростання внаслідок кількісного і якісного виснаження. „Неокласична теорія” екологічного регулювання А.Пігу доводить ефективність такого господарського механізму природокористування, який дозволив би трансформувати так звані зовнішні (екстернальні) витрати на компенсацію екологічних збитків у внутрішні (інтернальні) витрати по їх запобіганню, які мають включатись у собівартість та ціну продукції¹³. За таких умов на зміну стереотипу екстреного реагування на кризи навколишнього середовища має прийти стратегія превентивного управління ризиком.

¹³ Pigov A. The Stationary State. London, "Macmillan", 1935. –P.125.

В цей же період ідеї гармонізації взаємин між суспільством і середовищем на екологічних засадах були висловлені у концепції ноосфери академіка В.І.Вернадського. Всесвітньо відомий вчений атрибутом ноосфери вважав високий рівень розвитку науково-технічної думки, який дозволяв розумно регламентувати відносини суспільства і біосфери¹⁴. І хоча дана концепція не містить у прямій формі згадки про включення інтересів майбутніх поколінь у процес прийняття сучасних рішень, турбота про збереження природного середовища для щасливого життя наступних поколінь простежується в його концепції ресурсно-екологічних циклів. На думку В.І.Вернадського однією з основних властивостей природних ресурсів є те, що чим більше оборотів здійснить одиниця маси кожного з них, втілюючись у кожному новому циклі в більш досконалі субстанції, тим більшу користь, більшу масу споживчої вартості даватиме людству ця ресурсна одиниця. Кульмінацією концепції ноосфери В.І.Вернадського, яка має особливе значення у методології сталого розвитку, є вимога до людини, суспільства адаптуватись до об'єктивних законів біосфери, забезпечити її рівновагу. Перехід від ресурсної до біосферної концепції розвитку складає суть сталого, самовідтворювального, підтримуваного розвитку, здатного забезпечити коеволюцію суспільства і природи.

Головною загрозою, що може привести до екологічної катастрофи, є порушення замкнутості глобальних біохімічних кругообігів, спричинене високим рівнем використання ресурсів біосфери. Оскільки вплив на динаміку біосфери переважно антропогенний, то первинним у забезпеченні сталого розвитку є пошук нової стратегії соціально-економічного розвитку.

Питання стійкості економіки та рівноваги розглядалися в багатьох економічних теоріях. Так, теорія самопідтримуваного зростання У.Ростоу базується на стимулюванні розвитку техніко-економічних елементів господарської системи: рівня розвитку техніки, галузевої структури господарства, частки виробничого накопичення у національному доході, структури споживання тощо. Ці імпульси здатні ущільнити в часі перехід від промислової стадії розвитку через стадії "зрілості" і масового виробництва до інформаційної. Інвестиції як каталізатор розвитку трактуються у теоріях Р.Харрода-Е.Домара і Дж.Кейнса. У теоріях циклів кон'юнктури М.Д.Кондратьєва та Й.Шумпетера науково-технічний прогрес та технологічні новації розглядаються не як зовнішній, а органічно вмонтований в механізм великих циклів елемент. Як показав Р.Нуреєв, такий механізм здатний спричинити зміну траєкторії кругообігу і

¹⁴ Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. Разд.1. Научная мысль как планетное явление. –М: Наука, 1988. –С. 26.

змістити стан рівноваги¹⁵. Зміни в кругообігу і зміщення центру рівноваги під впливом нових комбінацій ресурсів і факторів виробництва зумовлюють в економіці ланцюгову реакцію, продуктами якої є нові технології, нова організація виробництва, нові ринки збуту.

Суттєвий доробок у теорію сталого розвитку внесли вчені, які віддають перевагу економічним регуляторам еколого-виробничої збалансованості, удосконаленню ринкового регулювання процесів суспільно-природної взаємодії (Д.Макінтош, Р.Солоу, Р.Коуз, А.Ендрес та ін.).

Так, Р.Коуз запропонував (1960р.) теорію зовнішніх ефектів, під якими розуміються екологічні проблеми, що обумовлює необхідність прагматичного еколого-політичного підходу до процесів прийняття рішень з питань використання ресурсів природи¹⁶. Такий підхід полягає в тому, що кожен суб'єкт, який використовує обмежені ресурси, повинен сам відповідати за створені ним для інших обмеження – ресурсні і екологічні. Йдеться про фінансові, фінансові, цінові важелі екологічного регулювання.

А.Ендрес пропонує систему прийняття рішень, засновану “на інтерналізації зовнішніх ефектів”, оскільки сили стихійного ринку не в змозі захистити суспільство від екологічних втрат. Така система має включати податки, збори і сертифікати, як стимул еколого-технічного прогресу¹⁷. Важливу роль має відігравати державна політика, заснована на таких принципах природокористування: а) встановлення державних нормативів, виходячи з прийнятих стандартів на продукцію, стічні води, атмосферні викиди тощо; б) самоконтроль компаній або галузей за своїм виробництвом шляхом моніторингу; в) регулювання ринкової вартості ціни, товарів, послуг з допомогою державних структур. Поєднання економічних методів і самоконтролю здатне послабити господарський пресинг на природу.

В 70-ті рр. поняття «стійкість» використовувалось для опису економіки у рівновазі з екологічними системами підтримки. Група вчених Римського клубу під керівництвом Д.Медоуза в книзі «Межі зростання» (1972, доповідь Римському клубу) змоделювала наслідки існуючої моделі світової економічної системи. Вони розглянули п'ять основних змінних (світове населення, індустріалізація, забруднення довкілля, виробництво продовольства та виснаження ресурсів) і визначили, що за існуючих умов технології забезпечують тільки лінійне зростання, що призведе до накопичення негативних наслідків

¹⁵ Нуреев Р. Теории развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики // Вопросы экономики. – 2000. – №4. – С. 142.

¹⁶ Coase R. The Problem of Social Choice, Journal of Law and Economics, vol. 3, 1960.

¹⁷ Эндрес А. Экономика окружающей среды: Введение / Перевод с нем. С.И. Дорогунцова, Б.И. Данилишина. – К.: Либідь, 1995. – С.143.

(особливо екологічних), економічного та соціального краху. Вченими було запропоновано як альтернативу «стійкий стан економіки». Така стратегія дістала назву “нульового зростання”. Рекомендації зводились переважно до обґрунтування необхідності призупинити технічний прогрес, зростання виробництва матеріальних благ і чисельності народонаселення. Зрозуміло, що такі пропозиції виявились утопічними, адже лише на основі технічного прогресу людство в змозі вирішити багато соціально-економічних проблем, сповільнити темпи руйнування екосистем. Достатньо сказати, що після «нафтового шоку» 70-х рр., викликаного підвищенням цін на нафту, і як наслідок – на інші сировинні товари, завдяки енерго- і матеріалозберігаючим технологіям країни змогли втричі знизити питоме споживання енергоресурсів та сировини.

Кожна з охарактеризованих теорій охоплювала певні аспекти сталого розвитку. До зазначеного слід додати теорію Хікса-Ліндаля щодо максимального сукупного доходу, який може бути вироблений за умови щонайменше збереження сукупного капіталу, за допомогою якого виробляється цей дохід. Ця концепція передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів та використання екологічних – природо-, енерго- та матеріалозберігаючих технологій, включаючи добування та переробку сировини, створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію та ліквідацію відходів.

Проте виникли питання, який з видів капіталу треба зберігати – фізичний (створений), природний чи людський, в якій мірі різні види капіталу є взаємозамінними, як правильно вартісно оцінювати ці активи, особливо екологічні ресурси. У зв'язку із цим почали розрізняти слабку та сильну стійкість.

3.4. Слабка та сильна стійкість

В концепції сталого розвитку капітал має три форми: створений людиною (товари, машини та обладнання, будівлі тощо), людський (навички, знання, творчість) та природний (природні ресурси). Причому природний капітал виконує три функції:

- забезпечення ресурсів для життєдіяльності людини;
- адсорбція відходів життєдіяльності людини;
- забезпечення збереження довкілля незалежно від життєдіяльності людини або взаємозалежно з нею.

Основою концепції сталого розвитку є збереження капіталу, як створеного людиною, так і природного. Проблема традиційної економіки в тому, що вона у розрахунках та практиці робить акцент на збереженні тільки створеного людиною капіталу, не враховуючи природного. Більше того, неокласична теорія вважає, що створений людиною капітал (у формі грошей, ідей та технологій) є майже ідеальним замінником природного капіталу. Для сталого розвитку необхідно збільшувати загальну суму (створеного людиною + природного) капіталу, коли частина природного може бути замінена створеним людиною, якщо така взаємозамінність має місце.

Така ситуація була визначена як «слабка стійкість», що є слабкою в тому, що заснована на припущенні про взаємозамінність капіталів. На відміну від слабкої, «сильна стійкість» вимагає збереження як створеного людиною, так і природного капіталу окремо, засновуючись на положенні, що в більшості виробничих функцій вони не взаємозамінюють, а взаємодоповнюють один одного¹⁸.

Слабка стійкість – це незменшення в часі загальної суми природного та створеного людиною капіталу за умови, що створений людиною капітал може виступати майже ідеальним замінником природного.

Сильна стійкість – це незменшення в часі як створеного людиною, так і природного капіталу, оскільки ці види капіталу взаємодоповнюють один одного.

Поняття «сильної стійкості» більшою мірою відповідає концепції сталого розвитку, але навіть використання підходу «слабкої стійкості» свідчило б про покращення існуючого стану світової економіки.

За сильної стійкості природний капітал має зберігати свій постійний запас, він розглядається як лімітуючий фактор розвитку, певні екологічно деструктивні типи діяльності повинні бути заборонені.

В літературі проведено порівняльну характеристику основних положень концепції техногенного розвитку (традиційної економіки) та еколого-економічної концепції з погляду прихильників слабкої та сильної стійкості за такими критеріями: рівень екологічності економіки, стратегія управління та етика (табл. 3.1).

¹⁸ Daly Herman, Cobb John. 1994. For the Common Good. Boston: Beacon Press. –P.72.

Таблиця 3.1.

Типи еколого-економічного розвитку

Критерії	Техногенний	Стійкий	
		Слабка стійкість	Сильна стійкість
Рівень екологічності економіки	Природоємна економіка, необмежений вільний ринок	Еколого-збалансована економіка; «зелені» ринки, що регулюються інструментами економічного стимулювання (напр., плата за забруднення)	Максимально еколого-збалансована «зелена» економіка, яка жорстко регулюється щодо мінімізації вилучення ресурсів
Стратегія управління	Експлуатація ресурсів, спрямування на зростання; в основному економічні цілі максимізації економічного зростання (максимізація ВВП, ВНД)	Спрямування на охорону ресурсів та управління ними; модифіковане економічне зростання (пристосований для «зеленого» виміру ВВП, ВНД)	Спрямування на максимальне збереження ресурсів; стабілізація та зменшення розмірів економіки та чисельності населення
	Базується на положенні, що необмежений вільний ринок у поєднанні з технічним прогресом забезпечить безмежну заміну можливостей щодо подолання всіх ресурсних та екологічних обмежень	Підтримується важливість, але заперечується безмежність заміни природних ресурсів; правило постійного капіталу; деяка зміна пропорцій та масштабів економіки	Імператив обмеження масштабів
Етика	Підтримка традиційних етичних норм: пріоритет прав та інтересів людських індивідуумів; «інструментальна» цінність (визнана людьми) природи; максимізація прибутку	Розширення етичних норм: мотив «турботи про інших» - рівність всередині та між поколіннями (напр., існуюча бідність та майбутні покоління); «інструментальна» цінність природи; зміна споживацької поведінки.	Подальше розширення етичних норм: інтереси колективу вищі від індивідуальних; первинна цінність екосистем і вторинна цінність компонентних функцій та послуг; жорстке обмеження споживання.

Джерело: Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие под общей редакцией проф. В.П. Колесова (экономический факультет МГУ), 2-е издание, дополненное и переработанное. – М.: Права человека, 2008. – С.445.

Прихильники сильної стійкості займають жорстку, часто «антиекономічну» позицію з багатьох питань економічного розвитку: стабілізація чи зменшення масштабів економіки, пріоритет прямого регулювання, жорстке обмеження споживання тощо. Прихильники слабкої стійкості надають перевагу модифікованому економічному зростанню з урахуванням екологічного, «зеленого» виміру економічних показників, широке використання еколого-економічних інструментів (плата за забруднення та ін.). Незважаючи на розбіжності в позиціях, обидві сторони протистоять техногенній концепції розвитку, яка базується на необмеженому розвитку вільного ринку, орієнтації на суто економічне зростання, експлуатацію природних ресурсів, на вірі в безмежні можливості науково-технічного прогресу, максимізації споживання та ін.

Суттєвою відмінністю цих трьох підходів є ставлення до можливої заміни природного капіталу створеним людиною (антропогенним). До якої межі можна замінити природні ресурси і блага створеними людиною технологіями та засобами виробництва, виснажувати природні ресурси, використовуючи замість них досягнення НТП?

Техногенний підхід говорить про безмежні можливості заміни природного капіталу за рахунок розвитку вільного ринку та НТП.

Прихильники слабкої стійкості говорять про широкі можливості такої заміни, але за збереження агрегованого запасу всіх видів капіталу. Концепція сильної стійкості – про мінімально можливу заміну і збереження величини природного капіталу.

Уже зрозуміло, що можливості заміни природного капіталу не безмежні: цілий ряд функцій та послуг екологічних систем, що є життєво важливими для людини, взагалі не можуть бути замінені. У цьому зв'язку виникла концепція «критичного природного капіталу», тобто ті необхідні для життя природні блага, які не можна замінити штучним шляхом: ландшафти, рідкі види рослин і тварин, озоновий шар, океани тощо, а також незамінні естетичні якості довкілля. Критичний природний капітал має бути збережений за будь-яких варіантів економічного розвитку. Деяка частина природного капіталу може бути замінена створеним людиною – поновлювані природні ресурси та частина непоновлюваних (заміна нафти, газу, вугілля на сонячну енергію, енергію вітру тощо).

Сьогодні міжнародні закони дозволяють одній країні використовувати екологічні ресурси іншої країни, тому знову постає питання про взаємозамінність та взаємодоповнюваність створеного людиною та природного капіталів.

Окрема країна може замінити природні ресурси, яких у неї немає, грошовим капіталом і купляти на нього ресурси у інших країн. Але на світовому рівні баланс створеного людиною та природного капіталу повинен зберігатися, оскільки економічна система не може рости безмежно, вона є частиною біосфери планети Земля, яка обмежена кількісно. І питання про розмір економічної підсистеми на планеті вже не є абстрактним, а дуже конкретним, важливим і критичним для виживання людства.

Альтернативним і конструктивним шляхом досягнення збалансованої взаємодії суспільства і природи є розробка моделей стабільності екологічної ситуації. Проте механізми, які забезпечують стабільність екосистем, до кінця ще не з'ясовані ні в соціальній, ні у господарської практиці, ні в наукових розробках.

Незначні доробки науки у розв'язанні проблеми охорони навколишнього природного середовища зумовлені, по-перше, традиційним спрямуванням природоохоронної практики на боротьбу з наслідками руйнувань і збуджень у природі, а не на їх причини (джерела); по-друге, недооцінкою методологічного положення про те, що вихідним моментом впливу на будь-які суспільні і природні явища служить зміна технологічного способу виробництва, умов виробництва і відтворення життєвих благ.

У цьому контексті, за умов загострення глобальних екологічних проблем необхідна радикальна зміна підходу до розвитку техніки і технології. Відвернути глобальну екологічну катастрофу можливо за таких умов:

- докорінного перетворення технологічного способу виробництва і переходу на цій основі до інтенсивного способу відтворення, зміни типу відтворювальних пропорцій у напрямі переважання у сукупному суспільному продукті частки споживчих благ;
- істотної зміни принципів і характеру розподілу життєвих благ між регіонами, спільнотами, соціальними групами;
- подолання антропоцентризму, який набув характеру культу споживання;
- розробки методів цивілізованого упорядкування зростання чисельності населення¹⁹.

¹⁹ Платонов Г.В., Гирусов Э.В. Устойчивое развитие – путь к ноосфере // Вестник Московского университета. –Сер. философия. –1997. –№1. –С. 54.

3.5. Індикатори сталого розвитку

Контроль, моніторинг досягнення цілей сталого розвитку, оцінка ефективності використаних засобів та інструментів вимагають розробки відповідних критеріїв і показників – індикаторів сталого розвитку. Комплекс таких індикаторів відіграє ключову роль в діагностиці стану складної системи «природа–економіка–людина» і відкриває можливості корекції цього стану на основі розробки відповідних програм.

Завдання розробки індикаторів було поставлене у 1987 році Міжнародною комісією з довкілля та розвитку (комісія Г.Х.Брундтланд). А необхідність у розробці індикаторів сталого розвитку була відзначена в «Порядку денному на XXI століття», прийнятому Конференцією ООН з навколишнього середовища й розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.). У главі 40 цього документа «Інформація для прийняття рішень» відзначено: «З метою створення надійної основи для процесу прийняття рішень на всіх рівнях і сприяння полегшенню саморегульованої стійкості комплексних екологічних систем і систем розвитку, необхідно розробити індикатори сталого розвитку».

Індикатори сталого розвитку (лат. indicator – показник) – це певні, доступні для спостереження та вимірювання, характеристики, нормативи і умови, які дозволяють робити висновки про стан та зміни сталого розвитку.

На світовому рівні проблемою розробки індикаторів сталого розвитку займаються Департамент політичної координації та сталого розвитку ООН, Комісія Об'єднаних націй зі сталого розвитку, Міжнародний інститут сталого розвитку (Канада), Науковий комітет з проблем навколишнього середовища (SCOPE). Ця проблема розглядається на різних міжнародних конференціях і семінарах.

Характерні два напрямки проведених досліджень з формування індикаторів сталого розвитку: з одного боку, пропонуються безліч нових спеціальних індикаторів; з іншого – робляться спроби пошуку інтегральних індикаторів і навіть єдиного індикатора. Сьогодні існує біля 100 індикаторів, що характеризують різні сторони та аспекти сталого розвитку.

Перші два набори індикаторів сталого розвитку були розроблені Комісією зі сталого розвитку між 1994 і 2001 рр. Вони були ретельно вивчені, визначені їхні слабкі та сильні сторони, і до сьогодні вони використовуються в багатьох країнах для розробки національної системи показників сталого розвитку.

Перша система показників розроблялась разом із статистичним відділом і до кінцевого прийняття широко вивчалась на рівні всіх організацій системи ООН. В результаті був сформований набір із 134 показників, який був опублікований у так званій «Блакитній книзі» ('Blue book')²⁰.

Навіщо потрібні індикатори?

- а). Індикатори використовуються для обґрунтування рішення, яке приймається на основі кількісної оцінки та спрощення.
- б). Індикатори допомагають інтерпретувати (пояснювати) зміни.
- в). Використання індикаторів допомагає виявити недоліки у природокористуванні та розвитку.
- г). Індикатори дозволяють полегшити доступ до інформації для різних категорій споживачів.
- д). Індикатори полегшують обмін науково-технічною інформацією.

Індикатори сталого розвитку представляють собою показники людської активності, процесів та характеристик, які можуть позитивно та негативно впливати на сталий розвиток (наприклад, зростання населення або зростання емісії парникових газів); індикатори стану, що фіксують характеристики сталого розвитку в даному районі в даний момент (наприклад, щільність населення, частка міського населення, запаси палива тощо); та індикатори реагування, що показують реакції на зміни характеристик сталого розвитку, тобто ефективність суспільства у вирішенні нагальних проблем (наприклад, витрати на покращення здоров'я, законодавство, нормування та регулювання).

Будучи інструментом для прийняття рішень та планування, індикатори можуть виконувати важливу комунікативну функцію. Так, індикатори стану докiлля інформують громадськість та залучають увагу до певних екологічних загроз. Це часто мобілізує людей для самостійного здійснення необхідних заходів або звернення за допомогою до представників влади або приватних компаній.

Базовий набір індикаторів сталого розвитку поділяли на чотири основні групи:

- соціальні (індикатори соціальних аспектів сталого розвитку);
- економічні (індикатори економічних аспектів сталого розвитку);
- екологічні (індикатори екологічних аспектів сталого розвитку);
- інституційні (індикатори інституціональних аспектів сталого розвитку).

²⁰ United Nations, Indicators of Sustainable Development Framework and Methodologies, United Nations Sales Publication No. E. 96. II. A. 16 (New York, August 1996).

Соціальних індикаторів було визначено 41, об'єднаних у п'ять агрегованих блоків: 1.1)боротьба з бідністю, 1.2)демографічна динаміка, 1.3)сприяння освіті, підготовці кадрів та поінформованості суспільства, 1.4)захист здоров'я населення, 1.5)сприяння стійкому розвитку поселень.

Економічних індикаторів було виділено 23, об'єднаних в три блоки: 2.1)економічний розвиток, 2.2)зміна характеру споживання та 2.3)фінансові ресурси і механізми. Вони характеризували міжнародну кооперацію для прискорення сталого розвитку і пов'язану з цим місцеву політику; зміну характеристик споживання; фінансові ресурси і механізми; передачу екологічно чистих технологій, співробітництво і створення потенціалу.

В екологічному розділі було зосереджено 55 індикаторів, які були розбиті на п'ять підрозділів: 3.1)водні ресурси, 3.2)земельні ресурси, 3.3)інші природні ресурси, 3.4)атмосфера, 3.5)відходи.

Група інституційних індикаторів характеризувалась урахуванням питань екології і розвитку в плануванні та управлінні для сталого розвитку; національними механізмами та міжнародним співробітництвом для створення потенціалу в країнах, що розвиваються; міжнародним інституціональним порядком; міжнародними правовими механізмами; інформацією для прийняття рішень; посиленням ролі основних груп населення.

Ця система індикаторів наведена в додатку 3.1.

З 1996 по 1999 рр. 22 країни випробовували таку систему індикаторів, результати обговорювалися на низці брифінгів та семінарів. В 1999-2000 рр. була проведена оцінка результатів. Використання цих показників в деяких країнах було обмеженим у зв'язку із відсутністю необхідної інформації та статистичних даних. Обговорення та пілотні проекти показали, що кількість індикаторів занадто велика і ускладнює роботу на національному рівні. Була здійснена часткова відмова від схеми за типами на користь схеми «тема–підтема–індикатор». В кожній із сфер були визначені ключові теми, які деталізувалися за підтемами, а потім зводилися до мінімального набору індикаторів. Основний акцент робився на можливості прийняття політичних рішень. Переглянутий набір показників був скорочений до 58 показників, сформатованих за темами та підтемами. Ці показники були опубліковані в межах другого видання «Блакитної книги».

В 2005 р. знову почався процес перегляду показників, оскільки, як відмічали в Комісії зі сталого розвитку, за останні п'ять років накопичився значний досвід застосування індикаторів на національному рівні, велика кількість країн

розробила свої власні системи індикаторів. Крім того, рішення Всесвітнього саміту зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі націлювали на подальшу роботу з індикаторами відповідно до національних умов та пріоритетів, а прийняття Декларації тисячоліття та ЦРТ викликало необхідність в узгодженні та посиленні взаємозв'язку систем показників сталого розвитку та ЦРТ.

В результаті копіткої роботи залишився базовий набір з 50 індикаторів, який є частиною більш широкого набору із 96 показників сталого розвитку (додаток 3.2). Введення базового набору, на думку експертів, допоможе зберегти набір індикаторів оптимальним щодо використання, а розширений перелік з додаткових показників дозволить робити оцінку сталого розвитку більш диференційованою.

Визначені показники відповідають трьом критеріям:

- охоплюють питання, що мають значення для сталого розвитку більшості країн;
- забезпечують критично важливу інформацію, яку неможливо отримати з інших показників;
- можуть бути розраховані на основі або доступних даних, або даних, на отримання яких потрібні розумно обґрунтована кількість часу та витрат.

Показники розширеного переліку забезпечують додаткову інформацію і можуть не бути легкодоступними.

Система індикаторів зберігає структуру «тема-субтема», прийняту в 2001 р., відповідає практиці більшості країн і полегшує моніторинг національних стратегій сталого розвитку. Виділення чотирьох «стовпів» – соціальних, економічних, екологічних та інституційних – не є таким явним, що, на думку експертів, підкреслює багатогранний характер сталого розвитку і взаємозв'язок різних явищ.

Отже, в системі виділено 14 тем, кожна з яких включає підтеми:

- 1) бідність – доходи бідності; нерівність в доходах; санітарія; питна вода; доступ до енергії; умови життя;
- 2) управління – корупція; злочинність;
- 3) охорона здоров'я – смертність; надання медичної допомоги; харчування; стан здоров'я та ризику;
- 4) освіта – рівень освіти; грамотність;
- 5) демографія – населення; туризм;

- 6) стихійні лиха – вразливість щодо стихійних лих; готовність до надзвичайних ситуацій і реагування;
- 7) атмосфера – зміна клімату; виснаження озонового шару; якість повітря;
- 8) земля – землекористування і статус; спустелювання; сільське господарство; ліси;
- 9) океани, моря і узбережжя – прибережна зона; рибальство; морське середовище;
- 10) прісна вода – витрати води; якість води;
- 11) біорізноманіття – екосистеми; види;
- 12) економічний розвиток – макроекономічні показники; збалансовані державні фінанси; зайнятість; інформаційні та комунікаційні технології; дослідження та розвиток; туризм;
- 13) глобальне економічне партнерство – торгівля; зовнішнє фінансування;
- 14) виробництво і споживання – матеріальні витрати; використання енергії; відходи виробництва і управління; транспорт.

Кожен показник в системі індикаторів сталого розвитку, незважаючи на віднесення до однієї теми, може застосовуватися для аналізу в інших темах. Як вважають експерти, це посилює акцент на всеохоплюючому характері сталого розвитку.

Наприклад, індикатор «Частка населення, яка має доступ до безпечної питної води» відноситься до теми «бідність», а може використовуватися і для аналізу теми «здоров'я». Цей показник також корисний для аналізу управління водопостачанням, тобто дає інформацію про наявність і використання водних ресурсів, а також наявність інфраструктури в комунальній сфері. Отже, характеризує тему економічного розвитку.

Або показник рівня освіти. Освіта є характеристикою людського капіталу, який є найважливішим елементом економічного розвитку, що, в свою чергу, обумовлює споживання у сфері енергетики, відходів, чи перевезень. Отже, рівень освіти опосередковано впливає на споживання. (Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies. Third Edition. Social Affairs Economic & United Nations. October 2007. United Nations. New York, 2007. –P.15, 20)

Деякі теми є новими. Але в той же час показники, що визначені в певних темах, є багатофункціональними: вони можуть застосовуватися для аналізу більш ніж в одній темі. Це є результатом багатовимірності і комплексності проблем сталого розвитку.

Система показників сталого розвитку знаходиться у взаємозв'язку із системою показників Цілей розвитку тисячоліття (розділ 2).

Як і індикатори сталого розвитку, показники ЦРТ були розроблені на основі співробітництва різних департаментів ООН, ряду спеціалізованих установ системи ООН, інших міжнародних організацій, різних держаних установ. Тому часто виникає питання щодо того, навіщо потрібні дві системи показників.

На думку спеціалістів, ці дві системи показників відрізняються за метою, за колом питань, за характером показників:

- за метою: показники сталого розвитку призначені виключно для надання інформації для відстеження прогресу в досягненні певних цілей, зокрема цілей сталого розвитку; показники ЦРТ були розроблені для глобального моніторингу прогресу виконання встановлених на міжнародному рівні цілей;
- за колом питань: показники сталого розвитку охоплюють більш широке коло питань, які є невід'ємною частиною всіх елементів сталого розвитку – економічного, соціального і екологічного; показники ЦРТ стосуються тільки восьми визначених цілей. Самі визначені ЦРТ є важливим елементом сталого розвитку, їхні індикатори більше стосуються взаємозв'язку бідності і здоров'я. Багато питань сталого розвитку не охоплені ЦРТ: демографічні, стихійні лиха, управління, макроекономічні;
- за характером показників: показники ЦРТ меншою мірою орієнтуються на національні особливості, а представлені більш агреговано – на регіональному та світовому рівні, та уніфіковано; показники сталого розвитку більш диференційовані, орієнтуються на національні особливості, можуть також включати показники, для яких не прийняті норми міжнародних зіставлень, або показники, за якими немає рядів за період, починаючи з 1990-х рр.

В 2006–2007 рр. індикатори ЦРТ приводилися у відповідність з системою показників сталого розвитку, особливо у сфері природних ресурсів, біорізноманіття та зайнятості.

Детальніше ознайомитися з Індикаторами сталого розвитку можна на офіційному сайті ООН за адресою:

<http://www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/guidelines.pdf>.

На основі системи індикаторів сталого розвитку, запропонованої ООН, розроблені відповідні системи як на регіональних, так і на національних та муніципальних рівнях.

В Європейському Союзі була розроблена своя система індикаторів сталого розвитку. Головними критеріями стали стабільність, гнучкість і компактність, балансування між головними пріоритетами та інтересами країн – членів Євросоюзу з урахуванням наслідків розширення ЄС.

У результаті у відповідності зі Стратегією сталого розвитку (2002 р.) ці індикатори були згруповані в 10 секторів:

- 1) економічний розвиток (ВВП на душу населення, інвестиції, конкурентоспроможність, зайнятість);
- 2) бідність і соціальна виключність (ризик бідності, фінансова бідність, доступ до ринку праці, інші аспекти соціальної виключності);
- 3) старіння населення (частка людей похилого віку, відповідність пенсій, демографічні зміни, фінансова стабільність громадян);
- 4) здоров'я (період життя без хвороб, охорона здоров'я, статок та якість харчових продуктів, менеджмент хімічної промисловості, вплив ризиків навколишнього середовища на здоров'я);
- 5) зміни клімату Землі й енергія (емісії "парникових газів", зміни клімату, енергія);
- 6) виробництво та споживання (матеріалоспоживання в ЄС, еко-ефективність, загальне споживання, сільське господарство, корпоративна соціальна відповідальність);
- 7) менеджмент природних ресурсів (польові птахи, запаси риби, морські екосистеми, ресурси чистої води, використання земельних ресурсів);
- 8) транспорт (споживання енергії на транспорті, зростання кількості транспорту, соціальний та екологічний вимір транспорту);
- 9) глобальне управління (довіра громадян до інститутів ЄС, узгодженість політики, участь громадськості);
- 10) глобальне партнерство (офіційна допомога з метою розвитку, фінансування сталого розвитку, глобалізація торгівлі, менеджмент ресурсів).

Ця система індикаторів мала другий рівень (субсекторальний) – 45 індикаторів, та третій рівень – 98 спеціалізованих індикаторів, які відображали міждисциплінарний підхід і мультиполярний характер сталого розвитку: 86% індикаторів другого та третього рівня охоплювали більше одного вимірювання, а 33% індикаторів – усі три вимірювання: економічне, соціальне та екологічне.

В 2006 р. ЄС оновив Стратегію сталого розвитку, що було обумовлено значним розширенням ЄС в 2004 р. (увійшло 10 країн, більшість з яких з Центральної

та Східної Європи). Ця Стратегія була розроблена теж на основі комплексного підходу із визначенням семи ключових задач:

- чиста енергія,
- сталий розвиток транспорту,
- стійке виробництво та споживання,
- збереження та раціональне використання природних ресурсів,
- суспільне здоров'я,
- соціальні інтеграція, демографія та міграція,
- глобальна бідність.

Загалом, система оцінки сталого розвитку розглядається в ЄС не лише в політичній площині, а дедалі більше перетворюється на практичний механізм, що передбачає розвиток цілої низки практичних заходів. Це й дає підстави нинішню систему вимірювання сталого розвитку в ЄС вважати гнучкою, такою, що постійно переглядається та оновлюється відповідно до змінних умов світового розвитку. Принципами такої системи є постійний перегляд й оновлення відповідно до змінних умов розвитку світу. Найбільш оптимальним терміном перегляду, очевидно, є п'ятирічний, який дає змогу проаналізувати динаміку розвитку та вчасно відкорегувати цілі, завдання й відповідні механізми. Загалом система оцінок має бути орієнтована на кінцевий результат, тобто мати дійові та ефективні механізми впровадження, а їхніми головними критеріями повинні бути надійність та достовірність інформації.

Висновки до розділу 3.

У загальному значенні під «розвитком» розуміють процес удосконалення тих або інших елементів суспільних відносин, матеріально-речових складових суспільства або соціально-економічних і матеріальних систем у цілому, досягнення ними принципово якісних характеристик. Економічний розвиток – це виникнення якісних змін в економічній системі суспільства, які приводять до підвищення ефективності її функціонування та удосконалення базових елементів основних структур.

Економічне зростання – це кількісна зміна параметрів економічної системи: збільшення ВВП, обсягів споживання, сукупного попиту, робочої сили,

населення, капіталу, інвестицій тощо, які, як правило, сприяють соціально-економічному розвитку. Розвиток та зростання не слід ототожнювати: перший передбачає якісну зміну елементів системи, а другий – кількісну.

Виділяють два типи економічного зростання – екстенсивний та інтенсивний. Щоб економічний розвиток мав сталу тенденцію, він повинен бути збалансованим та самопідтримуваним. Сталий економічний розвиток – це процес структурної перебудови економіки відповідно до потреб збалансованого розвитку виробництва, соціальної сфери, населення і навколишнього природного середовища, технологічного і соціального прогресу. Виникнення концепції сталого розвитку підірвало фундаментальну основу традиційної економіки – необмежене економічне зростання.

До основних факторів виробництва та економічного зростання відносять капітал, працю та землю, а також менеджмент та інновації. Всі фактори можна розділити на дві групи: екстенсивні та інтенсивні. Починаючи з 70-80-х рр. все більше враховується значення природного фактору.

В концепції сталого розвитку капітал має три форми: створений людиною (товари, машини та обладнання, будівлі тощо), людський (праця, навички, знання, творчість) та природний (природні ресурси). Основою концепції сталого розвитку є збереження капіталу, як створеного людиною, так і природного. «Сильна стійкість» вимагає збереження як створеного людиною, так і природного капіталу окремо.

Для визначення результатів впровадження сталого розвитку була розроблена відповідна система індикаторів. Після набуття досвіду їхнього використання, система була перероблена, і в 2007 р. був виданий її третій варіант, який складався з базового набору із 50 індикаторів. Система показників сталого розвитку знаходиться у взаємозв'язку із системою показників Цілей розвитку тисячоліття.

В Європейському Союзі була розроблена своя система індикаторів сталого розвитку. Головними критеріями стали стабільність, гнучкість і компактність, балансування інтересів усіх країн – членів Євросоюзу.

Питання для самоконтролю

1. Що таке економічний розвиток та економічне зростання, які їхні критерії?
2. Що таке фактори економічного зростання?
3. Назвіть класичні та новітні фактори економічного розвитку.
4. Коли співпадають фактори економічного розвитку і економічного зростання?
5. Які основні форми має капітал в теорії сталого розвитку?
6. Поясніть сутність «слабкої» та «сильної стійкості».
7. Розкрийте сутність концепції «критичного природного капіталу».
8. Навіщо потрібні індикатори сталого розвитку?
9. Коли була розроблена перша система індикаторів сталого розвитку та яка її структура?
10. Які критерії визначення показників сталого розвитку?
11. Назвіть основні теми в системі індикаторів 2007 р.
12. Які теми, підтеми та показники економічних індикаторів сталого розвитку третьої редакції?

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

- 1) Роль знань та кваліфікації трудових ресурсів у переході на засади сталого розвитку?
- 2) Роль науково-технологічного фактора у забезпеченні сталого розвитку.
- 3) Порівняння техногенної (традиційної) концепції економічного розвитку з концепцією сталого розвитку.
- 4) Порівняння систем індикаторів сталого розвитку 1996 р. та 2007 р.
- 5) Аналіз змін в економічних показниках сталого розвитку, що пропонуються ООН.
- 6) Аналіз змін в екологічних показниках сталого розвитку, що пропонуються ООН.

- 7) Порівняння систем показників сталого розвитку, що пропонуються ООН та ЄС.

Тести для самоконтролю

1. Базовий набір індикаторів стійкого розвитку поділяють на:
 - а) соціальні
 - б) економічні
 - в) екологічні
 - г) політичні
 - д) демографічні
 - е) правильні відповіді – а, б, в,
 - є) правильні відповіді – а, в, г.
2. Сталий розвиток – це розвиток, який:
 - а) забезпечує стійкі темпи економічного зростання,
 - б) забезпечує стійке зростання багатства нації,
 - в) забезпечує потреби в поступальному інноваційному розвитку,
 - г) забезпечує потреби нинішнього покоління без завдання шкоди можливості майбутнього покоління забезпечити свої власні потреби.
3. Економічний розвиток – це:
 - а) кількісна зміна параметрів економічної системи: збільшення ВВП, обсягів споживання, сукупного попиту, робочої сили, населення, капіталу, інвестицій тощо,
 - б) соціальні зміни, що здійснюються на загальних принципах,
 - в) виникнення якісних змін в економічній системі суспільства, які приводять до підвищення ефективності її функціонування та удосконалення базових елементів основних структур,
 - г) сукупність взаємопов'язаних процесів нагромадження капіталу (мобілізації ресурсів), розвитку виробництва та підвищення продуктивності.

4. Економічне зростання – це:

- а) кількісна зміна параметрів економічної системи: збільшення ВВП, обсягів споживання, сукупного попиту, робочої сили, населення, капіталу, інвестицій тощо,
- б) соціальні зміни, що здійснюються на загальних принципах,
- в) виникнення якісних змін в економічній системі суспільства, які приводять до підвищення ефективності її функціонування та удосконалення базових елементів основних структур,
- г) сукупність взаємопов'язаних процесів нагромадження капіталу (мобілізації ресурсів), розвитку виробництва та підвищення продуктивності.

5. Основні характеристики глобальної рівноваги:

- а) обсяг капіталу і чисельність населення залишаються постійними, темпи народжуваності і смертності та попит на капітальні вкладення (інвестиції) і амортизація – однакові;
- б) початкові значення народжуваності, смертності, інвестицій та амортизації – мінімальні;
- в) рівні, на яких стабілізується капітал і чисельність населення, та співвідношення між ними встановлюються відповідно до суспільних потреб,
- г) всі відповіді правильні,
- д) правильні відповіді а), б),
- е) правильні відповіді б), в).

6. Фундаментальна основа традиційної економіки – це:

- а) необмежене економічне зростання,
- б) обмежене економічне зростання,
- в) обмежене ресурсами економічне зростання,
- г) необмежений економічний розвиток.

7. Традиційні фактори економічного розвитку – це:

- а) земля, праця, природні ресурси,
- б) земля, праця, капітал.

- в) праця, технології, капітал,
- г) капітал, праця, управління.

8. До новітніх факторів економічного зростання відносять:

- а) капітал, праця,
- б) праця, технології,
- в) технології, управління,
- г) управління, капітал.

9. Які з перерахованих груп факторів відносять до екстенсивних факторів економічного зростання?

- а) збільшення чисельності зайнятих; збільшення фізичного обсягу капіталу; залучення додаткових природних ресурсів
- б) технологічний прогрес; рівень освіти та професійної підготовки кадрів; економія за рахунок зростання масштабу виробництва; покращення розподілу ресурсів;
- в) збільшення чисельності зайнятих; технологічний прогрес; збільшення фізичного обсягу капіталу, покращення розподілу ресурсів;
- г) залучення додаткових природних ресурсів; рівень освіти та професійної підготовки; економія за рахунок зростання масштабу виробництва.

10. Які групи факторів відносять до інтенсивних факторів економічного зростання?

- а) збільшення чисельності зайнятих; збільшення фізичного обсягу капіталу; залучення додаткових природних ресурсів
- б) технологічний прогрес; рівень освіти та професійної підготовки кадрів; економія за рахунок зростання масштабу виробництва; покращення розподілу ресурсів;
- в) збільшення чисельності зайнятих; технологічний прогрес; збільшення фізичного обсягу капіталу, покращення розподілу ресурсів;
- г) залучення додаткових природних ресурсів; рівень освіти та професійної підготовки; економія за рахунок зростання масштабу виробництва.

11. "Неокласична теорія" екологічного регулювання була створена
- а) А.Пігу
 - б) В.І.Вернадським
 - в) Д.Медоузом
 - г) У.Ростоу
12. Концепція ноосфери була створена
- а) А.Пігу
 - б) В.І.Вернадським
 - в) Д.Медоузом
 - г) У.Ростоу
13. Доповідь Римському клубу «Межі зростання» була написана групою вчених під керівництвом
- а) А.Пігу
 - б) В.І.Вернадського
 - в) Д.Медоуза
 - г) У.Ростоу
14. Основою концепції сталого розвитку є
- а) збереження капіталу, створеного людиною, який може замінити природний,
 - б) збереження природного капіталу,
 - в) збереження капіталу як створеного людиною, так і природного окремо,
 - г) збереження капіталу, створеного людиною.
15. Основою концепції традиційної економіки є
- а) збереження капіталу, створеного людиною, який може замінити природний,
 - б) збереження природного капіталу,
 - в) збереження капіталу як створеного людиною, так і природного окремо,

г) збереження капіталу, створеного людиною.

16. «Слабка стійкість» - це:

- а) збереження створеного людиною і природного капіталу в сумі, коли частина природного може бути замінена створеним людиною,
- б) збереження природного капіталу,
- в) збереження капіталу як створеного людиною, так і природного окремо,
- г) збереження капіталу, створеного людиною.

17. «Сильна стійкість» - це:

- а) збереження створеного людиною і природного капіталу в сумі, коли частина природного може бути замінена створеним людиною,
- б) збереження природного капіталу,
- в) збереження капіталу як створеного людиною, так і природного окремо,
- г) збереження капіталу, створеного людиною.

18. Необхідність у розробці індикаторів сталого розвитку була визначена в

- а) Декларації Ріо,
- б) Декларації тисячоліття,
- в) Порядку денному на XXI століття,
- г) Цілях розвитку тисячоліття.

19. Індикатори сталого розвитку – це:

- а) певні доступні для спостереження та вимірювання характеристики, нормативи і умови, які дозволяють робити висновки про стан та зміни сталого розвитку,
- б) певні напрямки, за якими здійснюється аналіз сталого розвитку,
- в) показники, що чисельно відображають соціально-економічні та інші явища і процеси,
- г) система ознак, що дозволяють оцінити стан екосистеми.

Література використана

1. Вернадський В.И. Философские мысли натуралиста. Разд.1. Научная мысль как планетное явление. –М: Наука, 1988. –208 с.
2. Нуреев Р. Теории развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики // Вопросы экономики. –2000. –№4. –С. 137-156.
3. Платонов Г.В., Гирусов Э.В. Устойчивое развитие – путь к ноосфере // Вестник Московского университета. –Сер. философия. –1997. –№1. –С. 54.
4. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие под общей редакцией проф. В.П. Колесова (экономический факультет МГУ), 2-е издание, дополненное и переработанное. – М.: Права человека, 2008. – 636 с.
5. Эндрес А. Экономика окружающей среды: Введение / Перевод с нем. С.И. Дорогунцова, Б.И. Данилишина. –К.: Либідь, 1995. –143 с.
6. Daly Herman, Cobb John. 1994. For the Common Good. Boston: Beacon Press. –72 p.
7. Mesarovic M., Pestel E. Mankind at the Turning Point: the second report of the Club of Rome. N.Y., 1974. – 31 p.
8. Pigov A. The Stationary State. London, "Macmillan", 1935. –125 p.
9. Coase R. The Problem of Social Chois, Jovrnal of Law and Economics, vol. 3, 1960.
10. United Nations. Indicators of Sustainable Development: Framework and Methodologies, United Nations Sales Publication No. E. 96. II. A. 16 (New York, August 1996).

Література рекомендована

1. Глобальное устойчивое развитие: Моногр. / О.Г.Белорус, Ю.М.Мацейко; Киев. нац. экон. ун-т им. В.Гетьмана, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений НАН Украины, Междунар. ин-т глобалистики, Междунар. асоц. "Украина-Рим. клуб". –К., 2006. –486 с.
2. Единство и взаимосвязь понятий в модели: "Экологическая опасность – экологическая безопасность – устойчивое развитие" в экологической политике Украины и России / И.Е. Павлов // Екол. безпека прибереж. та шель-

- фовой зон та комплекс. використ. ресурсів шельфу: Зб. наук. пр. — 2003. — Вип. 8. — С. 233-246.
3. “Економічне зростання” чи “економічний розвиток”? / Б. Ревчун // Економіка України. — 2003. — № 6. — С. 85-88.
4. Основи стійкого розвитку: Навч. посіб. / Л.Г.Мельник. — Суми, 2006. —383 с.
5. Устойчивое развитие – будущее человечества / В.И. Назаров // Наука та наукознавство. – 2008. –№ 3. –С. 20-27.
6. Устойчивое развитие: теория, методология, практика: учебник / Ред.: Л.Г.Мельник. –Сумы: Унив. кн., 2009. –1216 с.
7. Устойчивое экономическое развитие: понятие и направление исследований / Е. Шубравская // Экономика Украины. –2005. –№ 1. –С.36-42.

Інтернет-посилання

1. Офіційний сайт ООН // www.un.org.
2. Офіційний сайт Комісії зі сталого розвитку. Division for Sustainable Development (DSD) // www.un.org/esa/dsd/dsd/dsd_index.shtml.
3. Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies. Third Edition. Social Affairs Economic & United Nations. October 2007. // www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/guidelines.pdf.

Розділ 4.

Екологічні проблеми у контексті сталого розвитку.

- 4.1. Актуальність екологічно збалансованого розвитку.
- 4.2. Основні екологічні проблеми України.
- 4.3. Екологічні проблеми у стратегії
національної безпеки.
- 4.4. Пріоритети збалансованого розвитку.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *екологія, нормативи, забруднення, вода, повітря, ґрунти, відходи, біоресурси, біорізноманіття, пріоритети, збалансований розвиток.*

4.1. Актуальність екологічно збалансованого розвитку

Розбалансованість у використанні природних ресурсів та їх відтворенні призвела на межі тисячоліть до широкомасштабних деструктивних процесів, які становлять реальну загрозу для існування людства. Отримавши в дар унікальне місце під сонцем, люди сотні і тисячі років нещадно експлуатували цей Божий дар, не усвідомлюючи, що природа може втомитися від постійної напруги.

Людство породило низку глобальних екологічних криз, серед яких – потепління, руйнування озонового шару, забруднення довкілля, спустелювання, кислотні дощі, деградація біорізноманіття.

Упродовж свого існування людство знищило таку кількість родючих ґрунтів, яка перебільшує нині оброблювані території. Одним з наслідків цього стало невпинне збільшення площ пустель.

За оцінками дослідників, протягом свого існування людство винищило дві третини лісів. Екологи стверджують, що лише за останні 40 років на Землі знищено близько половини вологих тропічних лісів, десконцентровані генетичні ресурси біорізноманіття планети. Як зазначається в документах ЮНЕСКО, в умовах техногенного тиску сучасної цивілізації відбувається «генетична ерозія» – щорічно безслідно зникають від 150 до 200 видів організмів.

Нині понад 2,5 млрд. людей страждає від захворювань, пов'язаних із нестачею води, вживанням забрудненої або зараженої води. Внаслідок розвитку цивілізації планета перетворюється на велетенський смітник, бо природа не має механізму утилізації і знищення відходів, вироблених людьми.

Порівняльний аналіз стану навколишнього середовища окремих держав світу свідчить про те, що Україна нині перебуває в гірших умовах, ніж її сусіди, бо нерационально розпоряджається значними ресурсами, якими наділила нас природа. На початку XXI століття наша держава все ще посідає одне з перших місць у світі за рівнем споживання енергії, води та інших ресурсів на одиницю ВВП. Україна має найбільші у світі обсяги промислових відходів на душу населення. Кризовий стан навколишнього природного середовища та

пов'язаного з цим чинником здоров'я населення становить загрозу для національної безпеки України.

Обсяг шкідливих викидів у повітря в Україні складає понад 6,6 млн. т на рік, з них 2 млн. – викиди автотранспорту.

Щорічно у водойми України скидається 3,5 млрд. м³ стоків, а 30% води втрачається у застарілих водопровідних мережах. У 1228 сільських населених пунктах 814 тисяч людей використовують привозну воду, часто низької якості.

Загальна маса накопичених на території України відходів становить понад 30 млрд. тон, з них майже 2,5 млрд. – токсичних. Щороку накопичується 29 млн. м³ побутових відходів, які негативно впливають на довкілля та здоров'я людей.

Лісистість України становить лише 15,6%, площа природно-заповідного фонду – 4,7%. Тільки 10% ґрунтів мають нормальний екологічний стан. Відбувається зниження їх родючості через забруднення пестицидами та важкими металами.

Не дивно, що близько 1/3 населення країни мешкає в незадовільних умовах, зокрема 60% проживає в зонах шумового забруднення, 25% зазнає впливу джерел радіації, понад 18% працює за умов, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам.

Нестримна гонитва за економічним зростанням обертається знищенням людського і природного потенціалу. Україна потребує збалансованого розвитку, при якому виробництво і споживання дають можливість природним екосистемам відновлюватися та підтримувати життєдіяльність теперішніх і майбутніх поколінь.

Ще півстоліття тому вчені, політичні та громадські діячі багатьох держав світу почали усвідомлювати необхідність радикальної зміни моделі розвитку земної цивілізації. Інакше людство буде неспроможне забезпечити нормальне функціонування біосфери та її найважливішої складової – людського суспільства.

Після конференції Організації об'єднаних націй з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) минуло вже багато років, але Україна, на жаль, так і не спромоглася прийняти національну стратегію збалансованого розвитку і продовжує катастрофічно втрачати час.

Водночас, наш природоресурсний потенціал оцінюється як один із найбільших на планеті. 94 види корисних копалин мають промислове значення. За

умов ефективного користування українські землі здатні прогодувати в 6 разів більше населення, ніж маємо сьогодні. Займаючи менше 6% території Європи, Україна, має 35% її біорізноманіття. Розумно скористатися цим потенціалом в інтересах добробуту нинішнього і прийдешніх поколінь українських громадян – одне з найголовніших завдань. Україні потрібен збалансований розвиток, який передбачає розробку і впровадження інноваційної моделі економічного розвитку, пов'язаної з розвитком науки, сучасних наукоємних високотехнологічних галузей, прогресивних енерго- та ресурсозберігаючих технологій, застосування екологічно обґрунтованих принципів ведення сільського господарства.

У багатьох країнах вже нині діють еколого-економічні механізми, за якими будь-який ресурс має об'єктивну ціну і вона має бути сплачена. І в Україні забруднювач має повністю компенсувати завдану шкоду, а підприємець чи держава має наперед відшкодовувати ризики, пов'язані з діяльністю їхніх підприємств. Тому економічно не вигідними у нас мають стати перевитрати ресурсів і забруднення довкілля, а громадяни мають отримувати соціальні компенсації за можливі ризики.

Збалансований розвиток потребує формування соціальної держави та системних інвестицій в людину, підвищення рівня екологічної освіти та культури, формування нового природоохоронного світогляду громадян України. Жодні економічні вигоди не можна визнати доцільними, якщо зростають показники захворюваності, інвалідності та смертності населення, погіршується його фізичне і психічне здоров'я, відбувається деградація довкілля. Тому для забезпечення здоров'я нації потрібно реалізувати право кожного на якісну питну воду, чисте повітря, здорові ґрунти та харчову безпеку. Суттєве скорочення викидів забруднюючих речовин, зменшення обсягів відходів мають стати важливими пріоритетами. Держава має припинити втрати ландшафтного та біотичного різноманіття і збільшити площу природно-заповідного фонду України до 10%.

Збалансований розвиток неможливий без формування громадянського суспільства, впровадження механізмів громадського контролю за діяльністю органів державної влади, залучення громадян до прийняття екологічно важливих рішень. Низький рівень екологічної культури населення формує неекологічні моделі поведінки щодо споживання. Бідна людина думає про виживання, а не про захист довкілля. Чиновник, що не відчуває контролю з боку громади, намагається мати вигоду з крісла, на якому сидить, а безконтрольний власник

підприємства-забруднювача діє задля власної фінансової вигоди. Здавалося б, коло замкнулося. Однак, саме державна політика, основою якої має стати збалансованість у розвитку, дасть можливість вирватися з цього кола.

Об'єктивна оцінка кризових явищ, які наростають у взаєминах між людиною і природою, показує: ми можемо розраховувати на майбутнє лише за умови створення і втілення у життя єдиної глобальної стратегії розвитку, що реалізовуватиметься на засадах збалансованого розвитку. Маємо засвоїти нову шкалу морально-етичних цінностей, знайти нові способи розв'язання суперечностей, докорінно перебудувати свої взаємини з природою.

Геніальний вчений, філософ і мислитель, академік Володимир Вернадський високо оцінював роль науки у формуванні нового світобачення. Він передбачив, що її розвиток як «планетного явища» відбуватиметься в гармонії з біосферними процесами. На переконання вченого, людська діяльність має неминуче привести до «тріумфу розуму і гуманізму» на Землі. Підтримкою людям можуть стати його мудрі слова: «Понад усе необхідна зараз сила духу, спокійна сміливість думки і не боязкість розуму».

4.2. Основні екологічні проблеми України

Екологічна ситуація в Україні, незважаючи на виконання ряду природоохоронних заходів, залишається надзвичайно складною. Таке положення склалося внаслідок волюнтаристського підходу до розміщення і нарощування промислових потужностей без врахування екологічних можливостей регіонів, що зумовило дуже велике техногенне навантаження на навколишнє природне середовище, призвело до порушення екологічної рівноваги, істотної зміни середовища проживання, росту захворюваності населення, негативних змін флори і фауни.

На території України зосереджені потужні гіганти металургії, енергетики, хімії, гірничорудної та вугільної промисловості, машинобудування та інші. Упродовж десятиліть не приділялось належної уваги підвищенню технічного рівня та екологічної безпеки виробництва. Основні фонди в металургійній та хімічній промисловості зношені на 60–70%, внаслідок чого часто трапляються аварії, що призводить до аварійних викидів і скидів шкідливих речовин в довкілля. Фінансування і матеріально-технічне забезпечення будівництва природоохоронних об'єктів і споруд здійснювалось і продовжує здійснюватись по залишковому принципу.

Сукупність екологічних і соціальних факторів призвели до вимирання нації, оскільки з 1990 року смертність в Україні перевищила народжуваність.

Розпочата ще в 1988 році реорганізація відомчих систем управління і контролю в галузі охорони та раціонального використання природних ресурсів в єдину загальнодержавну систему не дала очікуваних результатів, оскільки не була достатньою мірою підкріплена державою законодавчо, матеріально-технічними ресурсами, фінансами та організаційно. На фоні глибокої економічної кризи в Україні деградація і виснаження природних ресурсів прискорилися.

Атмосферне повітря. За даними Держкомстату України, на території країни розташовано 15 076 підприємств, які мають викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря, у т.ч. таких основних галузей: 188 підприємств енергетики, 729 – вугільної, 183 – металургійної, 109 – хімічної, 24 – цементної, 349 підприємств по виробництву будівельних матеріалів.

Значний внесок у викиди забруднюючих речовин у атмосферне повітря вносять пересувні джерела: автомобільний, залізничний, морський, річковий та авіаційний транспорт, а також сільськогосподарська та будівельна техніка, яких у даний час, за даними Держкомстату України, експлуатується більш як 6 млн. одиниць.

За останні роки намітилась тенденція зниження викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, що відбулося головним чином за рахунок спаду виробництва. Так, зниження обсягів валового національного продукту за період з 1990 по 1997 роки склало 58,2%, а обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря скоротилися на 52%. У 2009 р. внаслідок світової кризи, промислове виробництво скоротилося в Україні на 21,9%, а обсяги викидів лише на 13%.

Спостереження забруднення атмосферного повітря проводиться на 171 стаціонарному посту, на яких визначаються вміст 36 основних забруднюючих речовин (пил, двоокис сірки, окис вуглецю, двоокис азоту та інші).

Найвищі рівні забруднення атмосферного повітря спостерігаються у містах: Донецьк, Єнакієве, Горлівка, Дніпродзержинськ, Макіївка, Маріуполь, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Кривий Ріг.

У зв'язку зі спадом виробництва за останні роки в Україні спостерігаються зменшення загальних обсягів викидів забруднюючих речовин від стаціонарних джерел.

Найбільший внесок у забруднення повітря дають викиди підприємств енергетики (понад 30%), металургії (25%), вугільної (23%), хімічної та нафтохімічної промисловості. А враховуючи те, що цілий ряд українських ТЕЦ мають висоту труб понад 300 м, то ці викиди внаслідок трансграничних переміщень завдають шкоди і багатьом сусіднім країнам.

Деформована вольовими рішеннями колишнього Радянського Союзу галузева структура призвела до того, що за сукупним антропогенним впливом на довкілля Донецько-Придніпровський промисловий регіон посідає одне з перших місць у Європі.

Забруднення навколишнього середовища в містах Запоріжжя і Маріуполь досягло такого рівня, збереження якого неминуче призведе до серйозних фізичних наслідків для здоров'я населення. У м.Дніпродзержинську патологічних змін у крові дітей і дорослих відповідно в 2,2 і 3 рази більше ніж у середньому по Україні.

Водні ресурси. Середньобогаторічні ресурси річкового стоку держави становлять 87 млрд. м³ в рік, а в маловодний рік зменшуються до 56 млрд. м³.

Річкову мережу України складає понад 71 тисяча річок загальною довжиною більше 170 тис. км. Середня її густота складає 0,25 км/км². Переважна більшість річок належить до басейну Чорного та Азовського морів, а 4% несуть свої води до Балтійського моря. Водні ресурси формуються, в основному, за рахунок стоку річок Дніпро, Дністер, Південний Буг, Сіверський Донець, Тиса, на яких створені водосховища з корисним обсягом 55,1 млрд. м³. Значна частина річкового стоку (до 40%) є транзитною. Питома забезпеченість річковим стоком складає в Україні близько 1 тис. м³ на особу на рік, що нижче, ніж в Швеції і Німеччині в 2,5 рази, Франції – в 3,5 рази Англії – в 5 разів.

Прогнозні ресурси підземних вод оцінюються в 21 млрд. м³ в рік, з яких 66% гідравлічно пов'язані з поверхневим стоком.

У зв'язку з вичерпанням водних ресурсів в багатьох річках в басейні Сіверського Дінця, Південного Бугу, річок Приазов'я та Криму, незважаючи на зменшення водопостачання, склалася надзвичайно напружена водогосподарська ситуація.

За 1990-1998 рр. водозабір в Україні скоротився з 35,6 до 21,1 млрд. м³, або на 41%, за 1998-2007 рр. – до 16,2 млрд. м³.

В той же час скиди забруднених зворотних вод за 1990-1998 рр. зросли із 470 млн. м³ до 4,2 млрд. м³, або у 8,9 рази, досягши у 2009 р. величини 5 млрд. м³. Таке збільшення скидів забруднених зворотних вод у природні водні об'єкти держави пояснюються зношеністю і незадовільною експлуатацією каналізаційних систем, незадовільними темпами будівництва нових споруд, що пов'язане з незадовільним станом економіки.

На Донецько-Придніпровський регіон припадає 38% забраної води та 63% скинутих забруднених вод від загального обсягу по Україні.

Основними забруднювачами водних джерел залишаються підприємства металургії, енергетики, вугільної промисловості, лісохімічного та агропромислового комплексів, а також комунальне господарство, частка якого складає майже половину забруднених стоків країни.

В Україні склалася диспропорція в розвитку водопровідних та каналізаційних мереж. На сьогодні не мають централізованих систем каналізації 28 міст і 392 селища міського типу, а в 110 міських населених пунктах очисні споруди каналізації перевантажені і працюють неефективно. Крім цього, тільки в містах в аварійному стані знаходиться 4,5 тис. км каналізаційних мереж.

Забруднені, замулені і втратили водність більшість із малих річок в басейнах яких формується 60% запасів води країни.

Вимагає очищення більше 25 тис. км річок. Псуються живі води також не продуманою вирубкою лісів, розорюванням прибережних смуг, схилів, осушенням боліт.

За останні 20 років через інтенсивне надходження шкідливих речовин в підземні водоносні горизонти, кількість осередків їх забруднення збільшилась більш ніж у чотири рази, а площа забруднення досягла 6 тис. км². Постійну загрозу для водойм і підземних вод становлять близько 3 тисяч накопичувачів стічних вод. Національною стала проблема екологічного оздоровлення басейну Дніпра, що забезпечує водою більш як 30 млн. жителів України.

Внаслідок значного антропогенного впливу, джерела питного водозабезпечення, в тому числі і значна частина підземних, забруднені сполуками азоту, нафтопродуктами, солями важких металів, пестицидами та іншими шкідливими речовинами.

Все це призвело до того, що проблема забезпечення населення України чистою питною водою стала надзвичайно гострою. Аналіз показує, що в 232 населених пунктах з загальною витратою води 2,25 млн. м³ на добу, питна вода, яка подавалась централізованими системами водопостачання, по ряду хімічних показників перевищувала санітарно-гігієнічні нормативи. Недоброякісну питну воду сьогодні отримує близько 17% міського населення України. Тільки 3,7 млн. чоловік (24%) з 15,7 млн. сільського населення забезпечено гарантованим господарсько-питним водопостачанням. Все це негативно впливає на стан здоров'я населення.

Серйозне занепокоєння міжнародної громадськості викликає забруднення, що надходить з України в басейни Чорного, Азовського та Балтійського морів, викликаючи порушення евтрофікації²¹ цих водойм.

²¹ Евтрофікація (від грецького eutrophia — добре харчування) — збагачення водойм біогенними елементами, що супроводжується підвищенням продуктивності водойми. Розбалансована евтрофікація може призводити до вибухового розвитку одноклітинних водоростей («цвітіння води»), дефіциту кисню та, як наслідок, загибелі вищої рослинності, риб та інших тварин.

Поки що частими залишаються аварії на нафтопродуктопроводах та системах каналізації, і періодично через прикордонні річки забруднення потрапляє на території Румунії, Молдови, Словаччини, Чехії, Польщі, Росії, створюючи загрозу здоров'ю населення, що користується водою Прута, Серета, Дністра, Тиси.

Земельні ресурси. Сучасне використання земельних ресурсів України не відповідає вимогам раціонального природокористування. Порушено екологічно допустимі співвідношення площ ріллі, природних кормових угідь, лісових і водних територій, що негативно впливає на стійкість агроландшафту. Деградація ґрунтового покриву досягла загрозливих темпів, і провідна роль тут належить ерозійним процесам. Це стало національним лихом, і гостріше відчувається при загальному погіршенні стану економіки держави.

Розорюваність земель в Україні становить 57%, а в окремих областях – до 86%. Інтенсифікація землеробства, збільшення техногенного навантаження на земельні ресурси, безконтрольне застосування засобів хімізації в умовах низької технологічної культури призводять до прискорення деградації ґрунтів, зниження їхньої родючості.

За останні 30 років з сільськогосподарського обігу вилучено понад 2,5 млн. га земель, 65% з яких складають високородючі ґрунти. При цьому забезпеченість земельними ресурсами основних виробничих галузей та невиробничої сфери економіки у 5-6 разів вище ніж у розвинених країн Європи.

У 50–60-х роках було необґрунтовано розорано 2 млн. га малопродуктивних природних угідь і схилих земель, а також значно розширена площа просяпних культур. Тільки 8% території України перебуває нині у природному стані (болота, озера, гірські масиви, покриті та не покриті лісом). Порушилось екологічно допустиме співвідношення між площами ріллі, природних угідь, лісових і водних ресурсів. Це негативно вплинуло на стійкість агроландшафту, зросли ерозійні процеси. Так, площа еродованої²² ріллі за останні 25 років збільшилась на 33% і досягла 12,1 млн. га, вміст гумусу зменшився з 3,5 до 3,2%. Щорічно площа еродованих земель зростає на 70–80 тис. га. Щорічні збитки від ерозії становлять сотні мільйонів гривень. Значної екологічної шкоди земельні та інші ресурси зазнають внаслідок забруднення викидами промисловості, відходами, транскордонного переносу, а також недосконалого використання засобів хімізації в аграрному секторі.

Щороку в сільському господарстві використовувалось понад 4 млн. тонн мінеральних добрив, 175 тис. тонн хімічних засобів захисту рослин. За розрахунками вчених, питомий винос хімікатів в басейни річок України становить

²² Ерозія ґрунту (від лат. erosio-роз'їдання) – це руйнування його верхнього найродючішого шару і підґрунтя під впливом природних та антропогенних чинників.

2,4–4,3 кг азоту на 1 га ріллі, фосфору – 0,12–0,21 кг, хлорорганічних пестицидів – 0,44–1,46 кг, що сприяє деградації водних джерел.

Підтоплення земель. Від підтоплення в Україні страждають майже 20 млн. мешканців міст і селищ міського типу, а також населених пунктів сільської місцевості. Причина підтоплення територій комплексна: ведення зрошуваного землеробства за відсутності дренажів, створення штучних водойм (водосховищ, ставків, каналів) за незадовільної роботи протифільтраційних завіс, великі втрати води із водогонів, водопровідних і каналізаційних мереж, замулення малих річок, що призвело до втрати ними дренажних можливостей тощо.

Посилення та поєднання дії природних та техногенних чинників спричинили погіршення екологічного стану довкілля в зоні надмірного природного зволоження. Значною мірою порушено унікальну українську екосистему, що створювалася упродовж сотень і тисяч років. Ця система мала потужні можливості для самоочищення, формування запасів питної води, нейтралізації забруднених стоків. На жаль, процес деградації набуває все більшого розмаху.

Меліоративно-зрошувальні системи по всій території України надзвичайно неефективні та примітивні за будовою. Площа підтоплених внаслідок зрошення земель – 129,6 тис. км² або 21,5% загальної площі території України.

Найбільш гостро проблема підтоплення постала в південних та східних регіонах України, особливо на території Миколаївської (52% загальної площі області), Херсонської (36%) та Одеської (40%) областей. Починаючи з 1982 року, площа підтоплення у Херсонській та Миколаївській областях зросла у 17 разів, а в Одеській – у 10 разів. На території Херсонщини налічуються сотні тисяч гектарів підтоплених, еродованих, засолених земель, а також таких, де прогресують процеси осолонцювання.

За останні десять років у Херсонській області урожайність зернових знизилася на 66%, овочевих культур – на 26%, кормових – на 65%. З огляду на це, вирощування більшості видів сільськогосподарських культур на зрошуваних землях є збитковим.

За даними багаторічних спостережень за режимом ґрунтових вод на масивах зрошення півдня України, інтенсивність приросту рівнів чітко залежить від водоподачі і в середньому становить 0,3–0,8 м/рік²³. Без впровадження невідкладних заходів у 2012 році площа підтоплених земель складатиме 146,4 тис. км² або 23,4% площі України. Якщо найближчим часом на державному рівні не будуть здійснені заходи, які б сприяли захисту територій та населених пунктів від підтоплення, то це приведе до різкого погіршення ситуації в бага-

²³ Дані РНБО на адресу Мінприроди від 25.03.2004 року № 03-3837/24.

тих регіонах України і зростання соціальної напруги внаслідок погіршення умов проживання.

Відходи. Внаслідок створеної у колишньому Радянському Союзі структури промислового виробництва, Україна належить до країн з найбільш високими у світі як абсолютними, так і відносними показниками утворення відходів. Відходи нагромаджуються у вигляді териконів, відвалів, звалищ, кількість яких перевищує 2700 од.

Під розміщення відходів зайнято близько 160 тис. га земель. На сьогодні в Україні накопичено понад 25 млрд. тонн відходів, із яких понад 4 млрд. відносяться до токсичних, 23 тис. – до заборонених та непридатних для використання пестицидів і отрутохімікатів.

В житловому фонді міст та селищ міського типу України щорічно нагромаджується близько 40 млн. м³ сміття, яке знешкоджується на 656 міських сміттєзвалищах та 4-х сміттєспалювальних заводах. На жаль, вони не відповідають сучасним вимогам. Сьогодні відходи, обсяги щорічного утворення яких складають 700 млн. т, стали одним з головних факторів забруднення довкілля.

Горіння териконів, пилоутворення, міграція шкідливих речовин через підземні і поверхневі води та атмосферу згубно діють на здоров'я людей не тільки нашої держави, але і розповсюджуються на території суміжних з нами держав.

Набула великої гостроти проблема радіоактивних відходів. На атомних електростанціях накопичено тисячі тонн відпрацьованого ядерного палива, десятки тисяч кубічних метрів твердих і десятки мільйонів літрів рідких радіоактивних відходів. В промисловості, сільському господарстві, медицині та наукових закладах накопичено більше ста тисяч відкритих та закритих радіоактивних джерел. Понад 70 млн. м³ радіоактивних відходів (РАВ) зосереджено у відвалах та хвостосховищах уранової, гірничодобувної та переробної промисловості.

Тільки за умов незалежності в нашій державі почала створюватися законодавча і нормативна база з регулювання поводження з відходами, формується система збирання та утилізації, впроваджені екологічні важелі (плата за розміщення відходів), вдосконалюються технології виробництва.

Біоресурси та тваринний світ. Українська земля щедро обдарована рослинністю. Флора України налічує майже 4500 видів вищих рослин, у тому числі понад 700 видів лікарських. Внаслідок нераціонального використання та інтенсивного рекреаційного навантаження виснажуються природні запаси де-

яких видів рослинності, а окремі з них вже занесено до переліку зникаючих. Стан навколишнього природного середовища в значній мірі визначається рівнем лісистості та якісним станом лісів.

Україна – малолісна країна, площа земель лісового фонду складає 9,9 млн. га, в тому числі вкрито лісом 8,6 млн. га. За останні 50 років лісистість збільшилась на 4%, але ліси розміщені нерівномірно. Ліси в основному виконують захисні водоохоронні та санітарно-гігієнічні функції. Але вони інтенсивно експлуатуються, гинуть від промислових викидів і пожеж, часто недбайливого виділення земель з вирубкою під різного роду будівництво, їхній стан зумовлений як рівнем та інтенсивністю антропогенного впливу, так і зростаючим техногенним навантаженням, які порушують природну стійкість і середовище, що формують функції лісових екосистем.

Лише за останнє десятиріччя в Україні загинуло від промислових викидів 2,5 тис. га лісових насаджень, внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС радіаційного забруднення зазнали 3,3 млн. га лісів. Вирубка лісового фонду перевищує його відновлення. Темпи захисного лісорозведення не забезпечують повного заліснення непридатних для сільськогосподарського виробництва земель. Недостатніми залишаються обсяги робіт щодо створення систем пожезахисних лісових смуг. Великих збитків завдають лісові пожежі.

Екстенсивне природокористування, нехтування екологічним обґрунтуванням під час розвитку агропромислового та лісохімічного комплексів, зарегулювання стоку річок, осушення боліт та стихійний розвиток колективного садівництва призвели до зниження природного потенціалу майже 70% цінних природних комплексів і ландшафтів України.

В результаті цього, процес деградації генетичного фонду живої природи спостерігається практично у всіх регіонах України. До другого видання Червоної книги України занесено 531 вид рослин і грибів (12% дикоростучої флори) та 281 вид тварин. До третього видання Червоної книги України занесено 825 видів рослин і грибів та 528 видів тварин. Площа природно-заповідного фонду України зростає повільно і становить 5,1% від території країни. Це в 2–3 рази менше рекомендованої вченими норми. До того ж, розташовані природні заповідники нерівномірно, не забезпечують в повному обсязі виконання функцій щодо збереження та відновлення рідкісних і типових видів флори і фауни.

Забруднення довкілля призводить до скорочення чисельності багатьох видів тварин та рослин. На території України нараховується близько 45 тис. видів

тварин, серед них 17 видів земноводних, 20 – плазунів, 344 – птахів, 101 – ссавців, 200 – риб, решта – безхребетні. Важливою складовою біоресурсів є запаси риби та інших об'єктів водного промислу, кількість яких за останні роки має чітку тенденцію до зниження. Так, чисельність лосів за останнє десятиліття знизилась на 40%, диких кабанів – на 22%, вилов риби зменшився майже удвічі. Не краще становище із запасами інших видів флори та фауни.

4.3. Екологічні проблеми у стратегії національної безпеки

Аналіз антропогенного впливу на природні екосистеми засвідчив, що швидкість деградації довкілля України набула таких масштабів, що вийшла за межі швидкості біологічного пристосування живих організмів до середовища існування, тобто втрачена стійкість екосистем.

Якщо за акумулюючий показник антропогенного «тиску» на навколишнє середовище взяти здоров'я населення, то об'єктивні медичні дані свідчать про дедалі зростаючий вплив екологічних чинників на фізичний потенціал нашого суспільства.

Україна, що за часи соціальних потрясінь 30–40-х років втратила майже 15 млн. чоловік, нині наближається до нової демографічної кризи. Останніми роками в Україні зростають відносні та абсолютні показники смертності населення. Серед розвинених країн світу Україна посідає друге місце за рівнем смертності всього населення і сімнадцяте – дитячої.

Рівень народжуваності має сталу тенденцію до зниження, а в певних регіонах навіть не забезпечується просте відтворення населення. Усі ці негативні тенденції призвели до погіршення показників природного приросту населення. Якщо не призупинити ці негативні тенденції, то дефіцит і якість продуктів харчування, води, кисню, а також генетична обтяженість значно прискорять дегенерацію популяції, її поступове вимирання.

Звертають на себе увагу зміни у структурі хвороб за останні десятиріччя. Поряд зі значним зниженням рівня захворюваності такими недугами, як поліомієліт, дифтерія, малярія, спостерігається зростання кількості захворювань, спричинених вживанням неякісної питної води та продуктів харчування, забрудненим повітрям (гепатит, легеневі, онкологічні хвороби).

Джерела безпосередньої загрози здоров'ю людини – широке використання в економіці шкідливих хімічних сполук, передусім пестицидів, контроль над використанням яких значною мірою нині втрачений, викиди газоподібних від-

ходів в атмосферу міст, погано очищені водні стоки тощо. У сільському господарстві України, як відомо, мінеральні добрива завжди використовувалися в значно менших обсягах, ніж у розвинених державах Заходу, а сьогодні третина всіх продуктів харчування містить нітрати вище офіційно встановлених доз.

Наслідки аварії на ЧАЕС, значна кількість аварій на промислових об'єктах України, стихійні лиха та необхідність компенсації збитків, пов'язаних з ними, призводять до перерозподілу ресурсів народного господарства, відволікають від розв'язання стратегічних задач, формування нової структури економіки ринкового типу. Така ситуація має стати поштовхом для підвищення статусу екологічної безпеки до рівня вищих національних пріоритетів України.

Внутрішні аспекти політики екологічної безпеки України. Нині в Україні формально існує переважна більшість економіко–правових і економіко–організаційних механізмів, що використовуються в країнах з ринковою економікою для розв'язання екологічних проблем: екологічне законодавство та система нормативів (хоча й недостатньо розвинена), економічні платежі, штрафи і податки, екологічні фонди з власними джерелами фінансування. Відомі та без надмірних зусиль можуть бути впроваджені й тонкіші інструменти – екологічне страхування, продаж квот на забруднення тощо.

Проте ефективно скористатися цими механізмами в Україні поки що не вдалося. Причиною цього, передусім, є розлад у системі державних фінансів і значний спад виробництва. За цих умов відмова від екологічних платежів, сплати штрафів, сприймається як нормальне явище — вони неспроможні призвести до широкомасштабних санкцій. У той самий час екологічні фонди, що утворюються за рахунок екологічних платежів і штрафів, часто використовуються не за цільовим призначенням.

Ситуація погіршується також тому, що місцева влада більш зацікавлена не в реальному зменшенні забруднення довкілля, а передусім в одержанні штрафів за перевищення норм природокористування. При цьому підприємства надають перевагу штрафам (принаймні їх можна не сплачувати), ніж природоохоронним заходам. Останні є досить дорогими, важкими для впровадження навіть за наявності грошових коштів через погано розвинений ринок очисного обладнання і взагалі малоефективними через зношеність основних виробничих фондів.

Тому стратегічною метою політики екологічної безпеки України є:

- забезпечення такого соціального й економічного розвитку суспільства, під час якого зростає якість життя за ліквідації чи зменшення негативного впли-

- ву на природу, та створення сприятливого для здоров'я людини довкілля;
- дотримання законів розвитку біосфери, раціонального природокористування, біосферної рівноваги;
- збереження генетичного фонду, ландшафтного різноманіття, збалансованості процесів відтворення та використання відновлювальних природних ресурсів.

Міжнародні аспекти політики екологічної безпеки України. Нині, у зв'язку з поглибленням світової екологічної кризи та загостренням інших глобальних проблем, для України дедалі більшого значення набувають політичні аспекти міжнародних заходів та заходів, що вживаються в окремих державах, щодо розв'язання окремих питань екологічної безпеки.

Це пов'язано з низкою обставин:

- парниковий ефект, руйнування озонового шару, отруєння атмосфери токсичними сполуками, води та ґрунту – важкими металами та інші загрози існуванню людини не визнають державних кордонів; для того, щоб їм протидіяти, необхідні узгоджені спільні зусилля всього світового співтовариства;
- питання екологічної безпеки стають невід'ємним елементом національної безпеки держав;
- екологічна безпека стосується не тільки міжнародної політики кожної держави окремо, але стає невід'ємною складовою внутрішньої політики дедалі більшої кількості держав світу, є важливим чинником внутрішньополітичної боротьби у цих державах;
- екологічні проблеми стають постійним джерелом ускладнень міждержавних відносин, соціального напруження з міждержавними наслідками («екологічні біженці», значні промислові аварії тощо);
- екологічні загрози поширюються не тільки через природні процеси, а також каналами міжнародних економічних відносин (торгівля отрутохімікатами, добривами та іншими видами продукції, застосування екологічно небезпечних технологій, виробництва з небезпечними відходами);
- переоцінка державами власних національних інтересів у світлі забезпечення міжнародної екобезпеки.

Проте нині найбільш гостро постає питання взаємодії практичних заходів на міжнародному, регіональному, національному рівнях. Це вимагає формування моделі екологічно стійкого розвитку, встановлення міжнародного екологічного порядку для всіх держав.

Цей порядок має передбачати:

- уведення обов'язкових для всіх держав верхніх меж гранично допустимих концентрацій техногенних сполук і міжнародного контролю за їхнім дотриманням;
- удосконалення наявних та створення нових адміністративних та політичних механізмів міжнародної відповідальності, пов'язаної із заподіянням транскордонних екологічних збитків;
- створення міжнародного механізму екологічного моніторингу та контролю;
- впровадження міжнародної екологічної експертизи для всіх нових значних проектів природокористування;
- відповідальність держав за знищення екосистем у межах територіальних кордонів цих держав;
- визначення нижньої межі прийнятної якості життя і створення економічного механізму її забезпечення;
- створення механізмів стимулювання передачі, поширення та впровадження «чистих» технологій.

Загально визнаним сьогодні є розуміння збалансованого розвитку як гармонійного поєднання економічних, соціальних та екологічних складових розвитку. Лише досягнення збалансованості між ними забезпечить можливість перейти до такого суспільного розвитку, який не виснажуватиме природні та людські ресурси, а тому матиме можливість тривати досить довго.

Концепція збалансованого розвитку стала відповіддю на виклик часу. Вона є альтернативою панівній моделі сучасного розвитку, що ґрунтується на розгляді природи лише як джерела сировини для виробництва необхідних товарів. Забезпечення збалансованого розвитку – це не технічна проблема, для розв'язання якої необхідні нові технічні засоби чи технології. Це проблема зміни суспільних відносин і формування такого суспільства, яке не руйнуватиме середовище свого існування. Збалансований розвиток – це також не суто наукова проблема. Перехід до такої моделі розвитку має й етичний зміст, це зсув у ціннісних орієнтаціях багатьох людей. Як будь-який суспільний ідеал, концепція збалансованого розвитку є дороговказом для створення суспільства, яке буде розвиватись у гармонії з природою.

Головними принципами збалансованого розвитку є: поєднання збереження природи і розвитку суспільства; задоволення основних потреб людини; досягнення рівності та соціальної справедливості; забезпечення соціального само-

визначення та культурного різноманіття; підтримання цілісності екосистем. В основі концепції збалансованого розвитку також низка принципів діяльності. При цьому системоутворюючим є принцип цілісності. Для досягнення збалансованості слід гармонійно поєднувати принцип збереження культурної і природної спадщини з принципом інноваційності, творчості. Творчий підхід до природоперетворювальної діяльності передбачає врахування складності природних екосистем і творчу адаптацію людської діяльності до можливостей екосистем підтримувати життя на Землі.

Важливим є принцип екоефективності, який полягає в тому, щоб створювати більше товарів і надавати більше послуг, використовуючи менше ресурсів і менше забруднюючи довкілля. Не менш важливим є й принцип достатності, який визначає межі споживання. Принципи збалансованого розвитку обов'язково мають бути поєднані з такими загальнолюдськими моральними принципами, як справедливість, відповідальність перед теперішніми і майбутніми поколіннями, солідарність, ліквідація бідності, гендерна рівність, визнання традиційних прав корінних народів тощо. Бідні країни Півдня наголошують на переході до збалансованого розвитку в контексті проблем бідності, нерівності та несправедливості.

Ключовою ідеєю збалансованого розвитку є розгляд усіх екологічних проблем як важливих соціальних. Відповідно, шляхи вирішення цих проблем також будуть мати не технологічний, а соціальний характер, тобто екологічні проблеми можна буде вирішити лише спільно з іншими соціальними проблемами і тільки шляхом соціальних змін – зміни суспільних відносин у соціумах, а якщо це неможливо, то зміни існуючих соціально-політичних систем. Важливо знайти такий тип соціальної організації суспільства, який забезпечить можливість гармонізувати ставлення цього суспільства до природи.

Проблеми збалансованого розвитку – це, насамперед, проблеми влади і політичної волі. Для його реалізації необхідна відповідна міжнародна та національна політика. Досягнення збалансованого розвитку потребує глибоких структурних змін в управлінні та нових шляхів роботи в різних галузях економічного, соціального та політичного життя. На національних і місцевих рівнях потрібні як міжгалузеві інституції, так і такі, що ґрунтуються на принципі участі громадськості, а також інтегруючі механізми, які можуть залучати уряди, громадянське суспільство та приватний сектор до розроблення спільного бачення майбутнього розвитку, його планування та спільного прийняття рішень.

Реалізація ідеалу збалансованого розвитку потребує стратегічного підходу, який би базувався на зміні всієї філософії мислення та політичної діяльності, що передбачає перехід:

- від розробки та виконання фіксованих планів, які швидко стають застарілими, до створення адаптивної системи, яка може постійно поліпшуватися;
- від погляду, що лише держава є відповідальною за розвиток, до того, що це відповідальність всього суспільства;
- від централізованого та підконтрольного прийняття рішень до поширення прозорих переговорів, співпраці та узгоджених дій;
- від фокусування на прийнятті законів чи інших нормативних актів до зосередження на якісних результатах управлінських процесів і процесах участі громадськості;
- від галузевого до інтегрованого планування;
- від зосередження на дорогих «проектах» (і, відповідно, залежності від зовнішньої допомоги) до розвитку, який визначається і фінансується, виходячи, насамперед, з власних можливостей країни.

В Україні поки що відсутні такі важливі стратегічні документи як Національна стратегія збалансованого розвитку та Національний план дій з охорони навколишнього середовища. З огляду на євроінтеграційні прагнення України варто зазначити, що принцип сталого розвитку закріплено в Амстердамському договорі Європейського Союзу (1997 р.). Сталий розвиток визначено ключовим принципом усіх політик ЄС.

4.4. Пріоритети збалансованого розвитку

Держави, які ще в середині минулого століття зрозуміли згубність нарощування масштабів економіки і перейшли до збалансованого розвитку, нині стабілізували ситуацію на своїх територіях, але значною мірою цей процес відбувався з перенесенням навантаження на інші території, що не поліпшило загальнопланетарні тенденції.

Україна нині перебуває серед країн, в яких збереглися протиріччя суспільної моделі, орієнтованої на нераціональне природокористування. Інвестиції і технології, які заходять в Україну, не спрямовані на кардинальне розв'язання існуючих протиріч. Інтереси бізнесу все ще не співмірні з можливостями природного середовища – прикладів вдосталь. І значною мірою це обумовлено

неефективною діяльністю держави, яка нерідко пропонує зарубіжному інвестору як переваги – дешеві ресурси, невисокий рівень інтелектуальної складової української робочої сили, безкарність за порушення законодавства та ігнорування думки громадськості.

Це обумовлює виникнення значних екологічних проблем та пов'язаних з ними негативних соціально–політичних наслідків. Аналіз основних макроекономічних показників України за останні десять років свідчить про те, що, незважаючи на певні позитивні зрушення, в цілому економіка України дотепер залишається екологічно збитковою. Енергоємність ВВП України, яка нині все ще перевищує загальносвітові показники, надалі може бути суттєво знижена лише за рахунок завершення структурної перебудови економіки у напрямку зниження питомої частки галузей важкої промисловості, розвитку високотехнологічних виробництв, активізації інноваційної діяльності.

Стратегічною метою зміни моделі виробництва і споживання в контексті реалізації екологічної політики є зменшення інтегральної негативної дії на людину та довкілля. Реалізація стратегії збалансованого (сталого) розвитку передбачає перехід до нового стилю життя, нової моделі споживання.

В 2009 році відбувся I Український екологічний конгрес, який мав на меті об'єднати зусилля науковців, бізнесу, представників органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій у формуванні моделі збалансованого розвитку України. Відтоді суттєвих, важливих змін не відбулося. Життя пересічних громадян не зазнало суттєвих змін у якісному вимірі, виробники не поспішають застосовувати ресурсоощадливі технології, суспільство продовжує накопичувати відходи.

Але слід відзначити активізацію громадськості в різних місцях України у відстоюванні свого конституційного права на чисте довкілля. Біла Церква і Сквир на Київщині, Дніпропетровська Ігреня, місто Оріхів Запорізької області, Ніжин Чернігівської області – це лише невелика кількість адрес проявів громадської активності, без якої неможливий сталий розвиток України. Сюди можемо додати зусилля громадськості щодо екологічної просвіти, маркування продуктів з ГМО, боротьбу з незаконним захопленням територій заказників та знесенням зелених зон, незаконним будівництвом.

В цілому ж для України можна визначити, як пріоритети сталого розвитку, низку основних напрямів діяльності.

1. Формування законодавчої та інституційної бази збалансованого розвитку. Перехід до збалансованого розвитку є новим політичним завдан-

ням, метою не тільки для України, але й для інших країн світу. Передумовами реалізації політики збалансованого розвитку є добре управління і здорові органи державного управління. Але для того, щоб була можливість реалізувати нову політику – політику збалансованого розвитку, необхідні інституції, орієнтовані на цю політику.

Для досягнення збалансованого розвитку, прогрес у подальшій трансформації внутрішніх урядових механізмів не є достатнім. Головні перешкоди для проведення політики інтеграції обумовлені різним сприйняттям завдань різними інституціями і, відповідно, неузгодженістю дій та виникненням конфліктів.

Потрібні інноваційні механізми прийняття рішень, які б об'єднували для узгодженої спільної діяльності державний, приватний та громадський сектори. Також важливо, щоб у разі проведення урядом політики збалансованого розвитку, вона була підтримана ефективними системами широкого інформування та участі громадськості в цій політиці.

Пріоритетні заходи і напрямки розвитку:

- створення міжгалузевих органів, відповідальних за координацію діяльності в галузі збалансованого розвитку;
- розробка системи програмних і прогнозних документів збалансованого розвитку, таких як: Програма дій з переходу до збалансованого розвитку; національна система індикаторів збалансованого розвитку; комплексні коротко-, середньо- та довгострокові прогнози, основним компонентом яких будуть прогнози зміни природно-ресурсного потенціалу, стану довкілля та рівня життя населення; індикативні плани галузевого, регіонального і національного рівнів, включаючи механізм корекції планів;
- проведення експертизи чинного законодавства щодо його відповідності принципам збалансованого розвитку з метою створення адекватного правового поля і стимулюючих фінансово-економічних механізмів. Кодифікація²⁴ природоохоронного законодавства;
- розробка організаційних процедур для забезпечення широкої підтримки урядової політики реформ, зокрема процедури участі громадськості в процесі прийняття політичних рішень;
- організація системи моніторингу за ключовими показниками стану довкілля, населення і господарства, регулярне проведення аналізу урядової політики;
- перехід від управління, що ґрунтується на державно-адміністративному поділі, до управління водними басейнами.

²⁴ Кодифікація – систематизація законів держави за окремими галузями права з переглядом наявного та відміною застарілого законодавства.

2. Структурна перебудова та екологізація економіки України. За умов збереження існуючої структури економіки неможливо досягти її реального розвитку, тому що кожна одиниця зростання ВВП потребує ще більш зростаючих затрат природних ресурсів, ще більшого забруднення природного середовища. Тому потрібно розробити державну програму здійснення структурної перебудови та екологізації економіки за інноваційною моделлю, в якій передбачити значне збільшення частки технологічно високих виробництв та частки наукоємної продукції в економіці, значного розширення кількості підприємств, що впроваджують інновації.

У зв'язку з цим з'являться економічні передумови для розв'язання багатьох проблем, пов'язаних з нарощуванням національних інвестицій в подальший розвиток економіки, створенням нових ефективніших робочих місць, а також підвищенням рівня якості життя українців, збереженням природних ресурсів, поліпшенням стану довкілля.

Пріоритетні заходи і напрямки розвитку:

- розробка довгострокової "Програми структурної перебудови економіки України";
- реалізація інноваційної моделі економічного розвитку; удосконалення економічного механізму природокористування і природоохоронної діяльності;
- формування і здійснення ефективної інвестиційної політики, спрямованої на освоєння та використання природо- і ресурсозберігаючих, маловідходних та безвідходних технологій, виробництво екологічно чистих видів продукції, орієнтація на переробку вторинної сировини;
- впровадження принципів екологічно обґрунтованого ведення сільського господарства та адаптованих до місцевих умов технологій і систем землеробства; проведення ефективного контролю за використанням генетично модифікованих організмів;
- забезпечення поступового переходу від регулювання окремих аспектів економічних відносин до їх законодавчого врегулювання, що сприятиме стабільності нормативно-правової бази, виключить наявні протиріччя у правовому полі; забезпечення на державному і регіональному рівнях безумовного виконання законів України, в першу чергу органами державної влади.

3. Освіта і наукове забезпечення у сфері збалансованого розвитку. Людський потенціал є «безпрограшною ставкою» України, що має забезпечити конкурентноздатність країни у майбутньому. Однак, сучасний стан роз-

витку науково-технічного прогресу, що орієнтується лише на зміцнення технічної і економічної могутності, є безперспективним, таким, що веде до невпинного поглиблення екологічної кризи, створюючи реальну загрозу виживанню людства. Революційні перетворення у розвитку науки полягають у зміні її спрямування з техногенно-економічного на гуманістично-екологічне.

Пріоритетні заходи і напрямки такого розвитку:

- розробка навчальних і наукових програм з проблеми переходу до збалансованого розвитку і реалізація науково-дослідних проектів з найбільш актуальних проблем збалансованого розвитку;
- забезпечення освіти зі збалансованого розвитку для усіх зайнятих у головних галузях народного господарства та управління;
- створення інформаційних програм та видань для розповсюдження знань зі збалансованого розвитку.

4. Збереження біологічного і ландшафтного різноманіття. Природні території перебувають під загрозою розкрадання. Приклади – Жуків острів, Конча Заспа, Нікітський і Донецький ботанічні сади та багато інших природних об'єктів. Збереження біологічного і ландшафтного різноманіття має стати пріоритетом на державному рівні.

Пріоритетні заходи і напрямки розвитку:

- забезпечення виконання програм і заходів, що впроваджуються в Україні з метою збереження біологічного і ландшафтного різноманіття;
- удосконалення системи моніторингу біологічного і ландшафтного різноманіття, розширення національної екологічної мережі;
- залучення широких кіл громадськості до реалізації заходів і проектів зі збереження біологічного і ландшафтного різноманіття.

5. Енергозбереження і збалансований розвиток енергетики. Складна ситуація в енергетичній галузі України зумовлена, передусім, надмірно енергозатратним господарством країни. Проблема надмірного енергоспоживання виникла, в першу чергу, внаслідок занижених цін на енергоресурси. Має відбутися поворот від споживацького принципу до принципу виваженого попиту. Ефективними шляхами розвитку енергетики є впровадження альтернативних енергоджерел, впровадження енергозберігаючих технологій в усіх галузях економіки та в побуті.

Пріоритетні заходи і напрямки розвитку:

- спрямування фінансових ресурсів на розробку і впровадження програм енергозбереження і використання альтернативних джерел енергії;
- впровадження енергозберігаючих технологій в усіх галузях економіки та в побуті; зменшення потреб в імпорті енергоносіїв.

6. Регіональні екологічні проблеми в контексті переходу до збалансованого розвитку. В країнах Західної Європи однією з головних причин виникнення і становлення регіональної політики було усвідомлення того, що географічний або просторовий чинник має істотний вплив на ефективність розвитку. Регіональна політика зародилась як один з інструментів уникнення значних дисбалансів у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів. На сьогодні, наприклад, стратегічна політика Європейського Союзу спрямована, перш за все, на підтримку слаборозвинутих, депресивних регіонів – з метою вирівнювання розвитку територій.

В Україні, на відміну від ЄС, регіональна політика спрямована на підтримку індустріально розвинутих областей, де знаходяться привабливі галузі й заможні бізнес-еліти, здатні лобіювати дорогі і перспективні проекти на найвищому рівні – Кабінету Міністрів чи Верховної Ради. Менша увага приділяється аграрним регіонам, що призводить до зростання нерівності в якості життя і доходах людей в «заможних» і «бідних» регіонах.

Щоб перейти до збалансованого розвитку, пріоритети розвитку необхідно перенести з галузевого підходу на цілісно-територіальний. Це дасть можливість, зокрема, регулювати відповідну економічну активність так, щоб вона узгоджувалася з обмеженнями екосистем.

Пріоритетні заходи і напрямки розвитку:

- створення правового поля для впорядкування процесів регіонального розвитку, використання внутрішнього потенціалу регіону, попередження нехтування окремими регіонами загальнонаціональними інтересами;
- зміцнення горизонтальних зв'язків між регіонами через здійснення спільних соціально-економічних та екологічних програм, проведення міжрегіональних природоохоронних заходів, організація спільних виробничих зв'язків.

Пріоритетним для більшості регіонів має бути збереження самобутності регіонів.

Висновки до розділу 4.

Протягом останніх десятиліть ситуація у довкіллі невпинно погіршується. Це особливо стосується України, яка отримала у спадок від Радянського Союзу незбалансовану економіку – частину колишнього загальнодержавного господарського комплексу, і ця частина виявилася розрізненими шматками, що втратили більшу частку коопераційних зв'язків. Значною мірою саме через це негативні явища були притаманні суспільному розвитку України в усі періоди – і під час відчутного економічного зростання і за умов фінансової кризи.

Їхнє коріння – у незбалансованості економічного, екологічного і соціального розвитку, порушенні балансу у стосунках людини/людства з довкіллям/природою. За таких умов ситуація у навколишньому середовищі продовжує погіршуватися через нерозважливу, беззастережну політику урядів та фінансово – промислових кіл багатьох країн, включно і України. Подальше слідування несучасним, згубним моделям розвитку означає втрату перспективи, слідування у глухий кут.

Альтернативою такому розвитку подій виступає концепція екологічно збалансованого сталого розвитку. Вона є водночас теорією, методологією і значною частиною практики, яка реалізується у десятках країн і дає вражаючі результати, особливо у плані покращення людського розвитку. Переважно це практика заможних країн-членів Європейського Союзу, США, Канади, Японії та інших.

Зрозуміло, що структурні реформи на шляху до економічно та екологічно збалансованого сталого розвитку вимагають значних інвестицій. Якщо говорити про Україну, то, за її нинішньої фінансової скрути, сподіватися на значні фінансові інвестиції навряд чи можливо. Але, згадаймо, що в Україні, незважаючи на втрати, зберігається значний людський капітал, висококваліфікована робоча сила, сучасні і надсучасні наукові розробки та технології. Це суттєві здобутки, які мають працювати на повну силу. Є й суттєві напрацювання з питань переходу до сталого розвитку.

Потрібно на рівні державної політики визначити невідкладні заходи по збереженню унікального природного потенціалу. Підтримка природи сьогодні обернеться реальними перевагами для нинішніх і наступних поколінь. Шляхи радикальної перебудови стосунків у трикутнику «людина–економіка–природа» відомі і з досвіду зарубіжних країн, і з нашого власного досвіду, і з напрацювань науковців. В них визначені пріоритети збалансованого розвитку, що мають універсальне значення і можуть стати основою для розробки

концепції екологічно збалансованого сталого розвитку та стратегії переходу до нього в Україні.

Питання для самоконтролю

1. Наведіть аргументи, що свідчать про загострення екологічних проблем в Україні і в світі.
2. Які чинники призвели до розбалансування відносин між природою та людиною, суспільством?
3. Наведіть аргументи, що свідчать про недбалість влади в Україні та інших країнах щодо екологічно незбалансованого розвитку.
4. Назвіть основні екологічні проблеми в Україні.
5. Який зв'язок існує між збалансованим (сталим) розвитком і формуванням громадянського суспільства?
6. У чому полягає небезпека глобальних кліматичних змін?
7. Які заходи можуть пом'якшити негативні наслідки глобальних змін клімату?
8. У чому полягає небезпека існуючої практики використання земельних ресурсів в Україні?
9. Назвіть основні заходи, необхідні для переходу до збалансованого землекористування.
10. У чому полягає небезпека існуючої практики роботи з відходами?
11. Назвіть основні напрями вирішення проблеми відходів.
12. Назвіть основні внутрішні аспекти політики екологічної безпеки України.
13. Назвіть міжнародні аспекти політики екологічної безпеки України.
14. Назвіть основні принципи, на яких ґрунтується збалансований (сталий) розвиток.
15. Охарактеризуйте основні пріоритети екологічно збалансованого розвитку України.

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

- 1) Екологічна складова сталого розвитку суспільства.
- 2) Актуальність екологічно збалансованого розвитку у сучасній Україні.
- 3) Негативні для довкілля наслідки існуючої моделі розвитку України.

- 4) Основні екологічні проблеми сучасного світу.
- 5) Збереження екосистем як глобальна проблема.
- 6) Екологічні проблеми у стратегії національної безпеки.
- 7) Пріоритети розвитку, збалансованого у трикутнику «соціум – екологія – економіка».
- 8) небезпека глобального потепління та шляхи її зменшення.
- 9) Забезпечення якісною питною водою як глобальна проблема.
- 10) Причини і наслідки небезпечного забруднення атмосфери.
- 11) Стан лісів та лісового господарства в Україні та у світі.
- 12) Родючість ґрунтів як глобальна проблема.
- 13) Проблема спустелювання у сучасному світі та шляхи її розв'язання.
- 14) Вплив навколишнього середовища на якість життя та здоров'я людей.

Тести для самоконтролю

1. Чим визначається актуальність екологічно збалансованого сталого розвитку?
 - а) недостатньо швидким глобальним економічним розвитком;
 - б) недостатньою народжуваністю у багатьох країнах світу;
 - в) необхідністю прискорення соціально-економічного зростання у країнах, що розвиваються;
 - г) потребою запровадження альтернативних шляхів суспільного розвитку;
 - д) усі відповіді правильні.
2. Чим викликане загострення екологічних проблем?
 - а) порушенням унікальної екосистеми України;
 - б) порушенням гомеостазу багатьох екосистем;
 - в) поєднанням природних та антропогенних чинників;
 - г) усі відповіді правильні.
3. Що визначають пріоритети збалансованого розвитку?
 - а) основоположні принципи сталого розвитку;
 - б) найважливіші завдання сталого розвитку;
 - в) першочергові заходи з реалізації сталого розвитку ;
 - г) усі відповіді правильні.

4. Назвіть внутрішні аспекти політики екологічної безпеки України на сучасному етапі.
 - а) відсутність нормативної бази;
 - б) відсутність економіко-організаційних та інституційних механізмів розв'язання екологічних проблем;
 - в) наявність системи екологічних платежів;
 - г) активна роль місцевої влади у покращенні екологічної ситуації;
 - д) усі відповіді неправильні.
5. Назвіть основні економіко-організаційні механізми розв'язання екологічних проблем.
 - а) екологічні платежі, штрафи, податки;
 - б) екологічні фонди;
 - в) екологічне страхування;
 - г) продаж квот на забруднення;
 - д) усі відповіді правильні.
6. Які чинники впливають на міжнародні аспекти політики екологічної безпеки України?
 - а) демографічна криза;
 - б) залежність міжнародно узгоджених рішень від внутрішньополітичної боротьби;
 - в) екологічні проблеми перетворюються на джерело ускладнення міжнародних відносин;
 - г) перетворення міжнародних економічних відносин на канал розповсюдження екологічних загроз;
 - д) усі відповіді правильні.
7. Які ключові елементи можуть увійти до моделі міжнародного екологічного порядку?
 - а) взаємозв'язок політичних заходів світового, регіонального та національного рівнів;
 - б) створення міжнародних механізмів екологічного моніторингу та контролю;
 - в) введення відповідальності держав за знищення екосистем у межах їхніх кордонів;

- г) введення для всіх держав обов'язкових верхніх меж гранично недопустимих обсягів викиду небезпечних сполук;
 - д) правильні відповіді – б), в);
 - е) усі відповіді правильні.
8. Якими є пріоритетні заходи щодо структурної перебудови та екологізації економіки України?
- а) удосконалення економічних механізмів природокористування та природоохоронної діяльності;
 - б) розробка коротко- і середньострокових програм структурних змін;
 - в) орієнтація сільського господарства на масове використання генетично модифікованих організмів;
 - г) поширення регулювання різних аспектів економічних відносин за допомогою низки підзаконних актів міністерств та відомств;
 - д) усі відповіді правильні.
9. Як можна визначити стратегічну мету зміни моделей виробництва та споживання у контексті реалізації екологічної політики?
- а) підвищення рівня життя населення;
 - б) збільшення витрат на збереження навколишнього середовища;
 - в) виховання молоді у дусі відповідальності за економне використання ресурсів;
 - г) зменшення інтегрального негативного впливу на людину і природу;
 - д) усі відповіді правильні.
10. Якими є пріоритетні засади щодо збалансованого розвитку енергетики?
- а) нарощування в Україні потужностей атомних електростанцій;
 - б) здешевлення електроенергії за рахунок будівництва нових гідроелектростанцій;
 - в) спрямування фінансових ресурсів на закупівлю дешевих енергоносіїв за кордоном;
 - г) розробка та реалізація програм енергозбереження, зменшення потреб в імпорті енергоносіїв;
 - д) усі відповіді правильні.
11. Якою має бути регіональна політика у контексті збалансованого розвитку?

- а) підтримка індустріально розвинених регіонів з метою нарощування ними виробничих потужностей;
- б) підтримка депресивних регіонів з метою вирівнювання рівня розвитку територій;
- в) припинити підтримку аграрних регіонів з низькою рентабельністю сільськогосподарського виробництва;
- г) першочергова увага має приділятися регіональним інтересам.

Література використана

1. Абрамовский Е.Р. Атмосфера больших городов / Е. Р. Абрамовский, Н. Н. Петреметчик. – Днепропетровск: Наука и образование, 2007. – 187 с.
2. Бровдій В.М. Екологічні проблеми України : (Проблеми ноогеніки): Навч. посіб. з екології. / [Відп. ред. В.М.Бровдій]; Нац. пед. ун-т України ім. М.П.Драгоманова, Наук.-дослід. лаб. з проблем екол. освіти. – К., 2000. – 110 с.
3. Бугаєв А.Ф. Глобальная экология. –К.: СПД, 2010. –494 с.
4. Гайнріх Дітер. Екологія. [пер. з нім. В. І. Лахно]. – К.: Знання-Прес, 2008. – 287 с.
5. Гор А. Земля у рівновазі: Екологія і людський дух: [Пер. з англ.] – К.: Інтелсфера, 2001. – 393 с.
6. Грабак Н.Х. Сучасні екологічні проблеми та шляхи їх подолання : навч. посіб.: [у 2 т.] / Н.Х.Грабак; М-во освіти і науки України, Миколаїв. держ. гуманіт. ін-т ім. П.Могили. – Миколаїв, 2007. Т. 1: – 2007. – 347 с.
7. Грабак Н.Х. Сучасні екологічні проблеми та шляхи їх подолання : навч. посіб.: [у 2 т.] / Н.Х.Грабак; М-во освіти і науки України, Миколаїв. держ. гуманіт. ін-т ім. П.Могили. – Миколаїв, 2007. –Т. 2: – 2007. – 358 с.
8. Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні / [Смолій В.А., Беренштейн Л.Ю., Панченко П.П. та ін.; Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.]; Ін-т історії України. Укр. акад. іст. наук. Нац. аграр. ун-т. – К., 2000. – 223 с.
9. Проблеми планування в ресурсно-екологічній сфері: наук.-аналіт. доп. / [Б.В. Буркинський та ін.; наук. ред. Буркинський Б.В.]; НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж. – О.: ІПРЕД НАН України, 2009. – 46 с.
10. Словник-довідник сучасних екологічних та природоохоронних термінів / М-во освіти і науки України, Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини; [уклад.: Г.Є.Гончаренко, С.В.Совгіра]. – К.: Наук. світ, 2010. – 106 с.

11. Харичков С.К. Экономика и экология: совместимость развития: Мировой опыт и укр. перспектива. / С.К.Харичков, Н.Н.Андреева, Л.Е.Купинец; НАН Украины. Ин-т проблем рынка и экон.-экол. исслед. – Одесса, 2007. – 178 с.
12. Энергетика и природная среда: Пробл. взаимодействия. / М.М.Ворончук, Б.З.Пириашвили, Б.П.Чиркин, О.И.Щепец; Под ред. С.И.Дорогунцова; НАН Украины. Совет по изучению производ. сил Украины. –К.: Наук. думка, 2005. –207 с.

Література рекомендована

1. Екологічні проблеми природокористування в Україні : Конспект лекцій. / Київ. держ. торг.-екон. ун-т; [Уклад. Чаус І.В.; Ред. Покотиліук Л.П.]. – К.: Б. в., 2006. – 17с.
2. Екологічні проблеми природокористування та ефективне енергозбереження. Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених і студентів, 27-29 квітня 2010 року, м. Київ: зб. тез доп. / [редкол.: А.М.Тугай та ін.]. – К.: КНУБА, 2010.
3. Екологічні проблеми регіонів України. Регіональні екологічні проблеми : матеріали XI Всеукр. наук. конф. студ., магістрантів і аспірантів, 21-25 квіт. 2009 р., Одеса: матеріал. II Міжнар. наук. конф. студ., магістрантів і аспірантів, 21-25 квіт. 2009 р., Одеса. / М-во освіти і науки України, Одес. держ. екол. ун-т. – О.: ОДЕКУ, 2009. – 377 с.:
4. Замула І.В. Бухгалтерський облік екологічної діяльності у забезпеченні стійкого розвитку економіки / І. В. Замула; М-во освіти і науки України, Житомир. держ. технол. ун-т. – Житомир: ЖДТУ, 2010. – 439 с.
5. Оцінка економічного збитку внаслідок забруднення навколишнього середовища: метод. вказівки до вивч. дисципліни «Еколого-екон. оптимізація вироб» для студ. спец. «Комп'ютер. еколого-екон. моніторинг» / М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т»; [уклад. Караєва Н.В.; відп. ред. І.В.Недін]. – К.: НТУУ «КПІ», 2007. – 48 с.

Розділ 5.

Людський розвиток як головний чинник і показник суспільного прогресу.

- 5.1. Поняття людського розвитку, методи його вимірювання.
- 5.2. Рівень життя і людський розвиток.
- 5.3. Здоров'я, тривалість життя і людський розвиток.
- 5.4. Освіта і людський розвиток.
- 5.5. Людський розвиток і ґендер.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *людський розвиток, бідність, нерівність, здоров'я, смертність, освіта, неписемність, гендер.*

До останньої чверті XX ст. було поширеним розуміння суспільного розвитку як, переважно, розвитку економічного, такого, який забезпечує збільшення виробництва матеріальних благ і зростання прибутку. Але зі стародавніх часів існувала й інша думка: багатство, доходи не є кінцевою метою людини. Вони є лише засобом для чогось іншого, наприклад, для особистісного розвитку.

Наприкінці минулого століття сформувалася нова парадигма суспільного розвитку. Його метою визнається не нарощування виробництва матеріальних благ (суспільство споживання), а надання людям можливості робити вільний вибір щодо професії, роботи, стилю життя – перш за все для збереження здоров'я, отримання доступу до знань, реалізації інтересів і т. ін. Один з авторів цієї ідеї, Амартія Сен, прямо пов'язує мету розвитку із забезпеченням свободи людини, її вільного вибору.

Згідно розробленої ним концепції «розширення людського вибору», добробут має оцінюватися не за рівнем доходу на душу населення, а за можливостями людини вести таке життя, яке вона вважає прийнятним для себе. Прибуток розглядається не як мета, а як засіб розширення вибору людей у таких галузях як охорона здоров'я, освіта, культура, економічна чи громадська діяльність. Йдеться про розширення вибору людиною і мети, і стилю (образу) свого життя. Нові концептуальні ідеї отримали підтримку ООН. З 1990 року Програма розвитку ООН (ПРООН) публікує глобальні тематичні доповіді про людський розвиток (ДЛР), у яких увага зосереджується на тих чи тих питаннях, що є ключовими для людського розвитку.

У Доповіді про людський розвиток (ДЛР) 1994 року було підкреслено, що національне багатство може розширити можливості вибору для людей. Однак, цього може й не відбутися. Визначальним тут виступає не саме багатство, а те, як воно використовується у різних країнах. І доти доки суспільство не усвідомить, що головне його багатство – то люди, зайва стурбованість щодо виробництва матеріальних благ буде приховувати кінцеві цілі збагачення життя людей²⁵.

За такого підходу на передній план виступає ідея розвитку людського потенціалу, або людського розвитку. З фізичного капіталу, як основи розвитку, акцент переноситься на людський капітал, який розглядається і як мета, і як головне знаряддя суспільного розвитку. Тоді й інвестиції мають спрямовуватися переважно у людський капітал, у людину – створення сучасних робочих

²⁵ ПРООН. Отчет по человеческому развитию 1994 – Нью-Йорк: Оксфорд Юниверсити Пресс, 1994. –С.15

місць, підвищення загальної освіченості і кваліфікації працівників, здоров'я та якості їхнього життя, забезпечення прав та свобод, людської гідності.

Але реалізувати такий людиноцентристський підхід можна лише у контексті розвитку соціо–природної системи, збалансованості усієї її складових – економічного, соціального, екологічного розвитку. При цьому особлива роль належить соціальному розвитку. Його багатомірність і неоднозначність пов'язана з унікальною та суперечливою роллю людини у самій ідеї та практиці сталого розвитку. Повторимо, що людина виступає водночас і кінцевою його метою, і головним засобом реалізації цієї мети, а також суб'єктом та інструментом розв'язання проблем, що потребують вирішення. Отже, соціальна складова сталого розвитку включає і людський розвиток, і всю багатовекторність соціальних стосунків між різними верствами населення, рівнями управління, регіонами, окремими етнічними, соціальними, соціально–демографічними групами з питань узгодження їхніх різноманітних потреб та інтересів.

Наприклад, сьогодні на перший план виступає проблема порятунку довкілля, екосистем, у кінцевому рахунку – біосфери. На жаль, не лише в Україні, а й в багатьох інших країнах у діях влади не видно глибокого розуміння цієї проблеми як комплексної, системної проблеми збереження перспективи життя і розвитку нинішніх та майбутніх поколінь. Справді, йдеться про збереження самої основи життя людей та людської життєдіяльності.

Людина задовольняє свої потреби за рахунок того, що вона бере з довкілля у природи. У цьому розумінні природа є базою існування та розвитку як людини–біо, так і людини–соціо. З іншого боку, неможливо зберегти природу в усьому її різноманітті та збалансованості без активної і конструктивної участі людини–соціо у широкому розумінні, без сукупного розуму людства, його культурних, наукових надбань, творчого потенціалу. У цьому виявляється особливий аспект людського розвитку як важливої частини соціальної складової сталого загальнопланетного розвитку. На перший план виступають такі його компоненти, як здоров'я людини, освіченість, матеріальний достаток та духовний розвиток, гендерна рівність, права людини.

5.1. Поняття людського розвитку, методи його вимірювання

Радикальні зміни, що відбуваються на нинішньому переламному етапі світового розвитку, можуть отримати сприятливий для людей характер і відповід-

не спрямування лише під потужним впливом людського потенціалу, який має бути взаємопов'язаним і взаємно підтримуваним із потенціалом природи. Від людської особистості, а в широкому сенсі – від соціуму, від його розуміння суті сучасних глобальних проблем, від його ідеологічної налаштованості та суспільної, громадської згуртованості, залежить пошук та використання ефективних механізмів рятівного балансу у трикутнику «людина – економіка – природа». Отже, людський розвиток виступає як мета та інструмент сталого суспільного розвитку. Недооцінка впливу людського розвитку на соціально-економічне зростання є однією з головних причин відставання України від великої кількості країн, де розвитку людського потенціалу надається суттєва увага.

Порядок денний людського розвитку має включати не лише економічний розвиток, а й гарантувати основні можливості для довгого та здорового життя, отримання освіти, забезпечення пристойного рівня життя, користування політичними та громадськими свободами для участі у житті громади. Особливого значення набуває реалізація прав людини, при цьому також важливо збереження здорового навколишнього середовища. Разом з тим, розширюючи діапазон вибору і сферу реалізації цих прав, людський розвиток також повинен передбачати більшу відповідальність при користуванні цими правами, прозору систему підвітності на всіх рівнях. Отже, ефективний людський розвиток веде до більш етичного суспільства. (Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 рік. Людський розвиток і європейський вибір України –К.: ПРООН Україна, 2008. –С.17).

Людський розвиток можна характеризувати як такий, що дає людям можливості максимально розвивати свій потенціал, задовольняти свої інтереси, жити творчо, продуктивно, у гармонії з природою і соціумом. Він спрямований на викорінення бідності, економічної та соціальної ізоляції, розвиток охорони здоров'я, освіти, культури, самодіяльності людей, дотримання їхніх прав і свобод. З іншого боку, людський розвиток підвищує людський потенціал, його спроможність до розв'язання глобальних проблем сучасності, переходу до сталого розвитку.

Подекуди зустрічається отождення людського розвитку і сталого розвитку під приводом того, що суспільство – то люди, а людський розвиток і є сталим розвитком суспільства. Тут губиться суть питання, оскільки людський розвиток є лише складовою суспільного розвитку, як і економічний, екологічний або соціальний розвиток. Багатогранне призначення людського розвитку полягає в тому, що він, крім реалізації якісного життя людей, ще й зміцнює

людський потенціал як ключову ланку забезпечення сталості у всіх напрямках суспільного розвитку, і перш за все – у розвитку соціальному.

Оскільки людський розвиток безпосередньо торкається проблем економічної та соціальної включеності, кваліфікації, умов та оплати праці, соціального захисту, освіти, здоров'я, тривалості і якості життя, він тісно пов'язаний із соціальною політикою влади, соціальним розвитком держави. А державні видатки на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист та ін. отримують характер соціальних інвестицій у людський капітал, особливо коли вони спрямовуються на розвиток самодіяльності людей, підвищення їхньої активності, відповідальної участі у розв'язанні проблем загальнодержавного та місцевого характеру, і головне – особистих, людських. Людський капітал зростає, використовується ефективніше саме за умов залучення громадян, соціальної мобілізації, що сприяє консолідації суспільства.

Для вимірювання людського розвитку, моніторингу його динаміки розробляється система показників. Уперше багаторівнева система показників була розроблена ООН у 1990 році. Показник найвищого рівня – індекс людського розвитку (ІЛР), який дає узагальнюючу характеристику загального впливу на людський потенціал найважливіших соціально-економічних процесів. Він заснований на трьох кількісно вимірюваних параметрах життя людини: 1) рівень життя (дохід); 2) отримання знань; 3) тривалість життя. ІЛР розраховується як середньоарифметична величина трьох зазначених показників другого рівня.

Рівень життя вимірюється середнім показником доходу, який розраховується як частка ВВП на душу населення (у дол. США за паритетом купівельної спроможності). Показник рівня освіти є середньозваженим двох складових: писемності дорослого населення (вага – 2/3) та частки учнів і студентів у чисельності населення (вага – 1/3). Показником стану здоров'я вибрано індекс тривалості життя. Він розраховується як очікувана тривалість життя при народженні (табл. 5.1).

Третій рівень включає профільні показники, згруповані у відповідні блоки. Більшість із них є кількісними, але деякі не можна виміряти, наприклад, дотримання прав людини, демократичних свобод, соціальної рівності. Причина – відсутність надійної та співставної інформації. У таких випадках користуються даними про ратифікацію відповідних міжнародних угод.

Взагалі, треба мати на увазі, що ІЛР розраховується не з метою визначення абсолютних показників людського розвитку, а лише для ранжування країн на основі показників, обчислених за єдиною методикою. Чисельна величина індексу знаходиться у межах від 0 до 1.

Розраховується також індекс бідності населення (ІБН) – окремо для країн, що розвиваються (ІБН-1) та для розвинених країн (ІБН-2). Цей показник ілюструє не лише рівень відсутності матеріального добробуту, а й відсутність доступу до життєво необхідних ресурсів – здоров'я, роботи, освіти, питної води тощо.

При розрахунку ІБН-1 враховуються ті ж елементи життя людини, що і при розрахунку ІЛР. Але для характеристики рівня знедоленості за цими елементами використовуються інші показники. Можливості довгого та здорового життя оцінюються з точки зору його уразливості з причини високої смертності у ранньому віці. Вона вимірюється часткою населення, яке, як очікується при народженні, не доживе до 40 років. Нестатки у сфері доступу до знань вимірюються рівнем неписьменності дорослого населення. Оцінка відсутності доступу до загальних життєвих ресурсів робиться з використанням двох основних показників: частка населення, що не має стійкого доступу до покращених джерел води, та частка дітей з пониженою для їхнього віку масою тіла.

Таблиця 5.1.

Індекс людського розвитку

ІЛР = 1/3 І доходу + 1/3 І освіти + 1/3 І тривалості життя			
Індекс доходу	Індекс освіти І освіти = 2/3 І писемності + 1/3 І охоплення освітою		Індекс стану здоров'я
І ввп	Індекс писемності дорослого населення	Індекс охоплення всіма видами освіти – початковою, середньою, проф.- технічною, вищою	І тривалості життя
ВВП на душу населення; дол. США за ПКС	Частка писемних серед населення старше 15 років; % І писемності	Частка учнів та студентів у загальній чисельності населення; % І охоплення освітою	Очікувана середня тривалість життя при народженні, років

Джерело: Звіт з людського розвитку в Україні. Людський розвиток і європейський вибір України. Програма розвитку ООН в Україні. 2008. –С. 18.

ІБН – 2 вимірює рівень злиденності у тих же аспектах, що й ІБН–1 (і також ІЛР), але при цьому також враховується рівень соціальної ізоляції населення. Використовуються такі показники: частка населення, яка, як очікується при народженні, не доживе до 60 років; частка функціонально неписьменного населення; частка людей, що живуть нижче межі злиденності, рівень застійного безробіття (протягом 12 та більше місяців).

ІЛР вимірює середній показник досягнень країни без урахування гендерної нерівності. Наприклад, дві країни, що мають однаковий середній рівень писемності дорослого населення, можуть мати досить суттєві відмінності у цьому показнику, взятому окремо для чоловіків і окремо для жінок. Тому в системі ООН було введено показники, що враховують нерівність між жінками і чоловіками. Індекс розвитку з урахуванням гендерного фактору (ІРГФ) оцінює нерівність з точки зору різної очікуваної тривалості життя, різних рівнів освіти, різних рівнів оплати праці. Інший індикатор – показник розширення можливостей жінок (ПРМЖ) вимірює нерівність з точки зору представництва жінок у парламенті, на державних посадах вищого рівня, а також різниці у заробітній платні.

Як бачимо, створена ООН багаторівнева система показників людського розвитку охоплює практично усі істотні аспекти життя людини і дає можливість відслідковувати зміни у людському розвитку.

У системі ООН пропагується також концепція безпеки людини, яка тісно пов'язана з концепцією людського розвитку. Вона означає захист основоположної сутності людського життя таким чином, аби забезпечити дотримання людських свобод та самореалізацію людини. Йдеться про фундаментальні свободи людини, захист від розповсюджених загроз та ситуацій. Це вимагає створення політичних, екологічних, громадських, культурних, а також військових систем, які б усі разом забезпечували умови виживання людей, засоби їхнього існування та захисту людської гідності. Безпека людини доповнює державну безпеку, розширює права людини, зміцнює людський потенціал.

Обидві зазначені концепції – людського розвитку та людської безпеки – тісно пов'язані з цілями та завданнями, визначеними у Декларації тисячоліття, прийнятій у 2000 р. (Докладніше про ЦРТ див. в розділі 2).

Таким чином, проблеми людського розвитку входять до числа найбільш актуальних і пріоритетних в діяльності міжнародних організацій та національних урядів. Не менше уваги вони потребують і на регіональному та місцевому рівнях. Їх розв'язання складає серцевину соціальної політики, соціальних від-

носин, а в широкому розумінні – соціальної складової усієї діяльності, спрямованої на забезпечення сталого розвитку суспільства.

Слід також зазначити, що ЦРТ, як і людський розвиток, а також стратегічне завдання соціальної інтеграції (соціального залучення – СЗ), виходять із спільних цінностей, мають порядок денний, який багато в чому співпадає. Зазначені три концепції тісно пов'язані спільними підходами, інструментами і є значною мірою взаємно доповнюючими. З урахуванням цього Україні належить реалізувати стратегію людського розвитку, об'єднавши державну політику у таких напрямках як демографічний розвиток, охорона здоров'я, зайнятість, оплата праці, соціальний захист, регіональний та місцевий розвиток. Така стратегія може бути визначена і реалізована за участі усіх зацікавлених сторін.

У Доповіді з людського розвитку ООН за 2010 рік індекс людського розвитку України складає 0,710, що дає їй лише 69 місце у рейтингу серед 162 країн світу²⁶. Це означає, що Україна перебуває у групі країн з високим рівнем людського розвитку, але її ІЛР все ще не досяг рівня 1993 р., коли вперше розрахунки ІЛР були включені у Доповідь з людського розвитку. Тоді Україна посіла 45 місце²⁷. Але глибока економічна криза 1990-х років, її негативні наслідки разом з іншими причинами значно погіршили основні показники, що й привело до зниження ІЛР України. Суттєво покращити ситуацію поки що не вдається. Уряд намагається закласти основи для поступового зростання ІЛР у наступні роки.

5.2. Рівень життя і людський розвиток

Добробут у концепції людського розвитку розглядається як основа розширення можливостей вибору для людей. Тому показники зростання ВВП, включно й у розрахунку на душу населення, не є безпосереднім критерієм зміцнення або погіршення людського потенціалу. Про це свідчить не лише недавній досвід теперішніх посткомуністичних країн, а й досвід таких у цілому благополучних країн, як США чи Велика Британія, які у 70–90-ті роки демонстрували стійкі темпи зростання ВВП на душу населення, і у той же час доля бідного населення в них зростала.

Існує чимало прикладів країн, у яких дохід на душу населення вищий, а ІЛР нижчий, ніж у країнах із значно нижчим рівнем середньодушового доходу (табл.5.2). Отже, навіть досить високий рівень ВВП на душу населення не означає автоматично покращення для людини можливостей отримати сучасну

²⁶ Доклад о развитии человека 2010 / Пер. с англ.; ПРООН. – Москва: изд-во «Весь Мир», 2010. –С.144.

²⁷ Отчет по человеческому развитию 1994. Оксфорд, Оксфорд Юниверсити Пресс, 1994. –С.129.

освіту, прожити довге і здорове життя, задовольнити потреби, що зростають. Виходить, вирішальним тут є не «скільки», а «як використовується» накопичене багатство.

Таблиця 5.2.

Рейтинг деяких країн за рівнем ІЛР та ВВП на душу населення (2004 рік)

Країна	ВВП на душу населення (за ПКС у доларах США)	Рейтинг за ВВП	Величина ІЛР	Рейтинг за ІЛР	Рейтинг ВВП на душу населення мінус рейтинг ІЛР
ОАЕ	24 056	24	0,839	49	-25
Чехія	19 408	34	0,885	30	4
Оман	15 259	42	0,810	56	-14
Чилі	10 874	56	0,859	38	18
Росія	9 902	61	0,797	65	-6
Куба	5 700	93	0,826	50	43
Іран	7 525	72	0,746	96	-24
Філіппіни	4 614	103	0,763	84	19

Джерело: Человеческое развитие: новое измерение социально – экономического прогресса. Учебное пособие. – Москва: Изд-во «Права человека», 2008. –С.139.

Економічне зростання є головною передумовою зміцнення людського потенціалу. Воно є «постачальником» нових ресурсів, необхідних для розширення можливостей людини, розвитку людського потенціалу, збільшення тривалості життя, покращення здоров'я населення, безпеки середовища його проживання та ін. Але так відбувається не завжди, і тому є ціла низка причин. На наш погляд, головною серед них виступає економічна нерівність.

Існують різні види нерівності, але економічна нерівність займає серед них особливе місце. Йдеться, перш за все, про відмінності між людьми (та групами людей) щодо розміру отриманого ними доходу і накопиченого багатства. І ця обставина завжди у центрі уваги суспільства.

На жаль, нерівний доступ до ресурсів притаманний усім суспільствам. Його причини досить різноманітні. Серед них виділяються дві основні групи.

До першої групи причин відносять ті, що пов'язані з відмінностями особистих рис людей. Люди різні за віком, статтю, станом здоров'я, звичками, потреба-

ми, суспільним становищем тощо. Усе це впливає на рівень доходів і отримання необхідних ресурсів. Друга група причин стосується особливостей порядку розподілу отриманого доходу у межах країни чи світу. У ньому можуть бути закладені можливості несправедливого розподілу, а то й прямої дискримінації відносно певних соціальних груп чи країн. Якщо відмінності у доходах значні, це безпосередньо впливає на можливості людей досягти чогось у житті.

Отже, економічна нерівність – то об'єктивна річ, з одного боку. З іншого, вона може сягати необґрунтовано високого рівня в залежності від існуючих недовисконалих механізмів розподілу, і за це несе відповідальність влада. Нерівність у доходах породжує одну з найбільш актуальних і складних проблем сучасності – бідність, визначену серед цілей розвитку тисячоліття під першим номером.

Чому суспільство, міжнародна спільнота з такою гострою стурбованістю ставиться до проблем бідності, економічної та соціальної нерівності? Тому, по-перше, що це суперечить загальнолюдським принципам моралі та соціальної справедливості. По-друге, більш рівний розподіл створює кращі можливості для прогресу саме знедолених груп, що в цілому сприяє зростанню людського потенціалу. По-третє, більш справедливий розподіл доходу дає можливість самореалізації набагато більшій частині людей, що веде до розвитку людського капіталу, приватної ініціативи, громадянського суспільства, сприяє економічному зростанню. По-четверте, нерівність, особливо у її крайніх формах, знижує легітимність політичної влади, веде до звуження демократії, зниження ефективності державних інститутів. Тому у багатьох країнах ліквідація бідності і несправедливого розподілу визначені як пріоритетні цілі державної політики.

Що відбувається з нерівністю у сучасному світі? Які перспективи її подолання? В цілому відбулися позитивні зміни. Сумарний середньосвітовий показник – ІЛР – з 1990 р. зріс на 18% (і на 41% у період після 1970 р.). Це говорить про суттєве покращення показників тривалості життя, писемності та доходів²⁸. За останні 30-40 років тривалість життя у найбідніших країнах світу зросла на 20 років. Завдяки імунізації вдається щорічно зберігати життя до 3 млн. дітей. На чверть скоротилася чисельність дітей, які голодують. З 10% до майже 60% збільшилася кількість сімей, що мають доступ до безпечної питної води. Більш ніж удвічі збільшилася кількість дітей, охоплених навчанням у початковій та середній школі. Без перебільшення – це успіхи, що вражають.

Але не менш вражає і прірва економічної та соціальної нерівності, що залишається нездоланною. Середньодушовий дохід у світі на початку 2000-х ро-

²⁸ Доклад о развитии человека 2010 / Пер. с англ.; ПРООН. – Москва: изд-во «Весь Мир», 2010. – С.3.

ків складав 5,5 тис. дол. США (за ПКС). При цьому 80% населення мали дохід нижче середнього. Дохід 10% найбіднішої частини населення був більш ніж у 100 разів нижчим за дохід 10% найбагатших людей. Глобальна нерівність у світі не зменшується (табл. 5.3).

Таблиця 5.3.

Показники глобальної нерівності по доходах

	1970	1980	1990	2000	2015
Середній дохід (ПКСдол.США)	3895	4562	5166	5533	7557
Частка найбідніших 20% населення світу у ВВП світу, %	1,4	1,3	1,4	1,5	1,8
Частка найбагатіших 20% населення світу у ВВП світу, %	69,9	71,8	73,3	74,1	70,5

Джерело: Человеческое развитие – новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие. Под общ. ред. проф. В.П.Колесова. 2-е изд., дополненное и переработанное. – Москва, изд-во «Права человека», 2008. – С.146.

Аутсайтери відстають все більше, а в основі відставання залишається нездоланий розрив в рівнях економічного розвитку між багатими та бідними країнами, що розвиваються. Найбільш розвинені країни світу залишаються головними центрами економічної активності світової економіки. На початку XXI століття на їхню частку приходилося біля 3/4 загальносвітового ВВП, світової торгівлі та світових інвестицій.

Інша характеристика нерівності у світі – співвідношення між доходами різних соціально-економічних груп населення у різних країнах.

Наприклад, у США в 2004 році поріг бідності домогосподарств, що складалися з однієї людини, був визначений у 9 645 доларів. Це перевищувало середньодушові доходи у 120 державах. Дохід на душу населення найбідніших 20% населення Японії перевищує аналогічний показник у Танзанії у 130 разів.

Нерівність у доходах має зворотню сторону – нерівність у багатстві. На початок XXI століття 2% населення світу належало більше половини багатства домогосподарств усіх країн. У той же час половина жителів Землі не мала й 1% багатств. У Північній Америці 6% населення світу володіють 34% багатств усіх домогосподарств світу²⁹.

У постсоціалістичних країнах перехід від адміністративно-командного управління економікою до ринкової економіки спричинив радикальний перероз-

²⁹ Человеческое развитие – новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие. Под общ. ред. проф. В.П.Колесова. 2-е изд., дополненное и переработанное. –Москва, изд-во «Права человека», 2008. –С.146-147.

поділ матеріального багатства. Непрозорі, часто шахрайські методи проведення приватизації підприємств колишньої державної власності створили умови для народження вузького прошарку дуже багатих приватних власників і відкинули значну частину населення за межу злиденності. За таких умов ІЛР багатих людей суттєво перевищує ІЛР бідних.

Для визначення бідності застосовують різні підходи. Традиційно її найперше пов'язують з доходами. Таким чином визначається бідність абсолютна і відносна. Абсолютна бідність означає нездатність сім'ї задовольнити основні потреби в одязі, їжі, житлі за рахунок поточних доходів. В основі розрахунку лежить визначення мінімального переліку основних потреб (прожиткового мінімуму) та обсягу ресурсів для їхнього задоволення.

Крім національних рівнів абсолютної бідності також вживаються розроблені експертами Світового банку універсальні межі бідності, згідно яких у країнах, що розвиваються, бідною вважається людина, яка отримує дохід менше 1 дол. США за ПКС на день. Якщо ж бідняк отримує на рік дохід менше 275 дол., то кажуть про крайню злиденність. В основу цього показника покладена індійська межа бідності, яка базується на вартості продуктів харчування, необхідних для задоволення фізіологічних потреб людського організму. За такою методикою у світі нараховується більше 1 млрд. людей за межею бідності.

Інша, «латиноамериканська» межа бідності проведена на рівні щоденного доходу у 2 дол. за ПКС у дол. США. За цим критерієм кількість бідних у світі становить біля 3 млрд. жінок та чоловіків. Для більш розвинених країн Східної Європи межа бідності для міжнародних зіставлень визначається на рівні щоденного доходу у 4 долари. У країнах – членах ОЕСР для міжнародних порівнянь вживається критерій абсолютної бідності США на певну дату. Наприклад, у Доповіді про людський розвиток за 2006 рік населення цих країн вважається бідним, якщо середньодушовий рівень щоденного доходу не перевищує 11 дол. США.

Відносна бідність розраховується, в основному, для розвинених країн. Вона означає, що людина або сім'я мають дохід, який не дозволяє їм жити на тому рівні, який досягнутий суспільством. Практично межа відносної бідності визначається як певна пропорція від величини середнього або медіанного особистого доходу. У США вона визначена як 40% від медіанного доходу, у багатьох країнах Європи 50%, у Скандинавських країнах 60%. На відміну від абсолютної бідності, певна межа якої може бути перейдена, відносна бідність існуватиме завжди, хіба що може бути скороченою.

Зазначені об'єктивні способи вимірювання бідності за доходами певною мірою є неповними, однобокими. Їхні результати висвітлюють лише один, хоча й головний аспект бідності. Більш повними за змістом є розглянуті вище індекси людської бідності (ІБН – 1 та ІБН – 2), бо вони висвітлюють нестачу у трьох основних сферах забезпечення людської життєдіяльності: здоров'я, освіта та матеріальний достаток. Вони дають можливість висвітлити масштаби бідності не лише у країнах, що розвиваються, а й у розвинених заможних країнах. Так, серед європейських країн найнижчий рівень бідності (ІБН-2) у Швеції дорівнює 6,5%, найвищий – 29,9% у Італії.

Але найскладніша проблема світового співтовариства – то десятки країн, які самі неспроможні подолати злиденність. У документах ООН неодноразово відмічалось, що у світі є достатньо ресурсів, технологій, які дозволяють повести рішучу боротьбу з усіма виявами бідності. Справа лише у тому, щоб їх узгоджено та ефективно використовували в інтересах найбідніших країн і верств населення.

У Доповіді з людського розвитку за 2003 рік були визначені 6 політичних напрямів «для вивільнення із пасток бідності». Скорочено вони зводяться до наступного:

- інвестування у людський розвиток – харчування, базову освіту, охорону здоров'я, водопостачання, санітарні послуги задля формування продуктивної робочої сили;
- підвищення продуктивності праці дрібних сільських виробників;
- поліпшення базової інфраструктури (порти, дороги, енергопостачання, системи, зв'язку);
- стимулювання підприємництва та диверсифікації економіки;
- заохочення демократичного управління та прав людини в цілях забезпечення соціальної справедливості, підвищення добробуту усього населення, ліквідації дискримінації, включно дівчат та жінок;
- сприяння сталому розвитку довкілля та вдосконалення муніципального управління³⁰.

Найбільш пріоритетним виступає завдання забезпечення економічного зростання в усій зоні найбідніших країн, що розвиваються, і тут не обійтися без інвестицій та технологій економічно розвинених країн. Але, головне – щоб завдання економічного зростання вирішувалося у тісному зв'язку із зменшенням злиденності.

³⁰ Доклад о развитии человека за 2003 год. Издано по заказу ПРООН. – Минск: «Юнипак», 2003. – С.18.

Як іде в Україні виконання завдань ЦРТ-1 «Скорочення бідності»? Перше завдання пропонує країнам до 2015 року зменшити вдвічі частку населення, у якого вартість щоденного споживання не перевищує 1 долар США (за ПКС). В Україні ця категорія не перевищує 1% населення. Тому Україна поставила собі за мету до 2015 року зменшити вдвічі частку населення, вартість добового споживання якого не перевищує 4,3 долара США (за середнім ПКС порівняно з 2001 роком). Було змінено і завдання №2 ЦРТ-1: зменшити на третину частку бідного населення за національною межею бідності.

Оновлена в 2009 р. матриця завдань та індикаторів визначила завдання щодо подолання бідності в Україні: до 2015 р. подолати бідність за критерієм 5 дол. США на добу за ПКС; скоротити частку бідного населення до 25%; зменшити до 2015 р. у десять разів частку населення, чиє споживання є нижче фактичного прожиткового мінімуму.

Перше завдання було виконане у 2003 році, а до 2006 року абсолютна бідність в Україні була майже викорінена (досягнуто природного мінімуму у 1%). Скоротити відносну бідність в Україні (завдання №2) виявилось набагато складніше, оскільки матеріальна нерівність зберігається на фоні швидкого зростання доходів найбагатших категорій населення. Це – серйозний виклик не лише для України, а й для інших пострадянських країн, де державній владі належить сфокусувати на проблемі відносної бідності всі аспекти державної політики³¹.

5.3. Здоров'я, тривалість життя і людський розвиток

Тривалість життя, як один з показників, що характеризують людський розвиток, є кількісним параметром, який віддзеркалює такі важливі сторони людського життя, як здоров'я, тривалість здорового життя, причини нездоров'я, рівень смертності, вплив довкілля на здорове життя людини тощо. Індикатор смертності може досить влучно характеризувати рівень та спрямованість суспільного розвитку щодо задоволення основних потреб людей. А вражаючий розкид показників тривалості життя у різних країнах, що коливається у діапазоні між 36 і 79 років у чоловіків та між 34 і 86 років у жінок, яскраво висвітлює розмаїття підходів, спрямованості політики та рівня відповідальності національних урядів щодо забезпечення права людей на довге і здорове життя.

Саме так концепція людського розвитку трактує довголіття: здатність прожити довге і здорове життя. Рівень смертності сам по собі не може бути ха-

³¹ Цілі розвитку тисячоліття. Україна – 2010. Національна доповідь. –К.: Міністерство економіки України, 2010. –С.34-41.

рактеристикою здоров'я населення. У той же час саме смертності приділяється найбільша увага. Мабуть причиною цього є те, що чимало проблем, пов'язаних з вивченням та вимірюванням рівня здоров'я, ще очікують свого вирішення, а в більшості країн існує більш-менш надійна статистика не здоров'я, а хвороб і смертності.

Згідно Конституції (статуту) Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), здоров'я визначається як стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя. Таке широке визначення є цілком придатним, хоча термін «благополуччя» важко піддається кількісному вимірюванню. Здоров'я можна характеризувати з точки зору здатності людини виконувати певні соціальні функції (ролі), пов'язані з економічною чи громадською діяльністю, демографічною активністю без загрози своєму здоров'ю. Доросла людина може бути водночас працівником у будь-якій сфері, батьком і чоловіком або матір'ю і дружиною, виборцем або злочинцем. Йдеться про здоров'я тіла та здоров'я духа. Є люди із специфічними потребами – від епізодичного нагляду і підтримуючої терапії до постійного інтенсивного лікування.

Отже, шкала «здоров'я – нездоров'я» має велику кількість не завжди чітко визначених градацій. Здоров'я також можна характеризувати як стан організму, за якого усі органи здатні нормально виконувати свої функції. Таке формулювання також допускає певну невизначеність – стосовно розуміння поняття нормальності. Хоча, якщо виходити з поняття норми як встановленої міри, певної середньої величини, то вона може вимірюватися кількісними характеристиками, використовуючи низку відповідних показників. Тоді нездоров'я, хворобу слід розглядати як порушення нормального функціонування організму, його окремих органів. Описуючи хворобу, звертають увагу на її причину (етіологію), механізм розвитку (патогенез) та клінічні вияви (симптоми).

Повертаючись до наведеного вище визначення ВООЗ, слід підкреслити, що здоров'я людини являє собою інтегральне поняття, що потребує для його характеристики використання параметрів, які відносяться до фізичної, психічної та соціальної сутності людини.

Стан фізичного здоров'я людини вивчає медицина. Вона досліджує і в фундаментальному, і в прикладному аспектах закономірності протікання фізіологічних процесів та їх регулювання. Психіатрія, як розділ медицини, вивчає і корегує психічне здоров'я людини. Соціальні аспекти здоров'я людини є настільки багатофакторними, що потребують уваги цілої низки наук – соціології, етики, соціальної психології, демографії, політології, правознавства та ін.

Особливого значення набувають міждисциплінарні дослідження.

В цілому ж значимість людського здоров'я для соціуму настільки велика, що в державному управлінні давно вже виділена окрема функція – охорона здоров'я, виконання якої покладено на відповідні державні інституції. А оскільки охорона здоров'я має глобальний характер, у системі ООН була створена Всесвітня організація охорони здоров'я.

Для характеристики здоров'я використовується чимала кількість показників, які групуються за різними ознаками. Якщо йдеться про здоров'я окремої людини, то це наявність/відсутність хронічних захворювань, функціонування органів та систем, у тому числі імунної, фізичний та психічний розвиток. Кожна з таких груп уточнюється, деталізується за допомогою індикаторів – інтегральних (як температура тіла, частота пульсацій серця, артеріальний тиск, частота дихання) або специфічних.

Інші підходи застосовують для оцінок здоров'я населення. Визначається не лише перелік характерних для певної групи населення хвороб, а й їхні кількісні параметри – захворюваність (наприклад, на 1000 або 10000 чоловік). Цей інтегральний показник може бути деталізований. Для інтегративних оцінок здоров'я використовуються також демографічні показники, такі як смертність, народжуваність, дитяча смертність, очікувана тривалість життя.

Всесвітня організація охорони здоров'я. Всесвітня організація охорони здоров'я є спеціалізованою установою системи ООН, яка почала функціонувати 1948 року і на даний час об'єднує 193 держави світу.

Завданнями організації є моніторинг стану здоров'я у світі, розробка стандартів охорони здоров'я, надання рекомендацій та співпраця з національними урядами з метою посилення національних програм у галузі охорони здоров'я.

Вищим керівним і представницьким органом, уповноваженим приймати рішення, є Всесвітня асамблея з охорони здоров'я. Реалізація рішень і політики Асамблеї покладена на виконавчий комітет ВООЗ. Штаб – квартира розташована у Женеві (Швейцарія), а представництва організації знаходяться у різних частинах світу. Європейське регіональне бюро ВООЗ, розташоване у Копенгагені (Данія), забезпечує координацію загальноєвропейського процесу «Навколишнє середовище і здоров'я», надає підтримку Європейському комітету з питань навколишнього середовища і здоров'я.

Останній показник, незважаючи на відносну складність його розрахунку, широко використовується у демографічних, статистичних виданнях, публікаціях з людського розвитку.

Тривалість життя людини стає відома лише після її смерті. Щоб визначити середню тривалість життя певного покоління, треба дочекатися смерті усіх людей цього покоління, тобто, через багато років після їх народження. Тому користуються таким показником як очікувана тривалість життя при народженні. Він означає кількість років, яку у середньому належало б прожити одній людині із певного модельного покоління народжених, за умови, що протягом усього життя цього покоління рівень смертності залишиться таким, як у роки, для яких цей показник був розрахований.

Рівень смертності для кожної вікової категорії вимірюється за допомогою вікових коефіцієнтів смертності. Вони розраховуються як відношення кількості померлих у даному віці протягом періоду розрахунку до середньої кількості людей такого ж віку за даний період, помноженої на тривалість часового інтервалу, для якого проводиться розрахунок. При розрахунку коефіцієнту за один календарний рік – це відношення кількості смертей до середньої чисельності людей, з якими ця подія могла б відбутися.

За таким же принципом розраховують коефіцієнт смертності від окремих причин (хвороби, вбивства, нещасні випадки тощо). Розрахунок без урахування віку дає загальний коефіцієнт смертності.

Боротьба зі смертністю у світі все більше пов'язується з успіхами медицини та діяльністю високоефективної системи охорони здоров'я. З середини 60-х років у розвинених країнах суттєве значення отримав новий тип профілактики. Йдеться про розповсюдження такого стилю життя, звичок, які зменшують ризик погіршення здоров'я неінфекційного походження, особливо ж серцево-судинного характеру і раку. Раціональний режим харчування (низькокалорійний, з мінімумом жирів тваринного походження), відмова від тютюнопаління, достатній сон, фізичні вправи, помірне вживання алкоголю – усе це сприяло зростанню тривалості життя і покращенню здоров'я людей різних вікових категорій, включно й старшого віку. Значних успіхів досягнуто у лікуванні людей з вадами здоров'я від народження. Суттєві позитивні результати дає масовий медичний догляд дітей, народжених із зменшеним терміном вагітності.

У результаті, на початку 2000-х років у багатьох розвинутих країнах очікувана тривалість життя чоловіків складала 77 років, жінок – 82 роки (а сумарна перейшла бар'єр у 80 років). Із 1000 новонароджених у перший рік вмирає не більше 4, тоді як у 70-ті роки ХХ століття вмирало 12 і це сприймалося як біологічний мінімум. Схоже, що для зростання тривалості життя немає межі. При цьому треба зазначити, що наприкінці ХХ ст. розвинені країни за показником

тривалості життя зблизилися, тоді як у колишніх соціалістичних країнах цей показник залишається суттєво нижчим.

Серед країн, у яких тривалість життя зменшується, а смертність зростає, принаймні до недавнього часу, умовно виділяються дві групи. Перша включає більшість країн Центральної і Східної Європи і колишні республіки СРСР, а друга – низка країн, що розвиваються. Це переважно найбідніші африканські країни, що розташовані на південь від Сахари.

Якщо розглядати ситуацію у бідних африканських (і не лише) країнах, то зростання смертності пов'язане передусім з епідемією ВІЛ/СНІД. Скорочення життя тут почалося у 1990-ті роки, триває і, скоріш за все, буде залишатися досить довго. У країнах першої групи ситуація інша. У 1960-ті роки майже в усіх європейських країнах, які тоді були соціалістичними, у європейських республіках СРСР та у Казахстані почалося стійке зростання смертності серед дорослих чоловіків. До середини 1990-х років тривалість життя у 15-літніх чоловіків скоротилася у різних країнах на термін від 0,9 до 5,5 років. До кінця 1990-х років зростання тривалості життя у цих країнах поступово відновилося. В Україні повільне падіння тривалості життя було зупинене у 2005 році.

Добробут і стан здоров'я людини є важливою складовою людського потенціалу. Тому, з точки зору соціуму вони завжди були і будуть залишатися метою суспільного розвитку, його компонентом, складовою. Водночас вони є передумовою і наслідком сталого розвитку людського потенціалу. Зміцнення здоров'я та зростання тривалості життя стало наслідком науково-технічного прогресу, індустріального розвитку, підвищення освітнього і культурного рівня населення, розвитку демократії, ліквідації значної частини людської нерівності.

До того, протягом кількох тисячоліть, на Землі панував традиційний тип смертності, для якого характерною була тривалість життя до 30–35 років. За нашими теперішніми мірками то була передчасна смерть, викликана інфекційними та іншими захворюваннями, голодом, нещасними випадками, війнами.

Перелом наступив у Західній Європі у середині XVIII століття. Почалося зниження смертності під впливом зазначених чинників, а також розвитку медичної науки, розповсюдження науково обґрунтованих практики лікування та профілактики захворювань, гігієни та санітарії. Звісно, так було не всюди. У Росії, наприклад, традиційний тип смертності залишався аж до кінця XIX століття. Її відставання від західноєвропейських країн по середній тривалості життя перед Першою світовою війною складало більше півтора десятки років.

Але, як свідчить історичний досвід, зв'язок між здоров'ям і довголіттям, з одного боку, та суспільним прогресом – з іншого, є двостороннім, взаємним. Зниження смертності і зростання довголіття людей створює більш сприятливі умови для накопичення і більш ефективного використання знань як на особистісному рівні, так і на рівні взаємодії поколінь. Передача знань та культурних цінностей стає більш надійною та продуктивною, прискорюється розвиток науки. Здоров'я стає важливою умовою отримання освіти та професійного становлення у молодому віці.

Не менш актуальним та очевидним є зв'язок між здоров'ям і здатністю людини ефективно працювати. Низький рівень здоров'я погіршує працездатність, збільшує видатки на підтримання нормального тону життя, у цілому – перешкоджає прискоренню соціально-економічного розвитку. Усе це зменшує свободу вибору людини, оскільки не лише для правильного вибору, а й для реалізації визначеної мети потрібен час, а значить і збільшення тривалості здорового життя.

Право на життя є найпершим і найголовнішим правом людини, а здоров'я є обов'язковою умовою реалізації цього та всіх інших прав і свобод. Життя людей обмежене в часі, і люди цінують його над усе. Втім, якщо людина хвора, то нездоров'я нерідко перешкоджає її самореалізації. А при великій кількості хворих людей погіршуються і умови, і наслідки соціального прогресу.

Є ще один дуже важливий аспект, на який треба звернути увагу – соціальна нерівність. Кажуть, що перед смертю усі рівні, але це – як подивитися. Демографічна статистика свідчить про кричущу, ганебну нерівність людей перед смертю. Це найбільш неприйнятна форма нерівності. Її показниками є нерівність у здоров'ї матерів і дітей залежно від рівня доходів; частка пологів, прийнятих кваліфікованим персоналом; частка дітей до одного року, яким були зроблені усі необхідні щеплення; смертність у групі дітей до 5 років. Показники розраховуються для найбідніших і найзаможніших 20% населення.

У «Доповідях з людського розвитку» цій проблемі приділяється постійна увага. На 2006 рік, коли обстеженням було охоплено 56 країн з нижньої частини списку, ранжованого за рівнем ІЛР, найменший розрив був зафіксований у Бразилії. Там смертність немовлят і дітей у найбідніших сім'ях у 2,9 разів вища, ніж у найбагатших. Найбільший розрив – у Перу складав 4,6 рази.

Інший аспект соціальної нерівності перед обличчям смерті, представлений у Доповідях ООН – гендерна нерівність. У середині ХХ ст., коли у багатьох країнах почалося стабільне зниження смертності, тривалість життя жінок і чолові-

ків була майже однаковою. Сьогодні це характерне для найменш розвинених країн. А в більшості розвинених країн розрив складає 4–7 років. Найменший розрив – в Ісландії, складає 3,7 роки. В Ізраїлі – 4,2 роки. Із цієї сукупності випадають колишні радянські республіки, де розрив у смертності чоловіків і жінок складає 11-13 років. В Україні – 12,3 роки. У Росії – рекордний показник, тут розрив складає 13,1 роки.

Суттєво впливає на смертність соціальне розшарування суспільства. Помітним є негативний вплив таких чинників, як матеріально-економічні умови життя, урбанізація довкілля, життєвий устрій, екологічні, етнічні, культурні особливості, рівень освіченості людей. За даними обстежень, у Росії смертність у чоловіків зменшується на 9%, у жінок на 7% на кожний додатковий рік навчання³².

Існують різні причини соціальної нерівності перед обличчям смерті. Говорять про природний відбір, про обмежений доступ до матеріальних ресурсів (у тому числі до медичних послуг) для представників нижчих соціальних верств, про причини екологічного, культурно-поведінкового характеру (відхилення від правил «здорового образу життя») тощо. Схоже, що в Україні усі ці пояснення (і інші) можуть відповідати дійсності. А значить, потрібна скоординована протидія органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій, органів охорони здоров'я, освітніх установ через проведення комплексних, системних заходів – як загальних, так і спрямованих на окремі групи населення.

5.4. Освіта і людський розвиток

Право на освіту є одним з основних невід'ємних прав, проголошених Загальною декларацією прав людини. Минуло шість десятиліть, а в світі, як і раніше, мільйони людей позбавлені можливості реалізувати це право. Близько мільярда жінок і чоловіків, тобто, майже кожна шоста людина залишаються функціонально неписьменними, а значить – приреченими на злидні та безправ'я.

З точки зору людського розвитку, освіта суттєво розширює можливості людини, оскільки позитивно впливає на різні сторони її життєдіяльності, стан здоров'я, суспільну та політичну активність, доступ до знань та вміння ними користуватися як на роботі, так і вдома – у побуті, вихованні дітей тощо. Освічена людина більш ефективно використовує свої здібності, фізичний та при-

³² Человеческое развитие – новое измерение социально-экономического прогресса. Учеб. пособие. Под общ. ред. проф. В.П. Колесова. 2-е изд., дополненное и переработанное. – Москва, изд-во «Права человека», 2008. – С. 231.

родний капітал, завдяки чому він стає більш продуктивним. З підвищенням рівня освіченості жінок–матерів зменшується смертність немовлят та дітей, оскільки покращується якість догляду, харчування та виховання.

До цього слід додати, що переважна частина нових наукових знань виробляється саме в освітніх установах – університетах, академіях, інститутах, де зібраний потужний науковий кадровий потенціал і створена відповідна матеріальна база наукових досліджень. Суспільство майбутнього, основи якого закладаються сьогодні, то суспільство знань, де жінки й чоловіки вміють ефективно управляти знаннями, де відсутня будь-яка дискримінація у доступі до освіти протягом життя. Врешті–решт, з освітою пов'язаний стан інтелектуального потенціалу нації та ступінь його використання. Крім того, освіта безпосередньо впливає на розвиток демократії, реалізацію таких засад як людська солідарність і співпраця, соціальна справедливість та сталість суспільного розвитку.

За таких обставин при формулюванні ЦРТ ціллю №2 було визначено ліквідацію неписьменності та забезпечення усім дівчаткам і хлопчикам рівного і обов'язкового доступу до початкової освіти. Таким чином, освіта визначається як одна з найбільш важливих складових з ліквідації бідності, захисту дітей, забезпечення прав жінок та надання їм більш широких можливостей, захисту довкілля, відстоювання прав людини.

Лідери країн, що входять до так званої «групи восьми», на саміті у Санкт-Петербурзі (2006 р.) прийняли звернення «Освіта для інноваційних суспільств», у якому підкреслили, що освіта складає основу прогресу людства. «Соціально – економічне процвітання у XXI столітті залежить від здатності країн забезпечити освіту усіх членів суспільства з тим, щоб надати кожній людині можливість досягти суттєвих успіхів у світі, що стрімко змінюється... Освіта, вдосконалення професійних навичок та генерація нових ідей є запорукою розвитку людського капіталу, основною рушійною силою економічного зростання та ринкової ефективності, а також джерелом згуртованості усіх держав»³³.

Подібні формулювання, у яких визначається роль сучасної освіти, притаманні переважній більшості документів з питань розвитку, прийнятих ООН та іншими міжнародними організаціями, перш за все ЮНЕСКО. Визначені засади, шляхи та засоби докорінного реформування освіти, аби зробити її дієвим інструментом сталого людського розвитку. Розроблені науково–теоретичні основи та накопичений різноманітний досвід цієї діяльності. Створені та плідно працюють численні творчі колективи, лабораторії, проводяться науково–практичні та методичні конференції.

³³ Образование для инновационных обществ: [Электронный ресурс]. <http://www.cremlin.ru/text/docs/2006/07/108823.shtml>

Чи дають ці зусилля адекватний результат? На жаль, відповідь на це питання не може бути суто позитивною, проблема неписьменності залишається однією з найгостріших проблем сучасного світу. Причому, значною мірою вона стосується й найбільш розвинених країн, хоча ключі від наукового, освітнього та технологічного прогресу знаходяться саме у них. Це свідчить, що зусилля і ресурси, які використовуються для покращення освіти, не є достатніми.

Освіта та економічне зростання – взаємопов'язані чинники соціального прогресу. Інвестиції в освіту ведуть до підвищення продуктивності праці, розширення випуску продукції, підвищення якості товарів та послуг. З іншого боку, працівники отримують зростаючий дохід, і, таким чином, створюються умови для підвищення добробуту людей, рівня їхньої освіченості та зміцнення людського потенціалу.

Сьогодні добре відомо, що людський капітал відіграє в економічному зростанні провідну роль. Ефективне використання знань у виробництві ґрунтується саме на досягненнях масової освіти. Крім науковців високого ґатунку, які забезпечують прориви у фундаментальних та прикладних науках, що є базою для розробки іноваційних технологій, потрібна велика кількість висококваліфікованих робітників, інженерів, менеджерів для втілення нових знань у виробництво та отримання кінцевого продукту. Для цього потрібен загальний більш високий рівень освіченості працівників і працівниць, більш якісна масова освіта у школах, вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, на робочих місцях.

Слід зауважити, що сам по собі певний рівень освіченості не гарантує швидкого економічного зростання. Це видно на прикладі різних країн, на жаль, і України включно. Серед причин подібного явища слід назвати, по-перше, неефективне використання людського капіталу. Наприклад, зайнятість людей з вищою освітою або з високою кваліфікацією на робочих місцях, де це не потрібне. По-друге, неефективне використання інвестицій в освіту. Це має місце у пострадянських країнах, коли державна підтримка певних навчальних закладів чи освітніх напрямів (за рахунок бюджетних коштів) робиться без належного обґрунтування. По-третє, освіта може не відповідати потребам сучасного ринку праці. По-четверте, невизначеність стратегічних напрямів розвитку країни може гальмувати соціально-економічне зростання навіть за умов достатньо високого рівня масової освіти.

Недостатнє використання інвестицій, особливо державних, у освіту підтверджує низка прикладів, які в основному стосуються країн, що розвиваються.

Збільшення кількості дітей, що ідуть у школу, не веде до покращення їхнього навчання. На ринку праці не завжди наявний попит на застосування навичок, отриманих випускниками державних професійно-технічних навчальних закладів. Дуже часто недостатнім є рівень підготовки вчителів. Надто великі затрати на адміністративний персонал системи освіти та на інфраструктуру за недостатньої кількості коштів на викладацький склад та матеріальну базу навчання, що веде до погіршення кількісних та якісних показників шкільної освіти.

Та, мабуть, найгіршим є те, що уряди розглядають інвестиції у освіту як засіб економічного розвитку, а не як інвестиції у майбутнє. За виключенням декількох високорозвинених країн, частка видатків на освіту у ВВП не досягає 6%, що не відповідає рекомендаціям Міжнародної комісії з освіти на XXI століття³⁴.

За статистичними даними, у багатьох країнах досягнуті суттєві успіхи у реалізації ЦРТ №2 щодо подолання неписьменності, та все ж у багатьох країнах, що розвиваються, рівень писемності залишається низьким. Якщо у групі країн з середнім рівнем розвитку людського потенціалу (75 країн) рівень писемності дорослого населення досягнув 80%, то у групі країн з низьким рівнем людського потенціалу (24 країни) він складає усього 47,7%³⁵. В усіх країнах рівень писемності серед молоді вищий, ніж серед дорослих. Але як у дорослих, так і у молоді рівень писемності жінок/дівчат суттєво нижчий, ніж чоловіків/хлопчиків.

У світі склалося чимало різних національних моделей освітніх систем, які мають суттєві відмінності концептуального характеру. Вони взаємодіють, впливають одна на одну. Розвиваються потужні інтеграційні процеси в освіті, особливо у Європі. Розпочатий тут під впливом глобалізації та конкуренції на світовому ринку освітніх послуг так званий Болонський процес вже дає результат – створений Європейський простір вищої освіти (ЄПВО). Основне завдання, як його бачать учасники Болонського процесу – зблизити національні освітні системи, зробити їх прозорими і співставними.

Через інтеграцію освітніх систем 47 країн-учасниць сподіваються підвищити якість та конкурентоздатність вищої освіти. Але, якщо країни-члени Європейського Союзу вже практично користуються перевагами ЄПВО, то інші європейські країни, включно й Україна, відстають від них на кілька років. Інтеграція в освітній галузі виявилася різношвидкісною. Втім, сподівання на вигоди від неї залишаються на перспективу реальними. І вже ціла низка інших (неєвропейських) країн виявляє бажання розширити коло учасників та форми інтеграційної взаємодії, розпочатої у межах Болонського процесу.

ЦРТ–2 в українському варіанті спрямована на забезпечення доступу до якіс-

³⁴ Доклад о развитии человека 2006. Пер. с англ. –Москва: Весь мир, 2006. –С.319-322.

³⁵ Доклад о развитии человека 2006. Пер. с англ. –Москва: Весь мир, 2006. –С.172-174.

ної освіти протягом життя. Вона успішно виконується за всіма показниками. Значну роль тут відіграє досягнутий високий рівень писемності (99,7%), а також рівні охоплення дітей до 5 років дошкільною освітою (99,3%), початковою (99,3%), повною загальною середньою (92%) та охоплення вищою освітою осіб віком від 18 до 22 років (65,2%). Суттєво збільшилася кількість спеціалістів, що отримали вищу освіту: від 422,2 тис. у 2000 році до 551,5 тис. у 2006 році³⁶.

5.5. Людський розвиток і гендер

Що таке гендерні проблеми? У чому їхні причини та як їх викоринити? Ці питання мають неабияке значення для людського розвитку, оскільки гендерна нерівність є одним з базових чинників, які стримують економічний, соціальний, гуманітарний розвиток, гальмують зростання людського потенціалу, деформують його вплив на сталий розвиток суспільства. Гендерні проблеми дуже важко долаються, бо нерівність статей має міцне коріння, що тягнеться з глибокої давнини.

Люди, крім того, що мають біологічні статеві відмінності, мають ще й соціальну стать, або гендер.

Гендер – це система цінностей, норм і характеристик чоловічої і жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин чоловіків і жінок, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстом буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їхньої статі.

Укорінені стереотипи щодо гендерної нерівності створюють у суспільстві відчуття, що розподіл ролей був завжди, і його слід сприймати як дане. Соціальну стать буває важко відокремити від біологічної, а в біологічному плані жінки й чоловіки розрізняються дуже суттєво. До того ж дискримінація за ознакою статі супроводжується дискримінацією за віком, місцем проживання чи національністю, що ускладнює розв'язання проблем.

Щодо причин гендерної нерівності, то виділяють три основні фактори:

- 1) фактор розвитку суспільства (соціально-економічний розвиток, розвиток народонаселення, науки і технологій тощо);
- 2) фактор гендерного порядку (дискримінаційний фактор);
- 3) фактор поведінки соціальної групи.

³⁶ Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 рік. – К.: ПРООН, 2008. – С.78–79.

Розвиток суспільства створює більш сприятливі передумови для ґендерної рівності, хоча якогось автоматичного впливу на ґендерну рівність немає. Фактор поведінки соціальної групи у різних галузях життєдіяльності відображає вплив історичних та культурних особливостей у різних країнах. А найбільший вплив чинить фактор ґендерного порядку або дискримінаційний фактор.

Ґендерний порядок – це система соціальних норм, політичних інститутів, елементів політичної культури, ставлення суспільства до ґендерних питань. У більшості суспільств цей порядок є патріархальним, що означає відчутну перевагу чоловіків у публічних сферах, контроль за поведінкою жінок, жорстке визначення ролей та асиметричний розподіл ресурсів.

За даними досліджень Світового банку³⁷ ґендерна нерівність провокує серйозні негативні наслідки:

- підвищує ризик смертності серед немовлят та дітей, знижує рівень імунізації та освіти дітей, підтримує рівень високої народжуваності при низькому рівні життя;
- збільшує рівень розповсюдженості ВІЛ-інфекції;
- призводить до втрат у продуктивності праці, зростання попиту на медичні послуги, зростання витрат на соціальні послуги та правоохоронні органи;
- провокує зростання втрачених можливостей як материнського, так і дитячого покоління, а також втрати у заробітках;
- відтворює неефективний розподіл праці у сучасній високотехнологічній економіці;
- збільшує корумпованість державних чиновників та кримінальність бізнесу;
- негативно впливає на рівень економічного зростання.

Як видно, посилення ґендерної рівності могло б суттєво зменшити негативні аспекти людського розвитку і сприяти покращенню ситуації у різних сферах життєдіяльності людей. Для цього існує необхідна правова основа, розроблена і прийнята світовим співтовариством низка міжнародно-правових документів, удосконалюється національне законодавство.

Слід зазначити, що більш високий дохід не гарантує розширення прав жінок, немає доказів того, що ґендерна нерівність автоматично зменшується за умов зростання доходів населення. Це є свідченням того, що ґендерний порядок, тобто соціальні норми, політична культура і ставлення суспільства у справі розширення можливостей жінок мають таке ж значення, як економічний добробут та загальний рівень розвитку суспільства.

³⁷ Всемирный банк. 2002. Гендерные проблемы и развитие. – Москва, 2002. –С.75–102.

Міжнародно-правова база реалізації принципу ґендерної рівності:

- Конвенція ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації по відношенню до жінок;
- Декларація ООН про викорінення насилля відносно жінок;
- Конвенція ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією у галузі освіти;
- Конвенції та рекомендації Міжнародної організації праці;
- Конвенція ООН про боротьбу з транснаціональною організованою злочинністю;
- Декларація та Платформа дій 1У Всесвітньої конференції ООН зі становища жінок.

Подібним чином можна оцінити вплив глобалізації на проблему ґендерної рівності – він не є ні цілком негативним, ні цілком позитивним, і несе в собі як передумови для розвитку ґендерної рівності, так і для посилення ґендерного розриву.

Серед негативних наслідків глобалізації щодо ґендерної рівності можна назвати такі:

- глобалізація та пов'язана з нею лібералізація економіки ведуть до зростання цін і відставання від нього заробітної плати, що негативно впливає на малозабезпечені верстви, а, за даними ООН, жінки та дівчата складають до 60% чисельності незаможних верств населення;
- лібералізація веде також до згортання соціальних програм, основними споживачами яких є жінки й діти;
- менш мобільні (через завантаження сімейними обов'язками) жінки входять на глобалізований ринок праці на гірших умовах, ніж чоловіки;
- посилюється розрив між краще оплачуваною кваліфікованою працею у суспільному секторі і неоплачуваною домашньою працею жінок;
- вільний ринок сільгосппродукції робить нерентабельними нетоварні сільські підприємства у країнах, що розвиваються, а головною робочою силою там є жінки, втрачаючи роботу, вони мігрують у міста, що приводить до диспропорцій у оплаті праці за статтю;
- відбувається глобалізація злочинності, загострюється проблема насильства над жінками, основним об'єктом торгівлі людьми є жінки й дівчата.

Водночас глобалізація вносить нові позитивні моменти у розширення ґендерної рівності:

- втягуючи країни у все більш поглиблене спілкування, при цьому нерідко за рахунок частки національного суверенітету, глобалізація створює нові можливості для жінок у розробці нових стандартів міжнародного права та захисті прав жінок, посилює вплив неурядових організацій (НУО), у тому числі жіночих, на міжнародній арені;
- відкритість глобального ринку праці, створення нових робочих місць дозволяє жінкам брати активну участь у суспільному виробництві, у оплачуваному секторі зайнятості;
- глобалізація освіти та розвиток інформаційних технологій дозволяють жінкам (які є менш мобільними) брати участь в освіті та оплачуваному секторі зайнятості.

Є ще один аспект ґендерної нерівності, про який уже йшла мова, але його варто розглянути докладніше. Йдеться, зокрема, про причини ґендерного розриву у довілітті. Протягом ХХ ст. як у розвинених західних країнах, так і в країнах колишньої соціалістичної системи (а пізніше – у країнах з перехідною економікою), спостерігалось зростання ґендерного розриву у тривалості життя на користь жінок.

Тут є розрив біологічний і розрив ґендерний. Перший обумовлений природними причинами. Статистика свідчить, що у більшості популяцій особини чоловічої статі живуть менше, ніж особини жіночої статі. У нинішній людській популяції такий природний розрив складає 4–5 років на користь жінок, все інше – результат ґендерної нерівності.

Ґендерний розрив обумовлений трьома факторами, про які вже говорилося. Перший – фактор розвитку суспільства. Від покращення гігієнічних умов та розвитку масової медицини більше виграли жінки, оскільки зменшилася надзвичайно висока раніше материнська смертність. Другий – фактор ґендерного порядку (дискримінаційний фактор). Він визначається ступенем патріархальності ґендерного порядку, що встановився у даному суспільстві. Чоловічий програш у смертності пов'язують з тим, що за сучасних умов чоловіки часто втрачають роль «годувальника», або відіграють її ціною надмірних зусиль з огляду на соціально-економічні потрясіння. Це веде до стресів, психічного розладу, хвороб і, в кінцевому підсумку, до передчасної смерті. Третій – фактор поведінки, пов'язаний з низьким рівнем самозбереження, відсутністю волі до здоров'я. У чоловіків це – надмірне вживання алкоголю, тютюнопаління, відсутність культури відвідування медичних установ та уважного ставлення до свого здоров'я. До цього слід додати більшу, ніж у жінок,

вірогідність інфікування соціально небезпечними хворобами, такими як ВІЛ/СНІД та туберкульоз.

Поєднання зазначених факторів в останні десятиліття на фоні руйнації системи державного патерналізму у посткомуністичних країнах створило надзвичайно складну ситуацію для чоловіків. І якщо у країнах Східної та Центральної Європи ситуація поступово вирівнюється, то у пострадянських країнах вона залишається майже без змін.

Нагадаємо, що у глобальних ЦРТ третя ціль визначена таким чином: «Сприяння у досягненні рівності чоловіків та жінок і розширення прав і можливостей жінок». Була поставлена й головна задача – «ліквідувати, бажано до 2005 р., але не пізніше, ніж до 2015 р. нерівність між статями у сфері початкової та середньої освіти». У 2006 р. з'ясувалося, що ліквідувати нерівність до 2005 р. не вдалося. І прогнози показують невелику вірогідність вирішити проблему до 2015 р.³⁸ Друге завдання (щодо розширення прав і можливостей жінок) виконується теж дуже повільно. У світі лише шосту частину місць у законодавчих асамблеях займають жінки. У деяких країнах (як Саудівська Аравія або ОАЕ) представництва жінок у законодавчих органах не існує.

В Україні гендерна рівність найкраще забезпечена у освіті. Тут досягнуто суттєвого прогресу. Хоча рівень освіченості у жінок дещо нижчий (у жінок 99,2% при 99,7% у чоловіків), це відносять на рахунок великої кількості жінок віком 80 років і більше, бо саме у цій віковій групі – більшість неписьмених. Рівні охоплення чоловіків і жінок шкільною освітою майже ідентичні, у вищій освіті частка охоплення жінок на 19% більша, ніж у чоловіків. Як результат, частка економічно активного жіночого населення з повною і неповною вищою освітою становить 47,5% від загальної кількості, тоді як відповідна частка чоловіків – 39,5%.

У частині доходів відношення середньої заробітної плати жінок до середньої заробітної плати чоловіків мало досягти 70% у 2004 р. і 76% у 2007 р. Хоча це співвідношення стабільно зростало, воно досягло лише 69% у 2006 р. Слід зазначити, що при цьому воно перевищує відповідні показники постсоціалістичних країн (60–65%) і майже досягає рівня найбільш розвинених у гендерній рівності країн – Швеції, Норвегії, Данії, Фінляндії, Ісландії.

Присутність жінок на найвищих посадах в Україні можна характеризувати, скоріше, як відсутність. Наприклад, у Верховній Раді серед депутатів 8,5% жінок, у Кабінеті Міністрів – лише 8%. У більшості європейських країн цей показник знаходиться у діапазоні 23–38%, у Швеції – більше 45%. Але на посадах, де приймаються економічні рішення, та серед посадовців в органах

³⁸ Доклад о развитии человека за 2005 г. Пер.с англ. ПРООН – Москва: Изд-во «Весь мир», 2002. –С.51-54.

влади жінок набагато більше, ніж чоловіків – понад 63% управлінців і майже 80% спеціалістів. Проте, більшість жінок обіймає посади нижчого рівня і лише незначна частина – керівні посади на державній службі³⁹.

Така ситуація частково пов'язана з недавнім минулим, коли частка жінок-професіоналів на високих керівних посадах була незначною у структурі зайнятих. Тут українській владі доведеться діяти більш рішуче, аби збалансувати ситуацію.

Висновки до розділу 5.

Людський розвиток є актуальним завданням і показником сталості суспільного розвитку, його спрямованості на людину. Він може суттєво підвищувати людський потенціал як здатність людей брати активну участь у прогресивних змінах як на глобальному, так і на місцевому рівні. Це стосується і розвинених – передових та заможних країн світу, і, особливо, країн, що розвиваються, та країн, що є в стані докорінної суспільної трансформації.

Аналітична робота з визначення індексів людського розвитку країн світу відіграє важливу роль не лише у ранжуванні цих країн за основними показниками (економіки, соціального та гуманітарного прогресу), а, головне, дозволяє бачити «вузькі місця» історичного поступу, визначати гостроту та географію найбільш складних світових проблем, напрями та характер міжнародної співпраці та надання необхідної допомоги.

Після тривалого періоду затяжних переговорів та обговорень, коли світовою спільнотою приймалися правильні рішення, але виконати їх було важко, передусім через нестачу коштів, в останні роки стали помітними певні зрушення на важливих напрямках людського розвитку, у досягненні глобальних цілей, визначених Декларацією тисячоліття у 2000 році. Суттєвий прогрес був відмічений на саміті за участі лідерів переважної більшості кран-членів ООН у вересні 2010 р. Втім, помітні досягнення не змінюють радикально в цілому тривожну картину відсталості, бідності та несправедливості, що залишається реальністю чималої кількості країн світу, цілих регіонів. Розв'язання глобальних проблем, що загострюються, вимагає узгоджених у масштабах світу спільних зусиль, ефективних дій усіх без винятку членів світової спільноти і суттєвого збільшення допомоги, як фінансової, так і технічної, технологічної, освітньої, гуманітарної з боку розвинених країн. Прискорення людського розвитку потребує нових вимірів людської солідарності.

³⁹ Звіт з людського розвитку в Україні. Людський розвиток і європейський вибір України. Програма розвитку ООН в Україні. 2008. – С.78–83.

Питання для самоконтролю

1. Що означає поняття «людський розвиток»?
2. У чому полягає сутність людського розвитку?
3. Чому ООН опікується питаннями людського розвитку?
4. Який зв'язок існує між концепціями людського розвитку, безпеки людини та соціального залучення?
5. Якими показниками вимірюється рівень людського розвитку?
6. Покажіть зв'язок між людським розвитком і Цілями розвитку тисячоліття.
7. Який зв'язок існує між людським розвитком та економічним зростанням?
8. У чому полягає актуальність проблеми бідності та соціальної нерівності?
9. Назвіть основні шляхи подолання бідності у світі.
10. Який зв'язок існує між здоров'ям, тривалістю життя і людським розвитком?
11. Якими показниками вимірюється здоров'я населення?
12. Який зв'язок існує між здоров'ям і довголіттям з одного боку, та суспільним прогресом – з іншого?
13. Як пов'язані соціальна нерівність та смертність?
14. Охарактеризуйте місце освіти у людському розвитку.
15. Розкрийте сутність поняття «ґендер».
16. Назвіть основні ґендерні проблеми та шляхи їх розв'язання.

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

- 1). Значення людського розвитку як складової сталого розвитку суспільства.
- 2). Доповіді ООН з людського розвитку як інструмент моніторингу досягнення глобальних Цілей Розвитку Тисячоліття.
- 3). Цілі Розвитку Тисячоліття для України: стан виконання та перспективи.
- 4). Динаміка зростання чисельності населення та обсягів ВВП у світі.
- 5). Тенденції народжуваності і смертності у сучасному світі.
- 6). Бідність у сучасному світі та шляхи її викорінення.
- 7). Шляхи подолання соціальної нерівності у глобалізованому світі.

- 8). Освіта як складова людського розвитку: проблема ефективності та напрямки реформування.
- 9). Гендерні проблеми: витоки та сучасний стан.
- 10). Гендерна рівність як мета соціальної політики.

Тести для самоконтролю

1. Що означає поняття «людський розвиток»?
 - а) сталий розвиток суспільства;
 - б) розвиток людського потенціалу;
 - в) освіту протягом життя;
 - г) усі відповіді неправильні.
2. Якою є центральна ідея концепції розширення людського вибору?
 - а) зміцнення демократичних засад формування влади;
 - б) метою життєдіяльності людини визначається нарощування матеріальних благ як основи добробуту;
 - в) можливість вибору людиною життєвих орієнтирів та засобів їх реалізації;
 - г) усі відповіді правильні.
3. Якими є складові індексу людського розвитку?
 - а) індекс доходу;
 - б) індекс освіти;
 - в) індекс тривалості життя;
 - г) усі відповіді правильні.
4. Яку величину складає індекс людського розвитку України?
 - а) між 1 і 2;
 - б) між 2 і 3;
 - в) між 3 і 4;
 - г) усі відповіді неправильні.
5. Що означає поняття «абсолютна бідність»?
 - а) відсутність у сім'ї можливості отримати якийсь дохід;
 - б) нездатність сім'ї задовольнити первинні потреби за рахунок поточних доходів;

- в) неможливість сім'ї жити на певному середньому рівні достатку;
 - г) проживання сім'ї за межею бідності, встановленому владою;
 - д) усі відповіді неправильні.
6. Який розмір межі бідності використовують в міжнародних порівняннях?
- а) щоденний дохід на одного члена сім'ї – до 1,25 дол. США (за ПКС);
 - б) щоденний дохід на одного члена сім'ї – до 2 дол. США (за ПКС);
 - в) щоденний дохід на одного члена сім'ї – до 4 дол. США (за ПКС);
 - г) усі відповіді правильні.
7. Що означає поняття «очікувана тривалість життя»?
- а) розрахунок експертів щодо впливу негативних чинників на тривалість життя;
 - б) екстраполяція середньої тривалості життя минулих поколінь на сучасний та наступний період;
 - в) розрахунок вірогідних коефіцієнтів смертності у передбачуваному майбутньому.
 - г) усі відповіді неправильні.
8. Що означає поняття «гендер»?
- а) своєрідну форму вияву фемінізму;
 - б) намагання чоловіків нав'язати жінкам певний розподіл ролей;
 - в) визначення соціальної статі;
 - г) усі відповіді неправильні.
9. Яким чином впливає розвиток освіти на здоров'я людей та тривалість їхнього життя?
- а) покращує здоров'я і збільшує тривалість життя;
 - б) погіршує здоров'я та зменшує тривалість життя;
 - в) ніяк не впливає;
 - г) усі відповіді неправильні.
10. Із скількох цілей складається набір глобальних ЦРТ?
- а) 5;
 - б) 8;
 - в) 28;
 - г) усі відповіді неправильні.

Література використана

1. Вызов и преодоление: ВИЧ/СПИД и права человека в Украине. Пособие. Второе издание. – К.: ПРООН, 2010. –328 с.
2. Доклад об осуществлении целей в области развития, сформулированных в Декларации тысячелетия, за 2010 год. –Нью-Йорк: Департамент ООН по экономическим и социальным вопросам, 2010. –76 с.
3. Звіт з людського розвитку в Україні. Людський розвиток і європейський вибір України. Програма розвитку ООН в Україні. 2008. –110 с.
4. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики/ Під заг. ред. О.В.Овчарук. – К.: «К.І.С.», 2004. -112 с. Електронний ресурс http://www.undp.org.ua/files/ua_33582maket_competence_ukr_ost.pc.
5. Марушевський Г.Б. Етика збалансованого розвитку: Монографія. –К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2008. –440 с.
6. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. –К.: «К.І.С.», 2004. –536 с.
7. Отчет по человеческому развитию 1994. Оксфорд, Оксфорд Университи Пресс,1994. –226 с.
8. Проектний документ ПРООН «Програма рівних можливостей та прав жінок в Україні». 2010. Електронний ресурс http://www.undp.org.ua/files/ua_11592EOWR_prodoc_ukr.pdf.
9. Степко М.Ф., Клименко Б.В., Товажнянський Л.Л. Болонський процес і навчання впродовж життя / НТУ «Харківський політехнічний інститут». –Харків: 2004. –111с.
10. Цілі розвитку тисячоліття. Національна доповідь. Україна – 2010.- К.: Міністерство економіки України, 2010. –110 с. [Електронний ресурс]. http://www.undp.org.ua/files/ua_53509MDGS_UKRAINE2010_UKR.pdf.
11. Цілі розвитку тисячоліття.Україна – К.: Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції, 2003. –24 с. [Електронний ресурс]. www.un.kiev.ua/esdp.

Література рекомендована

1. Дорогунцов С. Ральчук О. Сталий розвиток – цивілізаційний діалог природи і культури // Вісник НАН України. –2001. –№10. [Електронний ресурс]. <http://www.nbuv.gov.ua/articles/vis-nanu/2001-10/4.htm>.
2. Дорогунцов С., Куценко В. Освітня сфера в інформаційному суспільстві // Вісник НАН України. –2002. –№11. [Електронний ресурс]. <http://www.nbuv.gov.ua/articles/vis-nanu/2002-11/1.htm>.
3. Человеческое развитие – новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие. Под общ. ред. проф. В.П.Колесова. 2-е изд., дополненное и переработанное. –Москва, изд-во «Права человека», 2008. –336 с.

Розділ 6.

Науковий та освітній виміри сталого розвитку суспільства.

- 6.1. Роль науки та освіти у визначенні засад сталого розвитку.
- 6.2. Зміцнення наукової бази з метою сталого розвитку і нового управління.
- 6.3. Розширення наукового знання про систему Земля.
- 6.4. Вдосконалення довгострокових наукових оцінок і прогнозів.
- 6.5. Створення наукового потенціалу.
- 6.6. Переорієнтація освіти на сталий розвиток.
- 6.7. Розширення поінформованості населення.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: наука, освіта, достовірні знання, наукова база, потенціал, наукові оцінки, прогнози, обізнаність.

Однією з передумов досягнення збалансованого (сталого) розвитку суспільства виступають наука і освіта, які водночас є і найважливішими інструментами ефективного управління, обґрунтованого прийняття рішень, розвитку демократії. На всіх стадіях розробки і втілення концепції сталого розвитку – від з'ясування потреби, формулювання ідей до практичної реалізації, вона потребує міцного, глибокого і розгалуженого науково-теоретичного підґрунтя і максимально широкої освітньої та роз'яснювальної роботи.

Недостатність теоретичних знань у сфері сталого розвитку екосистем, небажання владних кіл у багатьох країнах прислухатися до оцінок і висновків вчених стосовно можливих негативних наслідків тих чи інших управлінських рішень разом з недостатньою освіченістю управлінських кадрів – усе це було і залишається однією з найважливіших причин сучасного кризового стану у відносинах людства з природою.

6.1. Роль науки та освіти у визначенні засад сталого розвитку

Беззастережне використання природних ресурсів без огляду на можливі наслідки, потурання виробникам з боку урядів у намаганні якнайшвидше отримати надприбутки і покращити соціальне становище призводило до руйнування довкілля. Тепер ситуація поступово змінюється – замість схоластичного і догматичного мислення приходить динамічне та інноваційне. Приходить розуміння необхідності суттєвого розширення і підвищення якості наукових досліджень на стиках сфер існування таких сутностей як природа, людина, суспільство.

Та у більшості країн, як і раніше, для наукового осмислення й узагальнення реалій життя бракує коштів, сучасного обладнання, відповідно підготовлених кадрів. Бракує системного, комплексного підходу до організації наукової та освітньої діяльності у сфері сталого розвитку. Йдеться як про фундаментальні наукові дослідження, що складають основу розвитку усіх наук, так і про вироблення прикладних знань щодо конкретних проблем у тій чи іншій сфері життя. Через освіту наукові знання стають надбанням мільйонів людей – як фахівців різних професій, галузей знань, рівнів управління, так і пересічних

громадян. І від того, наскільки достовірні теоретичні знання входять у товщу соціальної практики та суспільної свідомості, впливають на рівень загальної культури і спосіб мислення, значною мірою залежить обґрунтованість і адекватність політичних рішень та стратегічних концепцій, повнота і глибина їхньої реалізації.

Наука. На відміну від емпіричних знань та таких, що існують на побутовому рівні, наука являє собою систему знань, створених теоретичним шляхом. Як система знань вона включає в себе наукові факти, поняття, закони, теорії. Їх створення є результатом багатопланової роботи за участі великої кількості спеціально підготовлених фахівців. Ця робота включає опис та аналіз великої кількості фактів та явищ, узагальнення їх за специфічними ознаками. Потрібно встановити зв'язок між явищами та процесами, який обумовлює їх упорядковане функціонування і розвиток.

На таких загальних засадах створюються наукові теорії – системи достовірних знань про певну частину дійсності. Добування наукових теоретичних і прикладних знань – довготривалий і мас-штабний процес, який потребує наполегливої, самовідданої творчої роботи багатьох людей, великих наукових колективів в усьому світі. Здобуття наукових знань – не самоціль, а відповідь на об'єктивну потребу практики суспільного розвитку.

Аналіз найбільших екологічних катастроф світу, проведений групою висококваліфікованих фахівців з різних країн, показав, що однією з основних причин виникнення кризових явищ, як і в цілому відставання у виконанні Програми дій "Порядок денний на XXI століття", є загальний низький рівень екологічної культури і освіченості, а також недостатня увага до розвитку фундаментальної екологічної науки в усьому світі. Цей висновок лише підтверджує очевидний факт, що уряди і громадськість все ще не поставили на рівень найвищих пріоритетів освіту в інтересах екологічно збалансованого розвитку, широке розповсюдження екологічного виховання, культури і науки як основних компонентів екологічно безпечної поведінки людей.

Генеральна Асамблея ООН оголосила з 2005 року початок Декади освіти в інтересах екологічно збалансованого розвитку. Це означає, що освіті в інтересах сталого розвитку належить зайняти чільне місце серед пріоритетів сталого розвитку в XXI столітті. Освіта для сталого розвитку (ОСР) і наука стають одним з основних важелів сталого розвитку, інструментом збалансованої діяльності людини, удосконалення науково-технічної бази і технологій виробництва та природокористування з урахуванням можливостей біосфери та необхідності збереження її параметрів.

У формування нової парадигми сучасної свідомості і культури, створення системи освіти та виховання для гармонійного і сталого суспільного розвитку свій внесок мають зробити не лише фахівці-екологи, а представники різних галузей науки, різних рівнів і напрямів освіти – економісти, соціологи, культурологи, психологи, політологи та ін. Хоча зрозуміло, що ключову роль мають відігравати представники тих наукових галузей, які безпосередньо причетні до нагляду за функціонуванням біосфери, літосфери, гідросфери, атмосфери тощо.

Освіта походить від латинського *educare*, що означає «виращувати або виховувати», і від латинського *educere*, що означає «збільшувати, розвивати». Хоча це значення, пов'язане з розвитком і перетворенням, є й досі поширеним, воно значною мірою витіснене такими поширеними поняттями, як навчання і викладання. Освіта (з дієсловом) звичайно використовується для опису процесу, а також (як іменник) для скорочення поняття «система освіти», яке охоплює політику, установи, навчальні плани, учасників тощо.

Навчання – це процес, за допомогою якого розвивається система знань, цінностей і навичок. Засвоєння інформації призводить до відносно стійких змін у поведінці індивідуума або групи осіб. Навчання являє собою поглинання інформації, її засвоєння для формування мислення таким чином, щоб це створювало можливості свідомого вибору і поведінки. Інформація (що складається з окремих взаємозв'язаних елементів, базової інформації) пов'язана з нашими знаннями, досвідом, нормами і цінностями, світоглядом а також зі способом життя, розумінням його сенсу.

Найбільш чисельну групу серед працівників науки складають вчені-природознавці. Саме на них лежить найбільший обсяг наукової роботи, пов'язаної зі з'ясуванням стану екосистем та визначенням засобів з їхньої підтримки, напрямками та швидкістю змін, виробленням пропозицій щодо адекватних заходів реагування тощо. Зазначене складатиме основу для виконання наукою її ролі у сприянні обачливому управлінню природокористуванням і розвитком в інтересах повсякденного життя людей та майбутнього людства.

Одним з основних завдань науки у сприянні розробці адекватної екологічної політики та політики сталого розвитку у межах процесу прийняття управлінських рішень є надання повної і об'єктивної інформації. Виконання цього завдання вимагає поглиблення наукового розуміння світу, удосконалення довгострокових наукових оцінок, посилення наукового потенціалу в усіх країнах світу, задоволення потреб наукових установ, що виникають у процесі їхньої роботи.

Особливої уваги потребує вироблення нових наукових знань у таких галузях як глобальне потепління, зміна клімату, наслідки підвищення рівня споживання ресурсів, демографічні тенденції, погіршення стану навколишнього середовища. Зміни в цих та інших галузях мають бути врахованими при розробці довгострокових стратегій розвитку.

Отже, найпершим для поліпшення наукового підґрунтя цих стратегій виступає краще розуміння проблем Землі, океанів, атмосфери і пов'язаних з ними водних ресурсів, біогенних і біогеохімічних циклів, енергетичних потоків, що в сукупності складають значну частину земної системи. Це надзвичайно важливо для більш точної оцінки потенційної ємності планети Земля, її здатності для відновлення навколишнього середовища за умов, коли вплив людської діяльності на природу не зменшується та урізноманітнюється.

Сучасна наука має необхідні можливості для виконання зазначеного завдання через активізацію і розширення досліджень екологічних процесів з використанням новітніх ефективних засобів. Серед них – прилади дистанційного зондування, автоматизоване обладнання для моніторингу, обладнання для моделювання, електронно-обчислювальна техніка.

Через науку здійснюється ув'язка фундаментального значення земної системи (як системи забезпечення життя) зі стратегіями сталого розвитку, спрямованими на забезпечення її безперервного функціонування. Також наука повинна відігравати все більш важливу роль у сприянні ефективному використанню ресурсів, що включає менш інтенсивне використання ресурсів у промисловому секторі, на транспорті, у сільському господарстві. Наука все частіше виступає важливим складовим елементом у пошуках шляхів та засобів забезпечення сталого розвитку.

Наукова оцінка нинішніх умов і перспектив земної системи відіграє важливу роль у визначенні обґрунтованих цілей сталого розвитку, у процесі прийняття рішень. Наука повинна давати все більшу віддачу, мати тісну взаємодію з суспільством, аби покращити розуміння світу широким загалом. Це потребує підвищення наукового потенціалу в усіх без винятку країнах, особливо – у країнах, що розвиваються. У цьому плані особливе значення має повномасштабна участь вчених країн, що розвиваються, у міжнародних науково-дослідних програмах щодо глобальних проблем, навколишнього середовища і розвитку. Це створює більш рівноправні умови для участі у міжнародних переговорах з глобальних екологічних проблем та проблем розвитку.

На даний час належні наукові дані відсутні з цілої низки важливих екологіч-

них проблем. У цьому є велика небезпека з огляду на реальність незворотніх екологічних змін. Тому політика має формуватися на основі обережного, виваженого підходу, в якому наука має висловити відповідні застереження щодо складних систем, які ще недостатньо зрозумілі, і наслідки порушення стабільності яких поки що неможливо передбачити. Формування концепції і стратегії гармонійного, збалансованого розвитку України потребує системного наукового підходу. Як вважають фахівці, для цього мають бути глибоко досліджені такі аспекти⁴⁰:

- теоретико-методологічні та понятійні основи сталого розвитку, адаптовані до сучасних українських умов;
- засади, принципи та критерії гармонізації розвитку суспільних та природних систем;
- науково-теоретичне обґрунтування розробки багатофакторних моделей переходу України до сталого розвитку;
- розробка методів нейтралізації причин екодеструктивних явищ;
- формування системи стратегічних, тактичних і поточних цілей;
- наукове обґрунтування підходів до гармонізації економічних, соціальних та особистісних інтересів у розвитку суспільства.

Відповідно до висновків і рекомендацій міжнародних конференцій з вироблення програми дій у галузі науки для цілей навколишнього середовища і розвитку, виділяються кілька програмних напрямків.

По-перше, зміцнення наукової бази з метою сталого розвитку і нового управління. По-друге, поліпшення наукового розуміння процесів, що відбуваються. По-третє, удосконалення довгострокових наукових оцінок. По-четверте, створення наукового потенціалу і можливостей. Розглянемо зазначені програмні галузі і дамо їм оцінку.

6.2. Зміцнення наукової бази з метою сталого розвитку і нового управління

Сталий розвиток для визначення довгострокових перспектив, врахування наслідків глобальних змін на місцевому, національному, регіональному рівнях управління, вимагає залучення найбільш надійних наукових знань. Відповідно до результатів наукових досліджень та нових наукових знань процес

⁴⁰ Див.: Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учебник / Под ред. проф. Л.Г.Мельника и проф. Н.Ханса. –Сумы, 2007. – С. 282-283.

розвитку отримує постійну переоцінку під кутом зору зменшення впливу використання ресурсів на земну систему. Але й цього виявляється недостатньо, майбутнє уявляється невизначеним, і можуть виникнути непередбачувані обставини. Це вимагає більш високого ступеня наукової обґрунтованості, надійності політики управління природокористуванням і процесом розвитку. Причому, завжди має бути низка науково обґрунтованих альтернатив, аби забезпечити гнучке реагування на непередбачувані явища. Надзвичайно важливо при цьому забезпечити надійний зв'язок між вченими, представниками адміністрації та широкою громадськістю, інтереси якої висловлюються як урядовими, так і неурядовими громадськими організаціями.

Важливим завданням для всіх країн є визначення (за необхідності – у співпраці з міжнародними організаціями) досягнутого рівня наукових знань, потреб і пріоритетів щодо наукових досліджень. Для цього потрібне широкомасштабне розширення наукової бази перш за все у країнах, що розвиваються, зміцнення їх науково-дослідного потенціалу, особливо в галузях, пов'язаних з довкіллям і сталим розвитком.

Розробка екологічної політики та політики у сфері розвитку мають здійснюватися на основі найбільш надійних оцінок і наукових знань, з урахуванням розширення міжнародної співпраці, взаємодії між ученими та органами управління з метою зміни існуючих структур виробництва і споживання. Існує також потреба в отриманні і запровадженні знань щодо можливостей різноманітних спільнот і культур у справі досягнення сталого розвитку з урахуванням взаємозв'язків на національному та міжнародному рівнях. Значного розширення також потребує розвиток зв'язків та співробітництва між ученими шляхом сприяння впровадженню програм і заходів у галузі міждисциплінарних досліджень.

З урахуванням зазначених завдань виникає потреба, щоб у кожній країні були створені бази даних у сфері природознавчих і соціальних наук, пов'язаних зі сприянням сталому розвитку. Мають бути визначені основні потреби і пріоритети в галузі досліджень (в контексті міжнародної наукової діяльності), створені належні організаційні механізми на відповідному місцевому, національному, субрегіональному та регіональному рівнях, а також у межах системи ООН. Таким чином може бути забезпечена більш ґрунтована наукова основа для вдосконалення екологічної політики та стратегій у галузі розвитку, узгоджених з довгостроковими цілями сталого розвитку.

Важливою функцією наукових установ залишається збір, аналіз і поширення даних про взаємозв'язок між станом екосистем і здоров'ям окремих груп

населення з метою врахування знань про різні варіанти політики і стратегій з точки зору витрат і вигод, пов'язаних з охороною здоров'я і навколишнім середовищем, що особливо стосується країн, що розвиваються.

Потрібно також розгортати наукові дослідження національних та регіональних шляхів досягнення сталого розвитку. Такі дослідження за координації міжнародних наукових органів будуть ефективними за якомога ширшої участі місцевих фахівців, міждисциплінарних груп з регіональних наукових мереж та дослідницьких центрів згідно з національними можливостями та наявними ресурсами.

При цьому належить удосконалювати та розробляти нові методи узгодження результатів, отриманих у різних галузях науки, зі знаннями, накопиченими у різноманітних культурах. Вони повинні розроблятися на місцевих рівнях і обумовлювати формування взаємозв'язків між традиційними знаннями місцевих груп населення і відповідними сучасними науковими знаннями. Основна увага має спрямовуватися на поширення і застосування результатів з метою охорони навколишнього середовища та досягнення сталого розвитку.

6.3. Розширення наукового знання про систему Земля

Планування і реалізація сталого розвитку вимагає більш широких знань про потенційні можливості екосистеми Землі, перш за все, про ті процеси, що можуть суттєво впливати на можливості забезпечення життя – погіршувати або покращувати його.

Планета, довкілля змінюються у наш час набагато швидше, ніж в минулі століття. Важко передбачити усі обставини, у яких опиниться людство, і не лише у далекій перспективі. Вже найближчим часом можуть відбутися істотні екологічні зміни. Крім того, зростає споживання енергії, води, повітря та інших відновлюваних ресурсів і у загальному обсязі, і на душу населення.

Та навіть якщо екологічні умови залишаться незмінними, нестача ресурсів може спричинити кризові ситуації у багатьох частинах світу. До цього додається нерівномірність і варіативність (часто небезпечна) протікання соціальних процесів у різних культурах і регіонах. Вони впливають на екологічне становище та, з іншого боку, зазнають на собі зворотного впливу. У цих складних взаємовідносинах антропогенні чинники відіграють важливу роль і чинять безпосередній вплив на процес глобальних змін.

За таких умов надзвичайно велике значення має наукове дослідження людського чинника у зв'язку з причинами екологічних змін та їхніми наслідками. Отже, більш адекватне базове розуміння взаємозв'язків між природними і антропогенними екологічними системами, удосконалення засобів і механізмів аналізу, оцінок, прогнозування у цій галузі виступає однією з ключових цілей. Вона досягається за такими головними напрямками:

- по-перше, впровадження відповідних програм досліджень, які спрямовані на краще розуміння потенційної ємності екосистеми Землі;
- по-друге, розробка і застосування новітніх засобів аналізу та прогнозування для більш точної оцінки причин зростаючого впливу на природні системи цілеспрямованої або випадкової діяльності людей, демографічних тенденцій тощо;
- по-третє, більш повне і ефективне використання результатів досліджень в галузі природничих, економічних, соціальних наук для кращого розуміння впливу економічного та соціального розвитку на екологію, і навпаки – погіршення стану довкілля на соціально-економічні процеси місцевого та глобального рівня.

Діапазон конкретних заходів, що здійснюються за вказаними напрямками, надзвичайно широкий. Для ілюстрації можна виділити лише окремі з них.

Йдеться, наприклад, про створення і удосконалення розширеної мережі моніторингу з метою опису циклів (наприклад глобального, біогеохімічного і гідрологічного) та перевірки гіпотез, що стосуються поведінки циклів; поліпшення вивчення взаємодії між глобальними циклами, їхніх наслідків на національному, регіональному, глобальному рівнях з метою розробки принципів толерантності у відносинах з природою.

Надзвичайно важливою є підтримка з боку світового співтовариства та урядів багаторівневих комплексних програм спостережень і досліджень, що стосуються хімії атмосфери Землі, джерел і абсорбентів газів, що спричиняють парниковий ефект, а також ознайомлення громадськості з результатами таких досліджень, наведеними у зрозумілій та доступній формі.

Не менш важливою є підтримка програм досліджень морських і земних систем, удосконалення глобальних баз даних про земні ресурси і удосконалення систем спостереження за зміною їхнього стану, широке використання моделювання систем і підсистем Землі для прогнозування, особливо – моделювання функціонування цих систем при різноманітних допустимих розмірах впливу антропогенних чинників.

Повторимо, перелік конкретних заходів у зазначеній галузі досліджень надзвичайно широкий. Він включає заходи з координації міжнародних і національних зусиль; розвиток потенціалу прогнозування; вивчення ролі біологічної різноманітності та зникнення видів у функціонуванні екосистем та глобальної системи підтримки життя; поширення систем спостереження Землі з космосу; посилення ролі інженерних наук у багатодисциплінарних та міждисциплінарних дослідженнях системи Землі; дослідження з питань поведінки людей як руйнівної сили для розуміння причин і наслідків екологічних змін, використання ресурсів та ін.

6.4. Вдосконалення довгострокових наукових оцінок і прогнозів

Проведення наукових досліджень – лише перший крок, що може зробити наука на підтримку сталого розвитку. Дослідження створюють можливість для використання їхніх результатів у формуванні наукових оцінок (перевірок) нинішнього стану справ і варіантів майбутнього розвитку. Йдеться про підтримання біосфери у відповідному здоровому стані та уповільнення темпів зменшення біологічної різноманітності.

Наукові оцінки і прогнози мають здійснюватися і враховуватися у практичній діяльності на усіх рівнях – глобальному, регіональному, місцевому. Адже, хоча багато довгострокових екологічних змін мають глобальні масштаби, не менше значення мають зміни на національному і місцевому рівнях. Саме на місцевому та національному рівні дуже часто діяльність людини спричиняє виникнення і посилення таких глобальних загроз як спустелювання земель чи руйнування озонового шару в стратосфері.

Чимало країн ввели у практику регулярну підготовку доповідей з питань насколишнього середовища і розвитку, в яких дають огляд нинішнього стану і визначають тенденції на майбутнє. Для того, щоб ці доповіді ефективно використовувалися при здійсненні глобальних та регіональних оцінок, вони мають бути більш повними, широкими за обсягом і включати результати ретельних досліджень нинішніх і майбутніх умов. Тоді вони можуть стати основою для обґрунтованих припущень стосовно відповідних можливих заходів людства з використанням найбільш досконалих моделей.

Таким чином, основною метою у цій сфері є забезпечення проведення оцінок нинішнього становища та тенденцій щодо важливих екологічних проблем і про-

блем розвитку на національному, субрегіональному, регіональному і глобальному рівнях на основі найбільш надійних знань з метою розробки альтернативних стратегій, включаючи місцеві підходи. Для досягнення цієї мети мають бути внесені відповідні корективи в організацію та методику наукових досліджень.

Перш за все, потрібно скоординувати існуючі системи збору інформації і статистичних даних, що мають причетність до питань сталого розвитку, з метою надання допомоги в підготовці довгострокових наукових оцінок. Це можуть бути, наприклад, дані про виснаження ресурсів, імпортно-експортні потоки, використання енергії, наслідки для здоров'я, демографічні тенденції тощо. Потім потрібно ефективно застосовувати ці дані для проведення оцінок стану навколишнього середовища і розвитку на різних рівнях, сприяти їх широкому розповсюдженню у таких формах, які б відповідали суспільним потребам і знаходили широке розуміння.

Разом із тим конче потрібно, щоб ефективно працювала система проведення національних, регіональних та глобальних перевірок на комплексній основі. Ці перевірки, що здійснюються за встановленою процедурою, мають сприяти з'ясуванню особливостей і характеру розвитку шляхом вивчення можливостей регіональних та глобальних систем підтримки життя, задоволення потреб людей, тваринного і рослинного світу, а також шляхом визначення вразливих галузей і ресурсів, які можуть постраждати у першу чергу від подальшої деградації довкілля.

До цієї справи мають залучатися фахівці відповідних наук на всіх рівнях, а опікуватися нею і відповідати за її реалізацію мають урядові установи, неурядові організації, університети, науково-дослідницькі установи. Їм повинні надавати допомогу міжнародні всесвітні та регіональні міжурядові і неурядові організації, органи і організації системи ООН. Результати перевірок мають стати надбанням широкої громадськості як окремих країн, так і всього світу.

6.5. Створення наукового потенціалу

Науковий потенціал для цілей сталого розвитку має бути суттєво посилений в усіх країнах, особливо в країнах, що розвиваються, аби дати їм можливість повною мірою брати участь у процесі отримання та застосування результатів наукових досліджень, конструкторських розробок та технологічних нововведень, пов'язаних зі сталим розвитком.

Науково-технічний потенціал створюється різноманітними шляхами:

- навчання і підготовка кадрів у сфері науки і техніки;
- надання допомоги країнам, що розвиваються, в удосконаленні інфраструктури для наукових досліджень, конструкторських і технологічних розробок;
- впровадження систем стимулювання з метою якнайшвидшого впровадження наукових розробок та ноу-хау;
- більш повне використання їхніх результатів у виробничих секторах економіки.

Нарощування потенціалу на такій основі дало б змогу підвищити поінформованість громадськості і сприяти популяризації наукових знань. Особливої уваги потребує надання різноманітної допомоги країнам, що розвиваються. Йдеться про зміцнення їхнього потенціалу у сфері вивчення національної бази ресурсів і екологічних систем, а також організацію більш раціонального управління ними. Крім того, враховуючи масштабність і складність глобальних екологічних проблем, очевидно стає потреба у значному збільшенні кількості фахівців для різноманітних науково-технічних галузей.

Таким чином, зміцнення наукового потенціалу, як важлива мета, потребує зосередження значних зусиль у таких напрямках:

- освіта, професійна підготовка, створення можливостей для проведення наукових досліджень різного рівня, у тому числі місцевих, розвитку людських ресурсів в основних напрямках науки, пов'язаних зі сталим розвитком, з використанням відповідних традиційних і місцевих знань;
- суттєве збільшення кількості наукових працівників, у тому числі вчених-жінок, особливо у країнах, що розвиваються;
- значне скорочення відтоку науково-технічних кадрів з країн, що розвиваються;
- поліпшення доступу до необхідної інформації для вчених і керівників, які приймають рішення, підвищення поінформованості громадськості та її участі у процесі прийняття рішень;
- участь вчених як у національних, так і в регіональних та глобальних науково-дослідницьких програмах з питань сталого розвитку, включаючи і багатодисциплінарні дослідження;
- проведення відповідних наукових зустрічей з метою всебічного обговорення найбільш актуальних проблем, удосконалення знань для вчених з країн, що розвиваються, у рамках відповідних тем.

Визначені напрями діяльності включають конкретні різноманітні заходи, що здійснюються міжнародними організаціями та установами, урядами, місцевими органами влади. Вони включають таку підготовку фахівців через систему освіти, яка б давала їм не лише суто фахові знання, а й здатність виявляти екологічні аспекти, їхній зв'язок з технічними, економічними, соціальними проблемами. Сюди входить також відповідне зміцнення наукової інфраструктури у закладах освіти і науково-дослідних установах – забезпечення адекватної матеріальної бази, сучасного обладнання, доступ до новітньої літератури.

З цією метою у багатьох країнах створюються та удосконалюються національні бази науково-технічних даних з обробкою останніх у єдиних форматах та системах, забезпечення повного і відкритого доступу до фондів бібліотек, регіональних мереж науково-технічної інформації. На основі національних баз даних, а також наукових знань, отриманих в рамках регіональних та глобальних програм, створюються регіональні та глобальні мережі науково-технічної інформації, розширюються можливості доступу до них, в тому числі і через долання інформаційних бар'єрів, зокрема, викликаних мовними відмінностями. Розширюються можливості використання комп'ютерних систем пошуку та використання інформації за умов зростаючого обсягу наукової літератури. Це особливо важливо для країн, що розвиваються.

До цього слід додати створення механізмів для обміну результатами досліджень, даними та інформацією; вдосконалення і розвиток міжнародних мереж наукових та навчальних центрів; збір, аналіз та публікацію інформації про місцеві знання в галузі навколишнього середовища і розвитку; надання допомоги громадам, що мають такі знання, у їхньому використанні.

6.6. Переорієнтація освіти на сталий розвиток

За допомогою освіти усіх рівнів і видів (формальної, підвищення поінформованості населення, професійної підготовки) люди і суспільство можуть повною мірою реалізувати свій потенціал. Базова освіта забезпечує основу для будь-якої пізнавальної діяльності з питань навколишнього середовища і сталого розвитку. Але треба саму освітню діяльність щодо сталого розвитку зробити важливою складовою будь-якої і, перш за все, базової освіти.

Як формальна, так і неформальна освіта має стати важливим чинником, який дасть змогу людям змінити підходи з тим, щоб вони навчилися оцінювати і

вирішувати проблеми через призму засад сталого розвитку. Освіта також має вирішальне значення для забезпечення поінформованості з питань екології і етики, формування цінностей, вироблення навичок і заохочення поведінки, сумісної зі сталим розвитком, і з метою забезпечення участі населення у процесі прийняття рішень. Освіта зі сталого розвитку повинна включати питання динаміки фізичного, біологічного, соціально-економічного середовища і розвитку людини. Таким чином, вона як підхід, методологія, торкається усіх дисциплін і навчальних програм.

Організація Об'єднаних Націй наполегливо висуває на перший план розвитку проблему базової освіти. У переліку 8 Цілей розвитку тисячоліття Ціллю за номером 2 була визначена освіта. Головними завданнями є досягнення загального охоплення початковою освітою та подолання неписьменності серед дорослих.

Це дасть змогу якомога скоріше підвищити поінформованість мільйонів людей з питань навколишнього середовища і сталого розвитку, забезпечити доступність освіти з питань довкілля і сталого розвитку, від молодшого шкільного віку до зрілого віку усіх верств населення. Для цього потрібно сприяти включенню в усі навчальні програми модулів щодо концепцій та стратегій сталого розвитку, включно проблем демографії, причин виникнення проблем у галузі сталого розвитку в місцевому контексті, реалізації Цілей розвитку, сформульованих у Декларації тисячоліття та ін.

У 2005 р. була ухвалена Стратегія Європейської економічної комісії ООН з освіти в інтересах сталого розвитку (ОСР). У ній освіта визначається як процес, що триває протягом усього життя, починаючи з раннього дитинства до отримання вищої освіти і освіти для дорослих, і виходить за межі формальної освіти. Оскільки система цінностей, спосіб життя і життєві установки формуються в ранньому віці, особливого значення набуває освіта для дітей. З урахуванням того, що навчання відбувається в міру того, як люди виконують різні завдання протягом життя, ОСР слід розглядати як процес, що охоплює всі елементи життєвої сфери. Потрібно добиватися її органічного включення в навчальні програми на всіх рівнях, включаючи професійну освіту, підготовку педагогів і безперервну освіту для фахівців і керівників.

У процесі ОСР слід брати до уваги різні місцеві, національні й регіональні умови, а також глобальний контекст, забезпечуючи узгодження між глобальними і місцевими інтересами.

ОСР включає ініціативи розвитку культури взаємоповаги у спілкуванні та у процесі прийняття рішень, завдяки чому відбувається зміщення акцентів

від методів, орієнтованих лише на передачу інформації, до ширшого впровадження активних методів навчання. Слід враховувати роль ОСР у розвитку і посиленні демократичних норм і принципів, що ґрунтуються на участі громадськості, зокрема її вклад у розв'язання конфліктів у суспільстві й досягнення справедливості, в тому числі по лінії місцевих Порядків денних на ХХІ століття.

ОСР потребує налагодження багатостороннього співробітництва і партнерства. Її основними суб'єктами є уряди і місцеві органи управління, сектори освіти і науки, сектор охорони здоров'я, приватний сектор, промисловість, транспорт і сільське господарство, профспілки, засоби масової інформації, неурядові організації, різні спільноти, корінні народи і міжнародні організації.

Уряди країн у співробітництві з різними секторами суспільства здійснюють заходи щодо включення сталого розвитку як центрального питання під час вивчення різних дисциплін. Створюються консультативні національні координаційні органи з питань екологічної освіти та освіти для сталого розвитку, проводяться "круглі столи" за участі представників державних органів та неурядових природоохоронних, освітніх, жіночих, молодіжних та інших організацій.

Органи управління освітою разом з громадськими організаціями могли б суттєво сприяти здійсненню програми попередньої професійної підготовки і підвищення кваліфікації за місцем роботи для викладачів та представників адміністрації у галузі освіти. Слід забезпечити надання допомоги кожній школі щодо підготовки робочих планів навчальної діяльності зі сталого розвитку та залучення школярів до участі у нагляді за санітарним станом довкілля, наприклад, з питань постачання якісної питної води, санітарії, продовольства, екосистем, а також у заходах з підтримки заповідників, національних парків, екологічних пам'яток, проведення в них наукових досліджень.

Вищі навчальні заклади потребують підтримки з питань викладання проблем сталого розвитку. Їм треба визначитися з міждисциплінарними навчальними курсами для всіх студентів, з підготовкою викладачів, розробкою необхідних навчально-методичних матеріалів. Освітня діяльність завжди ґрунтується на фундаменті теоретичних доробок як результаті проведених досліджень. Тому потрібно розвивати в університетах дослідження з питань сталого розвитку, випрацьовувати єдину методику підходу до них, встановлювати нові ділові, партнерські відносини з діловими колами та іншими незалежними секторами, а також з зарубіжними партнерами з питань обміну знаннями, ноу-хау, сучасними освітніми технологіями.

На базі університетів за підтримки міжнародних організацій, незалежних урядових асоціацій, варто створювати національні та регіональні центри знань з питань сталого розвитку в межах міждисциплінарних наукових досліджень і освіти в сфері екологічних наук, права і сталого розвитку.

Організації системи ООН у співробітництві з неурядовими організаціями заохочують розвиток міжнародної мережі для досягнення глобальних цілей у галузі освіти. На національному і місцевому рівнях проводяться громадські, наукові та освітні форуми для обговорення питань сталого розвитку і вироблення альтернативних пропозицій для тих управлінських структур, які приймають рішення.

Важливе завдання, яке вирішують органи управління освітою у співпраці з неурядовими організаціями багатьох країн, полягає у сприянні проведенню усіх видів програм освіти дорослих з проблем сталого розвитку. Тим самим забезпечується безперервність такої освіти, регулярне підвищення кваліфікації працівників різних галузей з питань сприятливого довкілля, у тому числі безпосередньо на робочих місцях.

Разом з промисловими та бізнесовими колами, до цієї справи заохочуються школи бізнесу, навчальні заклади промислового та сільськогосподарського спрямування, професійно-технічні училища. Вони включають відповідні теми, пов'язані зі сталим розвитком, у свої навчальні плани. Промислові корпорації включають питання сталого розвитку у свої програми професійного навчання та підвищення кваліфікації працівників. Програми післядипломної підготовки фахівців включають конкретні курси, спрямовані на подальшу підготовку з питань сталого розвитку осіб, які ведуть управлінську діяльність.

Особлива увага має приділятися наданню більш широких можливостей для професійної підготовки та перепідготовки жінок, у тому числі і через включення їх у програми високого рівня університетської та післядипломної освіти, зміни політики комплектування викладацьких кадрів на всіх ступенях освітньої системи. Першочергове завдання – освіта молодих жінок та підвищення загального рівня грамотності жінок.

Має бути також підтверджене і реалізоване (якщо потрібно – і на законодавчому рівні) право корінних народів у тому, щоб їхній досвід і розуміння сталого розвитку використовувалися як складова частина заходів із організації освіти та професійної підготовки.

6.7. Розширення поінформованості населення

У масовій свідомості дотепер досить поширеним є нерозуміння взаємозв'язку між всіма видами діяльності людини і навколишнім середовищем. Головна причина такого становища – недостатня і неточна інформація, особливо в країнах, що розвиваються. Тому важливим завданням залишається підвищення рівня розуміння широким загалом проблем сталого розвитку, шляхів та засобів його реалізації. На такій основі може бути розвинене почуття причетності до цієї надзвичайно важливої справи, зацікавленості і відданості в її здійсненні.

Широка поінформованість населення має стати невід'ємною частиною глобальних зусиль у сфері освіти, спрямованих на з'ясування і прийняття цінностей, підходів, заходів, сумісних зі сталим розвитком. Основну роль тут мають відіграти органи місцевого управління, але уряди мають допомогти їм, створити відповідні умови. Йдеться про зміцнення існуючих консультативних органів або створення нових з метою розповсюдження інформації з питань сталого розвитку, координації цієї діяльності з ООН, іншими міжнародними організаціями, засобами масової інформації, громадськими організаціями. Таким чином треба заохочувати населення до участі в обговоренні політики в галузі довкілля і сталого розвитку.

В останні роки система ООН намагається суттєво удосконалити свої зв'язки з широкими верствами населення в сфері освіти і підвищення поінформованості населення. Розвиваючи партнерські зв'язки з асоціаціями місцевого самоврядування, місцевими громадами, міжнародними та національними неурядовими організаціями, органи і організації системи ООН використовують різноманітні засоби підвищення поінформованості населення – безпосередні контакти з представниками організацій і установ та лідерами громадських об'єднань, використання друкованих та електронних засобів інформації.

Особливо важлива роль у підвищенні поінформованості населення належить навчальним закладам усіх рівнів, і, перш за все – вищим закладам освіти. Тут є усі можливості – наукові, організаційні, кадрові – для забезпечення високого наукового і методичного рівня як освіти безпосередньо у навчальному закладі, так і роз'яснювальної роботи за межами навчальних аудиторій. Матеріали усіх видів, які при цьому використовуються, повинні ґрунтуватися на найбільш точній і об'єктивній науковій інформації, виключно з природничих, економічних, соціальних, психологічних наук, з урахуванням етичних та естетичних чинників.

Значний ефект дає залучення до цієї роботи працівників засобів масової інформації, рекламних агентств, індустрії розваг, творчих колективів, митців, літераторів. Через дискусії та зацікавлену співпрацю їхній досвід може бути мобілізований для формування у людей моделей поведінки і споживання, поглядів, переконань, звичок. Необхідно також розробляти розраховані на дітей матеріали для розміщення у засобах масової інформації, навчальних посібниках, популярних виданнях. Можна налагодити співпрацю між навчальними закладами та позашкільним сектором з роз'яснювання питань, пов'язаних з довкіллям і сталим розвитком.

Сучасні освітні та комунікативні технології надають різноманітні можливості ефективного інформування усіх верств населення щодо сталого розвитку через широке застосування аудіовізуальних методів, особливо у сільській місцевості, створення мобільних просвітніх груп, підготовки за участю місцевих кадрів теле- і радіопрограм для країн, що розвиваються, поєднання передової методики з народними засобами інформації.

ООН намагається поширити взаємодію з корінними народами і по можливості залучати їх до діяльності з раціонального використання природних ресурсів, планування і розвитку в сфері довкілля у районах їхнього проживання та сприяти розповсюдженню традиційних і сучасних знань, що базуються на місцевих звичаях.

Висновки до розділу 6.

Широка наукова та освітня діяльність з питань формування стратегій сталого розвитку, визначення шляхів та засобів їхньої реалізації, є важливою складовою всієї багатогранної роботи з виконання Порядку денного на ХХІ століття. Ця робота на кожному кроці потребує глибокого наукового обґрунтування, оскільки ціною адекватності (або неадекватності) цих кроків є безпека існування та розвитку людей, їх спільнот, природи, цивілізації.

Для цього потрібна відповідно створена потужна наукова база, достатня, аби давати точні оцінки того, що відбулося у природі та суспільстві, того, що відбувається сьогодні, а також прогностичні оцінки майбутнього розвитку. Оскільки йдеться про проблеми різного характеру і масштабу (від місцевих до глобальних), потрібне об'єднання фахівців з різних країн для досліджень у різних галузях науки та на міжгалузевому рівні. Результатом цієї діяльності великої кількості наукових колективів, тисяч вчених, мають бути нові достовірні знання про комплекс планети Земля, про довкілля, в якому живуть і по-

всякденно спілкуються з ним люди, про його стан і перспективу з огляду на потреби нинішніх та майбутніх поколінь.

Загальний стан усвідомлення глобальних і місцевих проблем сталого розвитку не лише тими, хто приймає рішення, а й пересічними громадянами, вирішальною мірою залежить від освіти та просвітницької діяльності в інтересах сталого розвитку. Така діяльність має отримати своє місце на всіх рівнях формальної і неформальної освіти – у середній та вищій школі, у різних формах підвищення кваліфікації, освіти протягом життя, через ЗМІ та громадські об'єднання, різноманітні форми спілкування людей.

Для цього необхідна масштабна організаційно-адміністративна робота органів управління освітою та недержавних, громадських організацій з підготовки великої кількості викладацьких кадрів, розробки програм навчання, методичного та матеріально-технічного забезпечення. Ця робота повинна мати ґрунтовну нормативну та інституційну базу а також потужне громадське лобі – для моніторингу і контролю реальних результатів навчання в інтересах сталого розвитку на всіх рівнях виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Тканина суспільної свідомості, обізнаності з проблем сталого розвитку має бути зіткана міцно і рівномірно. Якщо ж в ній залишаться прогалини, слабкі місця або пустоти – це може спричинити розриви, непослідовність і затримки у процесі історичного розвитку з непередбачуваними наслідками. Тому роз'яснювальною і просвітницькою роботою мають бути охоплені усі без винятку регіони й країни, верстви населення й соціально-демографічні групи.

Лише за таких умов сталий розвиток може стати впливовою всесвітньою ідеологією, методологією людської життєдіяльності і важливою складовою повсякденного життя народів планети Земля.

Питання для самоконтролю

1. Чому підвищується роль наукового обґрунтування рішень у галузі довкілля і сталого розвитку?
2. Яка роль належить працівникам науки у реалізації сталого розвитку?
3. Які галузі суспільного життя сьогодні потребують вироблення нових наукових знань?
4. У чому полягає небезпека відставання науки від потреб переходу суспільства на засади сталого розвитку?
5. Які завдання постають перед вітчизняною наукою у зв'язку з розробкою концепції сталого розвитку в Україні?
6. Яким чином має бути зміцнена наукова база сталого розвитку і нового управління?

7. З чим пов'язана необхідність розширення наукового знання про систему Земля?
8. У чому полягає значення для сталого розвитку довгострокових наукових оцінок і прогнозів?
9. Яким чином може бути створений науковий потенціал, необхідний для забезпечення сталого розвитку?
10. У чому полягає роль освіти у реалізації сталого розвитку?
11. Які основні напрями переорієнтації освіти на сталий розвиток?
12. Яку роль відіграє поінформованість населення з питань сталого розвитку?
13. Якими є основні шляхи і засоби ефективного інформування населення з питань сталого розвитку?

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

- 1) Зростання ролі наукового обґрунтування рішень у галузі довкілля та сталого розвитку.
- 2) Роль працівників науки у реалізації сталого розвитку.
- 3) Основні чинники, що вимагають вироблення нових наукових знань в галузі довкілля і сталого розвитку.
- 4) Небезпека відставання науки від потреб переходу суспільства на засади сталого розвитку.
- 5) Завдання вітчизняної науки у зв'язку з розробкою концепції сталого розвитку України.
- 6) Основні шляхи зміцнення наукової бази сталого розвитку і нового управління.
- 7) Актуальність розширення наукового знання про систему Земля.
- 8) Значення для сталого розвитку довгострокових наукових оцінок і прогнозів.
- 9) Проблеми створення наукового потенціалу для забезпечення сталого розвитку.
- 10) Сталий розвиток і освіта.
- 11) Підвищення освіченості населення як фактор сталого розвитку суспільства.
- 12) Сталий розвиток і правова культура громадян.
- 13) Специфічна роль освіти у реалізації сталого розвитку.
- 14) Основні напрями переорієнтації освіти на сталий розвиток.
- 15) Значення поінформованості населення з питань сталого розвитку.
- 16) Основні шляхи і засоби ефективного інформування населення з питань сталого розвитку.
- 17) Підготовка муніципальних кадрів як чинник сталого розвитку.
- 18) Сучасні інформаційні технології та їхня роль в реалізації ідей сталого розвитку.
- 19) Доступ громадян до інформації у контексті місцевого сталого розвитку.

Тести для самоконтролю

1. Чому зростає роль наукового обґрунтування управлінських рішень?

- а) зростає швидкість змін у навколишньому середовищі;
 - б) через наявність великої кількості глобальних проблем;
 - в) зростає ціна втрат через некомпетентність рішень;
 - г) усі відповіді правильні.
2. Чому зростає роль освіти у сучасному світі?
- а) освіта підвищує рівень професіоналізму керівних кадрів;
 - б) освіта сприяє загальному підвищенню рівня науки;
 - в) освіта разом з наукою підвищує загальний рівень культури;
 - г) усі відповіді правильні.
3. Коли розпочалася проголошена ООН Декада освіти в інтересах сталого розвитку?
- а) 2000 р.
 - б) 2005 р.
 - в) 2010 р.
 - г) усі відповіді неправильні.
4. Що є головним для зміцнення наукової бази сталого розвитку?
- а) створення організаційних механізмів співпраці науковців;
 - б) визначення національних пріоритетів наукових досліджень;
 - в) створення баз даних різних наук щодо сприяння сталому розвитку;
 - г) усі відповіді правильні.
5. Для чого необхідно поглиблювати наукове знання про планету Земля?
- а) для адекватного і своєчасного реагування на зміни;
 - б) щоб запобігти вичерпання ресурсів;
 - в) для попередження небезпечних змін у довкіллі;
 - г) усі відповіді правильні.
6. Яку роль відіграють довгострокові оцінки та прогнози?
- а) сприяють проведенню упереджувальних дій з підтримки біосфери;
 - б) використовуються для розробки перспективних моделей сталого розвитку;
 - в) сприяють корегуванню місцевих, національних та глобальних програм розвитку;
 - г) усі відповіді правильні.
7. Які заходи потрібні для удосконалення науково-технічного потенціалу бідних країн?
- а) допомога у підготовці науково-технічних кадрів;
 - б) удосконалення інфраструктури досліджень;
 - в) стимулювання якомога швидкого впровадження науково-технічних робок;
 - г) усі відповіді правильні.
8. У чому полягає вплив базової освіти на поширення обізнаності з проблем сталого розвитку?
- а) отримуються певні знання про сталий розвиток;
 - б) з'ясовуються принципи сталого розвитку;
 - в) забезпечується основа для розширеної пізнавальної діяльності;
 - г) усі відповіді правильні.

9. Який шлях може бути найефективнішим для організації масової освіти для сталого розвитку?
- а) провести опитування студентів;
 - б) ввести в усі навчальні програми модулі або навчальні дисципліни зі сталого розвитку;
 - в) організувати для студентів додаткові заняття;
 - г) усі відповіді правильні.
10. Яким чином можна зменшити відтік науково-технічних кадрів з країн, що розвиваються?
- а) заборонити їм виїзд за кордон;
 - б) засобами політики регулювання заробітної плати;
 - в) включати їх у спільні міжнародні програми та проекти ;
 - г) усі відповіді правильні.

Література використана

1. Програма дій "Порядок денний на ХХІ століття"/ Переклад з англійської: ВГО "Україна. Порядок денний на ХХІ століття". –К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.
2. Стратегія ЄЕК ООН для освіти в інтересах сталого розвитку. ООН. Європейська економічна комісія. Нарада високого рівня представників міністерств охорони навколишнього середовища і освіти.(Вільнюс, 17-18 березня 2005 року). – К.: ВЕЛ, 2009. –38 с.
3. Дорогунцов С., Куценко В. Освітня сфера в інформаційному суспільстві // Вісник НАН України. –2002. –№11. Електронний ресурс: <http://www.nbuv.gov.ua/articles/vis-nanu/2002-11/1.htm>.
4. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики/ Під заг. ред. О.В.Овчарук. – К.: «К.І.С.», 2004. –112 с. Електронний ресурс: http://www.undp.org.ua/ files/ ua_33582maket_competence_ukr_ost.pc.
5. Степко М.Ф., Клименко Б.В., Товажнянський Л.Л. Болонський процес і навчання впродовж життя / НТУ «Харківський політехнічний інститут». –Харків: 2004. –111 с.

Література рекомендована

1. Присяжнюк В.К., Садовенко А.П. Местное самоуправление: инновационные вызовы государственному управлению // Инноватика государственного управления: прорыв в будущее. Материалы международной научно-практической конференции. Под общей ред. д.соц.н., д.мед.н., проф. В.Л.Романова. –М.: "Проспект", 2006. –С. 59-66.
2. Совершенствование образования – важнейшее условие перехода к устойчивому развитию // Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учебник / Под ред.проф.Л.Г.Мельника и проф. Н.Ханса. –Сумы: ИТД "Университетская книга", 2007. –С.937–942.

Розділ 7.

Взаємодія національних, групових, приватних інтересів і сталий розвиток.

- 7.1. Розбіжності інтересів у глобалізованому просторі.
- 7.2. Конфлікти між окремими групами інтересів у сучасному світі.
- 7.3. Перспективи подолання конфлікту інтересів.
- 7.4. Роль громадянського суспільства.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *інтереси, глобалізація, партнерство, соціальні верстви, корпоративізм, громадянське суспільство, участь.*

Впровадження у життя концепції сталого розвитку у багатьох країнах і в світі в цілому здійснюється через подолання значних перешкод, надто повільно, з незадовільною динамікою. Цілісна концепція сталого розвитку, розроблена завдяки активній позиції ООН, у багатьох випадках не перетворюється у конкретні стратегії переходу на засади сталості у різних сферах життя і діяльності людей. Про це заявили голови держав і урядів – учасники шістдесят п'ятої сесії Генеральної Асамблеї ООН: «Ми... вітаємо прогрес, досягнутий з часу нашої останньої зустрічі тут у 2005 році, висловлюючи при цьому глибоке занепокоєння тим, що він далеко не відповідає необхідному»⁴¹.

Що гальмує розвиток такого важливого для усього світу процесу? Очевидно, існують суспільно-політичні сили, не заінтересовані у розв'язанні цього, здавалося б, усім зрозумілого і актуального для всіх питання. Дійсно, сталий розвиток концентрує у собі загальноцивілізаційний, планетарний інтерес у тому, щоб на нинішньому критичному етапі світового суспільного розвитку знайти шляхи "упорядкування" відносин людей з природою в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

Поступово ідеї сталого розвитку поширюються у світі, проникають у глибини масової свідомості, знаходять все більше прибічників, опрацьовуються наукою і, таким чином, стають складовою світогляду багатьох людей. І це є природнім, оскільки йдеться про найвищий загальнолюдський інтерес – виживання та сприятливий для усіх людей екологічно, економічно і соціально збалансований суспільний розвиток.

7.1. Розбіжності інтересів у глобалізованому просторі

Ідеї сталого розвитку ще не є загальноприйнятими і такими, що стали в один ряд з найголовнішими засадами формування політики урядів усіх країн світу. Прийняті світовим співтовариством декларації і програми дій нерідко не виконуються або виконуються лише частково.

⁴¹ Итоговый документ шестьдесят пятой сессии ГА ООН. Последующие меры по итогам Саммита тысячелетия. Выполнение обещания: объединение во имя достижения целей в области развития, сформулированных в Декларации тысячелетия. –С.1. (Додаток 2.3). // <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/512/62/PDF/N1051262.pdf?OpenElement>.

Розвинені західні країни так і не спромоглися довести свій внесок на допомогу країнам, що розвиваються, до 0,7% ВВП. Частка 30 найменш розвинених країн у світовій торгівлі у 1980 р. складала 0,8%, а у 2000 р. – 0,4% і продовжує скорочуватися. Це не сприяє подоланню злиденності – реалізації головної цілі тисячоліття, проголошеної ООН, і таким чином робить зовсім туманною перспективу сталого розвитку, оскільки без донорської допомоги розвинених країн у формуванні повноцінної національної економіки країн, що розвиваються, сталий світовий розвиток неможливий.

Глобалізація зводить нанівець будь-які спроби “відсидітися” за національними чи регіональними мурами і зберегти сталість розвитку окремих регіонів чи країн за рахунок інших, менш благополучних. Вочевидь, розуміння цього факту ще не стало визначальним при формуванні політики національними елітами. Розподіл у світовій економіці на бідні й заможні країни та регіони залишається, і його подолання у найближчий перспективі не проглядається досить рельєфно. Скоріше навпаки – процеси, що розвиваються у глобалізованій світовій економіці, закріплюють наявний міжнародний розподіл.

В усьому світі стрімко поширюється так звана “нова економіка”, заснована на сучасних методах роботи з інформацією. Це – “економіка знань”, у якій знання стають не лише основною продуктивною силою, а й основним предметом праці та продуктом виробництва. Матеріальна основа засобів виробництва залишається, але у вартості продукції переважну частку складають знання, і ця частка весь час зростає. Цей процес, на жаль, не скорочує, а розширює прірву між технологічно розвиненими і соціально благополучними країнами та аутсайдерами світової економіки, де соціально-економічний розвиток невинно відтворює злиденність. Чому так виходить?

Схоже, що йдеться про неготовність заможних поділитися з бідними, про бажання тих, у кого є новітні знання, найсучасніші технології, гроші, сила, політичний вплив, спочатку вирішити свої проблеми, а вже потім – спільні. Як результат – соціальна нерівність, протиріччя, напруга у відносинах між людьми, країнами, регіонами не зменшуються, протиріччя і ворожнеча з питань володіння землями, водою, природними ресурсами, технологіями, дешевою робочою силою не згасають, а загострюються.

Як ідейна основа і як жорстка практика, у світі утверджується корпоративізм, що являє собою намагання певних економічних та соціально-політичних сил об’єднатися з метою створення більш могутнього і впливового сукупного ресурсу для досягнення певних групових інтересів. Групові інтереси часто

беруть гору і стають перешкодою реалізації як національних, так і загально-людських, загальноцивілізаційних інтересів.

7.2. Конфлікти між окремими групами інтересів у сучасному світі

Можна виділити кілька силових ліній, за якими розгортається гостра економічна та ідейно-політична боротьба, пов'язана з намаганням володіти більш вигідними позиціями на світовому глобалізованому ринку. Ця боротьба не згасає, а лише отримує нові, менш виразні форми, водночас не втрачаючи запеклості та непоступливості, бо в її основі, як і в попередні часи, лежить намагання більш сильних отримати додаткові надприбутки за рахунок слабших, зміцнити позиції для подальшої експансії.

Протиріччя між економічно розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, по суті – це протиріччя між заможними країнами з високим рівнем життя та бідними країнами, де переважна частина населення має не-виправдано низький рівень доходів.

Представники країн, що розвиваються, вимагають справедливості. Вони вважають, що економічно розвинені країни забезпечили високий рівень життя за рахунок дешевих ресурсів (сировина, енергоносії, робоча сила), які вони дотепер продовжують імпортувати з недостатньо розвинених країн. Тому мова повинна йти не про благодійну допомогу, а про масштабну і змістовну допомогу у створенні самодостатньої національної економіки, інтегрованої на рівних у глобальні ринки.

Протиріччя між регіональними мегаринками, що вже склалися чи складаються, і які значною мірою впливають на світову економіку та міжнародні відносини – північноамериканський ринок, спільний ринок Європейського Союзу, ринок азійсько-тихоокеанського регіону, потенційний мегаринок, що відокремлюється за участю Китаю, Росії та деяких інших країн. Навіть Африканський Союз проголосив намір створити у перспективі спільний африканський ринок, а в Азії лунають заклики до створення Азійського союзу.

Протиріччя між національними державами і транснаціональними корпораціями (ТНК), яке має визначальне значення для сучасного світового розвитку. За деякими оцінками, ТНК контролюють до половини світового промислового виробництва. Вони, по суті, відірвалися від економічних сис-

тем країн походження, вийшли за межі національних кордонів, що виявилися надто тісними, і стали основними дійовими особами глобалізованого світового ринку. Саме дії цих економічних гігантів мають вирішальний вплив на кон'юнктуру світових ринків, динаміку курсів національних валют, створення та ліквідацію робочих місць. Вони суттєво впливають на соціально-економічну ситуацію як країн походження, так і країн, де розгортається їхня економічна діяльність.

Економічна могутність ТНК ставить їх поза межами національного контролю. Часто вони нав'язують національним урядам такі рішення, які відповідають їх інтересам. При визначенні політики щодо інвестицій, торгівлі, промислового чи аграрного виробництва, енергетики, рішення на національному чи міжнародному рівні приймаються відповідно до інтересів ТНК, а не національних чи загальнолюдських інтересів. Часто – всупереч останнім.

Протиріччя між різними верствами населення, передусім між найманими працівниками та роботодавцями, власниками засобів виробництва. Це протиріччя має свою історію, включно і криваву історію класової боротьби. Але наприкінці XIX – на початку XX ст. власники зрозуміли, що їм вигідніше поділитися частиною прибутків з працівниками, підвищити рівень їхнього добробуту, забезпечити право на освіту, кваліфікацію, роботу. Виявилося, що соціально захищений сукупний робітник працює набагато ефективніше, більше заробляє і більше приносить прибутку власнику.

За таких умов, поширення набули ідеї соціального партнерства, співпраці замість виснажливої класової боротьби. У середині XX століття ці ідеї у різних формах були реалізовані у країнах Заходу, що дало змогу значно підвищити продуктивність праці і, відповідно, рівень життя переважної більшості населення, створити те, що назвали "суспільством споживання" або "суспільством загального благоденства".

Сьогодні соціальні відносини нагадують ситуацію XIX ст. у тому, що стосується можливих шляхів їхнього розвитку у перспективі. Судячи з усього, глобалізований капітал до кінця ще не зрозумів, що в його інтересах підтримати глобалізованого сукупного працівника і, таким чином, забезпечити більш динамічний і більш справедливий, а значить і більш сталий світовий економічний розвиток. Але таке розуміння поступово приходить і має стати підґрунтям нових відносин між працівниками і власниками засобів виробництва – відносин не антагоністичної боротьби, а зацікавленої співпраці в управлінні виробництвом. Такий варіант суспільного розвитку (радіше його результат) ліві соціал-демократи назвали "суспільством співучасті".

Звісно, інтереси великого капіталу за умов глобалізованої економіки, як і раніше, полягають у максимізації прибутків у найкоротші терміни, і ці інтереси реалізуються під гаслами хоч неолібералізму, хоч неоконсерватизму з посиленням на свободу підприємництва і демократію, не звертаючи особливої уваги на загострення глобальних проблем.

Мета такої глобалізації полягає у новому перерозподілі світу відповідно до інтересів більш могутніх капіталів, транснаціональних корпорацій. Держави поступово втрачають свою роль гарантів національних інтересів на глобалізованих ринках і в потужних регіональних та всесвітніх міжнародних об'єднаннях, які теж знаходяться під сильним впливом ТНК.

Національні інтереси не можна ототожнювати з інтересами держави чи державної влади. Останні значною мірою залежать від суб'єктивного чинника – носіїв державних владних повноважень і часто визначаються їхніми політичними уподобаннями, корпоративними чи навіть особистими інтересами. Національні інтереси, виходячи з яких і повинна формуватися політика держави, мають об'єктивну основу. Вони вирішальною мірою визначаються об'єктивними чинниками розвитку країни⁴².

Найперший і найвищий національний інтерес полягає у забезпеченні історичного виживання нації, збереженні її суверенності, національної ідентичності, а також у забезпеченні стабільного соціально-економічного розвитку, добробуту, достатнього рівня життя усіх верств населення. Національні інтереси визначаються ступенем економічного, політичного, соціального, культурного розвитку, наявністю (чи навпаки, відсутністю) ресурсів, геополітичними обставинами і навіть кліматичними умовами існування країни. Конкретне визначення національних інтересів дають національні еліти, політичні сили країни. Тому у розумінні національних інтересів, підходах до них, можуть бути розбіжності, але, як правило, сталий розвиток суспільства входить до основних національних інтересів.

Для глобалізованого капіталу національні інтереси є чимось другорядним і навіть зайвим. Те, що глобальний економічний простір поділений національними кордонами суверенних держав, - створює незручності, певним чином обтяжує інвестування, розвиток світової торгівлі, переміщення виробництва у країни, де для того існують кращі умови.

Але економічна могутність і політична впливовість транснаціонального капіталу дозволяють йому, спираючись на такі міжнародні механізми, як Світо-

⁴² У Радянському Союзі поширеним був термін "національно-державні" інтереси. То було намагання приховати за начебто національними інтересами корпоративні інтереси владної верхівки, які видавалися за державні і національні інтереси.

ва організація торгівлі, Міжнародний валютний фонд, Світовий банк та інші, впевнено долати перешкоди. Уряди країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою у сподіванні на економічну допомогу міжнародних організацій та закордонні інвестиції, змушені приймати нав'язувані їм глобалізованим капіталом «правила гри».

Протиріччя у трикутнику “розвинені країни – країни, що розвиваються та країни з перехідною економікою – ТНК” з’явилися не сьогодні. Вони мають коріння в минулому, відповідну об’єктивну обумовленість. Від їхнього розв’язання або загострення значною мірою залежать перспективи сталого розвитку людської цивілізації.

Глобалізація – зовсім не “сліпий”, спонтанний процес. Вона має не лише відповідні і вже перевірені практикою механізми реалізації, а й тих, хто запускає ті механізми і спрямовує їх дію. Саме ці сили (а йдеться про представників найвпливовіших фінансових кіл світу) несуть відповідальність за напрями, темпи і соціальні наслідки перетворення світу у спільний економічний простір.

Навіть якщо це вдасться, і світовий економічний простір буде взятий під контроль однією чи кількома фінансово-олігархічними мегагрупами, чи означає це, що під контроль будуть взяті глобальні проблеми, що накопичуються у світі?

Чи будуть зняті або зменшені глобальні загрози і найголовніша з них – порушення і невідновлення гомеостазу екосистем?

Чи буде віднайдений (і яким чином) баланс у відносинах по лінії «людина-природа»?

Чи результати глобального перерозподілу ринків дадуть змогу впливати на цей дисбаланс в інтересах людської спільноти, чи, навпаки, планета буде штучно поділена на “оазиси” для “золотого мільярду” і “гетто пустель” для тих, хто залишиться на узбіччі?

І тоді стане очевидним, що глобалізація задумана і здійснена з метою чергового пограбування аутсайдерів.

7.3. Перспективи подолання конфлікту інтересів

Наведений сценарій подальшого світового розвитку навряд чи можливий, оскільки ми маємо справу з глобальними проблемами, наслідки яких (напри-

клад, глобальне потепління) будуть однаково згубними для всіх, від них ніхто й ніде не сховається.

Песимістичний сценарій навряд чи стане реальністю ще й з тої причини, що колективний розум людства має взяти гору, і розвиток людської цивілізації отримає інше спрямування, а саме у напрямі, що відповідатиме засадам сталого розвитку.

Сталий розвиток за нинішніх умов може бути компромісом між зацікавленими групами, що мають різні, часто протилежні інтереси. Компроміс стане можливим лише за умов демократизації суспільних відносин як у окремих країнах, так і на всесвітньому рівні. За таких умов економічний і політичний вплив глобалізованого капіталу може бути врівноважений впливом широкого загалу, громадської думки, участю громадян у прийнятті рішень.

Тут коріниться відповідь на питання, чому таким повільним і кволим є впровадження концепції сталого розвитку. Її реалізація потребує термінового усвідомлення небезпеки мільйонами людей – від власників найбільших корпорацій, найвищих менеджерів, управлінців усіх рівнів до простого робітника, фермера чи кочового скотаря, підняття їхньої свідомості до розуміння необхідності пошуку і реалізації шляхів сталого розвитку у всіх регіонах, країнах, галузях людської життєдіяльності. Це буде міцна основа для вирішення проблеми глобалізованого управління, але не неоліберального, а демократичного.

Сталий розвиток за участю людей та їхніх спільнот в усьому світі може стати демократичною альтернативою сучасній глобалізації, що проводиться за сценарієм ТНК. Демократичне управління можливе лише на засадах соціального партнерства – довірливої співпраці між різними верствами населення, узгодження їхніх інтересів через пошук компромісних рішень. А це, як свідчить досвід, зовсім не проста річ.

Для того, щоб проілюструвати, як нелегко це зробити, можна навести як приклад, долю явища термоелектрики, відкритого італійцем А.Вольта приблизно тоді ж, як була винайдена парова машина Дж.Уатта. Йдеться про виникнення електричного струму між двома провідниками (або напівпровідниками) з різнорідних матеріалів за наявності перепаду температур. Явище має і зворотній ефект: якщо через термоелектричний модуль пропустити електричний струм, модуль нагрівається або охолоджується.

Відтоді людство пішло шляхом використання спочатку парової машини, потім двигуна внутрішнього згорання та інших приладів, де тепловімірна енергія перетворювалася на механічну, а пізніше – на електричну. Цей шлях виявився

надзвичайно ефективним у нарощуванні могутності людини і абсолютно згубним для довкілля, природи і людства в цілому.

Цим шляхом людство йде дотепер. Сотні тисяч кращих науковців та інженерів в усьому світі продовжують працювати над вдосконаленням машин, які працюють на невідновлюваних природних енергоносіях, що вже стало причиною критичного забруднення довкілля і, як вважають чимало фахівців, загального потепління.

Для порівняння можна зазначити, що над проблемами термоелектроенергетики працюють всього кілька тисяч фахівців в усьому світі. Але працюють вони надзвичайно плідно. В одному лише Чернівецькому науково-дослідному інституті створені десятки приладів, які стали незамінними для використання у космічних апаратах, медицині, зв'язку, побуті. На принципі термоелектроенергії у світі створено одних лише холодильників понад 800 типів. Термоелектроенергетика залишає абсолютно чистим довкілля, використовує тепло сонця, океану, перепади температур в атмосфері, земній корі, океані.

Виникає низка природних запитань. Хіба це не вихід для людства? Хіба це не вихід для України, яка у цій галузі має надзвичайно вагомі досягнення порівняно з іншими країнами, що розробляють подібні технології. Чому ж тоді мільярди доларів продовжують вкладатися у розвиток енергетики з використанням невідновлюваних природних енергоносіїв, надвисокими температурами і забрудненням довкілля?

Чимало людей на ці питання дають просту і зрозумілу відповідь: тому що існує нафтове, газове, автомобільне і інші лобі, які мають мільярдні прибутки, включно і тіньові. І поки ці люди будуть отримувати шалені надприбутки, вони чинитимуть всілякий опір розвитку будь-яких альтернативних і високонкурентних науково-технічних напрямів.

Вихід, наголосимо, коріниться у тому, щоб егоїстичним інтересам цих груп були протиставлені об'єднані на основі національних та загальнолюдських інтересів зусилля громадськості, мільйонів чоловіків і жінок, занепокоєних нинішнім станом глобальних проблем і перспективою, яка очікує наступні покоління. Лише об'єднані зусилля цих людей можуть спонукати уряди, міжнародні організації відслідковувати ситуацію, вживати адекватних заходів в інтересах не лише ТНК, а й усіх людей світу.

Чи можливе таке в принципі? До позитивної відповіді на поставлене питання підводить історичний досвід, реалії сучасної боротьби навколо проблем глобалізації і сталого розвитку, перспективи зростання впливу громадянського

суспільства тою мірою, якою поширюватиметься розуміння глобальної небезпеки, на яку наражається цивілізація.

Уся історія людства, особливо досвід двадцятого – найбільш кривавого – століття свідчить про те, що розв’язання будь-яких проблем силовим шляхом, як правило, являє собою паліатив, дає переможцям лише тимчасові переваги, не гарантує стійкого суспільного розвитку, загальноприйнятого для усіх результатів. До таких висновків підводять підсумки першої і другої світових війн, низки локальних конфліктів останніх років.

Розпалися колоніальні імперії, пішли в небуття тоталітарні режими, створені у результаті комуністичних революцій, провалом закінчилися спроби насадити расистські режими у Африці, не дає позитивного результату ізраїльська окупація палестинських територій або американська окупація Іраку.

І навпаки, стійкий результат, довготривале врегулювання проблем було досягнуте, як правило, через компроміс, тобто, коли сторони конфлікту доходять позитивного результату за рахунок взаємних поступок. Це стосується як міжнародних стосунків, так і відносин між соціальними верствами або політичними силами у межах окремих країн.

Так, після серії революцій, громадянських війн, соціальних збурень початку ХХ століття, правлячі фінансово-промислові та політичні кола капіталістичних країн дійшли висновку, що подібні потрясіння потрібно упереджувати відповідною політикою, створенням механізмів узгодження інтересів між найманими робітниками і роботодавцями, законодавчим закріпленням соціальних гарантій працівникам.

З метою координації політики у сфері соціально-трудових відносин, в 1920 р. була створена Міжнародна організація праці. Це – всесвітня міжурядова організація, у якій на рівних співпрацюють представники урядів, роботодавців та найманих працівників. Така тристоронність, що отримала назву трипартизм, стала однією з основних засад діяльності організації разом із соціальним партнерством, відмовою від класової боротьби, пошуком компромісів між сторонами колективно-трудових відносин.

Отже, відмова від жорсткої конфронтації у трудових відносинах, ворожнечі та антагонізму (за принципом “хто-кого”) стала реальністю внутрішньої і зовнішньої політики багатьох країн світу. Результатом цього стала значна участь державної влади у підтримці високих життєвих стандартів (перерозподіл через державний бюджет на користь працівників значної частки створюваного ВВП), або колективно-договірні (змагальні) методи визначення частки доходу, що йде на споживання найманими працівниками.

Цей досвід свідчить, що найгостріші, найконфліктніші питання соціальних відносин підлягають регулюванню, узгодженню на засадах компромісів і соціального партнерства, коли сторони цих відносин мають бажання та політичну волю до вирішення проблем не через загострення конфронтації, а через взаєморозуміння і поступки один одному.

7.4. Роль громадянського суспільства

Терміном “громадянське суспільство” визначають ту частину суспільного життя, яка знаходиться за межами державної влади, не підлягає довільному втручанню і регулюванню з боку держави. Можна сказати інакше – це сукупність недержавних, невідладних організацій, асоціацій, союзів, створених громадянами відповідно до їх невід’ємних прав з метою реалізації різноманітних інтересів.

Отже, структура громадянського суспільства відображає структуру наявних у суспільстві інтересів громадян. Через громадянське суспільство інтереси різних груп громадян не зіштовхуються між собою наче у “броунівському русі”, а структуруються і взаємодіють через велику кількість громадських організацій і асоціацій.

Завдяки цьому окрема людина (наприклад найманий працівник, фермер, споживач, роботодавець) відстоює свої інтереси не наодинці з всевладною державою або власником, який дає роботу чи продає неякісний товар, а через відповідні громадські організації. Йдеться про професійні спілки, об’єднання фермерів, спілки споживачів, об’єднання роботодавців, які у правовій державі діють на підставі закону і можуть мати суттєвий вплив на всі сторони громадського життя і політику державної влади.

Громадянське суспільство може ефективно впливати на ситуацію, коли воно має потужні об’єднання громадян на всіх рівнях – на рівні виробничих одиниць, організацій, установ, на місцевому, національному, міжнародному рівні.

Неурядові організації відіграють ключову роль у формуванні і впровадженні багатьох демократичних структур. Авторитет цих організацій пояснюється тією відповідальною і конструктивною роллю, яку вони виконують у суспільстві. Ця роль тісно пов’язана з такою властивою для них рисою як незалежність від влади.

За умов, коли людство має відійти від нераціональних моделей розвитку і стати на шлях сталого, збалансованого розвитку, одним з основних завдань

неурядових організацій стає сприяння розумінню цієї загальної мети усіма верствами населення. Таке широке розуміння спільних інтересів у досягненні загальної мети залежить від готовності усіх суспільних верств налагодити широкий і активний діалог, тісну співпрацю за умов визнання особливої ролі і потенціалу кожного учасника.

Неурядові організації, що представляють інтереси різних груп населення, мають різноманітний досвід та спеціальні знання саме у тих сферах, які є важливими для впровадження екологічно безпечного і соціально орієнтованого сталого розвитку.

Це особливо стосується природоохоронних та правозахисних організацій. Тому вони, як надзвичайно розгалужена всесвітня мережа, мають бути підключені до роботи із досягнення спільних цілей і наділені певними повноваженнями. Аби потенційний внесок неурядових організацій був максимально досягнутий, крім активної співпраці між ними, має бути реалізована різностороння та тісна співпраця між чисельними профільними міжнародними організаціями, національними урядами, місцевим самоврядуванням, широким колом наукових організацій та установами різних країн світу.

В інтересах усього суспільства національні уряди повинні використовувати необхідні засоби і створювати сприятливі умови (нормативні, інституційні, матеріальні, інформаційні, організаційні) для реалізації громадськими організаціями своїх потенційних можливостей. Йдеться, перш за все, про участь у виконанні, і особливо у контролі за здійсненням національних та міжнародних проектів, програм, стратегій сталого розвитку. Найбільш цінною є їхня участь у розв'язанні конкретних проблем у сфері освіти, скороченні масштабів злиденності, охорони і оздоровлення навколишнього середовища тощо.

Таким чином, завдяки громадянському суспільству існує певна можливість для реалізації специфічних інтересів окремих категорій людей. Ця можливість стає ще більш реальною через присутність і взаємодію цих інтересів на міжнародній арені у розгалуженій мережі неурядових, недержавних міжнародних організацій.

Із кількох тисяч міжнародних організацій, що існують у світі, менше десятої частини складають міждержавні, міжурядові організації. Решта – неурядові, створені через об'єднання національних асоціацій громадських організацій різних напрямів діяльності. Вони часто активно співпрацюють з впливовими міждержавними (міжурядовими) організаціями.

Наприклад, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки, культури (ЮНЕСКО), Рада Європи, інші міжурядові організації надають консультативний статус кільком сотням неурядових міжнародних організацій, і це свідчить про присутність, представництво громадянського суспільства на найвищих щаблях міжнародної співпраці.

Таким чином, неурядові міжнародні організації разом з громадсько-політичними рухами досить поширені у світі і мають суттєвий вплив, який зростає завдяки синергії міжурядових і неурядових міжнародних організацій.

Значна частина міжнародних організацій активно співпрацює у сфері сталого розвитку – у формуванні підходів до нього, постановці та розв'язанні конкретних завдань. Перш за все, це структурні підрозділи ООН, міжнародні організації системи ООН, такі як ЮНЕСКО, Міжнародна організація праці, Світова організація торгівлі, Міжнародний валютний фонд, Світовий банк та інші міжурядові організації не лише глобального, а також регіонального характеру, такі як Рада Європи, Європейський Союз, Організація Азійсько-Тихоокеанської співпраці, Африканський Союз, Організація країн експортерів нафти (ОПЕК) та багато інших.

Тут названі міжурядові організації, що стоять на різних, нерідко протилежних позиціях. Часто звучать звинувачення на адресу багатьох з них щодо підтримки ТНК та глобалізації, бездіяльності по відношенню до найгостріших проблем світового розвитку, особливо проблем країн, що розвиваються.

Одним з реальних факторів посилення впливу громадськості на процеси глобального управління у напрямі сталого розвитку стає зростання ролі неурядових міжнародних організацій у світовій політиці. Особливу роль тут відіграють міжнародні об'єднання правозахисних, екологічних жіночих паціфістських, молодіжних, організацій, спілки лікарів, юристів, освітян. Вони активно впливають на людський розвиток, здійснюють тиск на уряди, міжнародні організації, ТНК, аби примусити їх виконувати зобов'язання щодо гарантії прав людини, соціального розвитку, дотримання стандартів з охорони довкілля. Вони мобілізують значні ресурси донорської, спонсорської та іншої допомоги, і ця допомога має стійку тенденцію до зростання.

Можна сказати, що через міжнародні неурядові організації глобалізоване громадянське суспільство намагається спонукати тих, хто управляє глобалізацією, зважати не лише на власні інтереси, а й прислухатися до голосу широкого загалу, пересічних людей, що потерпають від глобальних проблем.

Причини багатьох проблем, пов'язаних із довкіллям і сталим розвитком, коріняться у місцевих умовах життєдіяльності людей. Тому участь і співробітни-

цтво органів місцевого самоврядування розглядається у документах ООН як один з вирішальних чинників у досягненні поставлених цілей.

Органи місцевого самоврядування створюють економічну, екологічну, соціальну інфраструктуру, управляють нею, визначають на місцях політику і норми щодо охорони навколишнього середовища, беруть участь і надають допомогу у реалізації національних і регіональних природоохоронних стратегій. Їхня управлінська діяльність знаходиться найближче до пересічних громадян, тому для багатьох людей влада часто уособлюється саме з місцевим самоврядуванням.

Місцевому самоврядуванню належить життєво важлива роль у просвітницькій діяльності, соціальній мобілізації громадськості і орієнтуванні її на досягнення сталого розвитку на місцевому рівні. А активність громадян на місцевому рівні є запорукою реалізації національних і глобальних стратегій сталого розвитку.

Органи управління на місцях ведуть діалог з громадянами через місцеві громадські організації та з приватними підприємствами з метою створення та реалізації проектів і стратегій місцевого сталого розвитку. Вони мають безпосередню можливість ознайомитися з думками громадян, підходами місцевих громадських організацій, у тому числі – підприємницьких та промислових кіл, отримуючи, таким чином, необхідну інформацію для вироблення узгодженої позиції місцевих жителів.

Програми, стратегії, нормативні положення і правила місцевих органів влади, уся їхня діяльність за таких умов суттєво змінюється, якщо вона виходить із затверджуваних програм місцевого сталого розвитку. Такі стратегії і програми у багатьох країнах слугують основою для підтримки пропозицій щодо фінансування за рахунок ресурсів з місцевого, національного чи міжнародного рівнів.

Активну роль у налагоджуванні співробітництва з місцевими органами влади з питань сталого розвитку відіграють такі органи і організації як Програма розвитку ООН, Програма ООН з населених пунктів (ООН-Хабітат), Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), Світовий банк, регіональні банки, Міжнародний союз місцевих органів управління, Всесвітня організація столичних міст, міжнародна організація «Зустріч найбільших міст світу», Всесвітня організація споріднених міст та інші.

Вони виступають партнерами, що сприяють мобілізації значної допомоги програмам сталого місцевого розвитку. Значну роботу також проводять асо-

ціяції місцевих органів влади у плані активізації обміну інформацією та досвідом між муніципалітетами.

Участь широких кіл громадськості, соціальне партнерство між різними групами громадян, що мають окремі групові інтереси – ключовий елемент стратегії сталого розвитку. Це положення проходить через всі документи ООН, присвячені проблемам сталого розвитку.

В ухваленій Конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) програмі дій “Порядок денний на XXI століття” (Agenda 21) окремий розділ присвячений посиленню ролі соціальних груп. «Будь-яка політика, визначення і правила впливу на доступ неурядових організацій до роботи органів Організації Об’єднаних Націй або установ, пов’язаних з впровадженням “Порядку денного на XXI століття” і на їхню участь у цій роботі, повинна однаково застосовуватися щодо всіх основних груп населення»⁴³.

У цьому плані важливим завданням є залучення жінок до всіх видів діяльності у сфері розвитку, національних та міжнародних заходах з раціонального використання екосистем, запобігання погіршення стану навколишнього середовища. Для цього необхідно, перш за все, ліквідувати дискримінацію за статевими ознаками, забезпечити жінкам доступ до земельних та інших ресурсів, можливість отримання освіти та гарантованого рівноправного працевлаштування.

У зв’язку із зазначеним, урядам багатьох країн потрібно суттєво переглянути засади ґендерної політики з метою створення умов для того, щоб жінки отримали можливість реалізувати себе повною мірою – як у сім’ї, вихованні дітей, так і у суспільних справах. Треба значно збільшити частку жінок, які беруть участь у керівництві, плануванні, експертних оцінках під час прийняття рішень стосовно місцевого, національного, регіонального, глобального управління.

З іншого боку, треба забезпечити усім жінкам доступ до професійної підготовки у різних галузях науки і техніки, послуг, менеджменту, особливо на рівні вищої освіти. Для цього мають бути задоволені особливі потреби та інтереси жінок, пов’язані з їх роллю у сім’ї, народженням і вихованням дітей. Урядові програми повинні сприяти посиленню ролі жінок як учасників процесу виробництва, відтворення населення, підвищення загального добробуту. Для досягнення зазначених цілей має бути забезпечена тісна співпраця між урядами, міжнародними організаціями системи ООН, неурядовими, громадськими організаціями, в першу чергу з тими, що відстоюють права та інтереси жінок.

⁴³ Програма дій “Порядок денний на XXI століття” / Переклад з англійської: ВГО “Україна. Порядок денний на XXI століття”. – К.: Інтелсфера, 2000. – С. 277.

Майже 30% населення світу складає молодь. Ця соціально-демографічна група має свої окремі специфічні потреби, що пов'язані, перш за все, з процесом фізичного зростання, особистісного і соціального становлення, отримання освіти, кваліфікації, роботи у відповідності до інтересів і уподобань, створення сім'ї та забезпечення її добробуту. Тому надзвичайно важливим у довгостроковому плані є включення молоді у процес прийняття рішень щодо навколишнього середовища, економічного і соціального сталого розвитку. Під час планування і здійснення заходів зі сталого розвитку мають бути враховані інтереси молодих людей та їхні специфічні погляди на сучасний світовий розвиток. Від цього значною мірою залежать умови життя молодих поколінь не лише сьогодні, а й у майбутньому.

Світове співтовариство ставить за мету, щоб у кожній країні, методом консультацій з представниками молодіжних організацій і груп, був налагоджений діалог між владою та молоддю на всіх рівнях і створені механізми забезпечення молоді доступу до інформації, надання їй можливості висловлювати свої погляди щодо урядових рішень. В усіх країнах має бути проведена низка заходів з метою забезпечення усім молодим людям доступу до отримання усіх видів освіти, забезпечення того, щоб у навчальному процесі знаходили відображення економічні та соціальні потреби молоді, враховувався рівень поінформованості про проблеми екології і сталого розвитку, розширювалися програми професійної підготовки, необхідної для реалізації сталого розвитку.

Особлива увага повинна приділятися дітям, і не лише тому, що це – майбутнє планети, і на них згодом ляже основний тягар усієї економічної, екологічної, гуманітарної спадщини попередніх поколінь, впровадження нових стосунків з природою і в соціумі. Діти є активними учасниками суспільного життя. У деяких країнах, що розвиваються, діти складають до половини населення. Вони надзвичайно вразливі до наслідків погіршення стану довкілля. І вони є свідомими та активними прибічниками природоохоронних громадських рухів. Тому інтереси дітей мають бути враховані у процесі їхньої участі у діяльності, пов'язаній з охороною навколишнього середовища.

Задоволення основних потреб молоді і дітей передбачає Конвенція про права дітей, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН (1989 р.) і поки що ратифікована не всіма країнами. Освіта дітей і молоді має передбачати виховання почуття відповідальності за охорону довкілля, раціональне використання ресурсів, забезпечення збалансованого розвитку.

Сталий розвиток вимагає внесення коректив в управління суспільним розвитком не лише на національному чи місцевому рівні, а й на рівні підприємств, установ, організацій. Йдеться, перш за все, про підвищення ролі працівників та їхніх професійних організацій.

Профспілки, як представники працівників, є найбільш організованою і впливовою частиною громадянського суспільства. Потенційно вони можуть ефективно впливати на уряди та громадськість у напрямі сприяння забезпеченню сталого розвитку. Про це свідчить їхній історичний досвід у пристосуванні до змін у промисловому секторі, першочергова увага, яку вони приділяють виробничому мікроклімату та іншим умовам праці, а також їхня боротьба проти негативних наслідків глобалізації, діяльності ТНК, за збалансований соціально-економічний розвиток.

Система співпраці між профспілками, що входять до потужних і багаточисленних регіональних та всесвітніх об'єднань, складає основу для налагодження тристороннього співробітництва між працівниками, роботодавцями та урядами щодо проблем переходу до сталого розвитку.

Важливими завданнями, які плідно вирішують профспілки, є зменшення масштабів злиднів, забезпечення повної і сталої зайнятості, мікроклімату на виробництві, громадського і виробничого середовища, що сприяє встановленню безпечних умов праці, чистого і здорового довкілля. З цією метою профспілки сприяють ратифікації та виконанню відповідних конвенцій Міжнародної організації праці, створенню двосторонніх (працівники–роботодавці) та тристоронніх (працівники–роботодавці–влада) механізмів для розгляду і вирішення питань безпеки, охорони здоров'я і сталого розвитку.

Колективно-договірна система регулювання трудових відносин включає в себе елементи та спеціальні окремі угоди екологічного спрямування, заходи щодо скорочення випадків виробничих аварій, травматизму і професійних захворювань. Профспілки докладають чимало зусиль для поширення роботи з організації освіти, професійної підготовки та перепідготовки для працівників, особливо у галузі охорони праці і здоров'я, покращення стану виробничого середовища.

Ефективність такої діяльності профспілок значною мірою залежить від забезпечення таких умов, за яких працівники та їхні професійні об'єднання могли б брати активну участь у прийнятті рішень щодо розробки, впровадження і оцінки національних стратегій і програм у сфері охорони довкілля і розвитку,

політики зайнятості, соціальних гарантій, галузевих стратегій, програм регулювання робочої сили, передачі технологій тощо.

У практичному плані йдеться про створення профспілками та роботодавцями на засадах соціального партнерства основи для спільної соціальної, екологічної і виробничої стратегії, визначення кола першочергових завдань, спрямованих на поліпшення виробничого мікроклімату і загальної діяльності підприємства. При цьому важливим є дотримання принципової умови щодо того, аби концепція сталого розвитку втілювалася у життя на справедливій основі. Це означає, що необхідні видатки мають розподілятися між всіма сторонами, відповідно до їхніх фінансових можливостей і за обоюсторонньою згодою.

Надзвичайно важливу роль у соціально-економічному розвитку будь-якої країни відіграють бізнесові і промислові структури. Це стосується усіх рівнів суспільного життя – місцевого, національного, міжнародного. Саме бізнесова діяльність і промисловість вносять найбільший внесок у зростання добробуту, розвиток виробництва і торгівлі, створення нових робочих місць, забезпечення засобів для існування мільйонів людей в усьому світі.

Зазначене якраз і складає основні цілі стратегій розвитку. Тому ділові і промислові кола, включно і транснаціональні корпорації, та громадські організації, що їх представляють, повинні активно долучатися до розробки, оцінки та впровадження заходів, спрямованих на досягнення сталого розвитку.

Ділові і промислові кола відіграють провідну роль у застосуванні і передачі технічних нововведень, впровадженні більш ефективних технологічних процесів, використанні чистих та безвідходних технологій і процедур виробництва у енерго- та ресурсозбереженні. Далеко не завжди так відбувається, але вже чимало передових керівників підприємств, у тому числі і транснаціональних корпорацій, успішно здійснюють політику і програми “відповідального підходу” і раціонального виробництва, запроваджують діалог з громадськістю, здійснюють екологічні ревізії, виявляють відповідальний підхід до того, щоб мінімізувати негативні наслідки їхньої діяльності для довкілля і здоров’я людей.

Поширенню такого підходу сприяє зростаюча свідомість, вплив споживачів, широкої громадськості, а також зростаюча поінформованість керівників бізнесу, включно і транснаціонального. Більш вагомий внесок керівників бізнесу у процес сталого розвитку може бути здійснений за рахунок використання економічних інструментів, ринкових механізмів, у межах яких ціни на товари і послуги повинні все більше відображати екологічні витрати на їхнє впрова-

дження, виробництво, використання, рециркуляцію і вилучення з урахуванням конкретних умов кожної країни.

На конференції з екологічно сталого промислового розвитку на рівні міністрів, що була проведена Організацією Об'єднаних Націй з питань промислового розвитку (ЮНІДО), ще у 1991 році було виголошено про необхідність переходу до політики більш екологічно чистих виробництв.

Такі технології, виробництва і системи управління, у яких ресурси використовуються неефективно, залишки повторно не використовуються, генеруються відходи з несприятливим впливом на здоров'я людей і довкілля, а також виробляється продукція, використання якої чинить додатковий негативний вплив і яку після цього важко переробити, потрібно замінити такими технологіями, інженерними та управлінськими рішеннями і "ноу-хау", які зводять до мінімуму обсяг відходів протягом усього життєвого циклу продукту. У цьому напрямку зусиль з реалізації сталого розвитку має бути налагоджена тісна співпраця, партнерство між урядами, бізнесом і промисловими асоціаціями та міжнародними організаціями.

Інший напрям зусиль, що сприятимуть сталому розвитку – заохочення урядами відповідального підприємництва, яке може сприяти підвищенню ефективності використання ресурсів, зменшенню ризику небезпеки, зведенню до мінімуму обсягів відходів і забезпеченню належної якості навколишнього середовища.

Підприємництво являє собою одну з найбільш важливих рушійних сил щодо новаторських підходів та підвищення ефективності виробництва. Не лише великі фірми, а й малі та середні підприємства відіграють значну роль у соціально-економічному розвитку будь-якої країни. Особливо це виявляється у сільській місцевості, оскільки вони поширюють зайнятість у неаграрному секторі, забезпечують проміжні засоби для поліпшення становища жінок.

Тому уряди сприяють створенню і діяльності раціонально керованих підприємств, використовуючи для цього економічні стимули, впорядкування адміністративних процедур при розгляді поданих заявок з приводу інвестицій, наданні консультативних послуг, допомоги в інформаційній сфері.

У співробітництві з приватним сектором, науковими колами та міжнародними організаціями, уряди заохочують створення фондів для вкладання капіталу з ризиком на цілі проектів і програм у сфері сталого розвитку, відповідної підготовки кадрів, початкової професійної підготовки молоді. Особливої уваги, у тому числі з боку міжнародних організацій, потребує сприяння досліджен-

ням і розробкам щодо удосконалення вимог до технологій і управління в сфері сталого розвитку, особливо в інтересах дрібних і середніх підприємств у країнах, що розвиваються.

Особлива, специфічна роль у процесі прийняття рішень щодо навколишнього середовища і розвитку належить науковим і технічним колам, до яких, зокрема, входять інженери, архітектори, фахівці з міського планування, проєктувальники та інші спеціалісти. Дуже важливо, щоб керівники, які приймають рішення щодо визначення державної політики, і широкі кола громадськості краще розуміли роль науки у життєдіяльності людини. З іншого боку, відносини співробітництва між науково-технічними колами і широкою громадськістю мають поглиблюватися і поширюватися аж до переростання у повномасштабне партнерство.

Поліпшення зв'язку і співпраці між науково-технічними колами і керівниками, які приймають рішення, сприяє більш широкому використанню наукових і технічних знань, оскільки так створюються сприятливі умови для вдосконалення професійної підготовки та проведення незалежних досліджень для сталого розвитку. Самі ці дослідження потребують зміни існуючих багатодисциплінарних підходів на користь міждисциплінарних досліджень за участю представників науково-технічних кіл, керівників, що визначають політику, і широкої громадськості, аби забезпечити підтримку ними концепції сталого розвитку та ознайомити з методами її реалізації.

Громадськість має право висловлювати свою думку щодо кращого управління в сфері науки і техніки, оскільки це безпосередньо відображається на житті суспільства. З іншого боку, треба забезпечити незалежність представників наукових і технічних кіл, надати їм можливість без обмежень проводити дослідження і оприлюднювати їхні результати з метою впровадження стратегій сталого розвитку на основі найбільш надійних даних.

Сільськогосподарське виробництво є основним видом діяльності для значної частини населення світу. І вся ця діяльність здійснюється у тісному контакті з природою. Вона, з одного боку, сприяє її збагаченню через генерування відновлюваних ресурсів. З іншого – стає надзвичайно чутливою до надмірної, виснажливої експлуатації природних ресурсів. Отже, сільські господарства, корінні народи, родини фермерів, значну частину яких складають жінки, є розпорядниками великої частини природних ресурсів Землі. Відповідно, їм належить значна роль у збереженні фізичного середовища. Оскільки від його стану залежить не тільки їх існування, а й забез-

печення продуктами харчування та сільськогосподарською сировиною значної кількості людей та важливих галузей економіки, необхідно перейти на сталий сільськогосподарський розвиток, причому як у країнах, що розвиваються, так і в розвинених країнах.

У переважній більшості сільське населення країн, що розвиваються, веде, в основному, дрібномасштабне натуральне господарство на основі родинної праці з метою забезпечення засобів для існування. Тому в документах ООН зі сталого розвитку формулюється підхід, орієнтований на простого фермера. Саме тут коріняться серйозні проблеми розвитку аграрного сектору. Доступ дрібних фермерів до сучасних технологій, альтернативних джерел забезпечення засобів існування і засобів виробництва є досить обмеженим. Внаслідок цього зростає надмірна експлуатація земельних ресурсів.

Забезпечення сталого розвитку населення, що проживає у маргінальних і нестабільних екосистемах, залишається серйозною проблемою. Для успішної реалізації відповідних міжнародних програм часто бракує зацікавленого ставлення самих фермерів і такої урядової політики, яка б заохочувала їх до раціонального і сталого використання природних ресурсів.

Тому на перший план виступає завдання сприяти децентралізації прийняття рішень шляхом створення місцевих організацій фермерів, передачі їм функцій та повноважень як основним користувачам природних ресурсів.

Уряди мають разом з фермерськими організаціями розробляти і реалізувати політику, спрямовану на заохочення застосування ресурсо- і енергозберігаючих технологій сільськогосподарського виробництва з опорою на власні сили. Слід також використовувати такі механізми ціноутворення, що дозволяють враховувати екологічні витрати, проводити відповідну торговельну політику, запроваджувати податково-фінансове стимулювання та ін. Разом з тим належить шукати ефективні засоби стимулювання фермерів у використанні методів ведення сталого сільськогосподарського виробництва.

Ще один досить важливий, але й вельми суперечливий чинник впливу громадськості на процеси глобального управління – рух радикального протесту противників глобалізації.

Він є строкатим як за походженням, так і за складом учасників. У його лавах визнані мислителі і радикальні ліві інтелектуали, нобелівські лауреати і лідери повстанців з Латинської Америки, відомі політичні та релігійні діячі, націоналісти, комуністи, зелені, представники молодіжного, студентського руху, профспілкових організацій.

Ідеологічна платформа антиглобалістського руху є розмитою і чітко не визначеною. Він не є достатньою мірою організованим і спланованим. Частіше за все виступи антиглобалістів проводяться у зв'язку із заходами, що їх організують, як вони говорять, «центри управління глобалізацією» – СОТ, МВФ, Світовий банк.

Найвиразніші риси виступів антиглобалістів – радикалізм, непримиримість, агресивність. Цей рух поширюється, втягуючи в себе нові неурядові організації. Антиглобалістів звинувачують у деструктивізмі, перешкоджанні об'єктивному процесу суспільного розвитку, бо вони блокують інвестиції, розвиток торгівлі, розповсюдження новітніх технологій тощо.

Жодним чином не можна погодитися з формами протесту антиглобалістів, вони є переважно такими, що виходять за межі громадського порядку. Але за їхніми виступами можна бачити й інше – пошук можливості нового життя через подолання злиденності, захист прав працівників, охорону довкілля, опір мілітаризму, расизму, неофашизму. Йдеться не лише про наміри, а про програми реальних дій. Схоже, що радикально налаштована частина громадянського суспільства намагається втрутитися у процес прийняття рішень на світовому рівні, де глобалізований капітал звик діяти одноосібно. Від перспектив цього протистояння певною мірою залежатиме можливість альтернативної світової політики, спрямованої на реалізацію сталого розвитку суспільства.

Висновки до розділу 7.

Перехід на засади сталого розвитку на всіх рівнях управління гальмується з різних причин, але головною виступає наявність гострих протиріч у суспільному житті як окремих країн, так і усього глобалізованого світу. Ці протиріччя, з одного боку, ускладнюють суспільний розвиток і певним чином його деформують. З іншого боку, вони примушують і світових лідерів, і пересічних громадян активізуватися, шукати шляхи подолання розбіжностей інтересів, іти на компроміси.

Практика доводить, що запровадження сталого розвитку неможливе без формування соціального партнерства у широкому розумінні як на місцевому, так і на глобальному рівні. Йдеться про партнерство між різними верствами населення, між владою, бізнесом і громадянами, між окремими країнами, міжнародними угрупованнями, асоціаціями, організаціями, як міждержавними (міжурядовими), так і недержавними (неурядовими). Основою для розвитку такої широкої співпраці має бути з'ясування загроз, що їх продукують

глобальні проблеми, а також необхідності поєднання зусиль усіх, кому небайдужа доля наступних поколінь, подальший розвиток людської цивілізації.

Низка проблем, з якими стикається людство у своєму сучасному розвитку, не може бути вирішена на користь одних соціальних верств, держав чи міжнародних угруповань за рахунок інших. Егоїзм сильних і багатих має поступитися загальнолюдській солідарності і взаємовигідній співпраці. Лише на такій основі і можливе справжнє ефективне партнерство як альтернатива існуючій ворожнечі протилежних інтересів, що конфліктують, як методологія соціальної поведінки, що виключає корпоративізм і створює можливості для сталого збалансованого розвитку в інтересах чоловіків і жінок різних націй та вікових груп, соціального походження, освіти, рівня статку.

При цьому ключова роль належить громадянському суспільству, яке має усі шанси зміцнити свої позиції не в конфліктах, а у співпраці з владою, на основі національних та загальнолюдських інтересів і потреб людей. Культура соціального партнерства і співпраці надасть нові імпульси і створить нові умови для формування надзвичайно потужного потенціалу здорового глузду і копіткого, крок за кроком, розв'язання сучасних проблем за участі широкого загалу громадян.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають причини розбіжності інтересів різних країн, спільнот, корпорацій, верств населення щодо сталого розвитку?
2. Якими є протиріччя між окремими групами інтересів у сучасному глобалізованому світі?
3. Що таке національні інтереси і якими чинниками вони визначаються?
4. У чому полягає протиріччя між економічно розвиненими країнами та країнами, що розвиваються?
5. У чому полягає протиріччя між надвеликими регіональними ринками?
6. У чому полягає протиріччя між національними державами і ТНК?
7. У чому суть протиріччя між різними верствами населення?
8. Якими засобами можуть долатися конфлікти інтересів?
9. Що означає термін «громадянське суспільство»?
10. Яку роль відіграє громадянське суспільство в узгодженні інтересів різних верств населення?
11. Якою є роль громадських неурядових організацій національного та міжнародного рівня у реалізації групових інтересів?
12. Яку роль відіграє соціальне партнерство у переході до сталого розвитку?
13. Яка роль у сталому розвитку суспільства належить місцевому самоврядуванню?

14. Якою є роль окремих верств населення у сталому розвитку суспільства: жінок, молоді, робітників, бізнесових і промислових кіл, науково-технічних працівників, фермерів?
15. Охарактеризуйте діяльність учасників руху радикального протесту противників глобалізації.

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

- 1) Причини виникнення гострих розбіжностей інтересів різних країн, спільнот, корпорацій, верств населення щодо сталого розвитку.
- 2) Національні інтереси і сталий розвиток.
- 3) Протиріччя між економічно розвиненими країнами та країнами, що розвиваються.
- 4) Розвиток конкуренції між надвеликими регіональними ринками.
- 5) Особливості протиріччя між національними державами і ТНК.
- 6) Протиріччя між різними верствами населення у сучасному світі.
- 7) Засоби подолання конфліктів інтересів.
- 8) Громадянське суспільство: вплив на процеси сталого розвитку.
- 9) Громадянське суспільство і соціальне партнерство.
- 10) Роль громадських неурядових організацій національного та міжнародного рівня у реалізації групових інтересів.
- 11) Роль соціального партнерства у переході до сталого розвитку.
- 12) Узгодження інтересів різних верств як умова збалансованого місцевого розвитку.
- 13) Громада, влада, бізнес: роль соціального партнерства у збалансованому розвитку на місцевому рівні.
- 14) Роль місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування у реалізації сталого розвитку за участі громад.

Тести для самоконтролю

1. Національний інтерес – це чий інтерес?
 - а) держави;
 - б) правлячої еліти;
 - в) загалу громадян;
 - г) усі відповіді неправильні.
2. У чому полягає головне протиріччя між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються?
 - а) несправедливий розподіл прибутків від спільної діяльності;
 - б) багаті країни не хочуть допомогти бідним країнам, що розвиваються;
 - в) несправедливі торговельні відносини;
 - г) усі відповіді неправильні.

3. У чому полягає головне протиріччя між національними державами і ТНК?
- а) уряди вимушені виконувати вимоги ТНК;
 - б) ТНК порушують місцеві традиції;
 - в) ТНК підривають основи малого бізнесу;
 - г) ТНК уникають сплати податків;
 - д) усі відповіді неправильні.
4. У чому сутність основного протиріччя між різними соціальними верствами?
- а) несправедливий розподіл виробленого сукупного продукту;
 - б) різні релігійні та ідеологічні уподобання;
 - в) різні програмні установки політичних партій;
 - г) усі відповіді неправильні.
5. Які засоби подолання розбіжностей інтересів є найбільш ефективними?
- а) узгодження інтересів, компроміси;
 - б) боротьба, змагання;
 - в) патерналізм;
 - г) усі відповіді неправильні.
6. Що означає термін «громадянське суспільство»?
- а) влада громадян;
 - б) сфера суспільного життя поза владними відносинами;
 - в) форма державного устрою;
 - г) усі відповіді неправильні.
7. Які основні ознаки громадянського суспільства?
- а) верховенство закону;
 - б) наявність чіткої вертикалі влади;
 - в) наявність великої кількості громадських організацій;
 - г) усі відповіді неправильні.
8. Що таке соціальне партнерство?
- а) механізм узгодження інтересів та рівноправної співпраці;
 - б) договірні відносини між найманим працівником і роботодавцем;
 - в) спільна діяльність різних країн;
 - г) усі відповіді правильні.
9. Що означає поняття «місцеве самоврядування»?
- а) нижня ланка державної влади;
 - б) можливість для робітників брати участь в управлінні виробництвом;
 - в) правомочність місцевих громад вирішувати проблеми свого життя;
 - г) усі відповіді правильні.

Література використана

1. Програма дій "Порядок денний на ХХІ століття" / Переклад з англійської: ВГО "Україна. Порядок денний на ХХІ століття". – К.: Інтелсфера, 2000. –360 с.

2. Декларація та план виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку. 26 серпня – 4 вересня 2002 року. Йоганнесбург, Південна Африка / Видання друге. –К.: ПРООН/МПВСР, 2007. – 97 с.
3. Итоговый документ шестьдесят пятой сессии ГА ООН. Последующие меры по итогам Саммита тысячелетия. Выполнение обещания: объединение во имя достижения целей в области развития, сформулированных в Декларации тысячелетия. –39 с.
4. Америка: сталий розвиток: Новий консенсус заради майбутнього: Пер. з англ. / Президентська рада США з питань сталого розвитку. –2. вид. – К. : Інтелсфера, 2001. –186 с.
5. Глобалізація і безпека розвитку/О.Г.Білорус, Д.Г.Лук'яненко і ін. –К.:КНЕУ, 2001. –733 с.
6. Гор А. Земля у рівновазі. Екологія і людський дух. –К.: Інтелсфера, 2001. –394 с.
7. Дорогунцов С. І., Ральчук О. М. Сталий розвиток і безпека: аспекти сполучення / НАН України; Рада по вивченню продуктивних сил України.- К.: Товариство “Знання” України, 2002. –33 с.
8. Згуровський М.З. Сталий розвиток у глобальному і регіональному вимірах: аналіз за даними 2005 р. –К.:НТУУ «КПІ», 2006. –84 с.
9. Кинг А., Снайдер Б. Первая глобальная революция. – М.: Прогресс, 1991. –293 с.
10. Медоуз Д.Х., Медоуз Д.Л., Рандерс Й. За пределами роста.– М.: Прогресс, 1994 – 304 с.

Література рекомендована

1. Инноватика государственного управления: прорыв в будущее. Материалы международной научно-практической конференции. Под общей ред. д.соц.н., д.мед.н., проф. В.Л.Романова. – М.: Изд-во “Проспект”, 2006. –467 с.

Розділ 8.

Україна в контексті переходу на засади сталого розвитку.

- 8.1. Проблеми сучасного економічного розвитку України.
- 8.2. Цілі розвитку тисячоліття та Україна.
- 8.3. Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку.
- 8.4. Індикатори сталого розвитку в Україні.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: сучасний стан, сталий розвиток економіки, особливості України, українські ЦРТ, індикатори сталого розвитку в Україні.

8.1. Проблеми сучасного економічного розвитку України

Проблеми сталого розвитку є особливо важливими для України, де продовжує зберігатись екстенсивний тип відтворення, що веде до нераціонального використання природних ресурсів і деградації середовища існування людей.

Україна відноситься до групи країн з доходом нижче середнього рівня: за даними Світового банку, в 2009 р. Україна займала 96 місце (з 193 країн) за рівнем ВВП на душу населення – 6 100 дол. США за ПКС, і 135 місце в світі за рівнем номінального ВВП на душу населення – 2 800 дол. США⁴⁴. Остання цифра свідчить, що Україна наближається до країн з найбільш низькими доходами (2 290 дол. США), і віддаляється від середньосвітового рівня (8 741 дол. США). Різниця з номінальним рівнем ВВП на душу населення євро регіону (38 805 дол. США) складає в Україні 13,9 разів⁴⁵.

Після виходу з трансформаційної кризи в кінці 90-х рр. Україна на початку тисячоліття демонструвала швидке економічне зростання. Результати порівняльного аналізу, проведеного Інститутом економіки і прогнозування, свідчать, що впродовж 2001-2004 рр. темпи зростання ВВП України були вищими за середні по країнах СНД, проте вже з 2005 р. цей показник став нижчим. Серед країн СНД нижчими за Україну темпами у 2005-2008 рр. розвивалася лише економіка Киргизстану.

Отже, динаміка ВВП в Україні може бути охарактеризована як нестабільна. Проте економічне зростання стало не результатом системних внутрішніх реформ, а наслідком сприятливих зовнішніх та внутрішніх чинників короткострокового характеру, що привело до виникнення ознак порушення макроекономічної рівноваги.

⁴⁴ Дані Офіційного сайту Світового банку. [Електронний ресурс]. <http://siteresources.worldbank.org/DATASTATISTICS/Resources/GNIPC.pdf>.

⁴⁵ Там же. [Електронний ресурс]. <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/UKRAINEEXTN/0,,contentMDK:20147755~menuPK:328559~pagePK:1497618~piPK:217854~theSitePK:328533,00.html>.

Зростання ВВП не демонструвало чітко окресленої динаміки, а коливалось від 5,9% в 2000 р. та 5,2% у 2002 р. до 12,1%⁴⁶ у 2004 р. і мало хвилеподібний характер.

Макроекономічне дослідження, проведене Інститутом економіки та прогнозування показує, що деформація структури економіки України зумовлена порушенням основних відтворювальних пропорцій: за 2000-2009 рр. в доходах зросла частка оплати праці (з 40% до 54%) і зменшилась – валового прибутку (з 18% до 12%)⁴⁷. Звичайно, що підвищення рівня заробітної плати в Україні мало об'єктивний характер, обумовлений значним відставанням України за цим показником від розвинених країн та переважної частини країн з ринками, що формуються. Але відбувалось гіпертрофоване нарощування оплати праці без урахування необхідності формування інвестиційних ресурсів для подальшого економічного розвитку та переходу до інноваційної моделі. Тому перекис у розподілі доходів на користь населення спричинив подвійний ефект: по-перше, зумовив потужне збільшення споживчого попиту, а по-друге, негативно позначився на нагромадженні ресурсів для майбутнього розвитку, що привело до значного уповільнення загальноекономічної динаміки. Під впливом світової економічної кризи (2008-2010 рр.) диспропорції в розподілі ВВП ще більше посилились.

Отже, починаючи з 2005 р., внаслідок відсутності сталих стратегічних орієнтирів щодо розвитку економіки, політичної нестабільності та проведення перманентних виборчих компаній в Україні посилювалась споживацька модель розвитку, яка зовсім не відповідає вимогам сталості.

Крім того, джерелами економічного зростання в Україні (за 2000-2008 рр. ВВП збільшився в 1,8 рази) були в основному екстенсивні фактори. Перш за все – дозавантаження наявних виробничих потужностей, яке статистично викривило (збільшило) показники продуктивності праці та фондівіддачі, а також дія таких факторів як знецінення національної грошової одиниці і вартості робочої сили, що підвищило цінову конкуренцію національного виробництва. Прискорене зростання продуктивності не супроводжувалось процесами, властивими розвиненим країнам, де зміна динаміки розвитку відбувається за умов впровадження у виробництво нових високих технологій.

За даними Міжнародної організації праці (МОП), продуктивність праці в Україні в 2007 р. становила 10,9 тис. дол. США (за ПКС), в той час як в США –

⁴⁶ Дані Офіційного сайту Держжкомстату України. [Електронний ресурс]. <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

⁴⁷ Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В.М.Гейця [та ін.] –К.: НВЦ НБУВ, 2009. –С.20-21.

63,8 тис. дол. США, у Франції – 54,9, Німеччині – 42,6, в Російській Федерації – 17,9 тис. дол. США⁴⁸.

У нашій країні практично усі розроблювані стратегії і програми розвитку – від загальнонаціональних до регіональних і місцевих – базуються на якомога більш повному використанні природно-ресурсних факторів без адекватного вимогам сталого розвитку трансформування системи виробничих відносин. Головним недоліком сучасної економічної моделі в Україні є орієнтація на більш повне залучення у господарське використання природно-ресурсного потенціалу України та її регіонів, особливо мінеральних ресурсів. Така стратегія ендегенного розвитку суперечить суті сталого розвитку, який передбачає зниження ресурсомісткості виробництва, впровадження ринково орієнтованих методів управління природокористуванням, здатних перетворити охорону навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів та екологічну безпеку країни у невід’ємну складову соціально-економічних перетворень.

В структурі економіки України за аналізований період спостерігалось збільшення частки послуг, що в цілому відповідає світовим тенденціям. Це характеризує перехід від індустріальної до постіндустріальної економіки, що притаманно розвиненим країнам, де частка сфери послуг коливається в межах 65-78%. В 2001-2008 рр., за даними Світового банку, в Україні частка послуг у ВВП зросла з 49,2% до 57,3% у 2005 р., а потім знизилась до 54,8% у 2008 р.

Такий рівень та хвилеподібний характер динаміки показника свідчать, по-перше, про індустріальний характер моделі економіки України, а, по-друге, про диспропорції як в розвитку всієї економічної системи, так і самої сфери послуг. За цей період надзвичайно високі темпи демонструвала торгівля (115% в середньому за період), які значно випереджали темпи зростання ВВП (107% відповідно). Зростання обсягів виробництва, збільшення доходів населення, активізація житлового будівництва та іпотечного кредитування зумовили бурхливий розвиток комерційних структур, діяльність яких спрямована на надання послуг у сфері операцій з нерухомістю. Також на розвиток сфери послуг значний вплив мала «фінансова діяльність», посилення позицій якої обумовлювалось активним входженням на внутрішній ринок іноземних банківських установ та розширення використання кредитних схем споживчим сектором.

⁴⁸ Дані Офіційного сайту МОП. [Електронний ресурс]. http://laborsta.ilo.org/data_topic_E.html.

В секторі товарного виробництва провідною галуззю залишається промисловість: у 2008 р. – 31,3% ВВП (в розвинених країнах, які переходять на постіндустріальну стадію розвитку, частка промисловості складає 20-25% ВВП). Хоча за обсягом виробництва промисловість України вийшла на рівень 90-х рр., її проблеми тільки ускладнилися. Більше 2/3 загального обсягу припадає на галузі, що виробляють сировину, матеріали та енергетичні ресурси. Частка продукції соціальної орієнтації становить 1/5 загального обсягу промислового виробництва. Майже зникає легка промисловість (1999 – 1,6%, 2009 – 0,8%⁴⁹), частка машинобудування в структурі промисловості знизилась до 10,3%, що майже в 3-4 рази нижче за рівень розвинутих країн. При цьому промисловість розвивалась під впливом сприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури та активізації споживчого кредитування населення. Але зростання виробництва не супроводжувалось масштабними процесами модернізації та структурної перебудови. Експортний потенціал України продовжують формувати сировинні галузі та ті, що виробляють продукцію з низьким рівнем технологічної обробки.

Так, Україна має порівняно велику відкритість економіки – обсяг зовнішньоторговельного обороту у ВВП у 1999-2004 рр. у середньому становив 111,6%, у 2005-2008 рр. – 98,9⁵⁰, а також низьку диверсифікацію товарної структури експорту, де основними позиціями є металургійна продукція, частка якої в середньому за період 1999-2008 рр. становила 41,2%, машинобудівна – 14,1%, хімічна – 8,7% та сільськогосподарська – 8,8%. Причому частка машинобудування в експорті з 1991 р. скоротилась на 5 п.п., хоча в світовому експорті ця позиція зростає, а ринки збуту української продукції обмежуються переважно країнами СНД.

Основні статті українського експорту свідчать про переважно сировинну орієнтацію нашої економіки, що закріплює за нею статус країни, що розвивається. Сировинний ухил структури виробництва, розрахований переважно на потреби експорту, зробив промисловість і економіку в цілому критично залежними від кон'юнктури світових ринків, стримуючи при цьому розвиток внутрішнього.

Відносно вузька спеціалізація зовнішньої торгівлі України – одна з основних причин вразливості її економіки щодо змін у зовнішньому середовищі, що підтвердила реакція експорту на кризові явища восени 2008 р. Якщо порівняти дані за вересень-грудень 2008 р. з даними за відповідний період 2007 р., то темпи падіння виробництва у провідних експортних галузях економіки просто вражають (починаючи від 5% до 55%).

⁴⁹ Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В.М.Гейця [та ін.] – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – С.25.

⁵⁰ За даними щоквартального аналітично-статистичного видання Нацбанку України «Платіжний баланс і зовнішній борг України за 2004-2008 рр.» [Електронний ресурс]. <http://www.bank.gov.ua/Pablikation/econom.htm>.

Скорочення виробництва в цих галузях по ланцюгу міжгалузевих зв'язків потягнуло за собою скорочення виробництва коксу та продуктів нафтопереробки, добування корисних копалин тощо. Тобто в цей період спостерігався ефект миттєвого згорання виробництва. (Цілі розвитку тисячоліття. Україна – 2010. Національна доповідь. Міністерство економіки України. Програма розвитку ООН. –К., 2010. – С.20).

Тому необхідна, з одного боку, більша орієнтація промисловості на внутрішній ринок, зменшення імпортозалежності країни, а з іншого, – диверсифікація як товарної (розширення товарної номенклатури продукції, що експортується), так і географічної структури експорту.

Отже, економічне зростання в Україні протягом 2000-2008 рр. відбувалось головним чином у руслі відновних процесів, базувалось на використанні створених ще за радянських часів потужностей, консервувало застарілу виробничу структуру і закріплювало економіку України як сировинний придаток більш розвинених економік. Залучення іноземних фінансових ресурсів використовувалося не на розвиток вітчизняного виробництва, а на зростання споживання іноземних товарів, що посилювало структурні диспропорції.

Спеціалісти виділяють чинники, які будуть впливати на розвиток економіки України у найближчий перспективі:

- подальше погіршення умов доступу до зовнішніх джерел фінансування;
- збереження не вигідних для нашої країни умов торгівлі та загострення конкуренції на зовнішніх ринках;
- технологічно відстала структура промислового виробництва: переважають види діяльності з низьким і середнім технологічним рівнем виробництва, які дають майже 4/5 загального обсягу реалізованої продукції; низька продуктивність праці;
- нестійкість темпів промислової динаміки та міжгалузева нерівність зростання, неефективна структура та висока енергоємність промислового виробництва (наприклад, використання газу на одиницю виробленої продукції в Україні у 8 разів вище, ніж у Німеччині);
- домінуючі в економіці девальваційні очікування, що є стримуючим чинником для ввезення товарів кінцевого і проміжного споживання, а також інвестиційного імпорту, що за наявної структури реального сектору спричинитиме загострення дисбалансів на внутрішньому ринку;
- значний, враховуючи високий рівень залежності української економіки від

імпорту, вплив зростання цін імпортованих товарів на посилення інфляційних процесів. Негативний ефект посилюватиметься зниженням якості та скороченням асортименту продукції, що пропонується на внутрішньому ринку, а також погіршенням загального рівня конкуренції на ньому⁵¹.

8.2. Цілі розвитку тисячоліття та Україна

Із визначених у 2000 р. восьми Цілей Розвитку Тисячоліття не всі цілі є однаково важливими для нашої країни. Так, забезпечення загальнодоступної початкової освіти є для нас менш важливим, оскільки середня освіта в Україні є обов'язковою. Немає також потреб у встановленні конкретних цілей у боротьбі з малярією. Водночас є цілі, які мають вирішальне значення для України, хоча вони й не входять до глобальних ЦРТ, наприклад, забезпечення якісної освіти та обмеження поширення туберкульозу.

Оскільки кожна країна може корегувати глобальні ЦРТ під свої конкретні потреби, в Україні в 2003 р. було визначено 6 цілей і 13 завдань та 33 відповідні індикатори, за допомогою яких здійснюється щорічний моніторинг стану досягнення цілей. В 2009 р. за ініціативи Міністерства економіки було переглянуто завдання та індикатори відповідно до вимог часу та з урахуванням прогнозованих тенденцій розвитку в посткризовий період. Оновлена матриця включає 7 цілей 15 завдань та 33 індикатори, що мають бути досягнуті до 2015 р., які адаптовані до економічної, соціальної та екологічної політики України:

Ціль 1 – подолання бідності,

Ціль 2 – забезпечення якісної освіти впродовж життя,

Ціль 3 – забезпечення гендерної рівності,

Ціль 4 – зменшення дитячої смертності,

Ціль 5 – поліпшення здоров'я матерів,

Ціль 6 – обмеження поширення ВІЛ/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденцій до скорочення їхніх масштабів,

Ціль 7 – сталий розвиток довкілля (додаток 8.1).

Успішність реалізації оновлених завдань ЦРТ України значною мірою залежатиме від здатності держави забезпечити стабільний економічний розвиток через використання людського капіталу, застосування інформаційних,

⁵¹ Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В.М.Гейця [та ін.] – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – С.32-33.

ресурсо-, енерго- і природозберігаючих технологій, а також забезпечення стійкого зв'язку між економічним зростанням і підвищенням рівня життя та добробуту людей.

За оцінками ПРООН, виконання ЦРТ України буде впливати на:

- ➔ економічну стабільність – формування інноваційної та екологічно ефективної економіки, підвищення конкурентоспроможності національної економіки тощо;
- ➔ рівність та підвищення добробуту населення – збільшення середньої тривалості життя населення, підвищення якості освіти, забезпечення прав людини та дотримання принципу рівних можливостей тощо;
- ➔ екологічну рівновагу – збереження і відновлення природних екосистем, покращення середовища існування людини, стабілізація та поліпшення якості довкілля тощо;
- ➔ якість інституційних змін.

Для України дуже важливо не надавати перевагу економічній складовій розвитку без урахування у єдиній цілісній моделі екологічної і соціальної складових. Система ЦРТ дозволяє узгоджувати людський, економічний та екологічний розвиток.

Виконання ЦРТ в Україні має різні тенденції. У той час як одні цілі успішно досягаються, робота з досягнення інших цілей ведеться неефективно або недостатньо у зв'язку із проблемним станом економіки.

Ціль 1 – подолання бідності. За період економічного зростання не вдалося зламати усталену тенденцію в диференціації доходів та рівнях відносної бідності, що привело до вкорінення в суспільстві значної нерівності населення за доходами та умовами життя. Окремою проблемою залишаються загальнонизькі стандарти оплати праці, що призводить до бідності працюючого населення.

Індикатори рівня бідності за критерієм прожиткового мінімуму продемонстрували приголомшливу позитивну динаміку (з 72,5% у 2002 р. до 12,6% у 2008 р.). Але слід зазначити, що сам державний соціальний стандарт (прожитковий мінімум) було переглянуто в 2008 р. неадекватно рівню інфляції, що штучно занизило межу абсолютної бідності. За експертними розрахунками, у 2008 р. рівень бідності за критерієм прожиткового мінімуму мав становити величину на чверть більшу – не 12,6%, а 16,1%⁵², хоча в цілому не змінює позитивної динаміки. Загострюється ситуація з сільською бідністю – нині створилась своєрідна прірва між містом і селом (детальніше – див. додаток 8.2.1).

⁵² Цілі розвитку тисячоліття. Україна – 2010. Національна доповідь. Міністерство економіки України. Програма розвитку ООН. – К., 2010. – С.36.

До основних проблем на шляху подолання бідності в Україні спеціалісти відносять:

- 1) неефективний перерозподіл доходів;
- 2) низький рівень оплати праці;
- 3) бідність сімей з дітьми;
- 4) несправедливий розподіл трансфертів на соціальну підтримку;
- 5) вплив світової фінансової кризи;
- 6) поширення утриманських настроїв та соціальної пасивності населення.

Ціль 2 – забезпечення якісної освіти впродовж життя. Основними показниками конкурентоспроможності національних систем освіти, за оцінками Всесвітнього економічного форуму, є такі: ✓якість освітньої системи; ✓якість математичної освіти; ✓якість навчальних закладів з підготовки управлінців; ✓сприйнятливість наукових інститутів до інноваційних змін; ✓розповсюдженість систем перепідготовки персоналу; ✓наявність професійних управлінців; ✓якість науково-дослідних інститутів; ✓сприйнятливість науковців та інженерів до інноваційних змін.

Аналіз місця України у рейтингу конкурентоспроможності у контексті відповідності освітньої системи вимогам інноваційних змін свідчить про значне відставання за всіма показниками від розвинених країн. Так, оцінка розвиненості системи навчання персоналу, що є основною формування системи безперервної освіти, майже вдвічі менша від країн-лідерів у рейтингу конкурентоспроможності (Фінляндії, США, Швеції, Сінгапуру, Німеччини). Стан досягнення Цілі 2 наведено у додатку 8.2.2.

Проблемами України щодо досягнення Цілі 2 визначаються такі:

- 1) зниження доступності та невідповідність освіти сучасним вимогам;
- 2) невідповідність ринку освітніх послуг потребам ринку праці, диспропорції у процесах підготовки спеціалістів та попиту на них з боку роботодавців;
- 3) неефективні механізми державного фінансування системи освіти при постійному збільшенні бюджетних видатків на освіту. Бюджетні кошти використовуються не на підвищення ефективності надання освітніх послуг, а здебільшого на утримання навчальних закладів;
- 4) збереження занадто централізованого управління.

Ціль 3 – забезпечення гендерної рівності. Завдання розвитку, що пов'язані із забезпеченням гендерної рівності, зазнали в Україні значної адаптації, у по-

рівнянні з проголошеними на міжнародному рівні. В Україні не спостерігається жодних обмежень у доступі до всіх рівнів освіти. Більш того, серед населення, яке навчається у ВНЗ, існує помітний ґендерний дисбаланс на користь жінок. Не простежується значних ґендерних відмінностей і щодо можливостей доступу до ринку праці – рівні економічної активності та зайнятості українських жінок є одними з найвищих в світі. Проблеми ґендерної нерівності мають інший характер – незначне представництво в сфері прийняття рішень (в політичному житті, на вищих щаблях державного управління, в керівництві економічних організацій); різний рівень зосередження чоловіків і жінок на певних управлінських посадах в різних сферах економічної діяльності; ґендерний розрив в рівні доходів та актуалізація проблеми фемінізації бідності. Стан досягнення Цілі 3 наведено у додатку 8.2.3.

До основних проблем на шляху досягнення Цілі 3 в Україні відносять:

- 1) незавершеність процесу ґендерних перетворень, повільне впровадження законодавчих змін;
- 2) незадовільний стан ґендерної статистики;
- 3) недостатній рівень поінформованості щодо правових аспектів забезпечення рівних прав та висвітлення існуючих ґендерних проблем;
- 4) існування сталих ґендерних стереотипів;
- 5) недостатній рівень розвитку соціально-побутової інфраструктури (надання побутових послуг, мережі дошкільних закладів тощо).

Ціль 4 – зменшення дитячої смертності. Одна з найбільш серйозних проблем у сфері охорони здоров'я в Україні – низький рівень очікуваної тривалості життя, головним чином через вкрай високу смертність чоловіків віком від 25 до 65 років (особливо серед мешканців сільської місцевості). Проте ця ціль безпосередньо не включена до ЦРТ. За оцінками експертів, понад 16% населення не має належного доступу до якісних медичних закладів і послуг, хоча 93% домогосподарств їх потребують. Менше 40% населення оцінює стан свого здоров'я як добрий⁵³.

Дитяча смертність в Україні найвища в Європі, 80% вагітних жінок – хворі. Зростає кількість людей із порушеною спадковістю. Лише за останнє десятиріччя в країні у 5 разів збільшилась кількість неповноцінних дітей. Сьогодні причинами $\frac{3}{4}$ всіх смертей дітей до 1 року є природжені вади розвитку. До закінчення середньої школи 46% випускників набувають різних хронічних захворювань. З 1986 року на 5% щорічно зростає кількість народжених дітей-мутантів.

⁵³ Результати обстеження умов життя домогосподарств, що проводить Держкомстат. [Електронний ресурс]. <http://www.ukrstat.gov.ua/>

В той же час виконання цієї цілі, виходячи з моніторингу глобальних індикаторів у цій сфері, можна характеризувати як задовільне. Абсолютна більшість пологів (99%) проходить у лікувальному закладі з кваліфікованим персоналом (причому більш ніж у 90% – за участі лікаря). Стан досягнення Цілі 4 наведено у додатку 8.2.4.

Ціль 5 – поліпшення здоров'я матерів. В минулому програми і заходи з охорони здоров'я і планування сім'ї було сфокусовано переважно на жінці та реалізації нею функцій дітонародження. Особливістю сучасної української політики є зосередження зусиль на всіх членах сім'ї, в тому числі дітях і чоловіках. З огляду на динамку позитивних зрушень, які відбулися протягом 2001-2008 рр., в межах виконання цієї цілі до 2015 р. були визначені більш амбітні результати, ніж на початку тисячоліття. Стан досягнення Цілі 5 наведено у додатку 8.2.5.

До основних проблем на шляху досягнення Цілей 4 та 5 в Україні відносять:

- 1) загальний уклад системи охорони здоров'я в Україні, орієнтований на хворобу, а не на здоров'я; кризовий стан функціонування галузі охорони здоров'я;
- 2) відсутність державних соціальних стандартів в сфері охорони здоров'я;
- 3) недостатня поінформованість батьків щодо формування навичок здорового способу життя і самозберігальної поведінки у дітей; повільне запровадження у суспільстві засад здорового способу життя;
- 4) недостатня забезпеченість лікарями первинної ланки; диспропорція первинного, вторинного і третинного рівнів системи надання медичної допомоги матерям та дітям; нераціональність використання ліжкового фонду; невідповідність якості послуг з контрацепції і абортів в Україні стандартам ВООЗ;
- 5) менша доступність якісної первинної медико-санітарної та спеціалізованої медичної допомоги для дітей та матерів, що проживають в сільській місцевості.

Ціль 6 – обмеження поширення ВІЛ/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденцій до скорочення їхніх масштабів. ВІЛ-інфекція /СНІД і туберкульоз є найскладнішими соціально-політичними та медичними проблемами сучасного суспільства в загальносвітовому вимірі. В Україні масштаби епідемії ВІЛ-інфекції/СНІДу продовжують зростати. Загальновідомим є той факт, що офіційні дані не відображають реальні масштаби, а лише надають інформацію про осіб, у яких за результатами відповідного обстеження була виявлена ВІЛ-

інфекція. Оціночний індикатор поширеності ВІЛ-інфекції серед дорослого населення в Україні є найвищим в Європейському регіоні. Одним з основних шляхів інфекції залишається вживання ін'єкційних наркотиків. Що до епідемії туберкульозу, то, враховуючи соціальне підґрунтя поширення цієї хвороби у сучасний період, країна не може розраховувати на її ліквідацію. Завдання сьогодення полягає у забезпеченні відповідного контролю за поширенням інфекції, що включає підвищення ефективності лікування туберкульозу та зниження смертності від нього. Стан досягнення Цілі 6 наведено у додатку 8.2.6.

Основні проблеми на шляху досягнення Цілі 6 :

- 1) Україна залишається в групі країн з концентрованою стадією епідемії;
- 2) низький рівень охоплення найбільш уразливих груп профілактичними програмами та всього населення профілактичними заходами;
- 3) низьке та непослідовне охоплення тестуванням та консультуванням щодо ВІЛ-інфекції та туберкульозу представників груп ризику, наявність значних міжрегіональних диспропорцій; відсутність можливостей діагностики маргінальних груп;
- 4) невисока якість послуг лабораторної діагностики;
- 5) недостатній рівень охоплення антиретровірусною терапією (в 2009 р. – 48%), інтегровані послуги з догляду та підтримки отримує лише незначна частина клієнтів;
- 6) недостатній рівень співпраці та координації лікування між протитуберкульозними установами та закладами з лікування ВІЛ-інфекції;
- 7) прискорення темпів зростання кількості мультирезистентних (стійких до терапевтичної дії стандартних препаратів) випадків туберкульозу. Особливістю сучасного туберкульозу є значна кількість гостроплинних форм, поєднаних з ВІЛ-інфекцією;
- 8) відсутність достатніх фінансових коштів.

Ціль 7 – сталий розвиток довкілля. Довкілля та його ключові проблеми, зокрема зміна клімату, природні небезпеки, забруднення повітря, генетично модифіковані культури та біорізноманіття, домінуватимуть у XXI ст., оскільки вони є абсолютно вирішальними для майбутнього планети. Стан довкілля України детально проаналізований в розділі 4. Стан досягнення Цілі 7 наведено у додатку 8.2.7.

Отже, багато завдань, передбачених ЦРТ, є складними. Прогрес України у досягненні ЦРТ є неоднозначним. Серед успіхів – зростання доходів, що сприяло

падінню абсолютної бідності до дуже низького рівня, хоча відносна бідність змінилася мало. Спостерігається помітне поліпшення стану здоров'я матерів і зниження дитячої смертності. Досягнення певного прогресу в зменшенні гендерної нерівності, подальший прогрес частково залежить від збільшення кількості жінок на керівних посадах.

Проте, досягнення цілей у галузі охорони довкілля є проблематичним. Найбільш серйозним недоліком виконання завдань щодо розповсюдження соціальних хвороб є не скорочення, а зростання випадків ВІЛ-інфекції, збільшення смертності від СНІДу та поширення туберкульозу.

Україна відстає від інших країн у досягненні ЦРТ. В основі цих процесів – повільний темп економічних та інституційних реформ, здійснюваних за роки після набуття незалежності, відсутність стратегічно визначених системних перетворень, у яких би був зацікавлений уряд, спрямованих по шляху людського розвитку.

Перспективи реалізації принципів сталого розвитку в Україні не можна розглядати у відриві від здійснюваних у державі ринкових реформ.

Перехід до сталого розвитку як країни загалом, так і окремих її регіонів, має відбуватися у тісному взаємозв'язку з радикальною структурною і техніко-технологічною перебудовою суспільного виробництва на основі прискорення темпів НТП, зокрема, у напрямі всебічної екологізації не лише базових галузей економіки, а й усіх сфер людської діяльності. Все це має бути враховане в розроблюваній Національній стратегії сталого розвитку.

8.3. Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку

Національні особливості переходу України на шлях сталого розвитку пов'язані з першочерговим розв'язанням проблем, які є характерними саме для України.

До найважливіших передумов переходу України на модель сталого розвитку на національному та регіональному рівнях належать:

- кардинальна зміна моделі природокористування (детально розглядалось у розд.4);

- перехід до інтенсивного типу виробництва на основі широкомасштабної реконструкції та модернізації відсталой матеріально-технічної бази на основі використання новітніх, безвідхідних, маловідходних та екологічно-безпечних технологій;
- формування нової демографічної політики, спрямованої на стимулювання відтворення населення, встановлення принципів соціальної справедливості, формування середнього класу, підвищення якості освіти та охорони здоров'я;
- розширення масштабів міжнародного співробітництва у сфері ефективного розв'язання ресурсо-екологічних проблем і завдань сталого розвитку.

У вирішенні завдань раціоналізації природокористування та охорони природи і економічного зростання потрібна комплексність. Вона важлива тому, що окремі галузі та сфери суспільного виробництва ставлять різні, нерідко прямо протилежні, вимоги до одних і тих самих природних ресурсів або умов навколишнього середовища. Причому основну увагу вони зосереджують, як правило, на використанні ресурсів і умов довкілля, а вирішення питань їх охорони, збереження та відтворення залишають суспільству.

Сталий розвиток може мати різні моделі реалізації, які передбачають неоднакові темпи і пропорції суспільного відтворення. Кожній моделі повинна відповідати система цілей та еколого-економічних пріоритетів, які забезпечать врахування особливостей країн. В Україні сталий розвиток є можливим тільки на основі інтенсивної інтелектуалоємної економіки.

Перехід до сталого розвитку в Україні знаходиться під впливом трьох груп чинників, які визначають можливості держави щодо успішної реалізації інвестиційно-інноваційної політики на основі впровадження природо-охоронних, екологобезпечних й ресурсозберігаючих напрямів науково-технічного прогресу, фундаментальної перебудови природокористування та механізмів реалізації природоохоронних заходів.

Перша група чинників пов'язана з рівнем розвитку економічного і науково-технічного потенціалів України. Сьогодні підприємства, об'єднання, фірми, цілі регіони, навіть якщо вони бажають розв'язати екологічні проблеми, здебільшого відчувають гостру нестачу фінансових ресурсів не лише для вдосконалення техніко-технологічних процесів, впровадження принципово нових екологобезпечних засобів виробництва, а й для будівництва та реконструкції очисних споруд, застосування прогресивних способів і методів очищення відходів виробництва тощо.

Друга група чинників обумовлена рівнем виробництва та якості вітчизняного екологічного обладнання, екологобезпечних технічних засобів і технологій. Саме їхній дефіцит в Україні стримує інвестування природоохоронних програм і окремих заходів. Така ситуація викликана низьким рівнем витрат на наукові розробки в Україні, який в цілому в 100-130 разів нижче, ніж в країнах Західної Європи, а також дефіцитом фінансових ресурсів для закупівлі відповідного обладнання та технологій за кордоном. Тому деякі підприємства і галузі не можуть використати навіть ті незначні кошти, що виділяються на охорону природи і вдосконалення природокористування, на поліпшення відтворення природних ресурсів, запровадження екологобезпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій.

Третя група чинників пов'язана із застосуванням принципово нового макроекономічного механізму регулювання соціально-економічних процесів у державі для розв'язання ресурсо-екологічних проблем, а також нових підходів і методів оцінки економічної ефективності витрат на ці заходи. До сьогодні переважає точка зору, що інвестиції в екологію виправдані лише тоді, коли ефект від зменшення екологічної шкоди, зумовленої забрудненням або деградацією природного середовища, перевищує сукупні затрати. Такий підхід, особливо враховуючи те, що методологія та методи визначення збитків недосконалі й мають істотні недоліки, не враховує втрати трудових ресурсів та здоров'я людини внаслідок забруднення і погіршення якості довкілля. Жодні економічні вигоди не можна визнати доцільними, якщо зростають показники захворюваності, інвалідності та смертності населення, погіршується його фізичне і психічне здоров'я.

Наша держава може забезпечити сталий розвиток виключно шляхом ефективного використання усіх видів ресурсів (людських, природних, геополітичних), структурно-технологічної трансформації виробництва та наявних конкурентних можливостей (активізація ролі окремої людини в суспільстві, забезпечення соціальної справедливості й соціальної рівності, ефективна зайнятість, екологічна безпека).

Особливістю України як країни з перехідною економікою є наявність високоосвіченого людського потенціалу. Зважаючи на це, а також враховуючи географічне розташування території, клімат, якість ґрунтів, обсяги і різноманітність корисних копалин та інші природні чинники, слід відзначити, що Україна має достатньо сприятливі умови для втілення засад сталого розвитку.

8.4. Індикатори сталого розвитку в Україні

Інститутом прикладного системного аналізу НАН України і Міністерством освіти України в 2005-2007 рр. було розроблено метрику для вимірювання процесів сталого розвитку (МВСП) у контексті економічної, екологічної та соціальної складових.

Використані підходи та індекси відрізняються від запропонованих Комісією зі сталого розвитку ООН, проте відображають принциповий підхід щодо взаємозв'язку основних компонентів (економічного, екологічного, соціального та інституційного).

Економічна компонента полягає в оптимальному використанні обмежених ресурсів та застосуванні природо-, енерго- і матеріалозберігаючих технологій для створення сукупного доходу, який би забезпечував принаймні збереження (не зменшення) сукупного капіталу (фізичного, природного або людського), з використанням якого цей сукупний дохід створюється. Водночас перехід до інформаційного суспільства зумовлює зміну структури сукупного капіталу на користь людського, збільшуючи нематеріальні потоки фінансів, інформації та інтелектуальної власності. Уже тепер ці потоки перевищують обсяги переміщення матеріальних активів усемеро. Розвиток нової «невагомої» економіки стимулюється не тільки дефіцитом природних ресурсів, а й наростанням обсягів інформації та знань, що набувають значення товару, який користується попитом.

Екологічна компонента характеризує забезпечення цілісності біологічних і фізичних природних систем, їхню життєздатність, від чого залежить глобальна стабільність усієї біосфери. Особливого значення набуває здатність таких систем самовідновлюватися і адаптуватися до різноманітних змін.

Соціальна компонента орієнтована на людський розвиток, на збереження стабільності суспільних і культурних систем, на зменшення кількості конфліктів у суспільстві. Людина має стати не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Вона повинна брати участь у процесах формування умов своєї життєдіяльності, прийнятті і реалізації рішень, контролі за їхнім виконанням. Важливе значення для забезпечення цих умов має справедливий розподіл благ між людьми, плюралізм і толерантність у стосунках між ними, збереження культурного капіталу та його розмаїття, насамперед спадщини не домінуючих культур.

Україна за всіма визначальними індексами і показниками якості життя в межах сталого розвитку істотно поступається не тільки світовим лідерам, а й більшості постсоціалістичних країн. Причому і сьогодні, зважаючи на стан суспільного розвитку, вона реально не визначилася із стратегією свого розвитку. За таких умов ніякі реформи економіки, освіти, інноваційної чи інших сфер не даватимуть бажаних результатів.

Крім того, ризик розвитку України полягає ще і в тому, що легше надавати перевагу тільки економічному розвитку без урахування економічної та соціальної сфер в єдиній моделі. А втілення концепції сталого розвитку не буде гарантувати швидкого зростання добробуту людей, проте вимагатиме напруженої роботи та консолідованих зусиль політиків, керівників і пересічних громадян. На сьогодні криза впровадження моделі сталого розвитку в Україні затяглася.

Інститутом прикладного системного аналізу НАН України в 2009 р. на основі розробленої метрики було проаналізовано регіони України з позиції сталого розвитку за основними трьома вимірами на основі розробленої системи індикаторів, які дозволяють контролювати цілі сталого розвитку, приймати рішення, оцінювати ефективність використовуваних засобів і досягнення рівня поставлених цілей.

Економічна складова сталого розвитку визначалася з урахуванням :

- індексу конкурентоспроможності – включав аналіз ВВП, промислово-сільськогосподарської сфери та сфери послуг, транспортної інфраструктури, виробничих та зовнішньоторговельних можливостей, розвиток малого бізнесу, споживчого ринку та рівня заборгованості;
- індексу інноваційно-кадрового потенціалу – розраховувався через аналіз ринку праці, наукової діяльності, рівня інноваційності та інвестиційних можливостей (додаток 8.3).

Екологічна складова вимірювалась за допомогою індексу екологічного виміру, для формування складових якого використовувалась схема «рушійні сили – тиск – стан – вплив – реакція».

Рушійні сили – це соціально-економічні фактори та види діяльності, які збільшують або послаблюють пряме антропогенне навантаження на навколишнє середовище. Тиск – пряме антропогенне навантаження на навколишнє середовище, спричинене викидами або скиданнями забруднюючих речовин і використанням природних ресурсів (наприклад, викиди в атмосферу від автотранспорту).

Стан – стан і тенденції зміни довкілля, включаючи параметри якості (наприклад, рівні забруднення) щодо повітря, водних об'єктів і ґрунту; різноманітність видів у конкретному географічному районі; наявність природних ресурсів, таких як ліс або прісна вода. Вплив – наслідки зміни довкілля для здоров'я людини й інших організмів, а також наслідки для природи й біорізноманіття. Реакція – конкретні дії, спрямовані на вирішення екологічних проблем.

Індекс екологічного виміру включає три категорії:

- «Екологічні системи» – передбачає аналіз повітря, біорізноманіття, землі, якості і кількості води, радіаційної та екологічної небезпеки;
- «Екологічне навантаження» – включає визначення навантаження на екосистеми, викидів в атмосферу, утворення і використання відходів, водне навантаження;
- «Регіональне екологічне регулювання» – передбачає аналіз участі в екологічних проектах, викидів парникових газів і трансграничного екологічного тиску. Перелік індикаторів та показників наведених в додатку 8.4.

Соціальна компонента моделі відображала необхідність трансформації політики в соціальній сфері, основними пріоритетами якої для України були визначені: збереження здоров'я людини; сприяння покращення демографічної ситуації; забезпечення соціальних гарантій людям, які потребують захищеності; досягнення нормативів якості життя, які прийняті в розвинених країнах; досягнення орієнтирів сучасного рівня раціонального споживання для всіх верств населення; гуманізація суспільних відносин за рахунок реформування систем управління, освіти, науки, культури, охорони здоров'я, а також демократизація державних інститутів.

В даному випадку соціальна складова сталості відображає якість життя населення і зорієнтована на збереження стабільності соціальних і культурних систем, зокрема на скорочення кількості руйнівних конфліктів між людьми. Важливим аспектом цього підходу є справедливий розподіл благ.

Бажане збереження культурного капіталу і розмаїття в глобальних масштабах, а також більш повне використання практики сталого розвитку, наявної в не домінуючих культурах. Для досягнення таких цілей необхідно створити більш ефективну систему ухвалення рішень, що враховує історичний досвід і заохочує плюралізм. Тому в розробленій метриці сталого розвитку Індекс соціального та інституційного розвитку включав такі чотири категорії:

- «Розвиток людського потенціалу» – включає аналіз розвитку фізичного

здоров'я і виховання, рівня освіти, демографічного стану українського суспільства, ринку праці, економічної складової людського розвитку;

- «Якість життя» – охоплює аналіз відпочинку і культури людей, стану довілля, свободи та здоров'я людей, стану інфраструктури, ризиків та безпеки життя;
- «Суспільство, засноване на знаннях» – включає аналіз інтелектуальних активів суспільства, перспективності розвитку суспільства та якості його розвитку;
- «Інституційний розвиток суспільства» – охоплює аналіз політичної свідомості, впливу релігійних інституцій, ефективності державної влади. Перелік індикаторів та показників наведено в додатку 8.5.

Багато запропонованих показників соціального параметру формуються в економічній сфері.

Цікавим є те, що в запропонованій моделі багато уваги приділяється питанням входження української економіки в постіндустріальне суспільство, де ядром є суспільство, засноване на знаннях. Тому в однойменній категорії політики виділені індикатори інтелектуальних активів, перспектив та якості розвитку суспільства.

У наш час технологічна революція заново формує матеріальну основу суспільства. У новій інформаційній економіці джерелом продуктивності виступають технології генерування знань, а можливість доступу до інформації та широкий спектр каналів надання об'єктивної інформації про стан розвитку суспільства є обов'язковою умовою формування такої нової економіки, заснованої на знаннях.

Проведені Інститутом прикладного системного аналізу НАН України дослідження дозволили провести градацію регіонів України за рівнем сталого розвитку в 2006 р. Виходячи із значення індексів сталого розвитку, всі регіони було розбито на шість груп кластерів:

- в першу групу – з надвисоким рівнем, увійшло тільки м.Київ,
- в другу – з дуже високим рівнем сталого розвитку, увійшли Харківська, Дніпропетровська та Львівська області;
- в третю – з високим рівнем сталого розвитку – шість областей: Донецька, Запорізька, Полтавська, Закарпатська, Волинська і Чернігівська;
- в четверту – з середнім рівнем – теж шість областей: Рівненська, Миколаївська, Луганська, Тернопільська, Вінницька і Хмельницька;

- в п'яту – з низьким рівнем – сім регіонів: м.Севастополь, Івано-Франківська, Черкаська, Чернівецька, Житомирська, Херсонська та Одеська області;
- в шосту – з дуже низьким рівнем сталого розвитку, увійшло чотири регіони: Київська, Сумська, Кіровоградська області та АР Крим.

Конкретні значення індикаторів сталого розвитку за напрямками в областях наведені в додатку 8.6.

Важливе значення має показник ступеня гармонізації сталого розвитку, який показує збалансованість соціальної, економічної та екологічної сфер в межах регіону. Цей показник переважно знижується зі зменшенням індексу сталого розвитку. Це пояснюється тим, що із зниженням загального рівня сталості погіршується і збалансованість (гармонізація) економічного, екологічного і соціально-інституційного вимірів.

В той же час для деяких регіонів, що входять до п'ятої та шостої груп кластерів, ступінь гармонізації сталого розвитку виявляється досить високою (наприклад, для АР Крим, Київської та Одеської областей). Ця обставина пов'язана не з проведенням тим чи іншим регіоном цієї групи сильної політики сталого розвитку, а швидше за все з браком такої політики, що приводить до випадкового (спонтанного) вирівнювання економічного, екологічного і соціально-інституційного вимірів за дуже низьких абсолютних значень.

Завдяки такому аналізу є змога визначити слабкі сторони розвитку регіону, визначити пріоритети для покращення характеристик його сталого розвитку, тобто для подолання відставання за відповідними напрямками, і розробити стратегію сталого розвитку регіону.

Профілі регіонів України за економічним, екологічним та соціально-інституційним вимірами сталого розвитку за 2006 р. наведені в додатку 8.7⁵⁴.

Але треба пам'ятати, що надвисокий рівень сталого розвитку – це в межах України. За даними Світового центру даних з геоінформатики та сталого розвитку, Україна в 2010 р. займала 68 місце в світі за показником сталого розвитку⁵⁵.

Частково існуючу ситуацію можна пояснити недостатнім фінансуванням значених програм через дефіцит коштів у державному та місцевих бюджетах.

⁵⁴ В повному вигляді з профілями регіонів України можна ознайомитися за таким посиланням: Україна в індикаторах сталого розвитку. Світовий центр даних «Геоінформатика і сталий розвиток», Міжнародна рада з науки (ICSU) [Електронний ресурс]. <http://wdc.org.ua/sites/default/files/sd2009-P2-Full-ua.pdf>.

⁵⁵ Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку Міжнародної ради з науки (ICSU) був створений в 1957-1958 рр. в США, Європі, Росії та Японії для розповсюдження геофізичних даних. Сьогодні він включає 52 центри в різних країнах і охоплює різні наукові напрямки. Центр надає зручний та відкритий доступ до даних зі сталого розвитку країн світу за електронною адресою: <http://wdc.org.ua/uk/services/country-profiles-visualization>.

Проте поза увагою держави залишилися такі важливі питання, як створення концептуального забезпечення імплементації та виконання рішень зі сталого розвитку; необхідність напрацювання реально діючих та науково обґрунтованих механізмів реалізації відповідних програмних документів; застосування громадських структур та використання наукових доробок у сфері соціально-економічних та екологічних аспектів сталого розвитку.

Вкрай негативно позначається на реалізації природоохоронних заходів в Україні те, що досі належним чином не діють економічні інструменти та важелі, покликані спонукати підприємства, об'єднання й фірми до впровадження еколого-безпечних, ресурсо- та енергозберігаючих технологій, очисного обладнання нових поколінь, налагодження нормального функціонування очисних споруд тощо.

Зрозуміло, що тривала невирішеність зазначених вище проблем становить потенційну загрозу розвитку українського суспільства, його інтеграції до європейського і світового співтовариства. Для покращення ситуації необхідні реформи у сфері адміністративної та економічної децентралізації, фінансових ринків, системи соціальних послуг та участі громадян у процесі врядування та розвитку.

Висновки до розділу 8.

Проблеми сталого розвитку є особливо важливими для України, де продовжує зберігатись екстенсивний тип економічного зростання, що веде до нераціонального використання природних ресурсів і деградації середовища існування людей. На сьогоднішній день в Україні розвинулись негативні процеси та явища: посилюються радіаційне, хімічне, теплове та інші види забруднень, що значною мірою впливають на здоров'я та тривалість життя людини.

Проте всі розроблювані стратегії і програми розвитку – від загальнонаціональних до регіональних і місцевих – базуються тільки на більш повному використанні природно-ресурсних факторів без адекватного вимогам сталого розвитку трансформування системи виробничих відносин. Це є головним недоліком сучасної трансформаційної моделі в Україні. Така стратегія ендегенного розвитку суперечить суті сталого розвитку.

Зростання 2000-2008 р. відбувалось головним чином у руслі відновних процесів, базувалось на використанні створених ще за радянських часів потужностей, консервувало застарілу виробничу структуру і закріплювало економіку України як сировинний придаток більш розвинених економік.

А з 2005 р., внаслідок відсутності стратегічних орієнтирів щодо сталого розвитку економіки, а також через політичну нестабільність та проведення перманентних виборчих компаній, в Україні посилювалась споживацька модель розвитку.

Із визначених у 2000 р. восьми глобальних Цілей розвитку тисячоліття, не всі цілі є однаково важливими для України. Визначено тільки 7 цілей: подолання бідності, забезпечення якісної освіти впродовж життя, сталий розвиток довкілля, поліпшення здоров'я матерів та зменшення дитячої смертності, обмеження поширення ВІЛ/СНІДУ та туберкульозу та започаткування тенденції до їх скорочення, забезпечення гендерної рівності. Низка визначених цілей досягається незадовільно або недостатньо у зв'язку із проблемним станом економіки. Дуже складною є ситуація у галузі охорони довкілля, у виконанні завдань щодо розповсюдження соціальних хвороб – зростає кількість випадків ВІЛ-інфекції, збільшується смертність від СНІДУ та поширюється туберкульоз.

Особливостями переходу України до сталого розвитку є необхідність впровадження інтенсивного типу відтворення на основі широкомасштабної реконструкції та модернізації відсталої матеріально-технічної бази через використання новітніх екологічно безпечних, безвідхідних та маловідходних технологій; формування нової демографічної політики, спрямованої на стимулювання відновлення населення, встановлення принципів соціальної справедливості, формування середнього класу.

Інститутом прикладного системного аналізу НАН України та Міністерством освіти і науки України було розроблено «метрику»/систему показників для вимірювання процесів сталого розвитку (МВСП) у контексті економічної, екологічної та соціальної складових. Україна за всіма визначальними індексами, індикаторами і показниками якості життя та сталого розвитку істотно поступає не тільки світовим лідерам, а й більшості постсоціалістичних країн.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні проблеми економічного та соціального розвитку в Україні.
2. Як реалізуються ЦРТ в Україні?
3. Охарактеризуйте стан економічного розвитку України на даному етапі.
4. Якими є внутрішні чинники необхідності переходу до сталого розвитку в Україні?

5. Визначіть основні чинники сталого розвитку для України.
6. Розкрийте національні особливості переходу України до сталого розвитку.
7. Якими є основні завдання в економічній сфері при переході до сталого розвитку?
8. Які індекси, категорії політики, індикатори та показники складають економічний вимір сталого розвитку в Україні?
9. Які категорії політики, індикатори та показники складають екологічний вимір сталого розвитку в Україні?
10. Які категорії політики, індикатори та показники складають соціальний та інституційний виміри сталого розвитку в Україні?
11. Які відмінності сталого розвитку регіонів України?

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

- 1) Відповідність моделі економіки України принципам сталому розвитку.
- 2) Виконання Цілей розвитку тисячоліття в світі та Україні.
- 3) Особливості переходу України на шлях сталого розвитку у порівнянні з розвиненими країнами.
- 4) Відмінності систем індексів сталого розвитку, запропонованих Комісією зі сталого розвитку, та системи індексів, що використовується в Україні.
- 5) Порівняння різних регіонів України за рівнем сталого розвитку.
- 6) Обґрунтування першочергових завдань на шляху переходу України до сталого розвитку

Тести для самоконтролю

1. 13,5 До причин сучасних проблем економіки України не можна віднести:
 - а) порушення екологічної рівноваги природного середовища внаслідок надмірного антропогенного навантаження на біосферу;
 - б) зростання числа техногенних аварій і катастроф при взаємодії людини зі складними технічними системами;
 - в) соціально-політичну напруженість у суспільстві;
 - г) зростаючу науково-технічну і технологічну відсталість;
 - д) всі відповіді правильні,

- е) правильні відповіді – а, в;
 - ж) правильні відповіді – б, в, г.
2. Яку з перерахованих причин не можна віднести до головних причин забруднення довкілля, насамперед атмосферного повітря:
- а) ресурсо- та енергоємне, морально і фізично застаріле технологічне і природоохоронне обладнання;
 - б) низька технологічна дисципліна,
 - в) відсутність очисних споруд та ефективного контролю за діяльністю еколого-небезпечних підприємств,
 - г) гострий дефіцит коштів для забезпечення нормальної експлуатації очисного устаткування і споруд;
 - д) немає правильної відповіді.
3. Головним недоліком сучасної трансформаційної моделі в Україні є:
- а) орієнтація на технологічне оновлення виробництва;
 - б) орієнтація на більш повне залучення у господарське використання природно-ресурсного потенціалу;
 - в) орієнтація на кваліфіковану робочу силу;
 - г) орієнтація на сучасні управлінські технології.
4. Матриця цілей розвитку тисячоліття та завдань, що визначені в Україні, включає:
- а) 8 цілей і 21 завдання,
 - б) 7 цілей і 15 завдань,
 - в) 6 цілей і 13 завдань,
 - г) 5 цілей і 11 завдань
5. Які з груп цілей відносяться до ЦРТ України
- а) Подолання бідності, Посилення глобального партнерства у цілях розвитку, Сталий розвиток довкілля, Поліпшення здоров'я матерів та зменшення дитячої смертності, Обмеження поширення ВІЛ/ СНІДУ і туберкульозу та започаткування тенденції до їх скорочення, Забезпечення гендерної рівності;
 - б) Подолання бідності, Забезпечення якісної освіти впродовж життя, Сталий розвиток довкілля, Поліпшення здоров'я матерів та зменшення дитячої смертності, Обмеження поширення ВІЛ/ СНІДУ та туберкульозу та започаткування тенденції до їх скорочення, Забезпечення гендерної рівності.

- в) Подолання бідності, Надання всім жителям початкової освіти, Сталий розвиток довкілля, Поліпшення здоров'я матерів та зменшення дитячої смертності, Забезпечення гендерної рівності.
 - г) Подолання бідності, Забезпечення якісної освіти впродовж життя, Сталий розвиток довкілля, Поліпшення здоров'я матерів та зменшення дитячої смертності, Боротьба з ВІЛ/СНІД, малярією та іншими захворюваннями, Забезпечення гендерної рівності.
6. Успіхи України спостерігаються у досягненні таких ЦРТ:
- а) Подолання бідності,
 - б) Обмеження поширення ВІЛ/ СНІДУ і туберкульозу та започаткування тенденції до їх скорочення,
 - в) Сталий розвиток довкілля,
 - г) Поліпшення здоров'я матерів та зменшення дитячої смертності,
 - д) правильні відповіді – а), б),
 - е) правильні відповіді – а), в),
 - ж) правильні відповіді – а), г).
7. Недоліки України у виконанні завдань спостерігаються у досягненні таких ЦРТ:
- а) Подолання бідності,
 - б) Обмеження поширення ВІЛ/ СНІДУ і туберкульозу та започаткування тенденції до їх скорочення,
 - в) Сталий розвиток довкілля,
 - г) Поліпшення здоров'я матерів та зменшення дитячої смертності,
 - д) правильні відповіді – а), б),
 - е) правильні відповіді – б), в),
 - ж) правильні відповіді – в), г).
8. Які з перерахованих груп індикаторів відносяться до індикаторів економічного виміру в Україні:
- а) Якість води, Утворення і використання відходів, Участь в екологічних проєктах, Трансграничний екологічний тиск,
 - б) Якість розвитку суспільства, Економічна складова людського розвитку, Стан навколишнього середовища, Стан інфраструктури,

- в) Валовий національний продукт, Міжнародне торговельне співробітництво, Наукова діяльність, Транспортна інфраструктура,
 - г) Радіаційна й екологічна небезпека, Перспективність розвитку суспільства, Ринок праці, Рівень освіти.
9. Які з перерахованих груп індикаторів відносяться до індикаторів екологічного виміру в Україні:
- а) Якість води, Утворення і використання відходів, Участь в екологічних проєктах, Трансграничний екологічний тиск,
 - б) Якість розвитку суспільства, Економічна складова людського розвитку, Стан навколишнього середовища, Стан інфраструктури,
 - в) Валовий національний продукт, Міжнародне торговельне співробітництво, Наукова діяльність, Транспортна інфраструктура,
 - г) Радіаційна й екологічна небезпека, Перспективність розвитку суспільства, Ринок праці, Рівень освіти.
10. Які з перерахованих груп індикаторів відносяться до індикаторів соціального та інституційного виміру в Україні:
- а) Якість води, Утворення і використання відходів, Участь в екологічних проєктах, Трансграничний екологічний тиск,
 - б) Якість розвитку суспільства, Економічна складова людського розвитку, Стан навколишнього середовища, Стан інфраструктури,
 - в) Валовий національний продукт, Міжнародне торговельне співробітництво, Наукова діяльність, Транспортна інфраструктура,
 - г) Радіаційна й екологічна небезпека, Перспективність розвитку суспільства, Ринок праці, Рівень освіти.

Література використана

1. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти: У 2 ч. / Міжнародна рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. кер. М.З.Гуровський. –К.: НТУУ «КПІ». 2009. –Ч.2. Україна в індикаторах сталого розвитку. Аналіз – 2009. –200 с.
2. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В.М.Гейця [та ін.] –К.: НВЦ НБУВ, 2009. –687 с.
3. Звіт з людського розвитку в Україні. Людський розвиток і європейський вибір України. Програма розвитку ООН в Україні. 2008. –110 с.

4. Від екзогенно залежної до ендогенно орієнтованої стратегії розвитку економіки / В.М. Геєць, М.І. Скрипниченко // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 1. – С. 34-46
5. Економіка України: проблеми економічного розвитку: кол. моногр. / Ред.: В.Ф. Беседін; А.С. Музиченко; Н.-д. екон. ін-т, Уман. держ. пед. ун-т ім. П.Тичини. – К., 2007. – 448 с.
6. Інноваційно-технологічний розвиток України: стан, проблеми, стратегічні перспективи: анал. матеріали до Парлам. слухань “Стратегія інновац. розв. України на 2010-2020 рр. в умовах глобалізац. викликів” / Л.І. Федулова, Ю.М. Бажал, І.А. Шовкун, С.В. Захарін, В.К. Хаустов; ДУ “Ін-т економіки та прогнозування НАН України”. – К., 2009. – 196 с.
7. Конкурентоспроможність економіки України: стан і перспективи підвищення: моногр. / О.М. Бородіна, Т.В. Бурлай, Н.І. Горшкова, Н.Ю. Гончар, В.І. Дубровський; Ін-т економіки та прогнозування НАН України. – К.: Основа, 2007. – 488 с.
8. Методологія сталого розвитку: цивілізаційний контекст: монографія / В.Х. Арутюнов, С.І. Присухін, В.М. Свінціцький, Т.В. Глєбова, Т.С. Пітякова, Т.М. Дерев’янка, В.І. Пустовойт; Київ. нац. екон. ун-т ім. В.Гетьмана. – К., 2010. – 296 с.
9. Розвиток економічного та соціального середовища в сучасних умовах: монографія / К. Акав, О.В. Алейнікова, О.О. Бережна, Р.І. Богданов, Н. Борідько, Т.П. Галушкіна; Бердян. держ. пед. ун-т. – Бердянськ, 2008. – 233 с.
10. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: нац. доп. / О.І. Амоша, Є.І. Андрос, Р.В. Бажал, М.П. Балагутрак, О.М. Балакірєва, С.І. Бандур; НАН України. – К., 2009. – 687 с.
11. Цілі розвитку тисячоліття. Україна – 2010. Національна доповідь. Міністерство економіки України. Програма розвитку ООН. – К., 2010. – 107 с.

Література рекомендована

1. Активізація інвестиційного потенціалу економіки України / В.С. Марцин // Пробл. науки. – 2009. – № 7. – С. 9-15.
2. Вдосконалення методології формування державних пріоритетів інноваційної реструктуризації економіки України / І.В. Одотюк // Пробл. науки. – 2004. – № 11. – С. 48-51.
3. Вплив євроінтеграційного курсу України на стан і перспективи інновацій-

- ного розвитку національної економіки / О.О. Шевченко // Актуал. пробл. економіки. – 2009. – № 5. – С. 110-119
4. Макро- і мікроекономічні складові розвитку: моногр. / В.С. Стельмах, А.О. Єпіфанов, І.В. Сало, І.І. Д'яконова, М.А. Єпіфанова. – Суми: Унів. кн., 2007. – 505 с.
 5. Проблеми і перспективи інноваційного розвитку економіки України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 28–30 трав. 2009 р., Дніпропетровськ. Т. 2 / Ред.: О.І. Амоша; Нац. гірн. ун-т, Ін-т економіки пром-сті НАН України, Навч.-наук. ін-т економіки промисл. розв. НГУ, Спілка економістів України, Ін-т економіки НГУ. – Д., 2009. – 247 с.
 6. Реформування економіки України: стан та перспективи: зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф., 26–27 листоп. 2009 р., Київ / Ред.: О.К. Шафалюк; Міжнар. ін-т бізнес-освіти Київ. нац. екон. ун-ту ім. В.Гетьмана, Київ. нац. екон. ун-т ім. В.Гетьмана, Укр. асоц. маркетингу, Лондон. шк. бізнесу і фінансів {Великобританія}. – К.: МІБО КНЕУ, 2009. – 296 с.
 7. Як дорости Україні до сталого розвитку? / Ж. Поплавська, В. Поплавський // Вісн. НАН України. – 2007. – № 9. – С. 8-14.
 8. Стратегія забезпечення сталого розвитку України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 20 трав., 2008 р., Київ: у 3 ч. Ч. 2 / Рада по вивч. продукт. сил України НАН України. – К., 2008. – 334 с.
 9. Україна в міжнародних рейтингових оцінках: чинник інноваційно-технологічного розвитку / Л.І. Федулова // Актуал. пробл. економіки. – 2009. – № 5.
 10. Українська економіка сьогодні - досягнення, проблеми, перспективи / Я.А. Жаліло, Я.Б. Базиліук, Я.В. Белінська, Д.Ю. Венцовський, С.В. Давиденко; Нац. ін-т стратег. дослідж., Центр антикриз. дослідж. – К., 2007. – 92 с.

Інтернет-посилання

1. Офіційний сайт Держкомстату України // www.ukrstat.gov.ua/
2. Щоквартальний аналітично-статистичне видання Нацбанку України «Платіжний баланс і зовнішній борг України за 2004-2008 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/Pablikation/econom.htm>.
3. Офіційний сайт Світового банку // <http://web.worldbank.org>.
4. Офіційний сайт Міжнародної організації праці // <http://www.ilo.org/global/lang-en/index.htm>.
5. Офіційний сайт Світового центру даних з геоінформатики та сталого розвитку // <http://wdc.org.ua/uk/geoinformatics>

Розділ 9.

Соціальна мобілізація для сталого місцевого розвитку.

- 9.1. Роль громад у розвитку суспільства.
- 9.2. Соціальна мобілізація.
- 9.3. Складові елементи соціальної мобілізації.
- 9.4. Механізм впровадження соціальної мобілізації.
- 9.5. Проект «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку».
- 9.6. Проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду».
- 9.7. Проекти «Програма розвитку та інтеграції Криму» і «Чорнобильська програма відродження та розвитку».

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *громада, соціальна мобілізація, розвиток громади, партнерство громади і влади, МПВСР, МРГ, ПРИК, ЧПВР.*

9.1. Роль громад у розвитку суспільства

Світова практика показує, що місцеві громади можуть внести суттєвий вклад у вирішення проблем бідності, становлення «общинної економіки» та розвиток місцевого соціально орієнтованого малого підприємництва.

Питання посилення та розвитку громад є актуальною проблемою не тільки в країнах, що розвиваються, та в трансформаційних суспільствах, а й у всьому світі. Місцеві громади стають тим соціальним простором, де все більш активно проявляють свої переваги форми та методи суспільних ініціатив. Останні за своєю суттю є формою демократії прямого впливу, або демократії безпосередньої участі.

В умовах зростання значення децентралізованого управління та розподілу повноважень між центральною та місцевими владами багато завдань, що стоять перед органами управління на шляху запровадження сталого розвитку, по-перше, не можуть бути ефективно виконані центральною владою (освіта, охорона здоров'я, ринок праці, екологія), а, по-друге, місцева влада може не мати для цього відповідних повноважень та фінансових ресурсів. Крім того, активною участю громадян може бути покращена слабка і формальна система виборів у місцевому самоврядуванні через формування асоціації або ради місцевого самоврядування, що дозволяє протидіяти владі управлінської еліти та центральній адміністрації.

У багатьох країнах світу місцеві уряди не мають потенціалу, необхідного для налагодження партнерства з іншими одиницями місцевого врядування, громадами, центральним урядом, приватним сектором та організаціями громадянського суспільства для розробки та впровадження програм і проєктів, проведення моніторингу та нагляду за місцевими закупівельними роботами. Досвід свідчить, що коли громада не бере участі в обговоренні рішення, вона є менш налаштована на його виконання, часто діє в протилежному напрямку, як активно (акції протесту), так і пасивно (залишаючись в стороні від соціальних і політичних справ). В той же час органи влади, якщо приймають рішення без участі громадян, націлені не на прийняття рішення в інтересах громадян,

а на те, що в кращому випадку є найпростішим, а в гіршому – в інтересах місцевої влади.

Тому в усьому світі все ширше використовується підхід, що ґрунтується на впровадженні механізмів самодопомоги та самоорганізації на рівні громад, до вирішення завдань місцевого та регіонального значення.

Розвиток громад на основі соціального залучення та громадської активності є одним з основних компонентів соціальних програм, орієнтованих на сталий розвиток на місцевому рівні. Це дає можливість отримати зворотній зв'язок та використовувати додаткові ресурси.

Концепція активізації самих членів суспільства і включення їх в процес місцевого життєзабезпечення не як споживачів без права голосу, а як повноправних учасників, є першим кроком до подальшого наближення організованого населення до важелів самоуправління і стратегічного планування сталого розвитку території.

Територіальні громади, різноманітні форми самоорганізації населення і місцевого самоуправління, покликані стати потужним прискорювачем становлення нової інфраструктури громадянського суспільства та реалізації засад сталого розвитку.

Територіальна громада – це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр (Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997, № 280/97-ВР. –Ст.1).

За українським законодавством, територіальна громада є складовою системою місцевого самоврядування поряд із сільською, селищною та міською радою; сільським, селищним, міським головою; виконавчими органами сільської, селищної, міської ради; районними та обласними радами, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; з органами самоорганізації населення. В той же час територіальна громада є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень⁵⁶.

Чимало науковців приходять до висновку, що трактування терміну “територіальна громада”, яке дає українське законодавство, має дещо односторонній характер, оскільки робить акцент лише на її територіальну ознаку, що не відображає усього розмаїття даного соціального та правового явища.

⁵⁶ Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР. –Ст.5, ст.6, п.1.

За такого спрощеного ставлення до територіальної громади частково втрачається соціально-правова сутність цього феномену, котрий містить в собі поняття населення як спільноти жителів (місцевої спільноти), що об'єднані спільною діяльністю, інтересами та цілями щодо задоволення потреб, пов'язаних з побутом, середовищем проживання, відпочинком, навчанням, спілкуванням, тобто економічними, культурними, етнічними, соціальними та ін. інтересами. Зокрема, «Тлумачний словник сучасної української мови» дає такі визначення терміну «громада»: громада – це 1) група людей, об'єднаних єдністю положення, інтересів; 2) об'єднання людей, які мають загальні інтереси, завдання. (Тлумачний словник сучасної української мови. / Укладачі Л.П.Коврига, Т.В.Ковальова, В.Д.Пономаренко. / За ред. доктора філологічних наук, проф. В.С.Калашника. – Харків Белкар-книга, 2005. –С.175).

Місцеве самоврядування – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення⁵⁷.

Отже, територіальна громада здійснює місцеве самоврядування з двох сторін: зверху – формуючі владні органи місцевого самоврядування, і знизу – виходячи з ініціативами, беручи на себе певні функції, які не виконують або не здатні виконувати владні органи. І якщо владна функція самоврядування реалізується (хоча ефективність цієї реалізації є різною в різних країнах), то виконання самоврядних функцій громади знизу розвинене в багатьох країнах вкрай недостатньо.

Взяти участь у місцевому самоврядуванні знизу українська громада може через різні правові форми: форми участі (громадські слухання, місцеві ініціативи, місцевий референдум, спільні збори) та форми організації громад (організації співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), обслуговуючі кооперативи, органи самоорганізації населення (ОСН), громадські організації та ін.). У загальному розумінні, організація, яку створюють, об'єднуючись у громаду, жителі, що проживають на певній території (як село, квартал, вулиця, багатоквартирний будинок) і мають спільні інтереси щодо вирішення місцевих потреб, можна визначити як «організація жителів» (ОЖ). В деяких країнах, подібні локальні громади, утворені жителями за місцем проживання, називають «сусідствами», а організації таких громад – «організаціями сусідств».

В залежності від конкретної ситуації, а також рівня інституційного розвитку органів місцевого самоврядування та громади у питаннях самоорганізації,

⁵⁷ Там же. –Ст.2, п.1.

можливе використання тих чи інших форм прямої демократії. Тільки тоді ця форма стає механізмом розвитку самоорганізації громади, як основи ефективного місцевого самоврядування.

Вибір конкретної юридичної форми об'єднання громадян залежить від задач, які постають для вирішення. Так, орган самоорганізації населення (ОСН) за організаційно-правовою формою суттєво відрізняється від ОСББ, кооперативу або громадської організації, які є товариствами, тобто організацією, створеною шляхом об'єднання учасників на основі стійких внутрішніх зв'язків, визначення прав та обов'язків, із майновою та фінансовою основою. Це забезпечує можливості для сталого існування ОСББ, кооперативів або громадських організацій, виконання ними поставлених учасниками завдань. В той же час орган самоорганізації населення (ОСН) є представницьким органом, що не має чітко визначеної організаційно-правової форми, складається з кількох обраних жителями представників (причому жителі, які обирають представників, не мають жодних зобов'язань і беруть участь у діяльності суто добровільно), практично не має фінансової та майнової основи. Це зумовлює слабкі внутрішні зв'язки в організації, пасивність жителів та відсутність стимулів до активної участі у вирішенні поставлених завдань.

Тому для ефективного вирішення самоврядних функцій громади в залежності від конкретних завдань є сенс обирати такі організаційно-правові форми, які найбільш пристосовані для цього:

- для експлуатації та утримання багатоквартирних будинків – ОСББ;
- для будівництва, експлуатації й утримання вуличних систем водопостачання, газопостачання, каналізації тощо – обслуговуючий кооператив;
- для асоціацій ОСББ – громадська організація;
- для вирішення питань щодо охорони довкілля, озеленення та утримання в належному стані садиб, дворів, вулиць, площ, парків, охорони пам'яток історії та культури, ліквідації наслідків стихійного лиха, здійснювати контроль за якістю надаваних громадянам житлово-комунальних послуг тощо згідно ст.14 Закону України «Про органи самоорганізації населення» – ОСН (будинкові, вуличні, квартальні комітети).

Взаємодія організацій громад з міською владою є найважливішою передумовою для соціального партнерства на місцевому рівні. Проте на шляху до нього багато перешкод: недовіра людей до влади, конфліктні стосунки між владою і організаціями громад, брак конструктивного діалогу між ними, утриманські

настрої мешканців тощо. Місцеве самоврядування має сприяти перетворенню пасивних споживачів на активних громадян, залучати мешканців до розв'язання територіальних та суспільних проблем на місцевому рівні.

9.2. Соціальна мобілізація

Соціальна мобілізація – стародавній інструмент мобілізації людей з певною соціальною, політичною, релігійною та іншою метою. У кожній країні існує чимало прецедентів, коли люди об'єднувалися та вирішували свої нагальні проблеми разом, брали на себе ініціативи розвитку.

Значення слова «мобілізація» іде від латинського слова «mobilis» – рухливий, та французького «mobilisation» (від «mobiliser») – приводить у рух. Це концентрація засобів та ресурсів для досягнення певної мети; приведення когось або чогось в активний стан. У військовій термінології мобілізація – це комплекс заходів, спрямованих на приведення збройних сил та державної інфраструктури у військову готовність.

Соціальна мобілізація – це активне залучення всіх верств населення до вирішення пріоритетних соціальних, економічних, екологічних проблем місцевого значення. Соціальна мобілізація об'єднує всі сегменти суспільства (чоловіків, жінок, молодь, бідних/багатих, приватний сектор, місцеві органи влади, організації громадянського суспільства, освітні заклади) у формі партнерства заради досягнення спільної мети і призводить до активної участі громади в процесі місцевого розвитку.

Соціальна мобілізація – це приведення територіальної громади у такий стан (організаційний, інституційний, ментальний), коли вона здатна вирішити проблеми, що виникли перед нею, із використанням власних ресурсів. Це включає і зміну способу мислення людей, які мають конкретну проблему, таким чином, щоб вони об'єдналися, використали свій прихований потенціал у допомозі собі самостійно.

Метод «соціальної мобілізації» базується на припущенні, що люди мають бажання та здатність робити багато речей самостійно для власного благополуччя, а також для своїх сімей та громади. Проте, як правило, вони рідко збираються, щоб розкрити свою колективну силу, оскільки їм не вистачає відповідних знань та навичок. соціальних та технічних порад зі сторони.

Соціальна мобілізація передбачає також поєднання можливості вибору та добровільної участі. Люди приходять на допомогу самі собі, коли вони бачать, що це у їхніх інтересах, і коли вони впевнені, що це важливо для них і для оточуючих. При цьому кожен член суспільства виявляється охопленим процесом, у кожного з'являється своя функція, кожен здійснює вклад у спільні зусилля. І навіть тоді, коли мета досягнута, можна підтримувати та нарощувати створені зв'язки для наступних кроків, пов'язаних із впровадженням життя на місцевому рівні.

Отже, мистецтво залучення потенціалу людей полягає у створенні мотивації для їхньої самоорганізації заради певної мети. Ця мета пов'язана з їхнім благополуччям, тому повинна бути місцевою та в значній мірі специфічною: зменшення бідності (створення нових робочих місць), залучення специфічних груп (жінок, молоді, інвалідів, етнічних меншин тощо), управління природними ресурсами (питна вода, мікроіригація, виробництво та збереження енергії), подолання наслідків природних катаклізмів (потопів, ураганів, землетрусів, засух), вирішення екологічних та соціальних проблем.

Інструмент соціальної мобілізації є дієвим для вирішення таких питань:

- безпека життя – подолання наслідків стихій, запобігання ВІЛ/СНІД, соціальна терпимість, інтеграція та співпраця;
- ефективне врядування;
- створення та утримання інфраструктури громад соціального та екологічного характеру;
- комплексні проблеми (гендер, молодь);

Історія використання соціальної мобілізації як інструменту для місцевого розвитку налічує сотні років.

В Україні ще з давніх часів існувала така форма селянської взаємодопомоги як «толока». Толока є давнім українським звичаєм. Її організовували на селі для виконання термінових робіт, що вимагали значної кількості осіб: збирання врожаю, вирубування лісу, спорудження будинків, спільний випас худоби тощо. Іноді толоку використовували для проведення громадських робіт (будування церков, шкіл, читалень, доріг тощо). В цих роботах односельчани працювали толокою (спільно, разом) добровільно й задарма, не потребуючи плати за свою працю. Зазвичай особа, на користь якої працювали, частувала робітників. Також звичною справою було завершення толоки народним гулянням – танцями і співами. За панщини толока застосовувалася як додаткова робоча повинність

кріпаків. Як кріпацьку повинність толоку було ліквідовано в 1847-1848 рр. Як інститут звичаєвого права і добровільної взаємодопомоги толока в Україні продовжувала і навіть продовжує існувати дотепер.

Близько 150 років у Німеччині робітники мобілізувалися для захисту своїх прав від трьох гігантів – орендодавців, кредиторів та власників магазинів та вирішення проблеми засобів існування. Були організовані групи самопомоги на основі бажання та готовності людей зарадити собі. Ці групи накопили капітал, який було використано для надання позик членам групи.

Доктор Джеймс Єн в 20-30 рр. XX ст. поклав початок розвитку системи освіти в китайських селах, де навчання було доступним лише для дітей окремих представників інтелігенції Китаю. Робота почалася із встановлення Масового освітнього руху. Він зміг мобілізувати освічених людей для організації підвищення рівня освіти в селах Китаю. Це допомогло надати базові освітні знання приблизно п'яти мільйонам селян. Але робота Джеймса Єна не була спланована і організована як система з чітко визначеною організаційною і бюрократичною структурою, місцем дії, часовими межами, грошовими внесками, а також очікуваними результатами.

- охорона довкілля, управління природними ресурсами;
- охорона здоров'я, освіта;
- мікрофінансування, розвиток малого підприємництва, страхування.

По суті, використання інструменту соціальної мобілізації можливе для вирішення переважної більшості питань, пов'язаних із щоденним життям людей, та вимагає залучення представників різних суспільних груп (представників громадськості, приватних підприємців, урядовців місцевого рівня, представників навчальних закладів тощо).

Використання інструменту соціальної мобілізації підвищує відповідальність та посилює підзвітність органів місцевого самоврядування, державних структур та інших сторін, які приймають рішення, перед населенням.

Досвід успіху соціальної мобілізації був поширений серед різних країн з метою сталого розвитку, включаючи формування та підтримку власності громади, захист/управління природними ресурсами, покращення екологічної ситуації, зміцнення управління, сприяння економічній активності, покращення соціальної сфери, привнесення соціальної інтеграції, тощо.

За останні 50 років даний інструмент було адаптовано майже в усіх країнах світу для мобілізації громад, організацій громадянського суспільства та ін-

ших місцевих інститутів з метою забезпечення розвитку та вирішення різноманітних проблем, удосконалення їхньої здатності планувати, мобілізувати ресурси, реалізовувати плани та здійснювати моніторинг діяльності, спрямованої на запровадження принципів сталого розвитку на місцевому рівні.

Кожна країна має зафіксований досвід значних змін, що відбулися за допомогою соціальної мобілізації. Часто така мобілізація призводить до більш масштабних змін, набуваючи форми «лідер – послідовники – односторонці – кадри».

В результаті розробки рекомендацій на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку 2002 р. в Йоганнесбурзі, ООН визнала участь громад необхідною умовою для забезпечення сталого розвитку. Одні країни вже почали застосовувати даний підхід на національному рівні, інші лише наближаються до використання цього інструменту. Проте практично всі країни, які ще не використовують цей інструмент, проводять експерименти із застосуванням управління із залученням громад.

Участь громад не відбувається автоматично: спочатку певна група населення має бути переконана в своїй здатності допомогти собі, потім вона залучається до навчальних програм щодо реалізації певного проекту. В процесі виконання проекту громади застосовують такі елементи ефективного врядування як прозорість, звітність, визначення пріоритетів, мобілізація ресурсів, контроль за виконанням. Для забезпечення стабільності отримання позитивних результатів, громада сама підтримує функціонування системи, а та-кож має можливість поєднати свої пріоритети з планами місцевої влади та спільно їх виконувати. Завдяки такій співпраці з місцевим урядом громади забезпечують вирішення місцевих проблем на сталій основі. В результаті виграють всі учасники, отримуючи максимальну користь за мінімальних витрат.

9.3. Складові елементи соціальної мобілізації

Для успішного проведення соціальної мобілізації слід звернути увагу на такі фактори, які є визначальними для того, щоб задумана ідея дала результати:

- бажання людей;
- зацікавленість та характер учасників (відповідність відповідати місцевій ситуації, незаангажованість, об'єктивність, бажання служити суспільству);
- сприятливе середовище або зв'язки з організаціями з розвитку.

Громадяни можуть використовувати свою колективну силу для ділових ініціатив через організацію. Сила спільної дії сприяє прийняттю рішень, знаходженню місцевих ресурсів та економному використанню коштів. Тому першим елементом соціальної мобілізації є створення її організацій (органів).

Жителі, які проживають на певній території (селі, багатоповерховому будинку, вулиці) використовують однакові ресурси, отримують однакові послуги, мають однакові проблеми та бажання спільними зусиллями їх вирішити. Ці громади або частини громад (у великих містах) є автономними за своєю природою і можуть в разі необхідності вирішувати багато задач самостійно або за підтримки місцевих органів влади.

Люди, які проживають у багатоповерховому будинку чи на одній вулиці, навчальні заклади, малий бізнес та неурядові громадські організації можуть організуватися в організації жителів (ОСББ, обслуговуючі кооперативи, громадські організації, ОСН) або мережу (мережі шкіл, малих підприємств, Асоціації ОСББ тощо). Потенціал цих організацій та мереж посилюється внаслідок ефективного врядування. Вони реєструються як об'єднання співвласників багатоквартирних будинків або інші правові форми у відповідності із законом. Мережі шкіл, малих підприємств та недержавних громадських організацій, асоціації ОСББ формуються як громадські організації. Процес прийняття рішень в них є спільним, представники за згодою членів приймають рішення і ведуть розрахунки прозоро і на постійній основі.

Часто в органах місцевої влади немає штатних одиниць для допомоги в організації діяльності громад. Процес формування таких органів (ОСББ, обслуговуючі кооперативи, громадські організації та їхні мережі) триває від кількох місяців до багатьох років. Він залежить від рівня мобілізації, якого треба досягти, і швидкості, з якою громади пристосовуються та сприймають цю ідею. Організація допомагає громаді об'єднати ресурси/зусилля, зменшити витрати та зайнятися самоокупними справами.

Іноді мобілізовані громади неефективно взаємодіють з представниками місцевої влади – мерами, членами ради або муніципальними службовцями. Причиною може бути те, що мобілізація громади часто підтримується неурядовими організаціями, які критично ставляться до офіційних владних структур. Щоб розвиток був продуктивним, необхідно поступово пов'язувати мобілізовані громадські структури з місцевим самоврядуванням.

Другим елементом соціальної мобілізації є визначення дійсних лідерів з членів громади. Тільки вони, а не сторонні кадри, можуть спрямувати зусилля та

розкрити потенціал людей. Лідерство виникає на ґрунті існуючої критичної ситуації. Лідер пропонує чітке бачення ситуації, апелюючи до почуттів людей. До лідерів можуть висуватися відповідні вимоги – компетентність, творчість, відданість, неконфліктність.

Важливу роль у цьому відіграють активісти громади чи організації з соціальної мобілізації (ОСМ), які вчать людей вищезгаданим вмінням та зміцнюють їхній потенціал. Для цього вони використовують різні засоби зміцнення потенціалу громад: тренінги, мотивування, технічна підтримка і т.д. Кінцева мета – навчити людей, залучених до проекту (проектів), у подальшому користуватися цими вміннями у разі необхідності.

Причому отримання знань та вмінь щодо визначення лідерів, аналізу існуючих проблем громади або її частини, оцінка цих проблем, забезпечення надходження відповідних коштів для їхнього ефективного вирішення, вимагає відповідного навчання, що є третім елементом соціальної мобілізації. Навчання супроводжує весь процес втілення методу соціальної мобілізації, шляхом навчання люди розуміють, як працювати більш ефективно.

Четвертим елементом є визначення основних місцевих проблем та ранжування їх за пріоритетами. Такі місцеві плани розвитку можуть включатися до плану місцевих органів влади. Місцеві осередки громадян мають змогу реально оцінити ієрархію місцевих потреб, активно привертати увагу до актуальних місцевих проблем та брати участь у пошуку шляхів їхнього вирішення.

Ранжування проблем за пріоритетами повинно проводитися колегіально, для чого використовуються різні методи – оцінювання їх в балах, індивідуальне ранжування з наступним усередненням отриманих результатів тощо. На більш зрілих етапах функціонування громади використовується SWOT-аналіз (див. розділ 7).

Метод соціальної мобілізації сприяє розвитку суспільства та громади, оскільки:

- змінює ставлення (і соціальну поведінку) людей, роблячи їх агентами розвитку, а не пасивними реципієнтами послуг. Люди починають виконувати роботу для себе, а не очікують, що хтось зі сторони забезпечить їх товарами та послугами;
- формує відчуття громади та соціальної спільноти шляхом зміцнення товариства, солідарності, терпіння, взаємної поваги та співпраці;
- служить підґрунтям ефективного врядування, забезпечуючи прозорість, звітність, взаємоповагу та рівність серед громади;

- служить механізмом залучення громадянської думки до процесу прийняття рішень (шляхом партисипативного планування та моніторингу);
- сприяє місцевому та регіональному розвитку шляхом встановлення стратегічної інтегрованої системи планування;
- за менших бюджетних затрат з боку центральних, місцевих та інших фінансових установ має більшу продуктивність завдяки механізму державно-приватного партнерства;
- забезпечує відновлення витрат за послуги;
- зменшує державні витрати на обслуговування інфраструктури, оскільки громада самостійно підтримує інфраструктуру та надання послуг;
- створює дієвий форум для діалогу та взаємодії з громадянами, місцевими радами органами державної влади, іншими діючими особами.

П'ятим елементом є оцінка можливостей для вирішення першочергових проблем та втілення відповідних проектів: які ресурси має громада – людські, фінансові, природні, фізичні, соціальні; які ресурси потрібно залучити і в якій кількості ззовні.

Шостим елементом є забезпечення та сприяння надходженню необхідних ресурсів до громади для реалізації можливостей/потреб. Для виконання першочергових планів мобілізуються як внутрішні, так і зовнішні ресурси. Основною вимогою успішної дії громади є обов'язкове залучення власних фінансових коштів. Це передбачає використання принципу спільного фінансування, а також включає потужні економічні стимули: власні кошти не можуть витрачатися нераціонально, що сприяє підвищенню ефективності проектів, які будуть реалізовуватися.

Зовнішня підтримка може поступово скорочуватися в міру зміцнення громад. Можлива довготривала підтримка, але форма такої підтримки повинна бути визначена в кожному конкретному випадку.

Сьомим елементом є встановлення зв'язків з донорськими організаціями (центральним урядом, місцевою владою, приватним сектором, недержавними громадськими організаціями (НГО) та зовнішніми донорами). З часом громада набуває більше повноважень і здатна співпрацювати з місцевими органами влади та іншими учасниками процесу місцевого розвитку на мікро-, мезо- та центральному рівнях. За необхідності вона росте вертикально та горизонтально, співпрацюючи з подібними організаціями громад та іншими зацікавленими сторонами, впливаючи на місцеву політику та надходження ресурсів.

До основних факторів, які обумовлюють успішне застосування соціальної мобілізації на національному рівні, можна віднести:

- наявність певної кількості експериментів з наочним результатом для демонстрації ефективності використання соціальної мобілізації;
- наявність фахівців, які займаються розробкою політики, та посадових осіб, які знають про можливості використання цього інструменту та його ефективність;
- наявність професіоналів теоретиків та практиків з досвідом роботи на мезо- та макrorівні, які можуть бути долучені до проектів під час використання інструменту соціальної мобілізації;
- відповідні людські ресурси на місцевому рівні (організовані громади) – прямі ресурси, та ресурси, необхідні для його підтримки – підприємці, бізнес-середовище, органи управління тощо – непрямі ресурси;
- дієве законодавче середовище для взаємодії громади з органами влади та спільного фінансування проектів.

В той же час, інколи перераховані фактори можуть не проявлятися повною мірою та, відповідно, не реалізовуватися. Для створення можливостей повноцінного використання інструменту соціальної мобілізації необхідно:

- формування у нинішнього покоління знань, розуміння та навичок використання інструменту соціальної мобілізації шляхом організації доступу до інформації в різних формах;
- формування відповідних знань у майбутнього покоління шляхом введення відповідних дисциплін у навчальний процес вищих та середніх спеціальних навчальних закладів;
- систематизація знань з питань місцевого розвитку, ролі громад та можливостей соціальної мобілізації;
- залучення ззовні фахівців та експертів, обізнаних з можливостями та механізмами соціальної мобілізації (ефективне лише в короткостроковій перспективі, оскільки вони можуть не бути безпосередньо зацікавленими у ефективності цього процесу).

9.4. Механізми впровадження соціальної мобілізації

Розгортання соціальної мобілізації проходить низку етапів. Досвід, напрацьований в Україні, дозволяє виділити декілька основних етапів:

- (1) створення організації громади;
- (2) зміцнення потенціалу організації та її інституційний розвиток;
- (3) досягнення організацією зрілості;
- (4) спільне планування (за участі громад);
- (5) реалізація проектів;
- (6) виконання/підтримка заходів та корегування⁵⁸.

(1) Створення організації громади. Об'єднання громади в організацію проходить тривалий шлях. Насамперед, потрібно подолати такі проблеми як пасивність більшості громади, вузькість інтересів, нехті до колективної відповідальності, мінімальна поінформованість, слабка підтримка, а часом і протидія місцевої влади, нестача переконливих прикладів, брак фахівців.

Проводячи інформаційну компанію для заохочення членів громади утворити орган самоорганізації населення або організацію громади, увесь час потрібно переконувати людей, впливати на їхні думки, спонукати до дій. Для цього людям потрібно показувати вади сьогодишньої ситуації і протиставити їй майбутній стан, якого можна досягти внаслідок ефективного колективного управління.

Інформування може проводитися у формі групових, індивідуальних зустрічей, презентацій, круглих столів. Використовується метод «від будинку до будинку» (в селах і селищах), розповсюджуються друковані матеріали: довідники, публікації, газетні статті тощо. Головними завданнями таких дій є не тільки надання інформації про форми та засоби організації громади, а й отримання зворотнього зв'язку; визначення досвіду, бажання жителів брати участь в соціальній мобілізації та вирішення пріоритетних проблем жителів; а також виявлення авторитетних формальних та неформальних лідерів, за допомогою яких можна було б здійснювати соціальну мобілізацію.

На цьому етапі створюється організація громади, на загальних зборах вибирається форма організації у відповідності з нормативно-правовими документами, обговорюється і затверджується статут, обирається правління, здійснюється реєстрація організації. Важливим є визначення розмірів щомісячних внесків і платежів – членських, добровільних, на утримання майна, на розвиток тощо. Для групи керівників та рядових членів організації слід проводити навчання з питань управління організацією за принципами ефективного врядування.

(2) Зміцнення потенціалу організації та її інституційний розвиток. Створена таким чином організація самостійно втілює декілька ініціатив, досягаючи стадії зрілості. Керівництво організації може взяти участь у навчанні, яке

⁵⁸ Як створити дієздатну організацію громади. Практичний посібник. Муніципальне врядування та розширення повноважень громад. – UNDP. Україна. 2008. – С.III-V. – <http://msdp.undp.org.ua/data/publications/vnutr.pdf>.

проводять муніципальні відділи підтримки, які створюються при виконавчих органах місцевої влади. Запроваджується система бухгалтерського обліку та звітності, відкривається банківський рахунок. Можуть бути створені спеціальні фонди, кошти яких спрямовуються на розвиток організації, на обслуговування спільного майна, на капітальний ремонт тощо. Запроваджується система управління інформацією. З подібних організацій громад, що працюють в мікрорайоні міста, або в районі, можна створити асоціацію (мережу).

В розвинених країнах для розширення можливостей кожної громади або муніципалітету відстоювати свої інтереси перед центральними органами державного управління, створюються спілки або асоціації громад. Це здійснюється на основі різних підходів: (1)коли громади організовані в певні громадські організації; (2)коли вибираються представники від муніципалітету або села і від округу або регіону.

Спілки громад співпрацюють з різноманітними фондами розвитку (наприклад, з фондами розвитку регіону) і впроваджують механізми спрямування ресурсів безпосередньо у громади. Це дає можливість громадам організовувати постачання товарів та послуг, мобілізувати трудові вклади громадян, а також регулювати якість послуг, що надаються підприємствами державного та приватного сектору.

Переваги створення спілок громад:

- отримання можливості обговорення спільних проблем, прийняття рішень;
- використання сили групи для протистояння державній адміністрації (окремі громади або муніципалітети самі по собі є слабкими, оскільки державна влада і політики можуть по відношенню до них використати принцип «розділяй і володарюй»);
- забезпечення прозорості, ефективності та підзвітності місцевого самоврядування;
- залучення додаткових коштів від донорських організацій та приватного сектора;
- мають можливість зосередити увагу мерів не на власних «клієнтах», а на потребах громади;
- долучаючи громади до реалізації проектів, створюють можливості впливати на організації, які надають суспільні послуги;
- прозорі та об'єктивні критерії фінансування дозволяють використовувати потенціал «чітких правил гри»;

- активна діяльність спілок підвищує швидкість реагування місцевих адміністрацій;
- формується демократичний підхід до розподілу ресурсів;
- встановлюється міжгромадська координація, пріоритетність в реалізації потреб розвитку;
- знижується загальна вартість проектів за рахунок вкладень громад та конкуренції між ними.

В той же час можна виділити обмеження для розвитку спілок громад:

- можуть посилитися конфлікти, пов'язані із розподілом обмежених ресурсів – етнічні, політичні;
- не завжди можна збалансувати потреби громад великих і невеликих громад;
- мери можуть використовувати спілки громад у власних інтересах;
- в уряді може скластися враження, що спілки громад домагаються більшої автономії;
- місцеві адміністрації прагнуть мати контроль над громадами та їхніми спілками.

(Руководство для практикуючих: укрепление местного самоуправления посредством союзов общин. –GTZ. Deutsch Gesellschaft fur Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH. FRCS. Food Security, Regional Cooperation & Security (Georgia, Armenia, Azerbaijan). –С.3).

(3) Досягнення організацією зрілості. Цей етап характеризує накопичення досвіду та навичок ефективного управління – володіння ситуацією, управління процесом, цільовою групою населення; прозорість у прийнятті рішень, веденні операцій, використанні ресурсів, розподілі прибутків; звітність всіх партнерів, залучених до процесу, відповідно до умов партнерства; справедливість і рівність розподілу на користь слабшої сторони; сталість спільних зусиль та ініціатив розвитку.

(4) Спільне планування. На цьому етапі громади визначають проблеми місцевого розвитку, проходять тренінги з питань спільного планування. Визначають пріоритетні проблеми та сприяють включенню їх у плани села, міста та регіональні плани розвитку. Організації громад можуть брати участь у громадських слуханнях з метою лобювання інтересів і схвалення визначених пріоритетів місцевого розвитку.

Можна навести приклади, коли громада, маючи право впливати на процес прийняття рішень місцевою владою, активно користується таким правом. Так, в Івано-Франківську, Новоград-Волинському (Житомирська обл.), Кіровському (Донецька обл.) активно застосовуються такі інструменти місцевої демократії як громадські слухання, місцеві ініціативи, регулярний соціальний моніторинг, ухвалені статuti територіальних громад. Є багато прикладів, коли громади вирішили свої соціальні, економічні та екологічні проблеми за власною ініціативою та забезпечили необхідні послуги на постійній основі у тісній співпраці з місцевою владою.

(5) Реалізація проєктів. На цьому етапі розробляють проєкт, вивчають можливі способи його виконання, визначають технічні особливості та кошторисну вартість. Важливе значення має навчання заінтересованих громад навичкам написання та подачі пропозицій відповідній організації розвитку; навчання громад вмінню втілювати свої пріоритети на засадах спільної участі та прозоро вести облік всіх надходжень та витрат, пов'язаних із впровадженням ініціатив.

Велике значення на цьому етапі має мобілізація внутрішніх та зовнішніх ресурсів, знаходження партнерів для реалізації проєкту за умови браку власних коштів організації: органи місцевого самоврядування, партнерство з бізнесом або з міжнародними організаціями (зокрема, ПРООН).

Під час реалізації проєкту постійно здійснюється нагляд за виконанням робіт та їхньою якістю. Після завершення реалізації проєкту та введення об'єкту в експлуатацію проводиться громадський аудит, навчання якому здійснюється на відповідних тренінгах.

Важливим елементом цього етапу є звітування місцевому уряду та іншим партнерам та донорам, налагодження зв'язків з іншими організаціями розвитку.

(6) Виконання/підтримка заходів та корегування. Цей етап свідчить про формування у організації громади вмінь вирішувати свої проблеми та проблеми місцевого рівня спільними зусиллями. Проводиться самооцінка організації громади, корегування дій та відповідних заходів на майбутнє; контролюється надання послуг; забезпечується справедливий розподіл прибутків; налагоджуються контакти з новими донорськими агенціями.

По завершенню циклу громада вже здатна вирішити самостійно як мінімум одну проблему з розвитку та покращити умови життя. На додаток до вирішення проблем, громада також набуває досвіду самостійно ініціювати новий цикл розвитку, і з кожним циклом умови життя громади покращуються.

Метод соціальної мобілізації спрацьовує добре на місцевому рівні, але з його допомогою не можна вирішити всі місцеві проблеми внаслідок ряду причин:

- його ефективність обмежується здібностями людей, залучених до процесу;
- метод є більш ефективним для вирішення базових потреб чи гострих проблем, а місцеві проблеми можуть виявитися не надто серйозними (часто люди бажають працювати разом, тільки якщо мають серйозну проблему у своїх життєвих умовах);
- він не ліквідує структурні причини економічних та соціальних проблем, які існують за межами громади;
- нерідко існують обмеження законодавчого та політичного характеру або у вигляді певних соціальних норм (догматів) суспільства.

Як правило, соціальна мобілізація має різні форми в залежності від цілей та характеру регіону. Такі варіації є цілком природними, оскільки соціальний контекст скрізь різний, і форма соціальної мобілізації визначається або корегується місцевими умовами – сектором інтервенції та характером фокусних груп.

Сектор інтервенції може бути один (скажімо, охорона здоров'я), або більше (охорона здоров'я, довкілля та економічна сфера). Відповідно, фокусна група, яка отримує послуги, може бути одна (діти, жінки або молодь), декілька або всі без винятку.

Таким чином, соціальна мобілізація сприяє розвитку постійних і широких контактів між державою та громадянами на мікро- та мезорівні шляхом постійного діалогу та партнерства; а також зміні характеру відносин між урядом та місцевими громадами від конфронтації до співпраці та партнерства.

Є низка законів, які регулюють процеси участі громад в управлінні, – «Про місцеве самоврядування», «Про органи самоорганізації населення», «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку», «Про об'єднання громадян», «Про громадські організації», та міжнародні угоди такі як Європейська хартія місцевого самоврядування та інші нормативні акти. Ці нормативні акти допомагають узгодженню інтересів громадян та уряду в досягненні цілей сталого розвитку.

Проте, досвід свідчить про існування значної кількості проблем:

- законодавча регламентація різних форм організацій громад є недосконалою, що обмежує їх у реалізації своїх прав і не дозволяє ефективно використовувати місцеві ресурси;
- територіальні громади обмежені у тому, щоб розпоряджатися місцевими бюджетами та майном;

- фінансове забезпечення та оподаткування – відкриття рахунку в банку – вимагає бухгалтерської звітності, яка є досить складною;
- не визначені законодавчі норми щодо матеріальної основи діяльності органів самоорганізації населення, не впорядковані майнові права.

В доповіді Комітету експертів з державного управління ООН (квітень 2007 р.) відмічено, що незважаючи на значні переваги участі громад у процесі розвитку можливі і непередбачувані наслідки. Існують певні фактори, які обмежують можливості громад. В основному було виявлено два типи проблем, які викликають збої в діяльності громад: провал колективних заходів та властиві громадам недоліки.

Можливості громади використовуються урядами для розробки політики на етапі політичних консультацій. Так, в Австралії уряд штату Квісленд створив в межах департаменту прем'єра відділ участі населення для реалізації ініціатив у сфері управління в процесі розробки державної політики і орієнтованих на регіони програм. В інших країнах подібні структури створюються на центральному або національному рівні. В деяких випадках створюються національні економічні і соціальні ради, які представляють зацікавлені сторони і об'єднують організації громадського сектору, приватний сектор, профспілки та інших суб'єктів.

Є цікаві приклади залучення громадськості в процеси управління: в південній Африці громадські групи беруть активну участь у бюджетному процесі та розробці податкової політики; в деяких країнах почався перехід до «народного бюджету», який передбачає участь громадян у бюджетному процесі; організації громадського сектору беруть участь у забезпеченні публічної підзвітності, включаючи проведення ревізій (в Індії – система карток, які заповнюються громадянами, щодо підзвітності на рівні місцевих органів влади) тощо.

По-перше, діяльність громад обов'язково передбачає участь великої кількості людей у досягненні загальних цілей. Такі колективні зусилля можуть привести до появи утриманських настроїв та інших негараздів, які перешкоджають колективним діям. Внаслідок цього громада може не сприяти, а навіть шкодити вирішенню проблем щодо розподілу ресурсів.

По-друге, громадам властиві недоліки, викликані їхньою неоднорідністю. За певних умов це приводить до появи такого явища як «захоплення контролю елітою». Там, де існує давно встановлена ієрархія влади, є серйозна небезпека того, що місцева еліта буде викривляти інформацію та зосереджувати в своїх руках значну частину вигод від зовнішньої допомоги. Проблема вини-

кає також тоді, коли місцева еліта акумулює у себе вигоди від отримання допомоги та розподіляє їх між собою.

В результаті досліджень було встановлено, що широке залучення зацікавлених соціальних груп в процес розробки та реалізації політики підвищує значимість таких двох елементів успішного управління як відповідальність і довіра.

Участь громад вважається ефективною, коли вона посилює вплив рядових громадян, особливо малодохідних та соціально ізольованих верств населення. Об'єктом такого впливу можуть бути державні діячі, політики та робітники органів управління. Тобто ефективність участі дозволяє не тільки виявити пріоритети рядових громадян, але й вплинути у відповідності з цими пріоритетами на кінцеві результати.

9.5. Проект «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку»

Ефективність залучення громад до управління місцевим розвитком для вирішення соціально-економічних проблем і впровадження принципів сталості доводить досвід Програми розвитку ООН (ПРООН) в різних країнах світу. Як вже відмічалось, ПРООН є глобальною мережею ООН в галузі розвитку, організацією, яка відкриває країнам доступ до знань, досвіду та ресурсів задля допомоги людям в усьому світі будувати краще життя. ПРООН зосереджується на допомозі в таких сферах: ✓ демократичне врядування; ✓ подолання бідності; ✓ запобігання кризи та її подолання; ✓ енергетика і довкілля; ✓ ВІЛ/СНІД.

У серпні 2006 року уряд України та ПРООН підписали План дій ПРООН в Україні на 2006-2010 роки. У відповідності з планом була визначена низка конкретних заходів, спрямованих на розвиток громадської активності та соціальної мобілізації. В сфері «Місцевий розвиток та безпечне середовище для людського розвитку», на кінець 2010 р. впроваджувалося п'ять проектів: «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку» (МПВСР), «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» (МРГ), «Програма розвитку та інтеграції Криму» (ПРІК), «Чорнобильська програма відродження та розвитку» (ЧПВР) та «Соціальна інтеграція та розвиток громадянської відповідальності молоді»⁵⁹.

Проект ПРООН «Муніципальна програма врядування та сталого розвитку» було започатковано у квітні 2004 року як пілотний проект сприяння врядуванню за широкої участі громадян для покращення якості життя населення

⁵⁹ Офіційний сайт ПРООН в Україні. Проекти. –[Електронний ресурс: - <http://www.undp.org.ua/ua/projects-list-all>. 16.11.2010 р.

міст України на основі принципів сталого розвитку, а також для демонстрації ефективності громадсько-приватного партнерства для вирішення місцевих соціальних, економічних та екологічних проблем.

Мета прекуту – розвиток демократичного управління для покращення якості життя мешканців міст України на основі удосконалення механізмів співпраці місцевих влад і партнерів з громадського та приватного секторів.

Програма використовує підхід до місцевого розвитку за участі громади, тобто організація діяльності місцевих громад для мобілізації ресурсів з метою реалізації планів, сформованих знизу-вгору, розроблених на основі вибірково-територіального підходу і узгоджених з місцевими органами влади.

Основними суб'єктами проекту виступають міські ради та їхні асоціації, місцеві громади, освітні установи, неурядові громадські організації та органи державної влади. Партнерами проекту є 29 міських та селищних рад з 11 областей України та АР Крим.

Заходи проекту реалізуються на трьох рівнях:

- на рівні громади – впроваджуються нові механізми самоорганізації громад через реалізацію проектів у сфері заощадження енергії, збереження ресурсів, водопостачання та захисту навколишнього середовища;
- на муніципальному рівні – впровадження нових механізмів співпраці з громадою, а також створення можливостей для підвищення якості муніципальних послуг у новому середовищі;
- на національному рівні – закріплення набутого досвіду із залучення громад до участі в місцевому розвитку в законодавчому просторі та використання у процесі реформування України.

Програма зосереджувалась на досягненні таких результатів:

- зміцнити інституційні механізми на місцевому рівні для покращення місцевого самоврядування;
- консолідувати, задокументувати та поширити досвід публічно-приватного партнерства громад для покращення якості надання муніципальних послуг;
- інтегрувати підхід до місцевого розвитку за участі громади до процесу розробки законодавства та успішного проведення реформи децентралізації та місцевого самоврядування.

Проект сприяє розвитку відповідних інституцій місцевих громад, які засновуються на принципах взаємодопомоги та демократичного врядування. Ко-

ристь від реалізації програми отримують місцеві громади, освітні заклади, малі підприємства. З допомогою інтервенцій програми їхній інституційний потенціал розбудовується для здатності планувати та вирішувати власні соціальні, економічні та екологічні проблеми у сталий спосіб.

Проект реалізувався на основі таких головних методів:

- метод соціальної мобілізації.
- метод спільного планування знизу-вгору.
- метод вибірково-територіального підходу.

До головних рекомендацій на основі досвіду МПВСР можна віднести такі:

- планувати регіональний розвиток на основі планів розвитку організацій громад, узгоджених з генеральними планами розвитку територій;
- створення відповідних механізмів спільного планування місцевого сталого розвитку знизу-вгору та контроль за ними, а також навчання представників місцевих органів влади вмінню розробляти та втілювати стратегії сталого розвитку територій;
- забезпечувати, в тому числі законодавчо, спільне фінансування проектів і програм, розроблених шляхом планування знизу-вгору, та використання блок-грантів на підтримку ініціатив з місцевого сталого розвитку в межах системи міжбюджетних трансфертів.

Заходи з розбудови інституційного потенціалу, здійснені в містах-партнерах, включали розбудову потенціалу та бази знань місцевих партнерів з соціального, економічного та екологічного врядування для сталого розвитку, а також демонстрацію громадсько-приватного партнерства та створення структур підтримки.

Місцеві пропозиції і заходи щодо сталого розвитку впроваджуються за принципом співфінансування, коли кожна партнерська організація бере на себе частку загальної вартості. Проте співвідношення джерел відрізняється як за роками, так і за проектами і місцем виконання.

За період реалізації МПВСР (2004–2010 рр.) було створено 550 організацій жителів. Причому якщо за перші 3 роки їхня кількість досягла 132 од., то за останні – чисельність організацій жителів зросла в 3,2 рази, що свідчить про високий рівень ефективності наочного досвіду. Крім організацій жителів були створені 13 мереж шкіл, 2 мережі бізнес-структур, 8 мереж неурядових громадських організацій, 2 муніципальні ради сталого розвитку, Національний форум міст-партнерів та Національний форум ВНЗ-партнерів.

Кількість членів організацій жителів досягла 55,7 тис. осіб (в т. ч. 31,9 тис. жінок та 23,8 тис. чоловіків). Причому за другу половину терміну реалізації проекту членами стало 66% учасників, тобто інтенсивність участі у проєктах збільшилась вдвічі.

В містах-партнерах за весь період було реалізовано 307 проєктів загальною вартістю 31,57 млн. грн., причому за останні 3 роки було освоєно 2/3 коштів, що є свідченням високого рівня ефективності заходів, що реалізуються в межах програми.

Кількість людей, що отримали вигоди від реалізації проєктів досягла 178,1 тис. осіб (в т.ч. 57,9 тис. жінок, 47,9 тис. чоловіків та 72,3 тис. дітей), що в 3,2 рази перевищує кількість громадян-членів організацій жителів. Це свідчить про високу результативність і реальний соціально-економічний та екологічний ефект проєктів, що здійснюються.

Цікавим є також і те, що якщо в середньому за 2004–2010 рр. найбільшу вигоду від реалізації проєктів мали діти (40,1%), потім жінки (32,5%) і чоловіки (27,4%), то в 2009–2010 рр. це співвідношення змінилось на користь чоловіків і жінок (відповідно 39,7% та 29,0%), що свідчить про те, що громади, навчившись вирішувати найбільш нагальні проблеми, які, як правило, стосуються дітей, перейшли до наступних за пріоритетністю завдань. (МПВСР. Річний звіт. 2010. –UNDP. Україна. –С.III)

З набуттям досвіду реалізації проєктів відбувається поступове зменшення частки фінансування з боку ПРООН. В 2006–2007 рр., міські ради забезпечували 44% загальної вартості проєктів, ПРООН – 39%, члени організацій громад – 10%, інші суб'єкти громадсько-приватного сектору – 7%.

В 2009 р. співвідношення змінилось на користь громадян і склало: міськради – 44%, ПРООН/ ШАРС/КАМР⁶⁰ – 36%, члени організацій громад – 17%, інші – 3%⁶¹, що свідчить про здобуття громадами досвіду ефективного впровадження проєктів, спрямованих на забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні.

55% всіх підтриманих проєктів були пов'язані з енергоефективністю та збереженням довкілля, серед яких – реконструкція систем водовідведення, водопостачання, опалення, заміна вікон та ремонт туалетів в школах та дитячих садках. 45% складали проєкти соціального спрямування – ремонт фасадів, спорудження спортивних майданчиків чи бюветів якісної питної води.

Розбудова потенціалу щодо зміцнення спільного врядування для сталого розвитку здійснюється шляхом проведення тренінгів (проєктний менеджмент,

⁶⁰ ШАРС – Швейцарська агенція розвитку та співробітництва, КАМР – Канадська агенція міжнародного розвитку.

⁶¹ МПВСР. Річний звіт про заходи проєкту. 2009. – UNDP. Україна. – С.III.

стратегічне планування, поінформованість про сталий розвиток, децентралізацію та ефективне місцеве самоврядування, ВІЛ/СНІД, гендер), навчальних поїздок та оглядових візитів, семінарів, конференцій тощо.

За період реалізації МПВСР була переконливо доведена дієвість спільної участі та соціальної мобілізації на місцевому рівні. Здобуті важливі уроки.

- Абсолютно реальним є залучення громад до вирішення місцевих економічних, соціальних і екологічних проблем та мобілізація ресурсів за умов громадсько-приватного партнерства. Соціальна мобілізація допомагає впроваджувати в містах принципи демократичного врядування.

Громадське об'єднання бере вирішення питання питної води в свої руки.

Споконвіку для мешканців вулиці Замкова міста Долина (Івано-Франківська обл.) постачання питної води було проблемою, оскільки вода під верхнім шаром ґрунту була непридатна для пиття та інших потреб. Люди десятиліттями зверталися у відповідні інстанції, але все було марним, що привело до розчарування у здатності державних установ вирішити таку нагальну проблему.

Про проект МПВСР жителі дізналися із місцевої преси, ознайомилися з його метою та напрямками роботи, вивчили передовий досвід самоорганізації громад у інших містах, взяли участь у семінарі з обміну досвідом. В результаті мешканці зрозуміли, що в даному випадку ніхто, крім них самих, не вирішить їхню проблему, і утворили громадське об'єднання (кооператив з обслуговування).

В громаді виявилися лідери, які змогли довести справу до кінця, оскільки більшість мешканців не вірила в успіх розпочатої справи. Ініціативна група чітко розподілила обов'язки, сформувала органи управління, склала план дій і зібрала кошти на вирішення проблеми, незважаючи на виникнення проблем в органах державної реєстрації та державних установах.

Зібравши з кожної хати трохи більше 2 тис. гривень, громада за значної участі МПВСР та адміністрації міста змогли реалізувати проект з будівництва системи водопостачання до кожної оселі вулиці вартістю 167 тис. гривень. І хоча фінансова участь МПВСР та адміністрації була 90%, без організації громади не було б самого проекту. (Історії успіху. До кращого життя – власними силами. Досвід українських міст. – Програма розвитку ООН. МПВСР. – К., 2010. – С.22-23.)

- Методологія соціальної мобілізації та залучення громад дозволяє охопити велику кількість населення за короткий час та з низькими затратами.
- Розповсюдження інформації та тренінги з проблем сталого розвитку покращують спільне врядування та залучення громад до прийняття рішень.

- Використання партисипативного підходу до планування робить діяльність місцевої влади більш орієнтованою на людей та націленою на вирішення проблем їхнього добробуту.
- Люди в містах зазвичай високо освічені, вони з легкістю сприймають ідеї та підтримують ініціативи.
- Муніципальні плани розвитку, сформовані знизу-вгору, стають більш орієнтованими на людей.
- Молоде покоління має бути підготовленим до використання такого підходу через впровадження ідеї соціальної мобілізації у навчальні програми, організацію тренінгів для випускників ВНЗ перед їхнім виходом на ринок праці, заохочення досліджень, наукових робіт та стажування за даною темою.
- В організаціях громад та їхніх мережах виникає відчуття спільноти та ефектної співпраці.

В Новоград-Волинському (Житомирська обл.) вирішили перейти від ЖЕКів до ОСББ для підвищення ефективності надання житлово-комунальних послуг, їхньої прозорості та урахування думок більшості жителів. Мотивацією для створення таких Об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ) був низький рівень якості та висока вартість робіт ЖЕКів щодо утримання дахів, під'їздів, ліфтів, прибудинкових територій.

Спочатку група спеціалістів вивчила досвід реформування житлово-комунальної сфери в містах-партнерах МПВСР – Івано-Франківську, Львові та ін. Проводилась потужна інформаційна кампанія щодо реформування системи утримання й обслуговування житлового фонду в місцевих засобах масової інформації, теленовинах, інших інформаційних джерелах, роз'яснювалися переваги, наводився кращий досвід. Ініціативні групи працювали з мешканцями міста: розповсюджувалися інформаційні листівки, методичні рекомендації та тематичні плакати – через поштові скриньки, місця розміщення об'яв на вулицях та під'їздах, під час звірки показників водопостачання.

Був організований інформаційно-консультаційний центр, де працювали фахівці житлово-комунального господарства, відділу інформації та зв'язків з громадськістю, досвідчені керівники ОСББ. Був поширений практичний посібник «Створення ОСББ». Систематично проводилися навчання, тренінги, конференції, виїзні семінари з керівниками та членами ОСББ.

Крім того, кожне ОСББ отримало від міської влади фінансову підтримку (22-30 тис. грн.) для придбання оргтехніки, інструментів, виробничих матеріалів.

В 2008 р. з міського бюджету на проведення капітального ремонту житлових будинків було виділено і освоєно 450 тис. грн. за умови дольової участі (не менше 30%) ОСББ. Через співфінансування були відремонтовані покрівлі, споруджені дитячі та спортивні майданчики, придбані сміттєзбиральні контейнери, проведено благоустрій прибудинкових територій.

Ідею не вдалося б реалізувати без досконалого знання нормативно-правової бази та справжніх лідерів, які впроваджували у практику ОСББ.

Місто виграло від реформи не менше, ніж мешканці:

- зменшені витрати з міського бюджету на утримання будинків (до 50%) за рахунок співфінансування капіталовкладень учасниками ОСББ;
- місто не має проблем, пов'язаних із розрахунком та збором квартирної плати, а також затвердженням тарифів на обслуговування житла (рівень сплати підвищився до 88-96%);
- міська влада залишила за собою координаційні функції, співфінансує капітальні ремонти та поширює найкращі практики;
- створено прозорий механізм взаємодії міської влади з об'єднаннями громадян, спрямований на вирішення проблемних питань у сфері житлово-комунального господарства.

Після того, як ОСББ стали обслуговувати будинки, міська рада почала передавати об'єднанням прибудинкові території, що означало неможливість влади розпоряджатися територією без згоди ОСББ та спонукало власників квартир активно долучатися до благоустрою цих територій на правах співвласників.

За 2003-2010 рр. в Новоград-Волинську було створено 25 ОСББ, в які об'єднані 196 багатоповерхових будинків (87% їхньої загальної кількості у місті), що замінило три раніше існуючі ЖЕКи. (Історії успіху. До кращого життя – власними силами. Досвід українських міст. –Програма розвитку ООН. МПВСР. –К., 2010. –С.18-20.)

- Мобілізація ресурсів можлива за громадсько-приватного партнерства.

Проект, який сколихнув громаду. У місті Могилів-Подільський (Вінницька обл.) проживає близько 300 інвалідів, з яких 120 – діти. До останнього часу не існувало жодного закладу, де б діти з обмеженими фізичними можливостями могли проходити реабілітацію, отримувати різноманітну допомогу та розвиватися. В 2006 р. за підтримки міської ради була створена громадська організація «Ангел надії», яка взяла на себе правовий, соціальний, медичний захист інвалідів. Першою ціллю було вибрано створення в місті реабілітаційного центру для дітей з функціональними обмеженнями, який би надавав комплексні послуги, необхідні

для зменшення наслідків психічних та рухових обмежень. Завданням центру стали максимізація соціальної адаптації через спілкування та взаємодію з іншими людьми, спеціальне навчання майстерним роботам, іграм та фізичним вправам. Першим кроком стала загальноміська акція «Допоможемо разом», яка полягала у розповсюдженні листів із інформацією про проект та проханням допомогти у створенні центру, що проводилась за підтримки міського голови. Листи розсилались місцевим підприємцям, комунальним підприємствам, директорам шкіл і технікумів. Цей захід зміг викликати у суспільстві співчуття і привів до об'єднання у благодійництві підприємців, працівників державних і соціальних установ, організацій, засобів масової інформації та пересічних громадян.

Мешканці перераховували різні суми (від 30 грн. і більше). Міська влада виділила під центр приміщення площею більше ніж 200 м² та кошти з місцевого бюджету на започаткування справи у розмірі 75 тис. грн. Проект коштував 182,3 тис. грн. На його реалізацію був також наданий грант Швейцарської агенції розвитку та співробітництва (ШАРС). Члени організації надавали значні волонтерські послуги.

Центр було відкрито 14 жовтня 2007 р. Сьогодні його відвідують діти від 1,5 до 18 років. Центр надає консультації психолога, вихователя, організовує заняття з арттерапії, музики, малювання, надає медичні послуги – ЛФК, фізіотерапія, масаж, водні процедури. Завдяки перебуванню в центрі діти стають соціально адаптованими, покращують здоров'я, знаходять друзів. Вони долають фізичні обмеження, набувають навичок само-обслуговування. А головне – розширюється соціальний простір їхнього життя, сформовані додаткові можливості для спілкування, фізичного і психічного відновлення.

Створення сучасного реабілітаційного центру для дітей та молоді з обмеженими фізичними можливостями показало всій громаді міста, що вона може зробити дуже багато, якщо буде об'єднуватися навколо важливих суспільних проектів. (Історії успіху. До кращого життя – власними силами. Досвід українських міст. –Програма розвитку ООН. МПВСР. –К., 2010. –С.28-29.)

Разом з тим, розгортання соціальної мобілізації стикається із суттєвими перешкодами:

- ідеї сталого розвитку ще невідомі значній частині населення;
- через брак ресурсів бюджету міста залучають кошти для співфінансування з поточного галузевого бюджету, що звужує можливості територіального підходу у розвитку міста;

- деякі міста схильні бачити цінність Програми скоріше в мобілізації ресурсів, ніж у зміцненні спільного врядування;
- взаємодія центральних та місцевих органів влади із структурами громадянського суспільства ще не сформована як результативно діюча.

9.5. Проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»

Впровадження проекту МРГ відбулося в грудні 2007 р. для посилення врядування за участі громад та покращення умов проживання людей в сільських та напівсільських населених пунктах. Проект фінансується ПРООН та Європейським Союзом.

Мета проекту – створити сприятливе середовище для сталого соціально-економічного розвитку на місцевому рівні шляхом сприяння самоорганізації громад, впровадження невеликих за обсягом громадських ініціатив в усіх областях України та АР Крим. Серед цілей проекту: підвищення рівня життя в сільських, селищних та міських громадах із населенням до 10 тис. осіб; демонстрація ефективності підходу до місцевого розвитку, орієнтованого на громаду; покращення професійних навичок і знань місцевих активістів – лідерів організацій громад; посилення інституційної спроможності місцевих органів влади. Для досягнення поставленої мети використовується методика соціальної мобілізації місцевих громад, залучення громад, органів державної влади/місцевого самоврядування та приватного сектору до співпраці та прийняття спільних рішень і відповідного розподілу ресурсів для сприяння вкоріненню принципів сталого розвитку на місцевому рівні.

За три роки впровадження проекту підписано угоди про партнерство з керівництвом 24 областей, АР Крим і 209 районів. Відібрано 1071 сільські /міські ради. Усі вони обирались шляхом конкурсного відбору, залежно від рівня соціально-економічних труднощів у таких сферах як охорона здоров'я, комунальне водопостачання, енергозбереження, утилізація відходів, комунальний (шкільний) транспорт. Критерієм відбору була також готовність співфінансувати проекти громад з місцевих бюджетів.

Було сформовано 1215 організацій громад (включно 1146 пілотних та 69 таких, які самоорганізувалися за їхнім прикладом та прийняли методику проекту МРГ) за участі 421 080 домогосподарств; створено 204 форуми місцево-

го розвитку і 24 обласні координаційні ради для запровадження прийняття рішень за участі громад та планування «знизу-догори».

Всі 1146 відібрані громади підготували проекти, 1310 з яких було затверджено комісією з відбору. Із всіх проектів 59% присвячено енергозберігаючим заходам, 21% – закладам охорони здоров'я, 15% – водопостачанню, 4% – охороні довкілля та 1% – шкільному транспорту. Фінансування здійснюється з позиції партисипативного підходу: громада надавала в середньому 7,1% коштів, місцевий бюджет – 44,8%, проект МРГ – 46,4%, приватний сектор – 1,7%. Прямую вигоду від реалізації проектів отримали 1,2 млн. осіб, що в 2,9 разів більше учасників організацій громад⁶².

Реальні результати проекту почали з'являтися вже наприкінці першого року впровадження. В цілому виявилась чітка тенденція до отримання наведених нижче результатів в громадах-учасницях Проекту МРГ, який, в свою чергу, посилює досягнення Українських ЦРТ.

1) Відбувається чітка зміна в свідомості людей і влади щодо можливостей вирішення проблем громад на основі підходу, який пропонується Проектом МРГ.

Організовані громади можуть зробити набагато більше, ніж мікропроект.

Організація громади «Агенція розвитку територіальної громади с.Стужиця» (Івано-Франківська обл.) вирішила розвинути туристичні маршрути, щоб привабити більше інвестицій для розвитку громади. Реалізація першої ініціативи «Стужиця – перлина Карпат» вже завершена. Було розроблено туристичний маршрут, що охоплює цікаві та унікальні природні та визначні місця села, надрукована інформаційна брошура. Інформація про с.Стужиця була розповсюджена через ЗМІ та в Інтернеті. На в'їзді в село було встановлено банер, щоб привернути потенційних туристів та позначити основні туристичні принади. В рамках проекту було досліджено джерело мінеральної води та інші природні явища.

Вартість проекту складала 45 тис. грн. Він був виконаний за кошти членів громади за підтримки наукових установ та місцевих спонсорів. Реалізація проекту створить додаткові робочі місця. Розвиток туризму в селі ускладнений через відсутність вуличного освітлення, що громада визначила пріоритетом і запропонувала як ініціативу для мікро-проектної пропозиції в межах проекту МРГ. Загальна вартість цього проекту склала 132,9 тис. грн. (Проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». Звіт про впровадження – 2009. – UNDP. Україна. 2010. – С.23).

2) Створюється середовище для покращення здоров'я шляхом підвищення якості медичних послуг і доступу до чистої води.

⁶² Місцевий розвиток, орієнтований на громаду. Звіт про впровадження. 2010. – UNDP. Україна. 2010. – С.5-6. – http://www.cba.org.ua/images/stories/CBA_-_QPR-III_Ukr.pdf.

Мікропроект «Ремонт і облаштування амбулаторії». 23 квітня 2009 р. в с.Красна Поляна Красногвардійського району АР Крим була відкрита відремонтована та наново оснащена амбулаторія. Як і багато інших сільських громад, мешканці села мали чимало проблем: жахливий стан місцевої амбулаторії (холодно, темно і сиро), відсутність дитячого садочка, проблеми зі зрошенням присадибних ділянок, хоча неподалік пролягає Дніпровський канал. Жителі проголосували за ремонт амбулаторії як першочергову проблему.

Найбільшою перешкодою на самому початку була зневіра і пасивність людей, але їх вдалося переконати, що цей проект може бути реалізований. Люди зрозуміли, що багато чого залежить від їхньої особистої участі: чоловіки після роботи їздили купляти і стелили лінолеум, мешканці самі зробили асфальтову доріжку перед входом в амбулаторію. Всього вклад громади склав більше 12 тис. грн. 70% фінансування прийшло з сільського бюджету, із районного надійшло 35 тис. грн.

Амбулаторія надає послуги 8 селам, що входять до Петровської сільради. Тут можна терміново зробити всі необхідні аналізи та звернутися до фахівців районної лікарні лише за діагнозом та рекомендаціями.

Громада вирішила встановити щомісячний внесок від кожного члена по 3 грн., які підуть у фонд амбулаторії, з якого закуповуватимуться необхідні медикаменти, обладнання, канцелярські товари. (Проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». Звіт про впровадження – 2009. –UNDP. Україна. 2010. –С.46-47).

3) Забезпечується збереження 30-80% енергії шляхом ремонту систем опалювання, утеплення вікон, реконструкції вуличного освітлення, ремонту покрівлі та ін.

Енергозберігаючі заходи в дитсадку с.Заводське Бузького району Львівської обл. Приміщення ДНЗ «Сонечко» було збудоване в 1982 р. У правій частині будівлі знаходиться школа, у лівій – дитячий садок. Внаслідок довготривалої експлуатації без проведення суттєвих ремонтів до непридатності дійшли віконні та дверні блоки. Будівля потребувала значного покращення у забезпеченні санітарно-технічних умов: енергоємна, водопостачання та водовідведення у складному стані.

В проект було включено заміну 19-ти віконних та 19-ти дверних блоків на металопластикові; проведення внутрішніх ремонтних робіт. Виконання вказаних заходів надало можливість повноцінно використовувати дитсадок протягом наступних років, зменшити теплові втрати та обсяги спожитої електроенергії та газу.

Проект тривав з листопада 2009 по червень 2010 р. і коштував 122 тис. грн., з яких внесок організації громади склав 5%, місцевого бюджету – 45%, проекту МРГ – 50%. Отримали пряму вигоду 1239 осіб. (Місцевий розвиток, орієнтований на громаду. Офіційний сайт. Мікропроекти. <http://cba.org.ua/ua/activities/microprojects/details/5/89>. 15.12.2010).

4) Створюються робочі місця на місцевому рівні.

5) Покращується якість надання освітніх послуг шляхом зниження рівня захворюваності, спричиненої холодом, та організації шкільного транспортування.

В Тернопільській обл. відкрито маршрут шкільного автобусу для дітей з восьми шкіл. 23 травня 2009 р. у с.Вишгородок Лановецького району Тернопільської області відбулося урочисте відкриття першого проекту «Шкільний автобус». Мікропроект в межах партнерства між місцевими громадами, місцевою радою, районним та обласним керівництвом коштував 163,6 тис. грн. Дітям тепер не потрібно витрачати по півтори години, щоб добиратися 7 км до школи.

6) За допомогою семінарів та тренінгів розповсюджувався досвід проекту та впроваджувалась методологія: за 3 роки взяли участь у підготовці більш ніж 25 тис. активістів.

Діяльність проекту на місцевому рівні проводилась в межах партнерства з зацікавленими сторонами, в основі якого була ініціативність та готовність місцевих партнерів (громад, сільських/міських рад, районної/обласної влади) надавати ресурси та брати активну участь у реалізації проекту.

9.7. Проекти «Програма розвитку та інтеграції Криму» і « Чорнобильська програма відродження та розвитку»

Соціальна мобілізація розповсюджувалась за допомогою ПРООН в Україні також в межах Програми розвитку та інтеграції Криму (ПРІК) і Чорнобильської програми відродження та розвитку.

Програма розвитку та інтеграції Криму. В 90-х роках минулого століття в Криму почав розвиватися міжнаціональний конфлікт. Повернення більш ніж 260 тис. кримських татар і невеликих груп болгар, греків та вірменів, депортованих сталінським режимом після Другої світової війни, створювало велику напруженість в регіоні. 85% тих, хто повернулись, поселились в побудованих «на скору руку» поселеннях компактного проживання. При цьому у більшості з них

не було доступу до чистої питної води – проблема, яка швидко стала джерелом незадоволення, оскільки старі системи водопостачання функціонували неефективно, а уряд був не в змозі відремонтувати або побудувати нові.

В 1995 році, на прохання української влади, ПРООН створила Програму розвитку та інтеграції Криму для сприяння стабільному людському розвитку. Її діяльність спрямована на збереження миру та стабільності на Кримському півострові посередництвом ініціатив з попередження міжетнічних конфліктів та прискорення процесу інтеграції серед різних етнічних груп.

Починаючи з 1995 року, сумарний вклад в ПРИК міжнародних партнерів та Програми розвитку ООН склав 23 млн. доларів США. Фінансові вклади самих кримчан також збільшувалися – в 2007 році обсяги капіталовкладень уряду та співтовариств досягли 4,3 млн. доларів США, що склало 72% проектних витрат⁶³.

Протягом першої та другої фази реалізації проекту (1995-2000) діяльність ПРИК ПРООН мала форму реагування на надзвичайну ситуацію шляхом впливу безпосередньо на конфліктні прояви.

Такий підхід змінився акцентом на соціальній мобілізації у межах третьої фази (2001-2004). Центральним елементом цього підходу було сприяння реалізації проектів громад, які спонукають ізольовані групи населення, включаючи раніше депортованих громадян, до ініціативи та активної участі у поліпшенні умов побуту та інтеграції до кримського суспільства.

Більш інтегрований підхід, що застосовувався в ході четвертої перехідної фази (2005-2007), вийшов за межі громади та включив роботу на рівні державної політики. Метою цього підходу було забезпечити вирішення структурних проблем, що не можуть бути розв'язані на місцевому рівні, сформувавши сприятливе середовище для експлуатації соціальної інфраструктури, що створена зусиллями громад, синхронізувати дії на макро- та мікрорівні.

Метою п'ятої фази Програми (2008-2011) є підтримка сільських регіонів АРК на шляху до сталого соціально-економічного розвитку з урахуванням національного та культурного різноманіття Криму. Ця мета досягається сприянням стабільності та сталості суспільних інститутів, процесів і партнерських стосунків у Криму та впровадженню методів демократичного управління.

Протягом останніх десяти років ПРИК ПРООН надає допомогу в самоорганізації територіальних громад. У цілому, за сприяння Програми в Криму, було створено понад 700 органів самоорганізації населення, які є ефективним механізмом вирішення проблем на місцевому рівні. З 2009 року ПРИК ПРООН

⁶³ Програма розвитку та інтеграції Криму. Офіційний сайт. Про програму. http://www.undp.crimea.ua/maincontent.php?type=about&menu_id=73&s=0&locale=uk. 21.12.2010.

пріділяє основну увагу співробітництву з місцевою й республіканською владою для ефективного використання соціальної мобілізації. Програма підтримала 82 шкільних проекти, впроваджених громадськими батьківськими організаціями, спрямованих на створення комп'ютерних класів і мультимедійних музеїв, реконструкцію актових і спортивних залів.

В 2009 р. ПРИК ПРООН був розроблений і впроваджений навчальний курс для органів місцевого самоврядування «Сприяння розвитку самоорганізації населення як основа ефективного місцевого самоуправління». З 2009 р. Кримський центр перепідготовки державних службовців при Раді Міністрів АР Крим використовує цей курс для навчання державних службовців та посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Починаючи з 2002 р., ПРИК ПРООН здійснює проект «Децентралізація водопостачання в сільській місцевості». У ході реалізації проекту Програма перейшла від реконструкції систем сільського водопостачання до вирішення проблем на більш високому рівні, який охоплює створення сервісних компаній та Асоціації операторів сільського водопостачання.

Результати впровадження програми добре видно на прикладі поселень Теністоє та Севастьяновка Бахчисарайського району, де проживають люди різних національностей. Обидва поселення визначили будівництво систем водопостачання питною та іригаційною водою головним пріоритетом. Оскільки 80% жителів – безробітні, присадибне господарство є головним джерелом доходу. Дві громади, в яких проживає більше 800 людей, вирішили об'єднатися в організації самоуправління громад для того, щоб разом вирішувати проблеми водопостачання.

Люди об'єднали свої зусилля з місцевою владою та ПРИК, щоб збудувати об'єкти інфраструктури, резервуари питної води, встановити лічильники води в будинках. На сьогоднішній день система водопостачання експлуатується підприємцем на базі громади під наглядом жителів. Оплата послуг такого підприємства водопостачання населенням становить майже 100%.

Під час реалізації проекту виникли труднощі. Деякі сільські ради не хотіли передавати контроль над системами водопостачання організаціям на базі громади. Цим організаціям важко було зареєструватися як приватним підприємцям, що надають комунальні послуги. Але проблеми були врешті-решт вирішені.

Усвідомлюючи ефективність моделей, розроблених та впроваджених ПРИК, керівництво АР Крим звернулось до ПРООН з проханням розширити будівництво

систем водопостачання на базі громад на інші райони і надати допомогу при введенні цих альтернативних моделей надання комунальних послуг в урядову практику. На сьогоднішній день ПРООН підтримує будівництво систем водопостачання в 14 районах, охоплюючи всі сільські райони Кримського півострова.

«Соціально-економічний розвиток села» – проект ПРООН, спрямований на стабілізацію ситуації в сільських районах Криму через підтримку малих сільськогосподарських підприємств (шляхом створення неприбуткових сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів). «В 2006-2010 рр. ПРООН було підтримано 33 проекти таких кооперативів. На реалізацію цих проектів Програма виділила в цілому більше 600 тис. доларів США. В 2010 р. представники кооперативів створили Кримську Асоціацію сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. В 2010 р. ПРООН допомогла розробити Концепцію розвитку сільського туризму в Криму, яка була прийнята урядом республіки для створення відповідної регіональної програми.

«Інтегроване стратегічне планування» – ще один проект ПРООН, спрямований на підтримку створення стратегічних планів розвитку сільських районів Криму. Розроблено стратегії розвитку чотирьох районів півострова: Бахчисарайського, Джанкойського, Первомайського та Советського. В 2010 р. робота йшла у напрямку інтеграції районних стратегій в стратегічний план розвитку АР Крим.

Чорнобильська програма відродження та розвитку (ЧПВР). Чверть століття після Чорнобильської катастрофи населення, яке перебуває в забрудненій зоні, все ще потерпає від її наслідків. Метою ЧПВР є послаблення довготривалих соціальних, економічних та екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи, створення більш сприятливих умов для життя та забезпечення сталого розвитку забруднених регіонів. ЧПВР працює в чотирьох найбільш забруднених внаслідок Чорнобильської аварії областях України: Київській, Житомирській, Чернігівській та Рівненській.

ПРООН/ЧПВР підтримує перехід від надання гуманітарної допомоги до втілення принципу довготривалого розвитку територій, уражених внаслідок Чорнобильської катастрофи. Цей підхід передбачає розвиток можливостей населення впроваджувати власні ініціативи, спрямовані на покращення умов життя, що сприятиме розвитку регіонів та підвищенню відчуття впевненості у своїх силах серед людей та громад на постраждалих від Чорнобильської катастрофи територіях.

Проект спрямований на створення сталої системи повернення регіону до нормальної життєдіяльності і працює в таких напрямках:

- надання підтримки процесу розробки та впровадження стратегій, орієнтованих на розвиток та реабілітацію постраждалих регіонів;
- стимулювання економічного розвитку через забезпечення ефективного місцевого врядування – розширення можливостей місцевої влади прозоро визначати та впроваджувати стратегії місцевого розвитку, надавати громадські послуги та сприяти місцевому економічному розвитку;
- узагальнення досвіду відродження через розвиток громад – залучення більшого числа постраждалих громад до процесу відродження та розвитку, забезпечення визнання на державному рівні підходів, що спрямовані на потреби окремих громад, перегляд статусу радіоактивноуражених територій та визнання особливих потреб молоді, таких як доступ до інформаційно-комунікаційних технологій та Інтернету;
- безпечне середовище для людини через місцеву систему інформування – розвиток можливостей для підтримки на національному рівні інформаційної мережі, орієнтованої на громади, на територіях, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи; розширення можливостей органів місцевої влади щодо забезпечення кращої поінформованості громадськості з питань безпечного проживання населення поблизу атомних об'єктів.

Молодіжний центр в с.Замглай Ріпкінського району Чернігівської обл. Замглай – селище міського типу, в якому проживає 1985 жителів (912 чоловіків і 1073 жінки), 308 з яких діти, 630 пенсіонерів, близько 400 жителів молодіжного віку. Інфраструктура селища досить розгалужена та має: професійно-технічний навчальний заклад №12, дитячий садок “Малятко”, загальноосвітню школу I–III ст., будинок-інтернат для дітей з вадами розвитку, комунальне підприємство “Компобутсервіс”, підприємство “Замглайторф”, підприємство “Замглайбуд” (2004).

Після того, як на території селища було ліквідовано торфобрикетний завод (а майже все населення та інфраструктура працювали і залежали від нього) більша частина закладів соціальної сфери опинилася в складному становищі, а у жителів селища з'явилися проблеми та труднощі із задоволенням елементарних побутових питань.

Люди не опустили руки і почали шукати шляхи до вирішення проблем селища самостійно та за допомогою різних програм, спонсорів. В березні 2003 року на загальних зборах молоді селища Замглай була створена організація громади “ТЕМП” (Талановите Ерудоване Молоде Покоління). Громада об'єднала активну молодь селища, яка за сприяння ЧПВР/ПРООН реалізувала свій перший проект “Створення Молодіжного Центру” (2004).

Крім цього були реалізовані наступні проекти:

- реконструкція місцевої лікарні та реконструкція системи опалення лікарні (2003);
- газифікація (2005);
- реконструкція шкільної майстерні та спортмайданчику (2005);
- створення сервісного центру (2006);
- створення Web-сайту Молодіжного Центру (2007).

Молодіжний Центр став основним місцем для активної діяльності молоді селища. Напрямки діяльності: курси комп'ютерної грамотності, «Англійська для початківців», заняття спортом, проведення семінарів, круглих столів, гурткова робота (журналістика, фотомайстер, образотворчого мистецтва), соціальна робота, випуск місцевої газети.

Під час реалізації проекту «Газифікація», були використані гроші: ЧПВР/ПРООН в сумі 30 000 грн., районної державної адміністрації – 50 000 грн., селищної ради – 4 480 грн., спонсорів та ОГ – 11 841 грн. Реалізація проекту була почата в листопаді 2004 року і закінчена в жовтні 2005 року. Населення приватного сектора в своїх будинках встановило газові котли, плити, переустановили систему опалювання в будинках (за свої гроші). В результаті, немає необхідності заготовлювати дрова, купувати вугілля, з'явилася гаряча вода, умови життя і побут людей покращали.

Був створений суспільний фонд «Вогник» з членських внесків, оплати послуг не членів ОГ, спонсорських грошей, з метою накопичення і використання грошей для подальшого розвитку громади і реалізації проектів, а також для мікрокредитування, як членів громади, так і інших жителів селища. Підключення до «суспільного газопроводу» жителів, які не є членами організації здійснювалося після часткової оплати до Фонду ОГ. (Інформація Офіційного сайту селища Замглай. –<http://zamgly.crdp.org.ua/Index.files/page 0004.htm>).

На територіях, де діє ЧПВР, успішно втілено принцип "Громади і влада: партнери для відродження та розвитку". За 2002-2008 рр. створено і діють 279 організацій громад (ОГ) у 192 селах (більше 20 тис. членів), які вирішують нагальні соціально-економічні проблеми сіл: відбудова водопроводів та газифікація, реконструкція шкіл, лазень, ФАПів, амбулаторій, створення молодіжних, громадських та побутово-сервісних центрів тощо.

Громадами реалізовано 191 проект з відродження та розвитку на загальну суму більше 18 млн. грн., з них понад 6,6 млн. грн. – внесок ЧПВР. Біля 200 ти-

сяч осіб користуються результатами впроваджених проектів, які ініційовані місцевими громадами та підтримуються ЧПВР.

Громадам вдалося мобілізувати значні фінансові ресурси для втілення власних проектів. У середньому, на виконання одного проекту ОГ надає 20% коштів від загальної вартості, місцеві сільські та районні адміністрації – 40%, ЧПВР – 31%, інші спонсори – 9%⁶⁴.

Підхід ЧПВР, орієнтований на розвиток громад, не тільки почав змінювати ставлення членів громад до власного життя, але й викликав інтерес і підтримку міжнародної спільноти. В кінці 2008 р. ЧПВР акумулювала фінансові внески на суму понад 4 млн. дол. США. Серед донорів: 1) Фонд довіри заради людської безпеки ООН/Уряд Японії – 1 млн. 178 тис. дол. США; 2) Канадська агенція з міжнародного розвитку/Уряд Канади – 1 млн. 228 тис. дол. США; 3) Програма розвитку ООН – 934 тис. дол. США; 4) Спеціальний фонд волонтерства ООН – 287 тис. дол. США; 5) Швейцарська агенція з співпраці та розвитку/Уряд Швейцарії – 506 тис. дол. США; 6) Офіс з координації гуманітарних питань ООН – 110 тис. дол. США; 7) Фонд Луї Бондюеля – 6 тис. 400 дол. США.

Отже, в Україні експериментальна стадія підготовки на місцевому рівні громадянського суспільства для співпраці з органами місцевого самоврядування майже завершена. Проходить стадія демонстрації, і можна говорити про серйозні досягнення. Вони стосуються організації ефективного та сталого надання послуг на місцевому рівні; підвищення рівня життя; посилення ефективного врядування; покращення партнерства між громадським та приватним секторами; посилення взаємозв'язків між громадянами та державними органами; залучення громадян до розробки політики територіального розвитку. В результаті проведеної роботи розширюється залучення громад до реалізації принципів сталого розвитку шляхом використання інструменту соціальної мобілізації і партисипативного підходу.

Висновки до розділу 9.

Залучення громад до вирішення завдань, що стоять перед суспільством, обумовлюється необхідністю зворотнього зв'язку, можливістю використання додаткового ресурсного потенціалу. Оскільки багато завдань не можуть бути ефективно виконані центральною владою, а часто й органами місцевого самоврядування (освіта, охорона здоров'я, ринок праці, екологія, інфраструктура), у світі все ширше використовується підхід, заснований на впровадженні механізмів самодопомоги та самоорганізації на рівні громад. Територіальні громади,

⁶⁴ Чорнобильська програма відродження та розвитку. Звіт за 2008 р. – UNDP. Україна. 2010. – С.6. – http://www.crdp.org.ua/data/upload/publication/main/ua/536/annualreport2008_ukr.pdf.

різноманітні форми самоорганізації населення та місцевого самоуправління, покликані стати потужним прискорювачем зародження нової інфраструктури громадянського суспільства та реалізації засад сталого розвитку.

Одним із шляхів ефективного використання потенціалу громад є соціальна мобілізація – об'єднання людей для допомоги самим собі. Для використання цього інструменту необхідно навчитись організовуватися, визначати дійсних лідерів, пріоритетні проблеми громади, технічну спроможність вибраних засобів, формувати партнерські стосунки між владою, громадськістю та підприємницькими колами.

В Україні залучення громадян до управління здійснюється за допомогою створення об'єднань громадян (ОГ). Такі місцеві осередки разом використовують ресурси, отримують послуги, мають однакові проблеми та бажання спільними зусиллями їх вирішити. Ці громади та їхні частини є автономними за своєю природою і можуть в разі необхідності вирішувати багато задач самостійно або за підтримки місцевих органів влади та донорів. Для успішного проведення процесу соціальної мобілізації необхідне бажання людей; зацікавленість у здійсненні проекту, налаштованість зв'язків з організаціями з розвитку.

Соціальна мобілізація має різні форми в залежності від проблем та характеру регіону (місто, село, район, область). Вона може охоплювати один або декілька секторів (охорона здоров'я, довкілля, економічна сфера), а фокусна група може бути одна або декілька (діти, жінки, молодь). В Україні цей інструмент використовується ПРООН у ряді проектів: Муніципальна програма врядування та сталого розвитку, Місцевий розвиток, орієнтований на громаду, Чорнобильська програма відродження та розвитку, Програма розвитку та інтеграції Криму. Набутий досвід свідчить про високу ефективність соціальної мобілізації як інструменту розв'язання різноманітних місцевих проблем за безпосередньої участі громади. Це певною мірою впливає на зміцнення демократичних засад, людського потенціалу та формування громадянського суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Яка роль належить громадам у розвитку суспільства?
2. Що таке соціальна мобілізація?
3. Яким є механізм соціальної мобілізації?

4. Розкрийте механізм залучення громади до активної участі у місцевому самоврядуванні.
5. Для вирішення яких проблем є ефективним метод соціальної мобілізації?
6. Охарактеризуйте фактори впливу на використання соціальної мобілізації.
7. Як залучати громади до дієвої участі у процесі територіального розвитку?
8. Які етапи проходить соціальна мобілізація?
9. Як в Україні здійснюється залучення громадян до управління?
10. Що таке асоціації (спілки) громад і коли вони починають створюватися?
11. Чому не можна вирішити всі місцеві проблеми за допомогою інструменту соціальної мобілізації?
12. Які основні цілі та механізм реалізації проекту МПВСР?
13. Які основні цілі та механізм реалізації проекту МРГ?
14. Які основні цілі та механізми реалізації проекту ПРИК?
15. Які основні цілі та механізми реалізації проекту ЧПВР?

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

- 1) Причини зростання ролі громад у сталому розвитку суспільства.
- 2) Можливості соціальної мобілізації у розбудові сталого суспільства.
- 3) Механізм впровадження інструменту соціальної мобілізації.
- 4) Проблеми залучення громадян до управління місцевим розвитком в Україні.
- 5) Фактори, що обумовлюють успішне застосування інструменту соціальної мобілізації в Україні.
- 6) Проблеми та недоліки діяльності громад в Україні.
- 7) Соціальна мобілізація як інструмент місцевого сталого розвитку.
- 8) Соціальна мобілізація: планування, реалізація, моніторинг.
- 9) Підхід до сталого місцевого розвитку, що ґрунтується на участі громад: досвід України.
- 10) Досвід проектів та програм ООН щодо сталого розвитку в Україні.

- 11) Зарубіжний досвід участі громадськості у розв'язанні актуальних місцевих проблем.
- 12) Фактори успішного вирішення місцевих проблем за участі громад.
- 13) Місцеві громади як елемент громадянського суспільства, що формується.

Тести для самоконтролю

1. Залучення громад до вирішення завдань місцевого та регіонального рівня обумовлюється:
 - а) необхідністю зворотного зв'язку,
 - б) можливістю використання додаткового ресурсного потенціалу,
 - в) нездатністю органів місцевої влади вирішити певні проблеми самостійно,
 - г) нездатністю органів центральної влади ефективно вирішити певні проблеми,
 - д) всі відповіді правильні,
 - е) немає правильної відповіді.
2. Відмітити найбільш точне визначення: соціальна мобілізація – це:
 - а) зміна способу мислення людей, які мають специфічну проблему,
 - б) об'єднання людей, які використали свій прихований потенціал у допомозі собі самостійно вирішити наявну проблему,
 - в) інструмент мобілізації людей з певною соціальною, політичною, релігійною та іншою метою,
 - г) всі відповіді правильні,
 - д) немає правильної відповіді.
3. Для ефективної соціальної мобілізації треба навчити людей таким вмінням:
 - а) організовуватись,
 - б) визначати та ранжувати за пріоритетами можливості та потреби,
 - в) визначати технічну спроможність вибраних можливостей чи потреб розвитку,

- г) всі відповіді правильні,
 - д) правильні відповіді а), б),
 - е) правильні відповіді б), в).
4. Інструмент соціальної мобілізації не є дієвим для вирішення таких питань:
- а) розвиток нових галузей економіки,
 - б) безпека життя,
 - в) створення та утримання інфраструктури громад соціального та екологічного характеру,
 - г) комплексні проблеми (гендер, молодь).
5. Для повноцінного використання інструменту соціальної мобілізації є необхідним:
- а) систематизація знань з питань місцевого розвитку, ролі громад та можливостей соціальної мобілізації;
 - б) формування у нинішнього покоління знань, вмінь та навичок використання інструменту соціальної мобілізації в повсякденному житті;
 - в) формування відповідних знань у майбутнього покоління,
 - г) всі відповіді правильні,
 - д) правильні відповіді а), б),
 - е) правильні відповіді б), в).
6. До обмежень для розвитку спілок громад можна віднести:
- а) посилення конфліктів, пов'язаних із розподілом обмежених ресурсів,
 - б) надію громад на вирішення всіх проблем місцевими органами влади,
 - в) залучення зовнішніх людських ресурсів,
 - г) незбалансованість потреб великих міст і невеликих громад,
 - д) всі відповіді правильні,
 - е) немає правильної відповіді.
7. До проблем, які викликають збої в діяльності громад, можна віднести:

- а) «захоплення контролю місцевою елітою»,
- б) діяльність громад обов'язково передбачає участь великої кількості людей у досягненні загальних цілей,
- в) поява утриманських настроїв,
- г) всі відповіді правильні,
- д) правильні відповіді а), б),
- е) правильні відповіді б), в).

8. Чому не можна вирішити всі місцеві проблеми методом соціальної мобілізації?

- а) метод є більш ефективним для вирішення гострих проблем чи формування умов для задоволення базових потреб,
- б) він не ліквідує причини економічних та соціальних проблем, які існують за межами громади,
- в) його ефективність обмежується здібностями людей, залученими до процесу,
- г) всі відповіді правильні,
- д) правильні відповіді а), б),
- е) правильні відповіді б), в).

9. Назвіть головні сфери діяльності ПРООН в Україні:

- а) демократичне врядування;
- б) подолання бідності, досягнення процвітання та українських Цілей розвитку тисячоліття
- в) енергетика та навколишнє природне середовище.
- г) всі відповіді правильні,
- д) правильні відповіді а), б),
- е) правильні відповіді б), в).

10. Метод спільного планування означає:

- а) удосконалення здатності місцевих громад, громадських організацій та інших місцевих інститутів планувати, мобілізувати ресурси, реалізовувати плани та здійснювати моніторинг діяльності,

- б) планування місцевого розвитку на основі визначення потреб населення, тобто знизу-вгору, через включення планів розвитку громад та їхніх частин у плани розвитку території;
- в) відмову від галузевого планування розвитку тільки певного сектору економіки і перехід до комплексного планування і фінансування території.

11. Метод соціальної мобілізації означає:

- а) удосконалення здатності місцевих громад, громадських організацій та інших місцевих інститутів планувати, мобілізувати ресурси, реалізовувати плани та здійснювати моніторинг діяльності,
- б) планування місцевого розвитку на основі визначення потреб населення, тобто знизу-вгору, через включення планів розвитку громад та їхніх частин у плани розвитку території;
- в) відмову від галузевого планування розвитку тільки певного сектору економіки і перехід до комплексного планування і фінансування території.

12. Метод вибірково-територіального підходу означає:

- а) удосконалення здатності місцевих громад, громадських організацій та інших місцевих інститутів планувати, мобілізувати ресурси, реалізовувати плани та здійснювати моніторинг діяльності,
- б) планування місцевого розвитку на основі визначення потреб населення, тобто знизу-вгору, через включення планів розвитку громад та їхніх частин у плани розвитку території;
- в) відмову від галузевого планування розвитку тільки певного сектору економіки і перехід до комплексного планування і фінансування території.

13. Який із перерахованих проектів ПРООН було започатковано в 90-х рр.?

- а) МПВСР,
- б) МРГ,
- в) ПРИК,
- г) ЧПВР

14. Який із перерахованих проектів ПРООН було започатковано в 2007 р.?

- а) МПВСР,

- б) МРГ,
- в) ПРІК,
- г) ЧПВР

Література використана

1. Конституція України, ст.140.
2. Закон України «Про місцеве самоврядування».
3. Закон України «Про органи самоорганізації населення».
4. Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку».
5. Закон України «Про об'єднання громадян».
6. Закон України «Про громадські організації».
7. Баймуратов М. Правовий статус територіальної громади в Україні: теоретичні та практичні проблеми. –[Електронний ресурс. – http://www.municipal.gov.ua/.../7slyh_zbirnik_mynryh_stattabaimyrat.doc. 19.12.2010.
8. Історії успіху. До кращого життя власними силами. Досвід українських міст. Муніципальна програма врядування та сталого розвитку. –Програма розвитку ООН. –К., 2010. –88 с.
9. Лисенко І.М. Територіальна громада в системі громадянського суспільства. [Електронний ресурс. – http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_28/Gileya28/P5.pdf. 19.12.2010.
10. МПВСР. Річний звіт про заходи проекту. 2009. –UNDP. Україна. –88 с.
11. Напрями національної політики участі громад у місцевому сталому розвитку. Аналітичний документ. Муніципальна програма врядування та сталого розвитку. –К.:ПРООН, 2007. -64 с.
12. Об'єднання сил та ресурсів задля сталого розвитку. Співпраця між муніципалітетами. Посібник для практиків. –ПРООН, 2007. -52 с.
13. Проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». Звіт про впровадження – 2009. –UNDP. Україна. 2010. –95 с.
14. Проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». Звіт про впрова-

- дження – 2-й квартал 2010. – UNDP. Україна. 2010. – 69 с. [Електронний ресурс. – <http://cba.org.ua/images/stories/documents/154.pdf>.
15. Проект «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». Звіт про впровадження. – 2010. – UNDP. Україна. 2010. – 67 с. [Електронний ресурс. – http://www.cba.org.ua/images/stories/CBA_-_QPR-III_Ukr.pdf
16. Руководство для практикующих: укрепление местного самоуправления посредством союзов общин. – GTZ. Deutsch Gesellschaft fur Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH. FRCS. Food Security, Regional Cooperation & Security (Georgia, Armenia, Azerbaijan).
17. Тлумачний словник сучасної української мови. / Укладачі Л.П.Коврига, Т.В.Ковальова, В.Д.Пономаренко. / За ред. доктора філологічних наук, проф. В.С.Калашника. – Харків Белкар-книга, 2005. – 800 с.
18. Чорнобильська програма відродження та розвитку. Звіт за 2008 р. – UNDP. Україна. 2010. – 33 с. [Електронний ресурс. – [http://www.crdp.org.ua/data/upload/publication/main/ua/536/annualreport 2008_ ukr.pdf](http://www.crdp.org.ua/data/upload/publication/main/ua/536/annualreport%2008_ukr.pdf).
19. Як створити дієздатну організацію громади. Практичний посібник. Муниципальне врядування та розширення повноважень громад. – UNDP. Україна. 2010. – 76 с. [Електронний ресурс. – <http://msdp.undp.org.ua/data/publications/vnutr.pdf>.

Література рекомендована

1. Сороковський В.. Децентралізація в дії: підвищення спроможності громад у наданні послуг: Методичний посібник / [розроблено в рамках Швейцарсько-українського проекту «Підтримка децентралізації в Україні» DESPRO]. – К. : ТОВ РПЦ «Золоті Ворота». – 2009. – 115 с. [Електронний ресурс: – [http://www.despro.org.ua/img/upload/ book_ 12-1\(1\).pdf](http://www.despro.org.ua/img/upload/book_12-1(1).pdf).
2. Як місцеві громади вирішують проблеми водопостачання та водовідведення. Аналітичне дослідження. Муніципальна програма врядування та сталого розвитку. – Програма розвитку ООН. – К., 2009. – 22 с.

Інтернет-посилання

1. Місцевий розвиток, орієнтований на громаду. Офіційний сайт. Мікропроекти. [Електронний ресурс. –<http://cba.org.ua/ua/activities/microprojects/details/5/89>.
2. Офіційний сайт ПРООН в Україні. Проекти. – <http://www.undp.org.ua/ua/projects-list-all>.
3. Офіційний сайт селища Замглай. –<http://zamgly.crdp.org.ua/Index.files/page0004.htm>.
4. Програма розвитку та інтеграції Криму. Офіційний сайт. Про програму. – http://www.undp.crimea.ua/maincontent.php?type=about&menu_id=73&s=0&locale=uk.

Розділ 10.

Стратегічне планування сталого місцевого розвитку.

- 10.1. Глобальний вимір сталого місцевого розвитку.
- 10.2. Значення стратегічного планування на місцевому рівні.
- 10.3. Організація розробки стратегій сталого місцевого розвитку.
- 10.4. Формулювання стратегії.
- 10.5. Впровадження стратегії.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *план, стратегія, програма, заходи, SWOT аналіз, МПД-21, управління, впровадження, Форум.*

Рівень забезпеченості та якість життя людей, які мешкають у містах, селах, селищах, регіонах, безпосередньо залежать від того, як вирішуються конкретні повсякденні проблеми, пов'язані з життєдіяльністю людей. Тому питання планування та реалізації стратегій місцевого сталого розвитку є надзвичайно актуальним. По суті, запровадження стратегічного підходу до місцевого сталого розвитку показує здатність суспільства дати адекватні відповіді на глобальні виклики сучасності.

Стратегія. Коли говорять про стратегію, то мають на увазі загальний план дій у певному напрямі суспільного розвитку на досить тривалий період з орієнтацією на вагомий, значимий кінцевий результат. Наприклад, підготовка та переможне завершення війни, досягнення важливих для суспільства економічних, наукових, екологічних, інших визначних цілей.

Початок стратегічного етапу визначається знаковими суспільними подіями. Його зміст складають суттєві, а то й радикальні зміни, перетворення, які є результатом вирішення стратегічних завдань. Завершується стратегічний етап досягненням визначеної кінцевої мети.

Отже, стратегія місцевого сталого розвитку містить у собі узгоджене між владою, громадянським суспільством, приватним сектором бачення майбутнього, загальну мету, цілі та завдання, основні напрями поступового (поетапного) просування до загальної мети, а також визначення необхідних ресурсів, потенціалу, інструментів, ефективних механізмів взаємодії різних суспільно-політичних сил.

Йдеться про великі, масштабні цілі, досягнення яких потребує значної концентрації та ефективного використання як матеріальних, так і людських ресурсів, координації зусиль різних соціальних верств, заінтересованих груп, а також значної кількості часу.

Стратегії місцевого сталого розвитку розробляються на період від 5-10 років до 15-20 років.

У нашому контексті йдеться про стратегії переходу місцевого розвитку на засади сталості. Тобто, муніципальне управління як управління місцевим розвитком має стратегічну мету – перехід до сталого розвитку, якому належить стати основою та засобом умовно довічного та благополучного існування суспільства, людської цивілізації.

Але для того, щоб це відбулося, мають бути створені відповідні передумови. Ключовими для підготовки та успішного впровадження стратегій сталого місцевого розвитку (ССМР) виступають наявність певного місцевого потенціалу, базової економічної та соціальної інфраструктури. Поруч із зазначеними існує низка інших важливих чинників:

- наявність сприятливої законодавчої та регуляторної бази для ефективного децентралізованого місцевого розвитку;
- рівні права та партнерство у реалізації місцевого розвитку усіх заінтересованих соціальних груп та місцевої влади;
- гендерна рівність;
- наявність необхідних ресурсів, економічних важелів та стимулів, що забезпечують і підтримують життєдіяльність місцевої економіки та сталий місцевий розвиток;
- можливість створення ефективних координаційних механізмів для забезпечення спільної діяльності щодо реалізації узгоджених пріоритетів.

10.1. Глобальний вимір сталого місцевого розвитку

Глобальні проблеми сучасності знаходяться начебто на значній відстані від муніципального управління. Але насправді люди потерпають від них саме там, де живуть, працюють, відпочивають. Проблеми глобального характеру на місцевому рівні перетворюються на конкретні негаразди, з якими стикаються люди: неякісна питна вода; річка, перетворена у стічну канаву відходів місцевого виробництва; не функціонує сільська школа, і діти мають діставатися у сусіднє село за десяток кілометрів; промислова зона посеред міста чадить, смердить і нищить довкілля; жахлива корупція; нахабне самоуправство місцевих чиновників; нові захворювання та «відроджені» старі та ще багато чого іншого.

Отже, саме на місцях глобальні проблеми отримують своє конкретне «обличчя», рельєфні контури та чіткі прояви, що стосуються усієї місцевої спільноти та кожної людини особисто.

За таких умов подолання глобальних проблем вимагає зусиль не лише урядів та законодавців, а перш за все – місцевої громади, жителів міст і сіл. Лише за їхньої активної участі може бути реалізована на місцевому рівні ідея сталого розвитку.

Більшість із зазначених негараздів мають своїм походженням недозволену і небезпечну, таку, що суперечить нормативним документам і здоровому глузду, місцеву діяльність, некомпетентність місцевої влади, недостатню наукову обґрунтованість її дій, низький рівень освіченості громадян щодо їхніх прав та щодо взаємозв'язку між економічними, екологічними, соціальними, гуманітарними проблемами.

Принцип субсидіарності, що є основоположним у діяльності місцевого самоврядування, означає, крім іншого, що будь-які проблеми мають вирішуватися на тому управлінському рівні, де є для цього відповідні повноваження та необхідні ресурси. Коли ж між першим та другим існує розрив, тобто, коли повноваження визначені більш-менш повно, а ресурсна база абсолютно недостатня, або навпаки – тоді місцеві проблеми «зависають» у своїй невирішеності, поглиблюється їхній негативний вплив. Це веде, у кінцевому рахунку, до ще більшого загострення глобальних проблем, таких як бідність, нестача продовольства, функціональна неписьменність, погіршення довкілля, зростання злочинності, порушення прав людини, наркоманія, тероризм тощо.

Про це свідчить, на жаль, і досвід України. Місцеві громади разом з місцевими радами могли б ефективно формувати своє бачення місцевого сталого розвитку та досягати його. Проте, більшість місцевих рад не має постійних джерел доходів та автономії у використанні наявних ресурсів для підтримки ініціатив громад. Зважаючи на такі реалії, місцеві влади у багатьох регіонах шукають шляхи більш ефективного використання своїх повноважень та можливостей зменшення витрат, надання більш якісних послуг, спільного визначення та реалізації цілей у тісній співпраці між органами місцевого самоврядування, бізнесом, громадянським суспільством та членами громади.

Сталість місцевого розвитку – це прості та зрозумілі для кожної людини речі. Вони стосуються забезпечення належного житла для всіх; удосконалення управління населеними пунктами; сталого землекористування; сприяння створенню комплексної інфраструктури охорони довкілля: водопостачання, санітарно – гігієнічної служби, каналізації, обробки і вилучення твердих відходів; надійних енергетичних і транспортних систем у населених пунктах; сприяння розвитку людських ресурсів, створення потенціалу для розвитку населених пунктів. Тобто, йдеться про створення для всіх громадян умов нормального, якісного життя відповідно до визначених місцевою громадою і владою критеріїв.

«Місцева діяльність рухає світом» – такою промовистою була назва додаткового заходу у межах світового саміту у Йоганнезбурзі (2002 р.). На ньому

понад 600 представників місцевих влад, запрошених від імені ООН, обмінювалися досвідом управління місцевим сталим розвитком, формували свої пропозиції та вимоги до національних урядів та органів системи ООН.

Назва заходу зовсім не випадкова. Це не просто гучні, привабливі слова, а підхід, методологія, віддзеркалення сучасного системного розуміння шляхів подолання глобальних проблем і виходу з ситуації, яку умовно можна охарактеризувати як «криза цивілізації». Найважливіші заходи мають проводитися для людей, у їхніх інтересах, на місцевому та локальному рівнях, за участі громад.

Звісно, глобалізація, перш за все економічна, впливає на здатність не лише місцевої влади, а й окремої держави самостійно визначати зміст, напрями і темпи суспільного розвитку та підсилює ефект зовнішнього впливу на політику держави. Але разом з додатковими проблемами глобалізація створює й нові можливості для стимулювання пошуку більш стійких моделей суспільного розвитку. Вона сприяє появі світових мереж, спрямованих на практичну реалізацію ідей сталого розвитку безпосередньо там, де люди живуть та задовольняють свої потреби.

У громадську свідомість приходить розуміння глобального значення місцевого сталого розвитку. Він перетворюється на глобальну потребу, якій першочергову увагу приділяють уряди і міжнародні організації. Формується мережа спеціально створених для цього міжнародних організацій та установ. Виробляються глобальні та регіональні підходи, що базуються на розумінні значимості місцевого рівня управління для сталого розвитку у всесвітньому масштабі. Приймається низка відповідних документів.

Посилюється увага ООН до питань, пов'язаних із проживанням людей у населених пунктах. Програма ООН з населених пунктів (ООН-Хабітат) аналізує ситуацію з розвитку поселень в усьому світі, розробляє рекомендації, надає урядам необхідну допомогу, виступає координатором і провідною установою з реалізації «Порядку денного Хабітат».

Активною і послідовною є реакція європейських країн на проблеми сталого розвитку населених пунктів та регіонів. Органи місцевого самоврядування країн Європи розпочали рух у цьому напрямі з Європейської Конференції зі сталого розвитку великих та малих міст, що відбулася 1994 року в м.Ольборзі (Данія). Прийняту на конференції Ольборзьку Хартію «Міста Європи на шляху до сталого розвитку» спочатку підписали представники 80 європейських органів місцевої влади та 253 міжнародних організацій, національних урядів, наукових установ та приватних осіб.

Підписанти виявили намір розробляти (на заклик Конференції Ріо-92) разом з відповідними партнерами плани місцевих дій щодо сталого розвитку, названі в документах Ріо-92 «Місцевим порядком денним 21». Це створювало паритетний і прозорий підхід до планування місцевої сталості. Дотепер Ольборзьку Хартію підписали більше ніж 2,5 тис. місцевих влад Європи. І це – лише один з багатьох прикладів створення загальноєвропейських структур на користь сталого розвитку міст.

За останнє десятиліття цілу низку ініціатив схвалив Європейський Союз – одне з найпотужніших регіональних об'єднань світу. У тому числі він прийняв і Стратегію ЄС щодо сталого розвитку (2002 р., була оновлена в 2006 р.). Вона має на меті впровадження принципів сталості в усі сфери, де приймаються політичні рішення.

У цьому документі говориться: «Будь-яка політика своїм центральним завданням повинна вважати сталий розвиток. Зокрема, при майбутньому перегляді Спільної політики необхідно оцінити, наскільки позитивним буде її внесок у сталий розвиток». ЄС чітко визначив, що сталий розвиток – то не лише сталість довкілля, хоча це дуже важливо. «Стратегія сталого розвитку Союзу базується на принципі ретельного врахування економічних, соціальних та екологічних факторів при винесенні будь-яких політичних рішень»⁶⁵.

Міжнародні документи щодо місцевого розвитку:

- Європейська хартія місцевого самоврядування. Рада Європи, 1985 р.
- Європейська конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні. Рада Європи, 1992 р.
- Ольборзька хартія «Міста Європи на шляху до сталого розвитку». Європейська конференція великих і малих міст Європи, 1994 р. та зобов'язання, прийняті у Ольборзі-2005 р.
- Рекомендація 19 про участь громадян у суспільному житті на місцевому рівні, ЄС, 2001 р.
- Резолюція S-25/2 – Декларація про міста та інші населені пункти у новому тисячолітті. ООН, 2001 р.
- Європейська хартія міст. Рада Європи, 2002 р.
- Переглянута Європейська хартія міст щодо участі молоді у суспільному житті на місцевому та регіональному рівні. Рада Європи, 2003 р.
- Переглянута Європейська хартія міст. Рада Європи, 2005 р.

⁶⁵ European Commission (2002). A European Union Strategy for Sustainable Development. P.24-35.

- Резолюція 21/3 про керівні принципи децентралізації та зміцнення місцевих органів влади. ООН-ХАБІТАТ, 2007 р.
- Лейпцігська хартія про сталий розвиток європейських міст. ЄС, 2007 р.
- Декларація «Про ефективне управління на місцевому та регіональному рівні – європейський виклик». Рада Європи, 2007 р.
- Стратегія щодо інновацій та доброго врядування на місцевому рівні. Рада Європи, 2007 р.
- Європейська хартія міст 11 – Маніфест нової урбаністики. Рада Європи, 2008 р.

При цьому у Європі, як і в усьому світі, одним з головних питань самоврядування стає наближення управління до кожної людини, перехід від відносин за принципом «керівник–громадянин» до системи «постачальник послуг–клієнт». Важливу роль у розробці моделі такого місцевого управління відіграє Рада Європи (РЄ) – провідна європейська організація з питань захисту прав і свобод людини.

РЄ виходить з того, що реальна демократія неможлива без вільного доступу населення до функціонування системи місцевого самоврядування та без знання своїх прав і можливостей щодо участі у цьому процесі. Для цього повинні створюватися і розвиватися ефективні, прозорі та відповідальні демократичні інститути. Не менш важливим є забезпечення їхньої діяльності необхідною міжнародно – правовою базою.

Саме на це орієнтує прийнятий 2008 р. Радою Європи документ – Європейська хартія міст II – Маніфест нового урбанізму. Документ наголошує на необхідності ґрунтовного вдосконалення систем управління, докорінної зміни ментальності громадян, впровадження елементів партисипативної демократії. Потрібен перехід громадян від відчуття підлеглості до сприйняття себе активними учасниками, рушійною силою місцевих процесів.

У Маніфесті нового урбанізму зазначено засади, на яких має базуватися міське управління та розвиток:

- міста відповідають за побудову такої системи управління, яка враховувала б нові вимоги демократії, зокрема в її вимірі, заснованому на участі. Люди у містах та міських регіонах є водночас мешканцями і громадянами. Потрібно створювати відповідні передумови для їхньої активної участі у вирішенні питань місцевого значення;
- міста мають базувати свою діяльність на політиці сталого розвитку для до-

- сягнення історичного компромісу між економічними, соціальними та екологічними вимогами та збереження довкілля для наступних поколінь;
- міста повинні стати простором високої якості життя для всіх. Забезпечувати усім без винятку, незважаючи на стать, вік, соціальне, фінансове та фізичне становище рівний доступ та якісні послуги, зокрема в галузі освіти, охорони здоров'я, культури й житла. Належне забезпечення всіх рівнів суспільства є безумовним для здійснення реальної демократії;
 - міста є сприятливим полем для творчого різноманіття, вони повинні слугувати джерелом потужних новаторських сил, розквіту особистості і доступу до знань та інформації. Вони можуть зберегти, інтегрувати і взаємно збагатити численні типи культур, які в них перебувають. Містам потрібно знати своє минуле і різноманітне сьогодення для того, щоб бути спрямованими у майбутнє⁶⁶.

На третьому саміті, що відбувся у Варшаві в 2005 р., глави держав і урядів країн-членів Ради Європи заявили про те, що «дієва демократія та добре врядування на всіх рівнях є неодмінно необхідними для упередження конфліктів, підтримання стабільності, сприяння економічному і соціальному розвитку, а отже – для забезпечення сталого розвитку громад, у яких люди хотіли б жити й працювати сьогодні і в майбутньому».

Реакцією на цей заклик стало погодження Радою Європи Стратегії щодо інновацій та доброго врядування на місцевому рівні. Стратегія спрямована на те, щоб поставити людину, громадянина у центр всіх демократичних процесів та інститутів, вона визначає 12 принципів доброго демократичного врядування, орієнтує держави на створення передумов для покращення управління на місцевому рівні відповідно до європейських стандартів:

- 1) **чесне проведення виборів, представництво та участь**, щоб забезпечити реальні можливості для всіх громадян мати свій голос у місцевих суспільних справах;
- 2) **чутливість**, щоб забезпечити реагування місцевої влади на законні очікування та потреби громадян;
- 3) **ефективність та результативність**, щоб забезпечити досягнення цілей і водночас найраціональніше використання ресурсів;
- 4) **відкритість та прозорість**, щоб забезпечити публічний доступ до інформації та полегшити розуміння того, як ведуться суспільні справи;
- 5) **верховенство права**, щоб забезпечити справедливість, безсторонність і передбачуваність.

⁶⁶ Європейська хартія міст II – Маніфест нової урбаністики // Форум «Європейські орієнтири місцевого і регіонального розвитку». Документи Ради Європи. – К., 2008. – С.24–35.

- 6) **етична поведінка**, щоб забезпечити перевагу суспільних інтересів над приватними;
- 7) **компетентність та спроможність**, щоб забезпечити здатність представників та посадових осіб місцевої влади виконувати свої обов'язки;
- 8) **інноваційність та відкритість до змін**, щоб забезпечити здобуття користі від нових рішень та кращих практик;
- 9) **сталий розвиток та спрямованість на довгострокові результати**, щоб враховувати інтереси майбутніх поколінь;
- 10) **надійний фінансовий менеджмент**, щоб забезпечити ощадливе та продуктивне використання суспільних коштів;
- 11) **права людини, культурне різноманіття та соціальне згуртування**, щоб забезпечити захищеність і повагу до всіх громадян, коли жоден не дискримінується і не виключається;
- 12) **підзвітність** – аби представники та посадові особи місцевої влади брали відповідальність і притягувалися до відповідальності за свої дії⁶⁷.

Запровадження зазначених принципів вимагає переходу до створення та реалізації стратегічних планів сталого місцевого розвитку.

10.2. Значення стратегічного планування на місцевому рівні

Основні підходи до стратегічного планування сталого місцевого розвитку були закладені у документі Програма дій «Порядок денний на XXI століття», ухваленому конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.).

Глава 28 цього документу вказує: «Оскільки причини багатьох проблем і рішень, що розглядалися у «Порядку денному на XXI століття», залежать від характеру місцевих умов, участь і співробітництво місцевих органів управління буде одним із вирішальних чинників в досягненні поставлених в ньому цілей. Кожному місцевому органу управління слід почати діалог з громадянами, місцевими організаціями і приватними підприємствами та затвердити Місцевий «Порядок денний на XXI століття». В ході консультацій і вироблення єдиної позиції місцеві органи управління ознайомилися б з думками громадян і місцевих громадських, підприємницьких і промислових організацій та отри-

⁶⁷ Стратегія щодо інновацій та доброго врядування на місцевому рівні. Там же. –С.52–53.

мали б інформацію, необхідну для розробки найбільш оптимальних стратегій»⁶⁸. За перші 5 років після Ріо-92 програми Місцевого порядку денного-21 (МПД-21) набули поширення, особливо у Європі, Канаді, США. Всього до 1997 року у 64 країнах було прийнято біля 2 тис. таких програм. Ця кількість значно зросла у наступні 5 років. До саміту у Йоганнезбурзі (2002 р.) у більш ніж 110 країнах світу було розроблено й прийнято 6,5 тис. МПД-21. Їхня кількість продовжує стрімко зростати. На жаль, участь України у цьому всесвітньому русі майже непомітна. Чому це так?

В Україні та інших пострадянських країнах, крім тих, що вже вступили до Європейського Союзу, переважають старі підходи, ті, що домінували за часів існування Радянського Союзу та очолюваного ним «соціалістичного табору» з плановою економікою та директивним управлінням.

Тоді приймалися, як правило, п'ятирічні плани економічного розвитку на державному, регіональному та місцевому рівнях. Потім їм на зміну прийшли перспективні плани соціально – економічного розвитку міст та регіонів. За традицією, досить часто й дотепер на пострадянському просторі подібним чином називають місцеві стратегії розвитку. В Україні переважна більшість стратегій місцевого розвитку має назви, характерні для минулого. Мабуть, тут спрацює інерція.

Але ознайомлення з такими документами показує, що справа зовсім не в назві. Назва лише відображає структуру і зміст місцевих стратегій: в них далеко не повною мірою відображені принципи, вимоги та критерії сталого розвитку. Тому є зовсім не випадковою незначна кількість українських міст, що приєдналися до Ольборзької хартії та дотримуються її засад.

Можна зрозуміти мотивацію і логіку розробників таких стратегічних документів. Будь-яка стратегія, орієнтована на сталий, збалансований місцевий розвиток, вимагає для своєї реалізації певних передумов. А однією з таких головніших передумов виступає наявність необхідних ресурсів. Якщо таких ресурсів бракує, а в Україні це саме так, то й говорити про реальні глибокі перетворення, орієнтовані на сталий розвиток, вважається нереальним. І, напевно, більш реальним виглядає підйом економічної та соціальної сфери як першочергове завдання. А вже після, пізніше, дійде черга до інших питань – екологічних, гуманітарних, щодо освіти, моралі, охорони здоров'я тощо.

Половинчатість, помилковість, а то й згубність таких підходів довів увесь світовий розвиток, у тому числі і особливо – наш власний. Пострадянські країни (крім тих, що вступили у ЄС) до цього часу демонструють неспроможність ви-

⁶⁸ Програма дій «Порядок денний на XXI століття» / Переклад з англійської: ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття». –К.: Інтелсфера, 2000. –С. 292.

йти з ситуації економічного та соціального занепаду на фоні невинної руйнації довкілля, деформації суспільних відносин та, найгіршого, – деградації людської особистості.

Якщо мислити системно, то вихід якраз і полягає у тому, щоб на всіх рівнях управління, і перш за все на місцевому (ближче до людей), запроваджувалися комплексні, збалансовані стратегії розвитку. Приклади таких сучасних підходів ми бачимо у східноєвропейських посткомуністичних країнах, які демонструють не лише рішучість намірів, а й реальне поступове просування до сталого розвитку, і знову ж таки перш за все – на рівні міст та регіонів.

Забезпечення сталого розвитку за конкретних місцевих умов населених пунктів та регіонів вимагає творчого пошуку динамічного балансу між головними сферами життя. Для цього потрібні відповідні знання щодо сталості в окремих галузях суспільного розвитку, а також розуміння і повага щодо обмежень, які накладає навколишнє середовище. Забезпечення якісного життя для жителів населених пунктів чи регіонів не може досягатися за рахунок знищення існуючих у довкіллі форм життя.

Ефективність заходів, що плануються та реалізуються, залежить від можливості поєднання зусиль усіх суб'єктів місцевого розвитку. Крім того, це сприятиме пошуку та залученню необхідних ресурсів – людських, матеріальних, фінансових та інших. Здатність учасників процесу стратегічного планування та управління до постійного розширення їхніх знань та навичок через використання різних форм навчання – один з ключових факторів успіху.

Особливості Місцевого порядку денного-21.

1. Це всесвітній процес, який офіційно підтримується найбільш представницькими світовими та регіональними міжнародними організаціями.
2. Ключова роль тут належить місцевій владі, а, значить, існує більше можливостей для розв'язання проблем, які безпосередньо торкаються людей.
3. Місцева відповідальність пов'язується з глобальною, оскільки досягається зниження несприятливого тиску на довкілля.
4. На місцевому рівні безпосередньо громадами беруться на озброєння сучасні ідеї та знання, підвищується наукова обгрунтованість місцевого управління.
5. Досягається комплексність в управлінні, збалансованість економічних, екологічних, соціальних, культурних аспектів.
6. Закладаються основи для підвищення якості життя місцевих жителів.

7. Формується новий спосіб місцевого публічного управління на принципових засадах сталого розвитку.

При цьому конфлікти інтересів, які нерідко виникають, мають бути упереджені і розв'язані через пошук компромісів та відповідні засоби врегулювання розбіжностей.

Узгодження ідей про майбутнє населеного пункту чи регіону дає можливість підвищити суспільну відповідальність за сучасний добробут усіх громадян та збереження сприятливого середовища для наступних поколінь.

Підготовка МПД-21 дає можливість місцевій громаді пройти певні кроки самовдосконалення та розвитку. Йдеться про необхідність підвищення свідомості громадян, їхньої освіченості та рівня вихованості. Розширюється їхній доступ до інформації, її аналізу та вмілого використання.

Разом з тим, різні сектори місцевого суспільства включаються у спільну справу на засадах взаємної довіри, соціального діалогу та партнерства. За таких умов влада повертається обличчям до проблем людей, окремих суспільних груп, у тому числі і соціально виключених. Таким чином, зростає довіра між місцевою владою та громадянським суспільством, долається відчуженість між ними. Стратегічне планування дає можливість розширити та ефективно використовувати міжкуніципальну співпрацю в інтересах окремих населених пунктів та регіону в цілому.

Стратегічне планування місцевого сталого розвитку здійснюється на методологічній основі загальних принципів сталого розвитку. До них можна віднести такі: а) гармонійне поєднання розвитку суспільства зі збереженням довкілля; б) проведення політики запобігання екологічним, економічним, техногенним, гуманітарним та іншим негараздам; в) постійний моніторинг та екологічна експертиза; г) ліквідація незбалансованих видів виробництва та споживання; д) розробка і запровадження екологічних технологій; е) принципи «забруднювач платить» та «ресурсокористувач платить».

Основні чинники, що сприяють успішності ССМР.

1. Залучення до процесу стратегічного планування усіх секторів суспільства.
2. Налагодження постійного діалогу та консультацій з представниками місцевої громади, неурядових організацій, бізнесових асоціацій, професійних спілок, релігійних груп, урядових структур з метою формування спільного бачення та визначення напрямів спільної діяльності.
3. Оцінка місцевих соціальних, економічних, екологічних умов і потреб та

визначення очікуваних результатів шляхом обговорення ключовими заінтересованими сторонами для досягнення консенсусу щодо бачення кінцевої мети і завдань, накреслених у плані дій.

4. Моніторинг і звітність, у тому числі, за основними місцевими показниками, з метою оцінки поступу у виконанні плану дій, та забезпечення взаємної відповідальності з боку учасників.

Стратегічне планування сталого розвитку вимагає також дотримання принципів, що стосуються цілісності, системності під час вирішення екологічних, економічних та соціальних проблем, охорони довкілля, ефективного збалансованого та скоординованого управління як у загальнодержавному масштабі, так і на регіональному та місцевому рівні, моральності, справедливості, рівності людей.

Застосування означених принципів дозволяє відповідно до засад сталого розвитку визначити конкретні вимоги та завдання місцевого розвитку у різних сферах суспільного життя.

У сфері управління, наприклад, мова перш за все має йти про повсюдне запровадження стратегічного планування відповідно до вимог щодо розробки МПД-21. Це дає змогу визначити реальну та узгоджену у місцевій спільноті мету сталого місцевого розвитку та шляхи її досягнення. Одним із найважливіших тут виступає завдання залучення місцевої спільноти, соціальних партнерів, громадян у процес планування та здійснення планів. Вони мають у дискусії виробити спільні ідеї щодо сталого розвитку окремих сфер життя населеного пункту чи регіону, таких як виробництво, послуги, довкілля, рекреація, озеленення та ландшафти, туризм, освіта, суспільний та культурний розвиток, спорт тощо. У такій дискусії поширюються та максимально використовуються знання щодо сталого розвитку окремих сфер, а також комплексно враховуються усі аспекти проблем – соціальні, економічні, екологічні, гуманітарні та інші. При цьому максимально враховуються приватні інтереси та потреби громадян, але – за можливості, тією мірою, якою вони не суперечать суспільним, загальним інтересам.

У плані передбачають заходи, спрямовані на збереження самобутності, природних та культурних особливостей міста чи регіону. Найкраще, аби такі заходи мали упереджувальний характер. Стратегічне планування також повинно певною мірою обмежувати можливості виникнення надмірної соціальної диференціації. Навпаки, мають бути передбачені заходи щодо зменшення різниці у рівні життя різних верств населення.

Стратегічне планування передбачає наявність відповідної нормативної та інституційної бази, а також використання сучасних методів та інструментів управління. Воно зорієнтоване на якість соціальних послуг та довготривалу стабільність, яка значною мірою забезпечується підтримкою політичних сил та громадянського суспільства. Значна увага приділяється налагодженню співпраці з іншими населеними пунктами та регіонами.

Моніторинг стану та розвитку окремих галузей життя, оцінку досягнутих змін ситуації здійснюють на основі системи обраних показників (індикаторів), у яких відображається загальний рівень сталості, що дозволяє своєчасно вживати необхідних заходів корекції відповідно до прийнятих стратегічних планів.

У галузі економіки застосування принципів сталого розвитку на місцевому рівні спрямовується на максимально можливе задоволення місцевих потреб завдяки використанню місцевих ресурсів, підтримку місцевого підприємництва, особливо малих підприємств та екологічно обачливого підприємництва, виробництва енергії з відтворюваних джерел, заходів місцевих фірм, спрямованих на пониження тиску на довкілля, стимулювання відмови від надмірного споживання (сталі зразки споживання), ефективне використання засобів економічного впливу, які знаходяться у компетенції населених пунктів (наприклад штрафів). Треба навчитися знаходити рішення з більшої кількості варіантів, оцінювати ефективність прийнятих рішень з позицій довготривалої перспективи.

У галузі довкілля завдання полягає у тому, щоб цілі та діяльність з охорони навколишнього середовища тісно перепліталися з цілями та діяльністю економічного розвитку (і навпаки). Треба навчитися використовувати невідтворювані ресурси та енергію лише такими темпами, які відповідають можливостям їхньої компенсації новітніми технологіями. А відтворювані ресурси та енергію треба використовувати такими темпами, які забезпечують їхнє природне відновлення.

Особливе значення на місцевому рівні має мінімізація негативних впливів на довкілля (сміття, шкідливі викиди в атмосферу та воду, забруднення ґрунту, аварії, шум, вібрації, шкідливе випромінювання тощо). Забруднення має бути обмежене такою мірою, аби навколишнє середовище могло саме себе відновлювати без постійної шкоди. Для цього важливим є введення управління, орієнтованого на охорону довкілля, більш ефективний транспорт, більш повне використання енергії, збереження біорізноманіття, заміну шкідливих та небезпечних речовин на безпечні та нешкідливі.

Для забезпечення екологічної стабільності територій, збереження екосистем, треба впроваджувати корисний розвиток та охорону територій, недопущення самозахоплення земель, підтримувати екологічно ощадливе сільськогосподарське виробництво, використання кращих аграрних технологій, слідкувати за збереженням зелених насаджень. Для міської забудови важливим є пристосування архітектури до людської психіки: не будувати надто високих та масивних споруд. Функціонально необхідні речі мають бути відтворені у зручному та приємному вигляді.

Має бути забезпечений моніторинг та оцінка якості території з точки зору збереження та відновлення її екологічних функцій, загальна оцінка впливу місцевої діяльності на стан довкілля у контексті реалізації стратегічних планів місцевого розвитку.

Застосування принципів сталого розвитку на місцевому рівні відносно **соціальної сфери** у комплексі з іншими сферами людської життєдіяльності означає, перш за все, підтримку громадської, культурної, рекреаційної та спортивної діяльності. Має бути забезпечений для всіх громадян доступ до якісної освіти, отримання необхідної кваліфікації, а також надані однакові шанси застосувати свої здібності у суспільстві. Особливе значення має просвітництво, освіта для сталого розвитку як формальна, тобто у навчальних закладах, так і неформальна. За таких умов ключове значення отримує доступ до необхідної інформації.

Перспективне завдання місцевої влади – піклування про здоров'я людей упереджувальними засобами, забезпечення задовільної медичної опіки для всіх та вільний доступ до рекреації. Доступ до різних інституцій (медичних, торговельних, освітніх тощо) та до природних місць відпочинку може бути обмеженим лише для певних груп (наприклад, для тих, хто користується автотранспортом), а в принципі він має бути вільним і безперешкодним.

Не менш важливими завданнями є безпека людей, мінімізація девіантної поведінки, включення у життя суспільства міноритарних груп (інваліди, національні меншини, пенсіонери та ін.). Молодим людям треба дати можливість брати активну участь у суспільному житті, мати вплив на прийняття рішень, що стосуються населеного пункту чи регіону.

Як видно, на основі принципів сталого розвитку можна спланувати й реалізувати значну кількість цілей і завдань, спрямованих у перспективі на задоволення конкретних суспільних потреб, розв'язання безлічі місцевих проблем, що мають об'єктивний характер або ж витікають із недосконалості місцевого управління, несталості, незбалансованості як у окремих галузях людської

життєдіяльності, так і в усьому комплексі місцевого суспільного розвитку. Якщо стратегічні плани мають такий характер, таку спрямованість, то вони відповідають загальному курсу на досягнення глобальних цілей розвитку, визначених у документі ООН «Цілі розвитку тисячоліття».

Таким чином, стратегічне планування МПД-21 вкладається в контекст національних інтересів, національних та глобальних цілей розвитку, визначених світовою спільнотою. Цей ланцюжок – від місцевих до глобальних стратегій – є запорукою взаємозв'язку та ефективності заходів на всіх рівнях суспільного розвитку, які врешті-решт мають привести до реальних позитивних змін у житті кожної конкретної людини та у розвитку усієї людської цивілізації.

Стратегічне планування виступає основним знаряддям сучасного стратегічного управління, воно ставить і дає відповіді на ключові питання – «де ми?», «куди ми прямуємо?», «чого ми хочемо, і як ми його досягнемо?». Разом з тим, воно дозволяє систематизувати діяльність і проекти з метою рівномірного розвитку населених пунктів та територій, ефективного використання ресурсів, спрямування конкретних дій до кінцевої мети. При цьому підвищується відповідальність за виконання визначених завдань, розвивається активність громадян, гласність, вміння поважати та враховувати різні думки.

Слід зазначити, що у світі накопичений достатньо великий та різноманітний досвід розробки місцевих стратегій розвитку (або МПД-21). Він дає можливість оцінити існуючі методики планування, зорієнтуватися, що в них є спільного, загальноприйнятого. Цей досвід треба знати працівникам муніципального та регіонального рівня управління, аби відібрати найбільш цінне та зорієнтуватися у тому, як його найефективніше використати. У межах навчального посібника виглядає доцільним розглянути основні, загальні риси методик складання та реалізації стратегічних документів розвитку, які використовуються у різних містах, регіонах України та зарубіжних країн.

10.3. Організація розробки стратегій сталого місцевого розвитку

Розробка та запровадження стратегій сталого місцевого розвитку (ССМР) являє собою досить складну, цілісну систему заходів від підготовки до реалізації, моніторингу та оцінювання результатів. Умовно цю роботу можна розподілити на три частини.

Перша частина включає підготовчі організаційні заходи та планування усієї роботи. Спочатку проводиться так зване «вимірювання», тобто визначення інтересів потенційних учасників, (представників різних верств, організацій, установ), їхнього розуміння сталого місцевого розвитку, бачення перспектив переходу на його засади.

Проводяться збори потенційних учасників, започатковується Форум МПД-21, якому належить очолити увесь процес стратегічного планування. Формуються робочі групи, створюється орган координації та управління (секретаріат або координаційна рада). В ідеалі Форум складається з представників адміністративних структур, політичних партій, бізнесу, громадських організацій та домогосподарств. Досягається домовленість про спільну волю усіх учасників щодо розробки ССМР.

Головними завданнями Форуму є заохочення участі ключових заінтересованих сторін у розробці та впровадженні стратегії; контроль за перебігом роботи над стратегією; підготовка стратегічних рішень стосовно бачення цілей і завдань на основі аналізу, консультацій з громадськістю, обговорень та слухань; пропаганда процесу розробки та впровадження стратегії у секторах, представники яких складають Форум, створюючи, таким чином, у суспільстві впевненість, повагу та довіру до стратегії.

Підготовча частина включає вирішення питання щодо джерел отримання ресурсів, необхідних для забезпечення участі, координації та управління проектами, збору та аналізу інформації. Для цього потрібні такі ресурси як належні знання, навички, підтримка з боку різних політичних та громадських сил, фінансові кошти, потрібні для розбудови та зміцнення місцевого потенціалу розвитку. Також визначається сукупність інформаційно-роз'яснювальних заходів, засоби підтримки тощо.

Складається календарний план розробки та впровадження ССМР, розподіляються обов'язки учасників процесу. Загальний календарний план може бути побудований навколо бюджетного процесу уряду або інших ключових стратегій. Він має визначати чіткі й зрозумілі терміни виконання завдань, що ведуть до кінцевої мети, а також правила і терміни звітування про досягнення поточних результатів.

Як вже зазначалося, стратегія за своєю природою є довготривалим процесом. Затримки з отриманням результатів можуть скласти враження відсутності або недостатності роботи на місцях і таким чином привести до втрати заінтересованості, суспільної довіри та підтримки.

Досвід багатьох країн свідчить, що дуже корисною буває реалізація пілотних (демонстративних) проектів, які здійснюються впродовж роботи над стратегією. Вони дають уявлення про можливі шляхи впровадження стратегії, наочно демонструють її практичну вигідність ще на ранніх стадіях процесу (наприклад збереження енергії, удосконалення роботи міського транспорту, ефективні шляхи утилізації твердих відходів тощо). Пілотні проекти закладають у загальний план розробки та впровадження ССМР.

10.4. Формулювання стратегії

Друга частина роботи присвячується, власне, формулюванню стратегії сталого місцевого розвитку, і ця робота складається з чотирьох етапів. Перший з них можна охарактеризувати як етап аналізу ситуації. Результатом роботи на цьому етапі мають стати створення бази даних про поточну ситуацію та тенденції її розвитку, оцінка цих тенденцій, визначення основних проблем місцевого розвитку та їхніх причин, чинників негативного впливу на місцевий розвиток, і навпаки – тих, що сприяють його сталості.

Цей аналіз має бути всебічним, повним і в той же час не надто деталізованим, стислим і сконцентрованим на головному. Йдеться не про описування фактів, а про їхній системний аналіз на основі інтегративного підходу, який дозволить виявити зв'язки між ними та зробити узагальнені висновки.

Таким чином, основними кроками на цьому етапі мають бути збирання фактичного матеріалу, створення бази даних, визначення головних аспектів розвитку, оцінка поточної діяльності з підтримки розвитку (роль місцевих організацій та їхній внесок в підтримку розвитку, взаємодія різних груп інтересів та ін.), визначення ресурсів, наявних на місцевому, регіональному, національному рівнях, та галузей, де їх бракує, а також можливих джерел фінансування. Зазначене дає можливість з'ясувати спроможність впровадження ССМР у даному населеному пункті чи регіоні: оцінити адміністративну спроможність та людський потенціал, можливі джерела фінансування та ресурси місцевого розвитку.

Наслідком аналітичної діяльності на першому етапі стає SWOT - аналіз, який за змістом, обсягом та значимістю роботи можна позначити як другий етап. SWOT - аналіз як інструмент стратегічного планування використовується для вивчення сильних сторін (наприклад наявного потенціалу, ресурсів, контактів тощо) та слабких сторін (наприклад зменшення спроможності надавати якісні послуги,

незадоволених потреб розвитку), можливостей (тобто поєднання обставин, які можуть призвести до певних позитивних надбань, якщо громада діятиме певним чином) та потенційних загроз місцевому розвитку (тобто імовірних подій, які можуть значно зашкодити громаді, якщо їх не упередити).

Уперше метод SWOT - аналізу було запроваджено у процес стратегічного планування у бізнесі. Починаючи з 1980-х років його почали широко застосовувати у плануванні на регіональному та місцевому рівнях. Метод SWOT - аналізу полягає у тому, щоб були чітко сформульовані:

- а). сильні сторони (переваги) об'єкту планування, наприклад, населеного пункту чи регіону, такі як зручне географічне розташування, розвинена транспортна інфраструктура, високоякісні людські ресурси, відчутне зростання у певних секторах економіки тощо;
- б). слабкі сторони (недоліки) об'єкту планування, такі як невідповідність рівня підготовки і кваліфікації робочої сили вимогам ринку, брак ринкової та інформаційної інфраструктури, застарілі технології виробництва тощо;
- в). можливості, які надає, переважно, зовнішнє по відношенню до об'єкта планування оточення, такі як розвиток ринку у тих секторах, які є добре розвиненими, зростаючий інтерес зарубіжних інвесторів до вкладання коштів у розвиток міста чи регіону, використання сучасних методів управління тощо;
- г). загрози, що походять, переважно, із зовнішнього по відношенню до об'єкта планування оточення, такі як політична та економічна дестабілізація, різке падіння попиту чи встановлення торговельних бар'єрів для збуту традиційної продукції, гостра конкуренція.

Матрицю SWOT - аналізу можна розглядати й під іншим кутом зору, який дозволяє висвітлити зв'язки між зазначеними чотирма групами чинників, а також значення таких категорій як «рівні розвитку», «обмеження», «ризики», «проблеми»:

- зв'язок між «можливостями» і «сильними сторонами» дає уявлення про рівні розвитку; на основі цього зв'язку можна оцінити, які можливості можна використати для розвитку нових сильних сторін протягом реалізації стратегії;
- зв'язок між «слабкими сторонами» та «загрозами» допомагає виявити і описати головні проблеми, які мають бути подолані на основі сталого розвитку;
- зв'язок між «сильними сторонами» і «загрозами» дозволяє визначити ризики розвитку;
- зв'язок між «слабкими сторонами» та «можливостями» допомагає з'ясувати, що обмежує та стримує процес розвитку (табл.10.1).

Таблиця 10.1.

Стандартна (основна) матриця SWOT- аналізу

<p>СИЛЬНІ СТОРОНИ</p> <p>Внутрішні чинники</p> <ul style="list-style-type: none"> – Позитивні риси даної ситуації, проєкту чи виду діяльності, які дають хороший результат. – Ресурс або потенціал, який місто чи регіон може ефективно використати для виконання своїх завдань. – Ресурс, знання чи вміння або будь-яка інша перевага, яку має населений пункт чи регіон у порівнянні з іншими (або з середніми по країні показниками). – Видатна характеристика, яка створює відносну перевагу для населеного пункту чи регіону. – Додаткові (непередбачені) ресурси, що ефективно використовуються. 	<p>СЛАБКІ СТОРОНИ</p> <p>Внутрішні чинники</p> <ul style="list-style-type: none"> – Механізми і структури, що не спрацюють, або такі, що можуть спрацювати краще. – Обмеження чи недоліки, що заважають досягти поставлених цілей. – Обмеження чи брак ресурсів, знань, навичок чи потенціалу, які серйозно перешкоджають розвитку населеного пункту чи регіону. – Характерна нерозвиненість населеного пункту чи регіону у порівнянні з іншими (або з середніми по країні показниками).
<p>МОЖЛИВОСТІ</p> <p>Зовнішні чинники</p> <ul style="list-style-type: none"> – Можливості розвивати сильні сторони чи долати слабкі. – Будь-яка сприятлива ситуація у середовищі, в якому знаходиться населений пункт. – Ситуації, в яких зовнішні переваги є чітко усвідомлюваними і мають значні шанси бути реалізованими за умови вжиття певних заходів. – Найсприятливіші елементи зовнішнього середовища. – Неповністю використані додаткові ресурси зовнішнього середовища. 	<p>ЗАГРОЗИ</p> <p>Зовнішні чинники</p> <ul style="list-style-type: none"> – Обмеження, які зменшують можливості для економічного зростання та позитивних змін. – Будь-яка несприятлива ситуація навколо населеного пункту чи регіону, що потенційно загрожує стратегії. – Ситуації, що призводять до потенційно шкідливих зовнішніх подій чи результатів за умови вжиття неадекватних заходів для протидії їм. – Найнесприятливіші елементи зовнішнього середовища. – Елементи, що є поза сферою впливу населеного пункту чи регіону.

Джерело: Планування місцевого сталого розвитку. Посібник з формулювання стратегії сталого місцевого розвитку. –К.:ПРООН, Муніципальна програма врядування і сталого розвитку, 2005. –С.40-41.

Сильні та слабкі сторони стосуються явищ і проблем, що є внутрішньо при-
таманими громаді (або установі чи ініціативі), вони є, власне, внутрішнім ре-
зервом. Можливості та загрози характеризують ситуацію, що є зовнішньою
по відношенню до громади чи регіону. Це фактори, тенденції та події, що не
входять до предмету аналізу. Проте вони є важливими для розвитку та функ-
ціонування громади і певним чином впливають на неї. З іншого боку, сильні
та слабкі сторони – то проблеми, які можуть бути вирішені у межах самої гро-
мади, у той час як можливості та загрози – проблеми, що є непідвладними
громаді, хоча їх обов'язково слід брати до уваги.

Поширеною є помилка, коли сильні сторонни ототожнюються з можливос-
тями, слабкі сторонни – із загрозами, загрози – із проблемами, а можливості,
інколи – із побажаннями.

Треба також мати на увазі, що SWOT - аналіз не дає математично точного,
неспростовного і однозначного результату. Робота над таким аналізом є
творчою, а її результат залежить значною мірою від суб'єктивних думок та
оцінок багатьох людей.

SWOT - аналіз дає можливість подати результати у стислому вигляді, тобто
матриця може охоплювати не всі, а лише основні, визначальні чинники. Увага
приділяється не кількості показників, а дійсно головним аспектам.

Сильні та слабкі сторони визначаються лише через порівняння з ситуацією
в інших регіонах чи населених пунктах. Кращим для порівняння буде об'єкт,
подібний до того, що аналізується. Головним при викладенні результатів ана-
лізу має бути не стільки перелік чинників, як визначення взаємозв'язків між
«квадратами» матриці і відповідь на такі питання:

- Як упередити перетворення сьогоdnішніх слабких сторін на майбутні загрози?
- Як трансформувати сьогоdnішні можливості на майбутні сильні сторони?

Результати SWOT - аналізу можуть бути корисними у процесі розробки за-
гальної стратегії розвитку та визначенні конкретних завдань.

Коли відомі та чітко сформульовані сильні та слабкі сторони, можливості та
загрози, можна більш адекватно оцінювати становище регіону, міста, села
відповідно до співвідношення між зазначеними чотирма групами чинників.
Грунтовно охарактеризувавши становище регіону на підставі узагальнених
кількісних та якісних показників, можна визначати ключові складові стратегії
сталого місцевого розвитку.

Це вже буде наступний, третій етап, зміст якого складає прийняття рішень щодо стратегії: визначення кінцевої мети (бачення), завдань, пріоритетів, цілей та індикаторів (рис. 10.1).

Стратегічне бачення визначає, чого ми хочемо досягти у кінцевому підсумку – якою хоче бачити себе громада після реалізації стратегії; яких докорінних змін у виробництві, споживанні, стані довкілля, освіті, соціальному, медичному, культурному обслуговуванні, організації та функціонуванні громади прагнуть люди. ССМР має містити чітке формулювання принципів, мети і завдань, проміжних цілей, досягнення яких сприятиме реалізації намічених завдань і, в кінцевому рахунку, виконанню всієї стратегії.

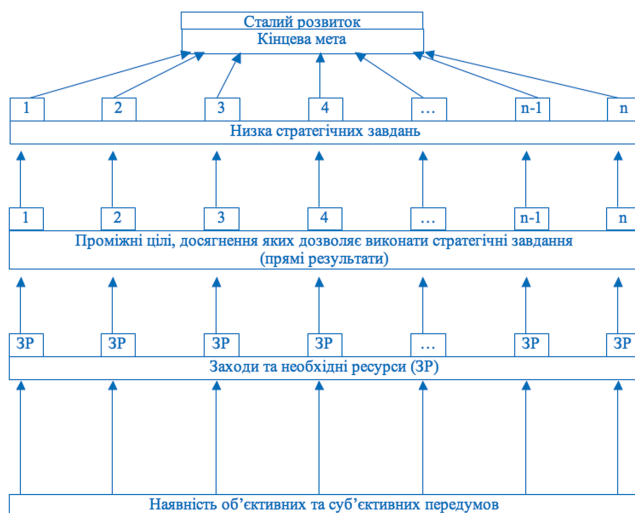

Рис. 10.1. Схема розробки та реалізації стратегій сталого розвитку

Стратегічні завдання визначають, яким чином ми намагаємося досягти кінцевої мети. Склавши в результаті аналізу ситуації та SWOT-аналізу чітку картину існуючих проблем і питань, що вимагають розв'язання, можна їх викласти у вигляді позитивно сформульованих варіантів вирішення проблем, тобто у вигляді завдань. Таким чином, причинно-наслідкові відносини перетворюються на залежність між метою та засобами її досягнення. Завдання повинні бути конкретними та вимірюваними, досяжними, реалістичними та мати чіткий термін виконання, відповідні індикатори.

Сукупність стратегічних завдань визначає шлях, який належить пройти до кінцевої мети. Притаманні їй принципи та цінності конкретизуються стосовно пріоритетних проблем. Для вирішення кожної пріоритетної проблеми формулюється окреме завдання. Стратегія повинна містити достатню кількість завдань, аби їх виконання дозволило розв'язати основні соціальні, економічні, гуманітарні, екологічні проблеми місцевого розвитку. Але водночас їх не повинно бути дуже багато, інакше з'являється ризик їхнього неповного виконання.

Існує певна ієрархія завдань. Одні з них визначаються як пріоритетні, для їхнього виконання необхідне досягнення низки проміжних цілей у порівняно короткий термін. Інші можуть набувати актуальності по мірі просування з виконанням пріоритетних завдань. Тому завдання розбиваються на декілька рівнів, від найвищого, де знаходиться загальна мета і пов'язані з нею конкретні завдання, до найнижчого рівня прямих результатів, а також заходів і ресурсів, якими треба скористатися для досягнення тих результатів.

Конкретні та вимірювані заходи, здобутки (чи віхи), що їх необхідно досягти по кожному завданню, описуються проміжними цілями. Вони сприяють правильному розподілу ресурсів, вибору оптимальних варіантів та напрямів дій, тому є стрижнем будь-якого плану.

Відповідно до цілей та завдань відбираються вимірювальники (або індикатори), які дозволяють контролювати і звіряти зі стратегією хід реальних змін – чи досягнуто на конкретний момент запланованого результату. Тобто, отримати відповідь на такі, наприклад, питання:

1. Чи йде просування у виконанні визначених завдань?
2. Чи запроваджені зусилля призводять до надбань, очікуваних різними групами населення?
3. Чи досягнуто такого стану справ, який дозволяє відійти від активного втручання у процес розвитку?

Індикатори є поточними показниками, що дозволяють виміряти конкретні зміни за певний проміжок часу. Вони відповідають ієрархії завдань і можуть бути об'єднані у декілька груп, що характеризують різні аспекти явищ у процесі розвитку:

- ефективність (виконання заходів призводить до очікуваних результатів);
- результативність (досягнуті результати призводять до виконання конкретних завдань);

– сталість (виконання конкретних завдань сприяє досягненню загальної мети, що впливає на ситуацію вцілому).

За допомогою індикаторів першої групи вимірюють такі аспекти як відношення надбань до витрат, відношення запланованого часу до фактично використаного, відношення обсягу відведених ресурсів до обсягу використаних тощо. Індикатори другої та третьої груп показують, чи реалізація плану призводить до очікуваних результатів у сталому розвитку, та чи громада стає самостійною і стабільною спільнотою. Ці індикатори можуть бути різних типів – соціальні, економічні, екологічні та інші.

Слід ще раз наголосити на важливій ролі громадськості на всіх етапах розробки ССМР – від узгодженого вирішення концептуальних питань до реалізації плану дій з виконання стратегії. Ця участь може бути різноплановою. Але головне полягає у тому, щоб лише у співпраці з громадянами, їх об'єднаннями та організаціями, приймалися рішення стосовно їхнього життя та добробуту. Цим питанням присвячений окремий розділ підручника «Соціальна мобілізація для збалансованого місцевого розвитку». Він дає можливість більш повно ознайомитися з досвідом партисипативної демократії – безпосередньої участі громадян у розв'язанні місцевих проблем.

Ініціаторами розробки «Стратегії сталого розвитку Бахчисарайського району до 2017 року» були Бахчисарайська районна державна адміністрація та Бахчисарайська районна рада Криму, які 2008 року уклали угоду з Програмою розвитку та інтеграції Криму ПРООН щодо допомоги у цій справі. З самого початку у проект була закладена базова ідея місцевого розвитку, орієнтованого на громаду, отже, йшлося про активну участь різних верств населення.

Для організації та координації підготовки стратегії було створено координаційну раду, яку очолив голова районної державної адміністрації. До її складу були залучені представники місцевої влади, сільських рад, бізнесу та заінтересованих громадських організацій. За таким же принципом, тобто за участі представників громад, були сформовані 4 робочі групи з підготовки стратегії за напрямками: «Економіка та інфраструктура», «Сільське господарство», «Екологія та водні ресурси», «Соціальна сфера».

Була залучена група кваліфікованих експертів, які консультували та надавали допомогу робочим групам щодо формулювання стратегій у зазначених секторах. Для членів робочих груп були проведені тренінги зі сталого розвитку, демократичного лідерства, соціального партнерства, методики планування, стратегічної оцінки довкілля та SWOT аналізу.

На різних етапах проекту проводилися громадські обговорення за участі усіх заінтересованих сторін, у яких взяли участь більше ніж тисяча жінок та чоловіків. А всього, з урахуванням анкетувань, тренінгів, семінарів та обговорень, участь у розробці стратегії розвитку району взяло більше двох тисяч мешканців району. Це сприяло узгодженню інтересів різних верств населення, пошуку компромісів, прийняттю зважених рішень і в цілому – розробці обґрунтованого і реалістичного документу.

Головне завдання четвертого етапу – розробка Плану дій для виконання стратегічних завдань та досягнення кінцевого результату. Це – основний компонент реалізації ССМР. Усі попередні кроки являють собою передумови для підготовки та виконання Плану дій.

План дій у межах ССМР має включати усі завдання, розподілені на коротко-, середньо- та довгострокові, а також заходи, реалізація яких призведе до виконання завдань. Для розробки і впровадження такого плану вимагається мобілізація місцевих ресурсів (людських, фінансових, технічних) та об'єднання зусиль різних груп населення. Крім того, має бути розроблений механізм оцінювання поступу у виконанні плану, що забезпечить належний контроль за його впровадженням.

План дій визначає послідовність заходів, спрямованих на виконання завдань і досягнення цілей стратегії. Він чітко обумовлює, у який спосіб кожний захід чи дія сприяє виконанню одного чи декількох завдань, та може встановлювати певну черговість таких заходів. Відтак, План дій включає як заходи, що реалізуються наразі, так і нові, яких необхідно буде вжити.

Виходячи з зазначених функцій та особливостей Плану дій, краще було б назвати його не планом, а програмою, оскільки в нього включені складові усього багаторічного «життєвого циклу» стратегії. Про планування ж говорять, коли йдеться про оперативні (річні) плани. Але на практиці вживаються обидва терміни. Головне, щоб під час розробки такої програми (Плану дій) не втрачалася довгострокова перспектива. Тоді уся стратегія, життєвий цикл якої складає, наприклад, 15 років, включає у себе декілька багаторічних програм (умовно – на 3-5 років), які, у свою чергу, включають оперативні (річні) плани. Саме останні привертають найбільше уваги, оскільки в них детально визначається, що буде зроблено, у які терміни, з використанням яких людських, матеріальних, фінансових ресурсів.

10.5. Впровадження стратегії

Третя частина роботи – впровадження, моніторинг та оцінювання реалізації «Плану дій». Дуже часто стратегії місцевого сталого розвитку під час впровадження зазнають суттєвих перешкод і реалізуються не повною мірою, не в намічені терміни або суттєво корегуються, навіть всупереч закладеним ідеям. Причини бувають різні – недоліки самого стратегічного планування, брак політичної волі у керівництва органів державного управління та місцевого самоврядування, скептичне ставлення та недостатньо активна позиція значної частини місцевого населення тощо.

Тому на успіх можна розраховувати лише за умов паралельної розробки та виконання заходів з впровадження стратегії. Треба усвідомити, що визначення стратегії – не самоціль, а лише засіб для реалізації МПД – 21, активної реформаторської діяльності.

У впровадженні ССМР можна виділити декілька важливих загальних напрямів діяльності:

- підтримка та затвердження стратегій;
- спілкування, зв'язки з громадськістю;
- децентралізація та управління процесом планування та реалізації ССМР;
- моніторинг та оцінювання;
- перегляд та корегування.

З точки зору організаційної, мають бути здійснені два першочергових заходи. По-перше, структури, задіяні у плануванні, мають бути реорганізовані у структури, що нести будуть відповідальність за впровадження ССМР на основі наданих їм повноважень та спроможності. По-друге, органи влади повинні інтегрувати завдання Плану дій та пропозиції щодо його реалізації у свою повсякденну діяльність, враховувати їх у своїх рішеннях, особливо щодо бюджетних та інвестиційних питань.

Крім того, має здійснюватися постійний моніторинг та аналіз поточної політики на муніципальному рівні, бюджетних пріоритетів та практичної діяльності органів влади. Разом з тим мають бути проведені відповідні зміни у підпорядкуванні та співпраці різних установ, створені необхідні органи координації роботи персоналу, причетного до впровадження стратегії.

При цьому ключовим питанням виступає децентралізація, яка дає механізми гармонізації процесів управління на різних рівнях – національному, регіональному, місцевому, сприяє поєднанню ініціативи «знизу» із налаштуванням на реформи управлінських структур «згори». Одним із важливих результатів цього має стати передання фінансових ресурсів на місцевий рівень, зміцнення потенціалу органів місцевої влади, чітке визначення ролі владних установ у плануванні, управлінні фінансами та координації на всіх рівнях управлінської вертикалі. Врешті-решт продумана децентралізація сприятиме більш активній участі громад та неурядових організацій у процесі прийняття рішень та реалізації ССМР. З іншого боку, децентралізація сприяє більш тісній співпраці муніципальних служб з організаціями житлових районів та громадянами.

Моніторинг проводиться з метою порівняння виконаних заходів та видів діяльності із запланованими. У разі виявлення розбіжностей керівники програм мають відновити відповідність між планами та реальними діями. Оцінювання дозволяє зробити висновок щодо результатів виконання плану з огляду на поставлені завдання або запланований ефект. Застосовується також оцінювання впливу – аналіз, який проводиться через кілька років після виконання програми. Його мета – переконатися в тому, що виконання програми дало суттєві результати та довготривалі переваги.

Головною передумовою успішного виконання Плану дій є створення ефективних та адекватних організаційних структур. Провідним органом, що сприяє виконанню Плану дій та здійснює нагляд за ходом робіт, є Форум, який об'єднує на місцевому рівні усі зацікавлені сторони. Він забезпечує досягнення консенсусу щодо шляхів розв'язання проблем, пов'язаних з реалізацією Плану дій і ССМР в цілому. Він же оцінює поступ у виконанні Плану, висуває пропозиції щодо корегування, внесення правок, зміни термінів тощо.

Форум рекомендує склад Координаційного комітету (або групи), завданням якого є забезпечення управління поточною діяльністю, координація роботи різних структур місцевої влади та громади щодо остаточної реалізації Плану дій. Ключова роль у діяльності групи відводиться керівнику програми, від якого значною мірою залежить виконання усіх проектів.

У Івано-Франківську через недовіру людей до влади співпраця між громадою та владою розпочалася лише після створення у 2004 році Муніципального відділу підтримки. Його завдання полягало у підтримці місцевих громад, їхніх намірів та ініціатив щодо покращення якості життя. Поступово відділ своєю активною роботою завоював довіру громадян, і на його базі 2005

року було створено Ресурсний центр зі сталого розвитку. Він допомагає громадам в опрацюванні проектних пропозицій, проводить інформаційно – роз'яснювальну роботу, тренінги, дослідження.

Наступним важливим кроком стало створення Муніципальної ради сталого розвитку (МРСР), до якої увійшли представники як влади, так і недержавних організацій (НДО), об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), органів самоорганізації населення (ОСН), бізнесових структур. Завданнями МРСР були визначені: допомога розвитку врядування за участі громад та громадсько-приватного партнерства; лобювання інтересів громад та визначення спільних стратегій розвитку; організація обміну досвідом; визначення проблем та перспектив впровадження стратегії сталого розвитку та досягнення українських ЦРТ. Для оперативного контакту ОСББ та ОСН з міським головою створена Рада голів ОСББ та ОСН при міському голові.

Ресурсний центр накопичує ідеї та пропозиції громад, аналізує та ранжує їх на предмет можливого фінансування. Координаційний комітет МРСР проводить відбір проектів на принципах конкурентності та прозорості і передає на затвердження Форуму МРСР, який проводиться двічі на рік. Визначені за участі громад пріоритетні проблеми включаються у проекти планів мікрорайонів, де відображаються сектори (соціальний, економічний, екологічний), бенефіціанти (ОСББ, ОСР, НГО, освітні установи, тощо), а також попит та пропозиція ресурсів. Проект річного плану розглядається МРСР та передається для затвердження до міської ради.

Високу ефективність співпраці влади з громадами характеризують такі цифри. За п'ять років у Івано-Франківську створено 106 органів самоорганізації населення, 137 об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, 63 благодійних організацій. Реалізовано понад 100 проектів – реконструкція підвальних розгалужень, ремонт сходових майданчиків, дахів, встановлення приладів для обліку теплової енергії та ін. Загальна вартість цих проектів склала 13,59 млн.грн. З них внесок міської ради – 8,99 млн. грн., ПРООН – 3,01 млн. грн., громади – 1,59 млн.грн. 18 проектів на суму 3,39 млн грн. профінансовано без участі донорів (міська рада – 2,92 млн. грн., громади – 0,47 млн. грн.). Загальний ефект реалізованих проектів: покращені умови проживання 12,5 тис. жителів, умови навчання і проживання – більше 19 тис. дітей.

Висновки до розділу 10.

Як свідчить досвід багатьох зарубіжних країн, великих та малих міст, стратегічне планування місцевого розвитку відіграє надзвичайно важливу роль у досягненні його сталості та ефективності. Воно є багатограним, досить складним і довготривалим процесом системних змін у муніципальному управлінні. У ньому бере участь велика кількість людей, серед яких і депутати місцевих рад та посадовці різних ланок управління, і пересічні громадяни. У «гравітаційне поле» процесу розробки та реалізації ССМР втягуються люди різного віку, фаху, освіти, уподобань, з різним життєвим досвідом, інтересами та потребами.

Переважній більшості з них бракує інформації, знань, вмінь та навичок у галузі розробки подібних документів та й муніципального управління в цілому. Існує нагальна потреба у тому, щоб надати їм допомогу у засвоєнні відповідних знань та оволодінні певними навичками громадської діяльності. Йдеться про використання усієї наявної інформації, підбір та підготовку викладачів з питань управління програмами для навчання депутатів місцевих рад, керівних кадрів, муніципальних службовців різних рівнів управління та громадян – активістів місцевих перетворень, формування та втілення МПД–21. Тут можуть використовуватися засоби як формальної, так і неформальної освіти, спілкування, обговорення проблем, пошуку рішень. Це може суттєво сприяти підвищенню місцевого потенціалу в інтересах сталого розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Визначте основні передумови переходу до сталого місцевого розвитку.
2. Який зв'язок існує між глобальними проблемами та місцевим розвитком?
3. Розкрийте поняття «сталий місцевий розвиток».
4. Охарактеризуйте основні принципи доброго демократичного врядування, погоджені Радою Європи.
5. Що таке «Місцевий порядок денний-21» та у чому полягає його особливість?
6. Які переваги дає розробка та реалізація МПД-21?
7. Які чинники забезпечують успішність МПД-21?
8. Які принципи покладені в основу стратегічного планування сталого місцевого розвитку?
9. Які основи завдання включаються до стратегії сталого місцевого розвитку?
10. Визначте головні завдання місцевого Форуму МПД-21?

11. Визначте основні етапи створення стратегії сталого місцевого розвитку.
12. Надайте переконливі приклади, що свідчать про увагу до сталого місцевого розвитку у Європі та інших регіонах світу.
13. Якою є мета Ольборзької хартії та як вона реалізується?

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань

- 1) Місцевий порядок денний – 21: особливості визначення та реалізації.
- 2) Залучення громадськості до стратегічного планування місцевого розвитку.
- 3) Досвід розробки та реалізації стратегій сталого місцевого розвитку.
- 4) Зарубіжний досвід стратегічного планування місцевого сталого розвитку.
- 5) Методика стратегічного планування сталого розвитку на місцевому рівні.
- 6) Партнерство між владою, бізнесом, громадськістю у розробці стратегій сталого місцевого розвитку.
- 7) Розробка індикаторів сталого розвитку на місцевому рівні.
- 8) Роль місцевого самоврядування у досягненні сталості місцевого розвитку.
- 9) Формулювання основних завдань у стратегії сталого місцевого розвитку.

Тести для самоконтролю

1. Які головні передумови потрібні для впровадження CCMP?
 - а) достатня кількість населення міста чи села;
 - б) певна оптимальна площа поселення;
 - в) наявність певного потенціалу та базової інфраструктури;
 - г) усі відповіді неправильні.
2. Якою є основна мета Ольборзької хартії?
 - а) реформа житлово-комунальних служб у містах;
 - б) розробка та реалізація МПД-21;
 - в) визначення найкращих міст Європи;
 - г) усі відповіді неправильні.
3. Що визначає «Маніфест нового урбанізму?»
 - а) принципи та завдання щодо покращення міського управління та розвитку;
 - б) шляхи створення осередків громадянського суспільства у містах;

- в) систему заходів із захисту прав людини;
 - г) усі відповіді неправильні.
4. Яке основне завдання погодженої Радою Європи «Стратегії щодо інновацій та доброго врядування на місцевому рівні»?
- а) поставити людину у центр всіх демократичних процесів у містах;
 - б) запровадження надсучасних технологій у виробництво;
 - в) інвестування найбільш перспективних проектів;
 - г) усі відповіді неправильні.
5. Який документ визначив основи підходу до стратегічного планування місцевого сталого розвитку?
- а) Доповідь комісії Г.Х.Брундтланд «Наше спільне майбутнє»;
 - б) Програма дій «Порядок денний на ХХІ століття», прийнята Конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку;
 - в) Декларація та План дій, прийняті світовим самітом у Йоганнесбурзі;
 - г) Декларація Конференції ООН «Людина і довкілля» 1972 р.;
 - д) усі відповіді неправильні.
6. Що таке показники (індикатори) сталого розвитку?
- а) задана кількісна характеристика рівня розвитку системи;
 - б) реальна кількісна характеристика досягнутого рівня розвитку системи;
 - в) показник, що характеризує явище з точки зору змін стану системи;
 - г) усі відповіді неправильні.
7. Що таке SWOT - аналіз?
- а) аналіз сильних та слабких сторін розвитку;
 - б) аналіз участі громадськості у реалізації ССМР;
 - в) аналіз стану забруднення довкілля;
 - г) аналіз необхідного та наявного ресурсного забезпечення;
 - д) усі відповіді неправильні.
8. Яких галузей суспільного життя стосується стратегічне планування розвитку?
- а) усіх основних галузей життєдіяльності людей;
 - б) окремих проблемних галузей;

в) тих галузей, що потребують значних інвестицій для оновлення;

г) тих галузей, для реформування яких є достатньо ресурсів;

д) усі відповіді неправильні.

9. Хто має брати участь у реалізації ССМР?

а) органи державного управління;

б) органи місцевого самоврядування;

в) неурядові організації;

г) Форум МПД – 21;

д) усі відповіді правильні.

10. Який орган прийняв документ «Маніфест нового урбанізму»?

а) уряд України;

б) Європейський парламент;

в) Генеральна Асамблея ООН;

г) усі відповіді неправильні.

Література використана

1. Декларація та план виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку 26 серпня – 4 вересня 2002 р. в Йоганнесбурзі. –К.: ПРООН в Україні. Муніципальна програма врядування і сталого розвитку України. –2004. –73 с.
2. Програма дій “Порядок денний на ХХІ століття” / Переклад з англійської: ВГО “Україна. Порядок денний на ХХІ століття”. –К.: Інтелсфера, 2000. –360 с.
3. Досвід впровадження стандартів доброго врядування на місцевому рівні в Україні та інших європейських країнах. / Збірник. Укл. В.С. Куйбіда, В.В.Толкованов. –К.: ТОВ «Поліграфічний центр Крамар», 2010. –258 с.
4. Напрями національної політики участі громад у місцевому сталому розвитку. Аналітичний документ. МПВСР. –К.:ПРООН, 2007. –64 с.
5. Об’єднання сил та ресурсів задля сталого розвитку. Співпраця між муніципалітетами. Посібник для практиків. –ПРООН, 2007. –52 с.
6. Планування місцевого сталого розвитку. Посібник з формулювання стратегії сталого місцевого розвитку. –К.:ПРООН, МПВСР, 2005. –65 с.
7. Проекти громад. Методичні рекомендації щодо підготовки та впроваджен-

- ня. –К.: Проект ПРООН «Муніципальне врядування та розширення повноважень громад», 2009. –18 с.
8. Сталий розвиток міст за участі громад. Аналітичний документ – К.:ПРООН / Муніципальна програма врядування та сталого розвитку, 2008. –48 с.
9. Як місцеві громади вирішують проблеми водопостачання та водовідведення. Аналітичне дослідження. –К.: ПРООН / МПВСР, 2009. –24 с.
10. Сороковський В.Є. Децентралізація в дії: підвищення спроможності громад у наданні послуг: Методичний посібник / [Розроблено в рамках швейцарсько-українського проекту «Підтримка децентралізації в Україні» DESPRO]. –К.: ТОВ РПЦ «Золоті Ворота», 2009. –116 с.

Література рекомендована

1. Варда Я., Войцех Клосовські В. Острови надій: розробка стратегій локального розвитку [Переклад з польської]. Видання друге, стереотипне. –К.: «Молодь», 2005. –312 с.
2. Регіональний розвиток та просторове планування територій: досвід України та інших держав – членів Ради Європи. / Збірник. В.С.Куйбіда, В.А.Негода, В.В.Толкованов. – К.: Вид-во «Крамар», 2009. –170 с.
3. Напрями й потреби політики сталого й економічно збалансованого розвитку в Україні. –К.: ПРООН, Муніципальна програма сталого розвитку, 2004. –15 с.
4. Створення та діяльність об'єднання співвласників багатоквартирного будинку. Практичний посібник / Інститут місцевого розвитку. –К., 2007. –288 с.
5. Як поліпшити якість муніципальних послуг і розширити участь громадськості в управлінні містом за допомогою методу звітних карток. Навчальний посібник. –К., 2007. –96 с.

ПІСЛЯМОВА

Світ стрімко змінюється. Чи змінюється він у кращий бік? Безумовно, відбуваються позитивні зміни. Краще сказати – і позитивні. Тому що у різних галузях суспільного життя відбуваються і позитивні і негативні зміни, зрушення, які людство не встигає оцінювати, і їхній кінцевий баланс виглядає поки що непевним.

Але вже зрозуміло, що парадигма історичного процесу має бути скорегована у напрямі олюднення світового розвитку. Економічний розвиток має оцінюватися з позицій його корисності для задоволення потреб, удосконалення і розвитку особистості. Що конкретно він дає для свободи вибору життєвих орієнтирів, здоров'я та якісного життя людини?

Динаміка у напрямку досягнення глобальних ЦРТ свідчить про реальність змін на краще вже сьогодні та у перспективі. У той же час глибина і масштаби загроз, що походять від глобальних проблем, не зменшуються. Загальнопланетарна солідарність та єднання народів і навіть ефективна координація зусиль національних урядів та міжнародних організацій ще не стали визначальним чинником світової політики, що гарантував би зупинення деградації довкілля та способу життя мільйонів людей. З усього виходить, що людство все ще знаходиться в стані усвідомлення проблем та хаотичного пошуку можливих рішень.

У цьому плані нові надії дав людству Саміт ООН з питань Цілей розвитку тисячоліття (вересень 2010 р.). По-перше, на ньому був відзначений суттєвий прогрес у реалізації ЦРТ, які безпосередньо пов'язані з людським розвитком. А це значить, що поступово формується людський потенціал, здатний вистояти під натиском глобальних проблем, знайти шлях переходу до сталого розвитку і пройти його. По-друге, підсумковий документ саміту не лише підтвердив зобов'язання світових лідерів щодо досягнення ЦРТ, а й визначив конкретну програму дій для досягнення зазначених цілей до 2015 року. Крім того, у межах Форуму приватного сектору, організованого Глобальним договором ООН, уряди, міжнародні організації та партнери, представники бізнесу взяли на себе низку нових зобов'язань щодо кожної з восьми глобальних цілей включно та виділення значних додаткових фінансових ресурсів.

Швидкість змін та масштаби глобальних проблем ставлять людство перед необхідністю шукати адекватні відповіді на питання, яких не було раніше, і які прямо пов'язані з реальною загрозою існуванню людини і цивілізації. Відпо-

відь можлива лише у межах жорсткої альтернативи – відмова від попередніх моделей розвитку, які поставили людство на край прірви, і перехід на засади сталого розвитку суспільства.

Ідея і практика сталого розвитку поступово розвиваються, у роботу із запровадження сталого розвитку включаються мільйони людей. У окремих країнах, перш за все розвинених, з'являються ознаки сталості суспільного розвитку у різних його напрямках та їх сукупності. Це добрий початок, але для глобалізованого світу цього недостатньо. Не може бути сталим світовий розвиток за умов, коли майже кожна шоста людина планети не споживає щоденно необхідну кількість їжі, коли мільйони людей є функціонально неписьменними, коли не можна захистити людей від негативних впливів довкілля, інфекційних захворювань, забезпечити усім доступ до якісної питної води тощо.

Якщо глобалізація є неухильним об'єктивним процесом, в основі якого – якісно новий характер і небачене прискорення суспільного розвитку, то й переваги, витрати та ризики, пов'язані з нею, мають бути справедливо поділені між всіма країнами і верствами – суб'єктами світового розвитку. Тоді глобалізація отримає масову підтримку, а її ідеологією і методологією стане концепція сталого розвитку.

Сталий розвиток можливий лише за умови участі у процесах управління широкого загалу, місцевих громад, неурядових організацій, безпосередньо громадян. Партисипативна демократія – його іманентна риса. Участь громадян, формування громадянського суспільства, його вплив на різних рівнях управління, і перш за все, на місцевому рівні, можуть забезпечити гласність, прозорість, підзвітність врядування і демократичний характер сталого розвитку.

Сталий розвиток за визначенням є таким соціально-економічним процесом, що не руйнує довкілля і забезпечує безперервний поступ суспільства та наступність поколінь. В його основі – досягнення збалансованого співіснування і розвитку природних систем, людини, суспільства (з його економічною, екологічною, соціальною, політичною складовими, духовністю, мораллю). Сформована на цих засадах нова парадигма суспільного розвитку повинна мати основними критеріями реалізації економічну ефективність, екологічну безпеку і соціальну справедливість. Таке враження, що людству відводиться вже небагато часу, аби встигнути перейти на нові засади соціального управління, що забезпечить виживання та розквіт цивілізації за умови її пристосування до нової ситуації.

Еволюційний шлях, розтягнутий на багато років чи навіть століть, для нинішніх умов не годиться. Необхідні революційні, тобто докорінні, глибокі і дуже

швидкі перетворення. Найважливішою умовою є перехід від ресурсо- та енергозатратних технологій до інтелектуально-інформаційних. Найбільш розвинені країни зробили якісний ривок саме у цій галузі і залишили далеко позаду країни, що розвиваються, та нові незалежні держави з перехідною економікою. Вони намагаються розміщувати традиційне виробництво у відсталих країнах, а в себе залишають високоінтелектуальні технологічні процеси. Тому для таких країн з перехідною економікою як Україна, єдиним засобом уникнути маргіналізації залишається інноваційний розвиток, що має випереджувальний характер.

Йдеться про глибоку структурну перебудову економічної системи, що потребує значних інвестицій, реструктуризації, змін у характері підготовки та перепідготовки кадрів, що, виходячи з досвіду інших країн, не обійдеться без певних соціальних втрат. Для цього конче потрібна внутрішня інтеграція суспільства та його солідаризація на державному рівні. Розколоте суспільство не зможе реалізувати сталий розвиток. І навпаки, лише внутрішньо консолідоване суспільство здатне до соціальної мобілізації, без якої неможливо витримати буремний тиск хвиль глобалізації, що накривають і нівечать традиційні суспільні відносини.

Для України є абсолютно необхідними розробка та реалізація нової стратегії безпечного сталого розвитку на основі соціального консенсусу, через усвідомлення національних інтересів усіма соціальними верствами та групами населення. Особливе значення має повсюдне впровадження стратегій сталого місцевого розвитку. Владно – олігархічне управління державними та суспільними справами несумісне зі сталим розвитком, який вимагає демократизації управління, його прозорості, доступу до важелів управління представників усіх верств населення.

Досвід соціальної мобілізації, накопичений в Україні за допомогою міжнародних організацій, особливо на місцевому рівні, свідчить, що це є можливим. У разі, якщо така перспектива стане реальністю, буде віднайдена демократична альтернатива викликам глобалізації, яка може відкрити нову еру в історії людства – еру сталого розвитку і збалансованих, гармонійних відносин у всіх галузях стосунків людини, природи і суспільства.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

Agenda 21 –	Програма дій «Порядок денний на XXI століття».
БАГП –	Багатостороння агенція з гарантії інвестицій.
ВВП –	валовий внутрішній продукт.
ВІЛ/СНІД –	вірус імунодефіциту людини / синдром набутого імунодефіциту.
ВНП –	валовий національний продукт.
ВООЗ –	Всесвітня організація охорони здоров'я.
ВПП –	Всесвітня продовольча програма.
ВСОП –	Всесвітня стратегія охорони природи.
ГА ООН –	Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних націй.
ГМО –	генно-модифікований об'єкт .
Держкомстат –	Державний комітет статистики України.
ДЛР –	доповідь з людського розвитку.
ЕКОСОР –	Економічна і Соціальна Рада ООН.
ЄС –	Європейський Союз.
ІБН –	індекс бідності населення.
ІЛР –	індекс людського розвитку.
ІРГФ –	індекс розвитку з урахуванням гендерного фактору.
КАМР –	Канадська агенція міжнародного розвитку.
КНЕУ –	Київський національний економічний університет.
КПП –	коефіцієнт природного приросту населення.
МАГАТЕ –	Міжнародна агенція з атомної енергії.
МАР –	Міжнародна асоціація розвитку.
МБРР –	Міжнародний банк реконструкції та розвитку.
МВСР –	Метрика для вимірювання процесів сталого розвитку.
МВФ –	Міжнародний валютний фонд.

МОП –	Міжнародна організація праці.
МПВСР –	Муніципальна програма врядування та сталого розвитку.
МПД-21 –	Місцевий порядок денний XXI століття.
МРГ –	Місцевий розвиток, орієнтований на громаду.
МРМЕІ –	Міжнародна рада з місцевих екологічних ініціатив.
МФК –	Міжнародна фінансова корпорація.
МФСР –	Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку.
МЦУІС –	Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних суперечок.
НАН –	Національна академія наук.
НГО –	Недержавні громадські організації.
НД –	національний дохід.
НТП –	науково-технічний прогрес.
ОЕСР –	Організація економічного співробітництва і розвитку.
ОГ –	організація громади.
ОЖ –	організація жителів.
ООН –	Організація Об'єднаних Націй.
ООН-Хабітат –	Програма ООН з населених пунктів.
ОПЕК –	Організація країн – експортерів нафти.
ОСББ –	Організації співвласників багатоквартирних будинків.
ОСМ –	Організації з соціальної мобілізації.
ОСН –	Органи самоорганізації населення.
ОСР –	Освіта в інтересах сталого розвитку.
ПКС –	паритет купівельної спроможності.
ПРІК –	Програма розвитку та інтеграції Криму.
ПРМЖ –	показник розширення можливостей жінок.
ПРООН –	Програма розвитку ООН.
РЄ –	Рада Європи.

СБ –	Світовий банк: система фінансових організацій – МБРР, МАР, МФК, БАГІ, МЦУІС.
СОТ –	Світова організація торгівлі.
СРСР –	Союз Радянських Соціалістичних Республік.
ССМР –	стратегії сталого місцевого розвитку.
США –	Сполучені Штати Америки.
ТЕЦ –	теплоелектроцентрально, підприємство, що виробляє теплову та електричну енергію .
ТНК –	транснаціональні корпорації.
ФАО –	Продовольча й сільськогосподарська організація ООН.
ЦРТ –	Цілі розвитку тисячоліття.
ЧАЕС –	Чорнобильська атомна електростанція.
ЧВП –	чистий валовий продукт.
ЧПВР –	Чорнобильська програма відродження та розвитку.
ШАРС –	Швейцарська агенція розвитку та співробітництва.
ЮНЕП –	Програма ООН з навколишнього середовища.
ЮНІДО –	Організація Об'єднаних націй з промислового розвитку.
ЮНІСЕФ –	Дитячий фонд ООН.
ЮНІФЕМ –	Фонд ООН для розвитку в інтересах жінок.
ЮНКТАД –	Конференція ООН з торгівлі та розвитку.
ЮНФПА –	Фонд ООН у сфері народонаселення.
SCOPE –	Науковий комітет з проблем навколишнього середовища.
SWOT – аналіз –	розподіл чинників і явищ при стратегічному плануванні на 4 категорії: сильних і слабких, можливостей та небезпек.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Agenda 21 – 40, 47, 49, 60, 176.

Б

бідність – 50, 54, 79, 84-85, 125-129, 151, 171;
біоресурси – 93, 101-103;
біорізноманіття – 45, 54-55, 57, 72, 84-85, 93-94, 155, 159, 179;
біосфера – 15, 25-26, 31, 33, 45, 48, 120;
біосферосумісність – 69.

В

відходи – 82, 84, 93, 101-102, 179;
ВІЛ/СНІД – 7, 19, 44, 53, 132, 140, 192, 195, 214, 225, 234, 280, 292, 297, 299;
врядування – 20, 21, 32, 33, 43, 52, 203, 210, 214, 216, 217, 220, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 236, 239, 250, 272.

Г/Г

гендер – 118, 137-140, 192, 214, 227;
гендерна рівність – 106, 138, 141, 246;
глобалізація – 17, 18, 51, 54, 56, 58, 139, 140, 165, 169, 170, 171, 174, 175, 178, 182, 247, 272;
глобальне партнерство – 59, 60, 86;
глобальні загрози – 16, 22, 169;
глобальні проблеми – 16, 19-20, 51, 169, 183, 246;
громада – 22, 56, 95, 159, 176, 179, 181, 210-239, 246-251, 259, 261, 263, 264, 266;
громадянське суспільство – 107, 165, 173-175.

Д

Декларація Ріо – 47, 49, 94;
Декларація тисячоліття – 52, 60;
демографія – 27, 86;
дитяча смертність – 52, 131, 192, 194, 196, 204, 281, 292, 294;
довкілля – 16, 19, 20, 22, 26, 27-30, 33, 35, 40, 42, 46, 48-50, 53-55, 70, 72, 76, 79, 81, 93-97, 100-106, 108-110, 112-113, 119, 128, 134, 146, 150-152, 156-160, 171, 175, 177-179, 182, 192, 196-198, 200-201, 204, 231, 246-250, 253-256, 271-272;
Доповідь про людський розвиток – 117, 123, 128, 133.

Е

еволюційний дисхроноз – 20;
екоєфективність – 106;
екологічна безпека – 104-105;
екологічна політика – 44, 150;
екологічний відбиток – 30;
екологічні проблеми – 31, 50, 72, 76, 103, 105, 111, 117, 226, 263;
екологія – 31, 210, 238;
економічна нерівність – 124-125;
економічне зростання – 67-70, 72, 74, 78, 87, 120, 124, 135, 187;
економічний розвиток – 17, 20, 44, 47, 66-69, 73, 82, 84, 87, 120, 166, 168;
екосистема – 34, 94, 151-152;
екосфера – 31.

З

«золотий мільярд» – 26;
забруднення води – 97-99;
забруднення ґрунтів – 99-100,
забруднення повітря – 96-97,
збалансований розвиток – 17, 93-95, 106-107, 111;
здоров'я – 129-132;
здоров'я матерів – 53, 192, 195-199, 204;
злиденність – 18, 127-128, 166.

І

індекс бідності населення – 121, 122, 192-193;
індекс людського розвитку – 121-123;
індикатори сталого розвитку – 80-86;
індикатори сталого розвитку в Україні – 199-203;
інтереси – 166, 168-170, 175-178, 183-184, 211, 254;
інформація – 26, 35, 72, 81, 148.

Й

Йоганнесбург (2002) – 54-57, 247.

К

коефіцієнт природного приросту – 27-28;
коефіцієнт фертильності – 27-28;
Комісія ООН зі сталого розвитку – 47;
консенсус – 42, 60, 253, 266;
концепція людського розвитку – 122-123;
концепція сталого розвитку – 19, 21, 46-47, 106, 165, 178;
корупція – 19, 84, 246;
криза цивілізації – 16, 247;
ксенофобія – 19.

Л

людина біологічна – 25, 26, 31;
людина економічна – 26;
людина соціальна – 25, 119;
людський капітал – 73-74, 112, 118, 119, 121, 136;
людський розвиток – 118, 120-121, 123, 127-129, 142.

М

механізм соціальної мобілізації – 219-224;
Міжнародна організація праці – 172;
міжнародні організації – 174-175;

місцеве самоврядування – 175, 212-213, 223, 227;
місцеві громади – 210, 225, 226-227, 247;
моніторинг – 14, 25, 53, 76, 80, 83-85, 105, 109, 111, 121, 149, 191, 194, 210, 216, 254-255, 265;
МПД-21 – 50-51, 54, 145, 251-254, 256-257;
Муніципальна програма врядування та сталого розвитку (МПВСР) – 224-230;
Муніципальний розвиток, орієнтований на громаду (МРГ) – 231-233.

Н

населення Землі – 28, 32;
наука – 146-150;
науковий потенціал для сталого розвитку – 154-156;
наукові знання – 151-153;
наукові оцінки та прогнози – 153-154;
неписемність – 118, 247;
ноосфера – 48.

О

ООН – 40-45;
організації громади – 212-213;
освіта – 134-136, 147-148, 193;
освіта в інтересах сталого розвитку (ОСР) – 156-158.

П

парадигма – 15-16, 20, 118, 147;
партнерство – 17, 20, 49, 52-57, 60, 84, 86, 157, 165, 168, 170, 172, 176, 178, 180, 182, 210, 231-214, 221-223, 225, 230, 253;
передумови сталого розвитку – 23-25;
підтоплення землі – 100-101;
План виконання рішень – 57-58;
планування знизу-вгору – 225-226;

поінформованість населення – 158-160;
показники сталого розвитку – 85;
Порядок денний на XXI століття – 47, 49-51, 81, 145, 176;
потенціал – 22-23, 26-27, 29, 34, 74, 82, 94, 102-103, 109, 119-121, 123-125, 134-137, 148-150, 189-190, 197-198, 210-211, 245-246;
природні ресурси – 27, 71-72, 77-80, 82;
пріоритети сталого розвитку України – 108-112;
Програма ООН з довкілля (ЮНЕП) – 42, 43, 45, 46, 176;
Програма розвитку та інтеграції Криму (ПРІК) – 233-236;
ПРООН – 42-43, 53-54, 118, 192, 222, 225, 227, 231, 234-236.

Р

Римський клуб – 69, 76;
рівень життя – 121, 124-129;
Ріо-де-Жанейро (1992) – 45, 81, 251;
роль ООН – 40-58.

С

Саміт ООН з питань Цілей розвитку тисячоліття (2010 р.) – 58-59;
Саміт тисячоліття – 51-52;
саморозвиток – 32;
сильна стійкість – 77-80;
синергія – 174;
слабка стійкість – 77-80;
смертність – 131-132, 194;
соціальна мобілізація – 213-218;
соціосфера – 31, 48;
стале економічне зростання – 70;
сталій економічний розвиток – 70;
сталій розвиток – 20-23;
стан економіки України – 187-191;

стратегічне планування – 251-254;
стратегія – 75, 77-79, 86, 107, 123, 456, 189, 204, 245, 250, 252, 258, 262, 265;
стратегія місцевого сталого розвитку – 145-151, 250-152, 257-259, 264-265;
суспільний розвиток – 20, 24, 165, 187, 182;
SWOT аналіз – 259-262.

Т

теорії сталого розвитку – 74-77;
техносфера – 31, 48.

У

управління – 20-21, 24, 27, 32-35, 44-45, 52-54, 71, 75, 78-79, 84-86, 108-110, 128, 146, 154, 157, 175-176, 178-182, 224-225, 247-257, 267;
українські ЦРТ – 191-195.

Ф

фактори виробництва – 70-73;
фактори економічного розвитку – 71-75.

Ц

Цілі розвитку тисячоліття (ЦРТ) – 52-54, 280-284;
цілі сталого розвитку – 32-33, 200.

Ч

Чорнобильська програма відродження та розвитку (ЧПВР) – 236-238.

Ю

ЮНЕСКО – 41, 174;
ЮНІФЕМ – 44.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Амартія Сен – 118.

Брутланд Г.Х. – 20, 46, 81.

Вернадський В.І. – 15, 75, 95.

Ендрес А. – 76.

Кейнс Дж. – 75.

Кондратьєв М.Д. – 75-76.

Коуз Р. – 76.

Макінтош Д. – 76.

Медоуз Д. – 76.

Мельник Л.Г. – 12, 25.

Мілля Д. – 74.

Могілевський В.Д. – 25.

Пестель Е. – 69.

Пігу А. – 74, 76.

Реймерс Н.В. – 25.

Солоу Р. – 76.

Харрод Р. і Домар Е. – 75.

Хенс Л – 12.

Шумпетер Й. – 75-76.

ДОДАТКИ

Додаток 2.1.

Виконання Цілей розвитку тисячоліття

(за матеріалами «Доповіді про здійснення цілей в області розвитку, сформульованих у Декларації тисячоліття, за 2010 рік», опублікованої Департаментом ООН з економічних і соціальних питань у червні 2010 р.)

ЦРТ-I. Викорінення крайнього зuboжіння та голоду.

Задача 1). За період 1990-2015 рр. скоротити вдвічі частку населення, чий дохід складає менше 1 дол. на день. Кількість жителів країн, що розвиваються, які мають дохід менше 1,25 дол. на день скоротилась за 1990-2005 рр. з 1,8 до 1,4 млрд. осіб, загальний рівень зuboжіння зменшився з 46% до 27%. Світова економічна криза 2008-2010 рр. спровокувала різке зниження експорту та закупівельних цін, скоротила загальні обсяги торгівлі та інвестицій, що уповільнило економічний підйом в країнах, що розвиваються. Проте можна очікувати, що загальний рівень бідності в світі до 2015 р. впаде до 15%, що складе 920 млн. осіб, які живуть за встановленою межею бідності (тобто це вдвічі менше, ніж в 1990 р.).

Задача 2). Забезпечити повну та продуктивну зайнятість та достойну роботу всім, включаючи жінок та молодь. Ринок праці дуже постраждав від економічної кризи, що привело до зниження рівня зайнятості населення. Крім того, в 2009 р. знизилась ефективність виробництва. У зв'язку із скороченням робочих місць все більше людей погоджуються на небезпечну та нестабільну роботу. Незначне зниження рівня зuboжіння серед працюючих, яке прогнозувалось за збереження позитивних тенденцій, навряд чи буде досягнуто. Найбільш вірогідно, що в 2009-2010 рр. кількість «працюючої бідноти» збільшиться на 3,6%, що перекреслює позитивні тенденції докризових років. За підрахунками МОП, в 2009 р. нестабільні та ненадійні робочі місця складали 49-53% всіх робочих місць світу, тобто 1,5-1,6 млрд. осіб, які працювали самостійно або як неоплачувані помічники в домашніх господарствах.

Задача 3). Скоротити удвічі до 2015 р. частку голодуючого населення. З 1990 р. регіони, що розвиваються досягли певного прогресу в досягненні цієї цілі: частка населення, що страждала від недоїдання, знизилась з 20% в 1990-1992 рр. до 16% в 2005-2007 рр. Проте з 2000-2002 рр. прогрес призупинився, а в деяких – змінився погіршенням ситуації: в 2005-2007 рр. 830 млн. осіб страждали від недоїдання, хоча в 1990-1992 рр. чисельність голодуючих складала 817 млн. осіб. Одним із наслідків глобальної продовольчої та фінансової кризи може бути подальше збільшення кількості голодуючих.

Практично кожна четверта дитина молодше 5 років відстає у вазі через відсутність потрібної кількості та якості їжі, нестачу води, відсутність санітарно-гігієнічних умов та медичних послуг. У дітей в сільській місцевості майже вдвічі вищою є вірогідність недобору ваги, ніж у міських дітей. За 1990-2008 рр. частка дітей, які мають недостатню вагу, знизилась в країнах, що розвиваються, з 31% до 26%.

Світова фінансова криза може спровокувати довгострокові негативні наслідки: рівень зубожіння і до 2015 і навіть до 2020 р. буде дещо вищим, ніж він міг би бути за збереження докризових темпів зростання світової економіки.

ЦРТ-II. Надання всім жителям планети початкової освіти.

Задача 4). Забезпечити до 2015 р. дітям усього світу (як хлопчикам, так і дівчаткам) можливість у повному обсязі отримати початкову освіту. Надія на забезпечення всезагальної початкової освіти до 2015 р. слабшає, хоча багато країн, що розвиваються, досягли значних успіхів у цьому питанні. Охоплення початковою освітою збільшується: в країнах, що розвиваються, воно досягло 89%. Загальна кількість дітей, які не відвідують школу, знизилась за період 1999-2008 рр. з 106 млн. до 69 млн., майже половина з них (31 млн.) живуть в країнах Африки на південь від Сахари, ще більше чверті (18 млн.) – в південній Азії.

Проте існуючі темпи недостатні для досягнення до 2015 р. поставленої цілі. Щоб досягнути її, потрібна також достатня кількість педагогів та приміщень для занять. Для цього в деяких країнах кількість шкільних вчителів прийдеться подвоїти. Крім того, для отримання повноцінної початкової освіти діти повинні не тільки піти в школу, а й продовжувати туди ходити протягом всього навчання. А в більшості найбідніших країн більше ніж 30% учнів його кидають, не закінчивши курсу. Менше всього можливостей отримати початкову освіту мають дівчатка з найбідніших сімей: їхні шанси в 3,5 разів нижче, ніж дівчаток з багатих сімей, в і 4 – ніж у хлопчиків з багатих сімей.

ЦРТ-III. Забезпечення гендерної рівності та розширення прав жінок.

Задача 5). Ліквідувати гендерну нерівність у сфері початкової та середньої освіти переважно вже до 2005 р., а до 2015 р. – досягнути цього на всіх рівнях системи освіти. Регіони, що розвиваються, в цілому наближаються до досягнення гендерного паритету в питанні відвідування закладів освіти: в 2008 р. в початковій школі на 100 хлопчиків приходилось 96 дівчаток, а в середній – 95, в 1999 р. – відповідно 91 та 88 дівчаток. Незважаючи на такий прогрес (ціль мала бути досягнута до 2005 р.) для багатьох регіонів вона недосяжна: Океанія, країни Африки на південь від Сахари, країни Західної Азії. Поступово вирівнюється паритет серед дітей, що не відвідують школу: за 1999-2008 рр. частка дівчаток знизилась з 57% до 53%.

У вищих навчальних закладах гендерне співвідношення в країнах, що розвиваються є близьким до паритету – 97 дівчат на 100 хлопців. Це пов'язано з тим, що в багатьох регіонах у ВНЗ навчається набагато більше дівчат, ніж хлопців (країни СНД, Латинської Америки та Карибського басейну, Північної Африки та Південно-Східної Азії).

Серед жінок, як правило, частіше поширені більш уразливі форми зайнятості, непропорційно велика частка жінок зайнята в неофіційних роботах, з відсутністю виплат та страхування. В переважаючій кількості випадків керівні посади отримують чоловіки. Жінки поступово набувають політичної ваги, але в більшості випадків це є результатом виділення квот та інших спеціальних заходів. В цілому в гендерній сфері ситуація змінюється повільно з усіх напрямків – від отримання освіти до доступу до політичної влади.

ЦРТ-IV. Скорочення дитячої смертності.

Задача 6). Скоротити за 1990-2015 рр. смертність серед дітей до п'яти років на дві

третини. Дитяча смертність знижується, але ці темпи недостатні для досягнення цілі. За 1990-2008 рр. рівень смертності дітей у віці до 5 років скоротився на 28% (з 100 смертей на 1000 народжених живими до 72). Загальні показники смертності за вказаний період скоротились з 12,5 млн. до 8,8 млн., що означало, що в 2008 р. кожен день вмирало на 10 000 тис. дітей менше, ніж в 1990 р. Значний успіх був досягнутий у боротьбі з малярією, ВІЛ/СНІДом, корою. В 2008 р. 44% випадків дитячої смертності мали причиною пневмонію, діарею, малярію та СНІД. Успіх у боротьбі з корою може стати короткостроковим, якщо не буде подоланий дефіцит фінансування.

ЦРТ-V. Покращення охорони здоров'я матерів.

Задача 7). Скоротити за 1990-2015 рр. коефіцієнт материнської смертності на три чверті. В цьому питанні особливо яскраво проявляється нерівність між багатими та бідними: в розвинених країнах практично всі роди супроводжуються кваліфікованою медичною допомогою, в країнах, що розвиваються – менше ніж в половині випадків. Загальні темпи зниження материнської смертності менше ніж необхідні для досягнення цілі 5,5% щорічно.

Задача 8). Забезпечити до 2015 р. всезагальний доступ до отримання допомоги в сфері репродуктивного здоров'я. Залишається серйозною нерівномірність у отриманні медичного супроводження під час вагітності: жінкам із заможних сімей можливість отримати хоча б одну консультацію протягом вагітності в 1,7 разів вища, ніж у вагітних з бідних сімей. Нерівні можливості та бідність у отриманні шкільної освіти приводять до частих ранніх пологів, які руйнують здоров'я дівчат-підлітків і перекреслюють їхні соціальні та економічні перспективи. Жінки, які отримали середню освіту, в 4 рази частіше використовують контрацептивні засоби.

За 2000-2007 рр. щорічні показники використання регулярної контрацепції у всіх регіонах зростали набагато меншими темпами, ніж в 90-ті рр. рівень їхнього використання в країнах на південь від Сахари та в Океанії залишається вкрай низьким. Потреба у покращенні умов планування сім'ї варіюється від помірної до високої. Найбільше перешкоджає досягненню цілей недостатня кількість фінансування: частка фінансування питань планування сім'ї у загальних фінансових вливаннях в сферу охорони здоров'я за 2000-2008 рр. знизилась з 8,2% до 3,2%.

ЦРТ-VI. Боротьба з ВІЛ/СНІДом, малярією та іншими захворюваннями.

Задача 9). Зупинити до 2015 р. розповсюдження ВІЛ/СНІДУ та започаткувати тенденцію до скорочення захворюваності. Розповсюдження ВІЛ/СНІДУ в більшості регіонів стабілізувалось, тривалість життя інфікованих зростає. В світових масштабах розповсюдження захворювання досягло максимуму в 1996 р., коли було інфіковано 3,5 млн. людей. До 2008 р. цей показник знизився до 2,7 млн. Пікова смертність була зафіксована в 2004 р. – 2,2 млн. померлих, до 2008 р. вона знизилась до 2 млн. ВІЛ/СНІД продовжує займати перше місце серед інфекційних хвороб за рівнем смертності. Продовжують зростати показники розповсюдження в країнах Східної Європи, Центральної Азії та ін. азійських країнах.

Задача 10). Забезпечити до 2010 р. загальнодоступне лікування від ВІЛ/СНІДУ всім, хто цього потребує. За 2003-2008 рр. кількість людей, що отримували антиретровірусні препарати, зросла в 10 разів (з 400 тис. до 4 млн. осіб) і досягла 42% від

8,8 млн. ВІЛ-інфікованих, які потребують такої терапії, причому тільки за 2008 р. приріст склав 1 млн. осіб.

Задача 11). Зупинити до 2015 р. розповсюдження малярії та інших важких захворювань та покласти початок тенденції до скорочення захворюваності. Серйозні фінансові кошти дозволили країнам швидко впровадити ефективні медичні стратегії (точну діагностику для вибору способу лікування та комбіновану терапію на основі артемизиніну). По всій Африці широко використовуються оброблені інсектицидами надкроватьні сітки. Незважаючи на позитивні тенденції, загальний обсяг фінансування значно менше розрахованих 6 млрд. дол., які були необхідні для боротьби з малярією тільки в 2010 р.

На другому місці за смертністю серед інфекційних захворювань (після ВІЧ) знаходиться туберкульоз. В багатьох регіонах показники смертності від туберкульозу знизились, за винятком азійських країн СНД, де вони стабілізуються. Досягнення в світі в цілому до 2015 р. скорочення вдвічі показників 1990 р. щодо розповсюдження та смертності буде можливим, якщо зусилля щодо боротьби з туберкульозом та фінансування цих заходів не будуть зменшуватися.

ЦРТ-VII. Забезпечення екологічної стійкості.

Задача 12). Включити принципи сталого розвитку в національні стратегії та програми, попередити вичерпування ресурсів. Швидкість скорочення площ лісів хоча і залишається критично високою, але вже уповільнилась за рахунок реалізації схем лісонасадження у поєднанні з природним розширенням лісів: протягом останніх десяти років в світі щорічно переводилось в інші види використання або гинуло за природними причинами 13 млн. га лісів (в 90-х рр. – 16 млн. га), програми з лісонасадження у поєднанні з природним розширенням лісів дають 7 млн. га нових лісів щорічно. В результаті чисті втрати лісових площ за період 2000-2010 рр. були скорочені до 5,2 млн. га на рік (1990-2000 рр. – 8,3 млн.).

Викиди CO₂ зростають, хоча на одиницю продукції – знижуються. В 2008 р. швидкість глобальних викидів CO₂ зменшилась внаслідок світової кризи, але це покращення може бути недовгим, і за оцінками World Energy Outlook за 2009 рік, після відновлення економіки знову почне зростати, досягнувши перевищення в 2020 р. рівня 1990 р. на 65%. Посилення міжнародних заходів є актуальним.

Дуже яскраві позитивні результати дії Монреальського протоколу. Станом на вересень 2009 р. його підписали 196 країн – це перший такого рівня документ в світі. Всі уряди мають зобов'язання щодо поступової відмови від озono-руйнуючих речовин (ОРР). 2010 р. є роком, вільним від розповсюдження ОРР. За 1986-2008 рр. світове споживання ОРР скоротилося на 98%. Завдяки заходам Монреальського протоколу за 1990-2010 рр. викиди парникових газів скоротилися на величину, еквівалентну 135 тис. мегатонн CO₂, що в 4-5 разів більше цільового скорочення, наміченого на перший період дії за Кіотським протоколом, пов'язаним із Рамковою конвенцією ООН щодо зміни клімату.

Задача 13). Знизити масштаби скорочення біологічного різноманіття, досягнувши до 2010 р. значного зменшення темпів втрати. Задача щодо збереження біорозмаїття до 2010 р. не була вирішена, і наслідки можуть бути трагічними. Під загрозою знаходяться майже 17 тис. видів рослин і тварин. Виходячи з існуючих тенденцій, втрата біоріз-

номаніття буде продовжуватися протягом всього XXI ст., підвищуючи ризик серйозних змін в екосистемах та загрожуючи людству. Незважаючи на збільшення обсягів інвестицій в розробку та здійснення природоохоронних заходів, в боротьбу з основними причинами зникнення видів – високим рівнем споживання, втратою життєвого середовища, інвазивними видами, забрудненням довкілля та зміною клімату – роботу не можна назвати успішною. Кількість видів, що знаходиться під загрозою зникнення, зростає. Ситуація з надлишковим виловом риби стабілізувалась, але потребує перевірки часом. На самих проблемних територіях помітні покращення, але вони йдуть недостатньо швидко.

Задача 14). Вдвічі скоротити до 2015 р. частку населення, яке не має постійного доступу до чистої питної води та живе в антисанітарних умовах. Ця ціль у встановлені терміни може бути досягнута за існуючих тенденцій і навіть перевиконана до 2015 р., хоча ще потрібна велика робота. Найбільший успіх спостерігається в країнах Східної Азії, скрізь покращена ситуація в сільських регіонах. Доступ до покращених джерел води до 2015 р. будуть мати 86% жителів регіонів, що розвиваються. Проте проблемою залишається забезпечення чистою та безпечною водою, що вимагає негайних заходів. Поки половина населення країн, що розвиваються, не буде забезпечена основними санітарно-гігієнічними засобами, ця ціль буде недосяжною. За існуючих сьогодні темпів, світове співтовариство не зможе виконати задачу зі зменшення вдвічі кількості людей, які не мають доступу до основних санітарно-технічних засобів. Станом на 2008 р. таких засобів не мали 2,6 млрд. людей, якщо ситуація не покращиться, ця кількість зросте до 2015 р. до 2,7 млрд. Забезпечення населення санітарно-технічними зручностями та питною водою часто не розглядаються як пріоритетні задачі під час розподілу місцевих бюджетних асигнувань та офіційної допомоги для розвитку, хоча ці питання мають потужні позитивні наслідки для охорони здоров'я, забезпечення гендерної рівності, скорочення бідності та економічного зростання.

Задача 15). Досягнути до 2020 р. значного покращення життя щонайменше 100 мільйонів жителів нетрів. Частка міського населення, що проживає в нетрях в країнах, що розвиваються скоротилась за 2000-2010 рр. з 39% до 33%. Проте абсолютна кількість жителів нетрів продовжує збільшуватися внаслідок зростання неофіційних поселень. В 2000 р. під час прийняття ЦРТ експерти недооцінили кількість таких людей – визначили їх у 100 млн., в той час як у 2003 р. на основі обробки більш повних інформаційних джерел зрозуміли, що цифра у 100 млн. складає трохи більше 10% загальної кількості жителів нетрів. Сьогодні така чисельність оцінюється у 828 млн. (1990 – 657 млн., 2000 – 767 млн.). Для покращення умов життя найбідніших верств населення зусилля потрібно подвоїти. Для досягнення певних зобов'язань з боку національних урядів та країн-донорів та встановлення відповідальності за розвиток ситуації постановка задачі має бути переглянута.

ЦРТ-VIII. Формування глобального партнерства в цілях розвитку.

Задача 16). Розвинути відкриту торгівельну та фінансову систему, яка діє на основі правил, передбачувану та неупереджену.

За 1998-2008 рр. країни, що розвиваються, отримали більш широкий доступ на ринки розвинених країн: частка безмитного завозу товарів, що імпортуються в розвинені

країни (за виключенням зброї та нафти) зросла з 54% до 80%. Зниження тарифів на сільськогосподарську продукцію приносить найбільші вигоди найменш розвиненим країнам. В цілому для країн, що розвиваються, основною вигодою стане згладжування завищених тарифів на сільгосппродукцію, текстиль та одяг та зниження субсидування у сільськогосподарську сферу, яке заважає становленню ринку. Це також дозволить попередити розповсюджену тенденцію до «ескалації» тарифів (їхнього збільшення із зростанням ступеня обробки продукту).

Задача 17). Вирішити особливі проблеми держав, що не мають виходу до моря, та малих острівних країн, що розвиваються. Обсяги допомоги країн-донорів до цього часу нижче цільового показника – 0,7% валового національного доходу держав. Деякі країни вже перевищили цей рубіж: Швеція – 1,01%, Люксембург – 1%, Данія – 0,83%, Нідерланди – 0,8%. Але деякі країни навряд чи досягнуть цієї цілі: Франція – 0,44-0,48%, Німеччина – 0,4%, Австрія – 0,37%.

Задача 18). Усестороннє вирішувати проблеми заборгованості країн, що розвиваються.

Покращення управління борговими зобов'язаннями, розвиток торгівлі та, у випадку найбільш бідніших країн – значне списання зовнішніх боргів, допомогли зменшити тягар заборгованості. Ця тенденція збережеться незважаючи на фінансову кризу.

Задача 19). У співробітництві з приватним сектором зробити доступними блага нових технологій, особливо інформаційні та комунікаційні. Незважаючи на економічні проблеми останніх років використання інформаційно-комунікаційних технологій продовжує розширюватися. Кількість абонентів сотової мережі стрімко зросла, досягнувши на кінець 2009 р. 4,7 млрд., що складає 67 осіб на 100 чол. населення. Найбільш активне зростання іде в країнах, що розвиваються, де на кінець 2009 р. розповсюдження досягло 50-відсоткового рубежу. Розповсюдження послуг мобільного зв'язку забезпечує можливість виклику рятувальних служб, більш активне використання мобільних банківських сервісів та інших не голосових додатків.

Проте доступ до мережі Інтернету залишається закритим для більшості населення планети. Складність у забезпеченні масового охоплення в країнах, що розвиваються, пов'язана із обмеженням доступом до широкосмугових мереж. Станом на 2008 р. доступ до швидкісного Інтернету в країнах, що розвиваються, не досяг навіть 3%, і був зосереджений в декількох країнах. Змінити ситуацію може впровадження бездротових технологій високошвидкісного зв'язку, що помітно збільшить кількість користувачів Інтернету в багатьох країнах, що розвиваються, уже в найближчому майбутньому.

Додаток 3.1.

Система індикаторів сталого розвитку, розроблена Комісією зі сталого розвитку ООН

1. Соціальні індикатори		
<p>1.1. Боротьба з бідністю</p> <ul style="list-style-type: none"> – Темпи зростання зайнятості – Співвідношення середніх зарплат чоловіків та жінок – Частка населення, що проживає в абсолютній бідності – Співвідношення доходів найбільш бідних і багатих <p>1.5. Сприяння стійкому розвитку поселень</p> <ul style="list-style-type: none"> – Темпи зростання міських поселень – Споживання моторного палива на душу населення (літри) – Чисельність мегаполісів з населенням 10 і більше мільйонів осіб – Частка міського населення, – Площа та населення маргінальних поселень (м²/чисельність) – Збиток та кількість постраждалих та загиблих від природних катастроф – Загальна кількість житла на душу населення (м²) – Співвідношення оплати житла та доходу – Витрати на будівництво низькооплачуваного житла – Витрати на підтримку міського транспорту – Інфраструктурні витрати на душу населення – Обсяги кредитів на будівництво житла 	<p>1.2. Демографічна динаміка</p> <ul style="list-style-type: none"> – Темпи зростання населення – Темпи міграції населення (осіб/рік) – Щільність населення (осіб/км²) – Зростання народжуваності <p>1.3. Сприяння освіті, підготовці кадрів та поінформованості суспільства</p> <ul style="list-style-type: none"> – Темп зростання населення шкільного віку – Приріст кількості учнів початкової школи – Приріст кількості учнів середньої школи – Частка грамотних серед дорослих – Частка населення, яке має освіту на рівні 5-ти класів – Середня кількість років навчання в школі – Частка ВВП, що витрачається на освіту – Кількість дівчат на 100 хлопців в середній школі – Кількість жінок на 100 чоловіків, які працюють 	<p>1.4. Захист здоров'я населення</p> <ul style="list-style-type: none"> – Частка населення, яке не має доступу до чистої питної води – Частка населення, яка проживає у житлі, не забезпеченому системами каналізації – Частка населення, яка підпадає під вплив шкідливих для здоров'я забруднювачів повітря – Дитяча смертність (на 1000 народжених живими) – Середня очікувана тривалість життя при народженні – Материнська смертність під час пологів – Частка ВВП, що витрачається на охорону здоров'я – Частка населення, охопленого первинною медичною допомогою – Частка населення, імунізованого проти основних інфекційних захворювань – Частка населення, не забезпеченого потрібним рівнем харчування – Частка жінок у дітородному віці, які мають доступ до обговорення проблем планування сім'ї – Частка витрат національної охорони здоров'я, яка іде на місцеве медичне обслуговування

2. Економічні індикатори		
<p>2.1. Економічний розвиток</p> <ul style="list-style-type: none"> – Темп зростання ВВП на душу населення – Експорт товарів та послуг – Імпорт товарів та послуг – ВВП на душу населення – Скоректований на екологічний збиток національний продукт на душу населення – Вклад виробничої діяльності у ВВП – Експортна квота – Частка інвестицій у ВВП – Участь в регіональних торговельних угодах (так/ні) 	<p>2.2. Зміна характеру споживання</p> <ul style="list-style-type: none"> – Скорочення запасів мінеральних ресурсів (в % від затверджених запасів) – Щорічне споживання енергії на душу населення 	<p>2.3. Фінансові ресурси та механізми</p> <ul style="list-style-type: none"> – Частка продажів ресурсів у ВВП – Зовнішня допомога розвитку (отримана чи передана, в % від ВВП) – Борги (в % від ВВП) – Обслуговування боргу (в % від боргу) – Частка ВВП, що виділяється на охорону довкілля – Екологічні податки та субсидії (в % від державного боргу) – Розмір додаткового фінансування на стійкий розвиток після 1992 р. – Програма інтегрованих еколого-економічних рахунків (так/ні) – Погашення заборгованості

3. Екологічні індикатори**3.1. Водні ресурси**

Захист запасів та якості прісної води

– Щорічне вилучення підземних та поверхневих вод (у % від доступного обсягу)

– Споживання води на душу населення

– Запаси підземних вод (м³)

– Концентрація фекальних Coli-форм у джерелах прісної води (на 100 мл)

– Показники біохімічного споживання кисню за водними джерелами

– Обробка стічних вод (% обслуговуваного населення всього та за типами обробки)

Захист океанів, морів та берегових зон

– Вилів морських організмів (т)

– Приріст населення в берегових зонах

– Викиди нафти в прибережні зони

– Накопичення сполук азоту та фосфору в прибережних водах (т)

– Відхилення запасів морських організмів від рівня, що забезпечує стійке відтворення (%)

– Відношення цього відхилення до реальних запасів

– Індекс розвитку морських водоростів

– Участь в угодах, що стосуються морів (так/ні)

3.2. Земельні ресурси

Інтегрований підхід до планування та використання земельних ресурсів

– Землі, що використовуються (км²)

– Землі, схильні до ерозії ґрунту (км²)

– Реформування земельної політики (так/ні)

Управління вразливими екосистемами, боротьба зі спустелюванням і засухами

– Споживання деревини на опалення (на душу населення)

– Чисельність домашньої худоби на км² у посушливих зонах

– Населення посушливих зон, що живе нижче рівня бідності

– Землі, яких торкнулося спустелювання (км²)

– Частота засух

– Витрати на відновлення екосистем

Сприяння стійкості сільського господарства та місцевого розвитку

– Використання сільськогосподарських пестицидів

– Використання добрив (т/км²)

– Кількість орних земель на душу населення

– Зрошувані землі (5)

– Кількість земель, яких торкнулося засолення та заболочення (км²)

– Витрати на підтримку сільського господарства та досліджень у цій сфері

– Площа відновлених земель (км²)

3.3. Інші природні ресурси

Боротьба із зникненням лісів

– Темп зникнення лісів (км²/рік)

– Річне виробництво кругляка (м³)

– Запаси деревини (м³)

– Площа лісів (км²)

– Споживання деревини (в % від споживання енергії)

– Темпи відновлення лісів (км²/рік)

– Частка лісів, що захищаються

Збереження біологічного різноманіття

– Чисельність видів, які знаходяться в загрозовому стані, та тих, що зникли

– Площа заповідних територій (в % від загальної території)

3.4. Атмосфера

– Викиди CO₂.

– Викиди окислів сірки та азоту (т)

– Споживання озоноруйнуючих речовин (т)

– Концентрація SO₂, CO, окислів азоту, озону та зважених частинок в атмосфері міст

– Витрати на скорочення забруднення атмосфери

3.5. Відходи

– Обсяги виробничих та муніципальних відходів (т/рік)

– Обсяги небезпечних відходів (т)

– Імпорт та експорт небезпечних відходів (т)

– Обсяги відходів на душу населення

– Площа земель, що забруднені небезпечними відходами (км²)

– Витрати на збирання та обробку відходів,

– Частка відходів, що утилізуються

– Утилізація муніципальних відходів (т/душу населення)

– темпи зменшення відходів на одиницю ВВП (т/рік)

– Витрати на переробку небезпечних відходів

4. Інституційні індикатори		
<p>Структура прийняття рішень</p> <ul style="list-style-type: none"> – Затвердження методів оцінки екологічного збитку (так/ні) – Наявність програм національної статистики з довкілля та прийняття індикаторів стійкого розвитку (так/ні) – Представництво етнічних меншин у національній раді зі сталого розвитку (так/ні) 	<ul style="list-style-type: none"> – Наявність національної стратегії сталого розвитку (так/ні) – Наявність національної ради зі сталого розвитку (так/ні) – Наявність інформаційних баз, які стосуються національних традицій (так/ні) – Ратифікація міжнародних угод, які стосуються сталого розвитку (кількість) 	<ul style="list-style-type: none"> – Чисельність телефонів на 100 жителів – Представництво корінних народностей в національній раді зі стійкого розвитку (так/ні) – Представництво основних суспільних груп в національній раді зі сталого розвитку (так/ні)

Система показників сталого розвитку: третя редакція, 2007

Тема	Підтема	Базовий показник	Інші показники
Бідність	Доходи бідності	Частка населення, що проживає за межею бідності	Частка населення, що проживає на дохід нижче 1 долара США на день
	Нерівність у доходах	Співвідношення часток максимального квітня до мінімального в національному доході	
	Санітарія	Частка населення, що користується поліпшеними санітарними умовами	
	Питна вода	Частка населення, що має доступ до чистої питної води	
	Доступ до енергії	Частка домогосподарств без електрики та інших сучасних послуг в галузі енергетики	Частка населення, що використовує тверді види палива для приготування їжі
	Умови життя	Частка міського населення, що проживає в нетрях	
Управління	Корупція	Частка населення, що отримує хабара	
	Злочинність	Кількість умисних вбивств на 100 000 населення	
Охорона здоров'я	Смертність	Рівень смертності у віці до п'яти років Очікувана тривалість життя при народженні	Очікувана тривалість здорового життя при народженні
	Надання медичної допомоги	Відсоток населення, що має доступ до надання первинної медичної допомоги Імунізація проти інфекційних хвороб дитячого віку	Показник поширеності контрацептивів
	Харчування	Стан харчування дітей	
	Стан здоров'я та ризику	Захворюваність серйозними хворобами, як ВІЛ/СНІД, малярія, туберкульоз	Поширеність вживання тютюну Кількість самогубств
	Рівень освіти	Частка випускників початкової школи серед дітей відповідного віку Чистий коефіцієнт охоплення початковою освітою	Навчання протягом життя
Демографія	Граматність	Частка дорослих, що закінчили вторинний (третинний) шкільний рівень Рівень грамотності дорослого населення	
	Населення	Темпи зростання населення Частка утриманців	Сумарний коефіцієнт народжуваності
	Туризм		Ставлення місцевих жителів до туристів в основних туристичних регіонах і напрямках

Тема	Підтема	Базовий показник	Інші показники
Стихійні лиха	Вразливість щодо стихійних лих	Відсоток населення, що проживає в районах, схильних до небезпеки	
	Готовність до надзвичайних ситуацій і реагування		Людські та економічні втрати в результаті стихійних лих
Атмосфера	Зміна клімату	Викиди діоксиду вуглецю	Викиди парникових газів
	Виснаження озонового шару	Споживання озоноруйнуючих речовин	
	Якість повітря	Концентрація забруднювачів повітря у містах	
Земля	Землекористування і статус		Зміни в землекористуванні
	Спустелювання		Деградація земель
	Сільське господарство	Орні і постійні орні землі	Кількість земель, що схильні до спустелювання
			Ефективність використання добрив
			Використання пестицидів
	Ліси	Частка земельних площ, покритих лісом	Райони, що знаходяться під органічним землеробством
		Частка дерев, пошкоджених дефоліацією	
Океани, моря і узбережжя	Прибережна зона	Частка населення, що проживає в прибережних районах	Частка дерев, пошкоджених дефоліацією
	Рибальство	Частка запасів риби в межах біологічних можливостей	Площа лісів в межах сталого лісочористування
	Морське середовище	Частка площ морських районів, що знаходяться під охороною	Якість води для купання
			Морський трофічний індекс
Прісна вода	Витрати води	Частка екосистем коралових рифів і частка живого покриття	
		Частка використовуваних водних ресурсів від загального числа	
	Якість води	Інтенсивність використання води за видами економічної діяльності	
Біорізноманіття	Екосистеми	Наявність фекальних бактерій групи кишкової палички в прісній воді	Біохімічне споживання кисню у водоймах
			Очищення стічних вод
			Ефективність управління районами, які охороняються
			Площа окремих ключових екосистем
			Фрагментація місць проживання

Тема	Підтема	Базовий показник	Інші показники
Біорізноманітність	Види	Зміна статусу загрози видів	Кількість окремих ключових видів
			Кількість інвазивних чужорідних видів
Економічний розвиток	Макроекономічні показники	Валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення	Валові заощадження
		Частка інвестицій у ВВП	Скоригована чиста економія (у % від ВВП)
			Рівень інфляції
	Збалансовані державні фінанси	Рівень заборгованості у ВВП	
	Зайнятість	Рівень зайнятості населення	Уразлива зайнятість
		Продуктивність праці і витрати на одиницю праці	
		Частка жінок, що займаються оплачуваною працею в несіельськогосподарському секторі	
	Інформаційні та комунікаційні технології	Кількість користувачів Інтернету на 100 осіб	Кількість стаціонарних телефонних ліній, на 100 осіб
			Кількість абонентів рухомого стільникового телефонного зв'язку, на 100 осіб
	Дослідження і розвиток		Внутрішні витрати на наукові досліджен. (у % від ВВП)
Глобальне економічне партнерство	Туризм	Частка доходів від туризму у ВВП	
	Торгівля	Дефіцит рахунку поточних операцій (в % від ВВП)	Частка імпорту з країн, що розвиваються і найменш розвинених країн
			Середній рівень тарифу, введений на експорт з країн, що розвиваються і найменш розвинених країн
	Зовнішнє фінансування	Чиста офіційна допомога розвитку, надана або отримана (у % від ВВП)	Прямі іноземні інвестиції, чистий притік і відтік (у % від ВВП)
			Грошові перекази (у % від ВВП)
Забезпечення і виробництво	Матеріальні витрати	Матеріало-інтенсивність економіки	Внутрішнє споживання матеріалів
	Використання енергії	Річне споживання енергії, всього і за основними категоріями користувачів	Частка поновлюваних джерел енергії в загальному обсязі споживання енергії
		Інтенсивність використання енергії, всього і за видами економічної діяльності	
	Відходи виробництва	Виробництво небезпечних відходів	Утворення відходів
		Обробка та видалення відходів	Поводження з

	і управління		радіоактивними відходами
Тема	Підтема	Базовий показник	Інші показники
	Транспорт	Перерозподіл пасажирських перевезень	Перерозподіл вантажних перевезень
			Енергоємність транспорту

Джерело: Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies. Third Edition. Social Affairs Economic & United Nations. October 2007. United Nations. New York, 2007. –Р.10-14.

Додаток 8.1.
Цілі розвитку тисячоліття в Україні

Ціль	Завдання	Індикатор
Ц-1. Подолання бідності	1. Ліквідувати до 2015 р. бідність за критерієм 5 дол. США на добу за ІКС	Частка населення, добове споживання якого є нижчим 5 дол. США на добу за ІКС
	2. Скоротити частку бідного населення (за національним критерієм бідності ⁷⁰) до 25% за рахунок зменшення чисельності бідних серед дітей та працюючих	Частка бідного населення за національним критерієм Частка бідних серед дітей Частка бідних серед працюючих осіб
	3. Зменшити в 10 разів до 2015 р. частку населення, чие споживання є нижчим рівня фактичного прожиткового мінімуму	Частка населення, чие споживання є нижчим рівня фактичного прожиткового мінімуму
Ц-2. Забезпечення якісної освіти впродовж життя	1. Підвищити рівень охоплення освітою	Охоплення освітою у дошкільних навчальних закладах дітей 3-5 років, які проживають у міських поселеннях Охоплення освітою у дошкільних навчальних закладах дітей 3-5 років, які проживають у сільській місцевості Охоплення дітей повною загальною середньою освітою
		Охоплення вищою освітою осіб віком від 17 до 22 років
		Сукупний валовий показник кількості працівників, які пройшли перепідготовку та підвищили свою кваліфікацію
Ц-3. Забезпечення гендерної рівності	2. Підвищити якість освіти	Кількість загальноосвітніх закладів, які мають підключення до Інтернету
	1. Забезпечити гендерне співвідношення на рівні не менше 30 до 70% тієї чи іншої статі у представницьких органах влади та на вищих щаблях виконавчої влади	Гендерне співвідношення серед депутатів Верховної ради, чис.жіл./чис.чол. Гендерне співвідношення серед депутатів місцевих органів влади Гендерне співвідношення серед вищих державних службовців (I-II посадові категорії)
	2. Скоротити наполовину розрив у доходах жінок і чоловіків	Співвідношення середнього рівня зарплатної плати жінок до середнього рівня зарплатної плати чоловіків, %
Ц-4. Зменшення дитячої смертності	Зменшити рівень смертності дітей віком до 5 років на четверть	Кількість померлих дітей віком до 5 років у середньому за рік на 1000 народжених живими

⁷⁰ 75% медіанного рівня сукупних витрат у розрахунку на умовного дорослого за еквівалентною шкалою.

Продовження додатку 8.1.

Ціль	Завдання	Індикатор
Ц-5. Поліпшення здоров'я матерів	Зменшити наполовину рівень материнської смертності	Кількість померлих дітей віком до 1 року на 1000 народжених живими Кількість померлих від ускладнень вагітності, пологів та післяпологового періоду, на 100 тис. народжених живими Кількість абортів на 1000 жінок фертильного віку
Ц-6. Обмеження поширення ВІЛ/СНІДу та туберкульозу і запобігання тенденції до скорочення їх масштабів	1. Зменшити на 13% темпи розповсюдження ВІЛ/СНІДу 2. Зменшити на 20% рівень захворюваності на туберкульоз (порівняно з 2005 р.)	Кількість осіб з уперше встановленим діагнозом ВІЛ-інфекції, на 100 тис. населення Темпи поширення ВІЛ-інфекції / СНІДу Кількість померлих від СНІДу, на 100 тис. населення Рівень передачі ВІЛ-інфекції від матері до дитини, % Кількість осіб з уперше встановленим діагнозом туберкульозу (в т.ч., органів дихання), на 100 тис. населення Кількість померлих від туберкульозу, на 100 тис. населення
Ц-7. Сталій розвиток довкілля	1. Збільшити до 2015 рр. частку населення, що має доступ до централізованого водопостачання, зокрема до 90% міського населення та до 30% сільського населення 2. Стабілізувати до 2020 р. викиди парникових газів на рівні нижчому на 20% за рівень 1990 р. 3. Стабілізувати до 2015 р. забруднення водних об'єктів. Стабілізувати на рівні 8 500 млн. м ³ / рік обсяг скидів стічних вод у поверхневі водні об'єкти 4. Збільшити до 2015 р. лісистість території України до 16,1% та площу природоохоронних територій. Розширити мережу заповідників, біосферних заповідників та національних природних парків до 3,5% від загальної площі території України і до 9% – загальну площу території та об'єктів природно-заповідного фонду	Частка населення міських поселень, що має доступ до централізованого водопостачання, % від загальн. кільк. міського населення Частка сільського населення, що має доступ до централізованого водопостачання, % від загальн. кільк. сільського населення Обсяг шкідливих викидів в атмосферу від стаціонарних джерел забруднення Обсяг шкідливих викидів в атмосферу від пересувних джерел забруднення, млн. т на рік Обсяг скидів зворотних вод, млн. м ³ на рік Лісистість території, відношення земель, вкритих лісовою рослинністю, % загальної площі території України Частка площі заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, % загальної площі Частка площі території та об'єктів природно-заповідного фонду, % загальної площі території України

Джерело: Цілі розвитку тисячоліття. Україна – 2010. Національна доповідь. Міністерство економіки України. Програма розвитку ООН. – К., 2010. – С.101-103.

Додаток 8.2.

Виконання Українських Цілей розвитку тисячоліття

8.2.1. Ціль 1. Подолання бідності. Глобальна ЦРТ 1 пропонує країнам зменшити вдвічі частку населення, вартість добового споживання якого не перевищує 1 дол. США. В Україні ця категорія становила у 2000 р. 1%. Водночас суворість клімату призводить до значних втрат на житло, одяг і продовольство, тому для України межа абсолютної бідності визначена не нижче 5 дол. США. Україна поставила собі більш значну мету – до 2015 р. ліквідувати бідність за критерієм 5 дол. США на добу за ПКС. Крім того, з огляду на європейський досвід, де враховується не абсолютна, а відносна бідність, було визначено завдання зменшити до 25% частку бідного населення (за національним критерієм бідності) за рахунок зменшення чисельності бідних серед дітей та працюючих. І зменшити в 10 разів частку населення, чиє споживання є нижчим рівня фактичного прожиткового мінімуму.

Ризик абсолютної бідності залишається в сім'ях із більш ніж двома дітьми, проте за 2000-2009 рр. цей показник був знижений більш ніж в 6 разів (до 4,3%). Зниження рівня бідності за національним критерієм має відбуватися за рахунок покращення становища дітей та працюючих осіб. Моніторинг ситуації показав, що забезпечити скорочення відносної бідності складніше через відсутність успіху у скороченні матеріальної нерівності, разом із швидким зростанням доходів найбагатших категорій населення.

За 2000-2009 рр. частка населення, чиє споживання є нижчим 5 дол. США на добу за ПКС скоротилась з 11,9% до 4,5 %. Частка бідного населення за національним критерієм збільшилась з 26,4 до 27%. Частка бідних серед дітей збільшилась з 33,4 до 35%. Частка бідних серед працюючих скоротилась з 21,6 до 21%. Частка населення, чиє споживання є нижчим рівня прожиткового мінімуму скоротилась з 71,2 до 22%.

Але використання в якості межі офіційно встановленого прожиткового мінімуму не дає адекватного відображення ситуації, оскільки розмір прожиткового мінімуму щорічно встановлюється, виходячи з бюджетних можливостей. У випадку, коли встановлення стандарту відбувається без повного врахування інфляції на поточний рік, розмір прожиткового мінімуму штучно знижується, що призводить до зменшення рівня абсолютної бідності, неадекватного реальній ситуації.

Політика подолання бідності, яка реалізувалась згідно Стратегії подолання бідності з 2001 р., не дала очікуваних результатів, оскільки за весь період не було вирішено двох основних проблем: зменшення ризиків бідності серед сімей з дітьми та серед сільського населення.

Таким чином, на загальному фоні позитивних змін у ситуації з бідністю, спостерігається викорінення найбільш серйозних проблем, пов'язаних з бідністю дітей та значними масштабами бідності на селі. Новою для України проблемою може стати підвищення ризиків бідності серед домогосподарств з осіб старших вікових груп.

8.2.2. Ціль 2. Забезпечення якісної освіти впродовж життя. У суспільстві, заснованому на знаннях, освіта і підготовка кадрів відносяться до найвищих політичних пріо-

ритетів. У досягненні цієї цілі в Україні прогрес спостерігається завдяки досягнутому високому рівню письменності.

За 2002-2009 рр. частка охоплення освітою у дошкільних навчальних закладах дітей 3-5 років, які проживають у міських поселеннях, зросла з 79,5 до 89%, а дітей, які проживають у сільських поселеннях – з 27,5 до 50%. Прогрес досягався в основному за рахунок зменшення кількості дітей. Протягом 1990-2004 рр. мережа дошкільних навчальних закладів зменшилась на 39%.

За 2001-2009 рр. частка охоплення дітей повною загальною середньою освітою зросла з 98,1 до 99,7%, а частка охоплення вищою освітою осіб віком від 17 до 22 років зросла з 32,5 до 48%. Кількість загальноосвітніх навчальних закладів, що мають підключення до Інтернету, в 2009 р. складала 43%.

За результатами Міжнародного дослідження якості математичної і природничої освіти для 4-го та 8-го класів Україна посіла нижче місце ніж Росія, Казахстан, Вірменія, країни Балтії. Позашкільна освіта потребує модернізації внаслідок низького матеріального забезпечення. Система професійної освіти не забезпечує попит на ринку праці, недостатньо забезпечена кваліфікованими педагогічними кадрами. Збільшується кількість абітурієнтів, які обирають престижні спеціальності (економіка і підприємництво, менеджмент, правознавство), що не відповідає потребам ринку праці. Навчальні програми ВНЗ перевантажені обов'язковим для вивчення матеріалом. Відсутній вибір програм, низька якість підручників, неефективно відбуваються процеси освітніх інновацій, потребують вдосконалення методи викладання.

Кількість працівників, які пройшли перепідготовку та підвищення кваліфікації, зросла за 2001-2009 рр. в 1,86 рази, досягши 294 тис. осіб. Але це всього 1 працівник на 4 підприємства. Показники охоплення освітою дорослого населення залишаються набагато нижчими, ніж відповідні показники розвинених країн. Це явно перешкоджає зростанню конкурентоспроможності української робочої сили. За даними соціологічних опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України, в Україні в 2007 р. кількість тих, хто відповів «так» на запитання «Чи відвідували ви впродовж останніх 12 місяців перед опитуванням будь-які курси, лекції, тренінги або заняття з метою вдосконалення знань або навичок, необхідних для роботи» становила 12,1%. В той час як у Ісландії ця кількість досягнула 51,8%, Норвегії – 49,8%, Фінляндії – 49,6%, Швеції – 49,0%, Данії – 47,2%, Швейцарії – 44,6%. Україна в рейтингу за показником стверджувальних відповідей серед 25 країн зайняла 23 місце.

8.2.3. Ціль 3. Забезпечення ґендерної рівності. Надзвичайно високий рівень смертності чоловіків в Україні привів до великого розриву у тривалості життя між чоловіками і жінками, який у поточному десятилітті дорівнює 11,5 років. До основних причин високої смертності чоловіків відносять алкоголізм, суворі умови праці, а останнім часом вища, ніж у жінок, вірогідність інфікування соціально небезпечними хворобами (ВІЛ/СНІД і туберкульоз).

Ґендерна рівність якнайкраще забезпечена в освіті. Хоча рівень писемності українських жінок нижчий, ніж чоловіків (відповідно 99,2% та 99,7%), це можна віднести на рахунок наявності великої частки жінок віком 80 років і старше й того факту, що

більшість неписьмених відноситься до цієї вікової групи. Рівні охоплення жінок і чоловіків початковою і середньою освітою майже ідентичні, але у вищій освіті частка охоплення жінок на 19 п.п. більша, ніж чоловіків. Як результат, частка економічно активного жіночого населення з повною або неповною вищою освітою становить 47,5% від загальної кількості, тоді як відповідна частка чоловіків – 39,5%.

Скорочення розриву в доходах жінок і чоловіків. В частині доходів, відношення середньої зарплати жінок до середньої зарплати чоловіків відстає від наміченої динаміки: у 2007 р. мало досягти 76%, а досягло у 2008 р. – 75,2%. Це співвідношення нижче передбаченого завданням, але перевищує відповідні показники більшості постсоціалістичних країн (60-65%).

Проте покращення цього співвідношення є частково результатом змін у загальних стандартах винагороди за працю, включаючи декілька підвищень мінімальної зарплати, та єдиної системи ставок зарплати, застосованої до всіх представників бюджетного сектора незалежно від їхнього ґендера. На посадах із більш високою зарплатою зайнята більша кількість чоловіків, ніж жінок, особливо в урядовому секторі та бізнесі.

ґендерний розрив у доходах приводить до підвищеного ризику фемінізації бідності, оскільки у складі вразливих категорій населення України переважають жінки (неповні сім'ї з дітьми, самотні особи похилого віку). ґендерні розбіжності зростають у домогосподарствах, що складаються з однієї особи: найвищого ризику бідності та злиденності в Україні зазнають самотні жінки пенсійного віку.

Прогрес у збільшенні частки жінок на керівних посадах має вимірюватися визначеними трьома показниками. ґендерне співвідношення серед депутатів Верховної Ради не змінилась за 2000-2009 рр., становлячи 8/92 чис.жін./чис.чол. (має бути ґендерне співвідношення 30:70). ґендерне співвідношення серед депутатів місцевих органів влади знизилось з 42/58 до 37/63 (має бути 50/50). ґендерне співвідношення серед державних службовців (1-2 посадових категорій) зросло з 15/85 до 19/81 чис.жін./чис.чол. У більшості європейських країн частка жінок у вищих органах влади коливається в межах 23-38%, а у Швеції – 45%.

Майже повна відсутність жінок на верхньому рівні прийняття політичних рішень в Україні контрастує з їхньою відносно активною участю на посадах, де приймаються економічні рішення. Жінки становлять більшість посадовців в органах влади: понад 63% менеджерів/керівників і майже 80% спеціалістів. Проте, більшість жінок займають посади нижчого рівня, вищі посади на державній службі обіймає набагато менша частка жінок. Це частково пояснюється відносно малою часткою професіоналів і спеціалістів серед зайнятих. У більшості європейських країн частка жінок серед вищих посадовців і менеджерів близька до їхнього представництва у парламенті, а частка серед професіоналів, спеціалістів та технічних службовців дорівнює майже 50%.

8.2.4. Ціль 4. Зменшення дитячої смертності. Протягом 1995-2009 рр. (за виключенням 2005 та 2007 рр.) відмічалось зниження рівня смертності немовлят: з 14,7 до 9,4 на 1000 народжених живими. Має місце загальне покращення якості догляду за немовлятами. Фактичний рівень дитячої смертності також нижчі за поточні завдання. Проте охорона здоров'я на дому (акушерські та педіатричні служби) не досягла значного прогресу.

Сьогодні ширше використовуються показники смертності дітей віком до 5 років, ніж смертності немовлят, тому що сучасна охорона здоров'я досягла успіхів у «виграші» одного-двох років навіть для дуже хворого немовляти, хоча запобігти смерті такої дитини у майбутньому не завжди можливо. Рівень смертності дітей віком до 5 років за 2000-2009 рр. впав з 16,0 до 11,3 на 1000 народжених живими. Динаміка цього показника в Україні є задовільною.

Основною причиною відмінностей між Україною та розвиненими країнами за рівнем смертності дітей до 5 років є відносно висока смертність внаслідок зовнішніх причин, тобто тих причин, яких можна запобігти. За даними Держкомстату, у 2009 р. від зовнішніх причин загинула кожна третя дитина з числа померлих. Абсолютної більшості цих смертей можна було уникнути за умови належного догляду за дитиною. За даними Всесвітньої доповіді з профілактики дитячого травматизму, 95% смертей дітей від ненавмисних травм припадає на країни з низьким та середнім доходом.

Ще одним напрямком, за яким можна зменшити втрати дітей віком до 5 років, є підвищення ефективності діагностики і лікування новоутворень.

8.2.5. Ціль 5. Поліпшення здоров'я матерів. Стан досягнення цієї Цілі є цілком задовільним. Рівень материнської смертності, який з 2005 р. кодується у відповідності з Міжнародною статистичною класифікацією, коливається від 17,6 материнських смертей на 100 тис. народжених живими в 2005 р. до 20,7, потім до 15,5 і нарешті до 25,8 відповідно в 2007, 2008 і 2009 рр. кількість абортів зменшилась за 2000-2009 рр. з 32,1 до 17,9 од. на 1000 жінок фертильного віку. Поширене використання контрацептивів: 2/3 заміжніх жінок використовують контрацепцію. І хоча рівень охоплення нею з 1999 р. практично не зазнав змін, позитивні зрушення відбулися у структурі – збільшилась частка використання сучасних методів за рахунок зниження традиційних. Спостерігається відносно невисока народжуваність серед підлітків: 2,3 випадки на 10 000 дівчаток до 14 років та 13 – на дівчаток 15-17 років включно. Практично всім матерям надається допологовий догляд кваліфікованими медичними працівниками з незначною різницею ситуації у містах та сільській місцевості.

Проблемою є значне розповсюдження інфекцій, що передаються статевим шляхом, пов'язане як з поширенням «сексуальної революції», так і падінням рівня життя частини населення, безробіттям, підвищенням мобільності населення. В Україні рівень захворюваності і внесок цих інфекцій в порушення репродуктивного здоров'я матерів набагато вищий, ніж в розвинених країнах Європи.

Питання нерівності у доступі до якісної своєчасної медичної допомоги матерям і дітям обумовлено не стільки рівнем доходу і місцем проживання або недоліками в організації надання медичної допомоги, скільки поведінковими чинниками. Найбільші проблеми і загрози виникають серед груп соціального ризику, особливо за наявності ризикованої соціальної поведінки; практики численних абортів; відмови жінок від годування груддю; безвідповідального ставлення до вчасного проходження диспансерних оглядів; поширеності зловживання речовинами, що викликають залежність, тощо.

8.2.6. Ціль 6. Обмеження поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденції до скорочення їхніх масштабів. Прогресу у досягненні цієї цілі досягти вкрай складно. Зусилля з розв'язання проблеми епідемії туберкульозу виявилися безуспішними, а смертність від захворювань органів травлення стрімко зросла. Масштаби епідемії продовжують зростати.

Кількість нових випадків ВІЛ-інфікованих з 2001 р. не впала, а більш ніж потроїлась. Темпи поширення інфекції за 2001-2009 рр. знизились в 2 рази, досягши рівня 4,7% на рік. Кількість померлих від хвороби за 2000-2009 рр. зросла з 1,0 до 11,2 осіб на 100 тис. населення. Хоча має місце покращення діагностики та скорочення частки прихованих випадків, спостерігається хвиля смертності від СНІДу. Можливо вона була б ще вищою, якби не успіх, досягнутий у профілактиці передачі ВІЛ від матері до дитини. В основному завдяки підтримці з боку міжнародних організацій частка ВІЛ-інфікованих дітей, народжених ВІЛ-позитивними матерями, впала з 27,8 % у 2001 р. до 4,6 % у 2009 р.

У найближчому майбутньому розширення масштабів антиретровірусної терапії призведе до підвищення рівня виживання через зменшення захворюваності і смертності від СНІДу і збільшення кількості людей, які живуть зі Снідом. Індикатор поширеності ВІЛ-інфекції серед дорослих віком від 15 років буде зростати водночас із прогнозованим зменшенням кількості нових випадків ВІЛ-інфекції та стабілізацією числа померлих від СНІДу.

Цікаво, що ґендерні аспекти відіграють вирішальну роль, визначаючи як біологічне сприйняття жінки до ВІЛ-інфекції, так і вразливість до її наслідків. Дослідження, а також інтерв'ю з ВІЛ-позитивними жінками, свідчать про три фактори підвищеної вразливості жінок щодо ВІЛ: 1) дискримінація на ринку праці; 2) нерівномірний розподіл сімейних обов'язків; 3) порушення репродуктивних та сексуальних прав жінки.

Погіршення епідеміологічної ситуації з туберкульозом в Україні почалось в 1990 р., а 1995 р. вважається початком повномасштабної епідемії туберкульозу. Зростання кількості осіб з вперше встановленим діагнозом туберкульозу, починаючи з 2005 р. почало призупинятись (з 84,1 до 72,7 осіб на 100 тис населення в 2009 р.). Така ж тенденція спостерігається і в рівні смертності від туберкульозу; зростання з 22,3 до 25,3 осіб на 100 тис. населення за 2000-2005 рр. і зменшення до 19,2 осіб в 2009 р. До деяких позитивних результатів привели : значна політична підтримка заходів контролю за туберкульозом, поліпшення ефективності використання наявних ресурсів, в тому числі, суттєве збільшення фінансування.

Серед тих, хто вперше захворів на туберкульоз, непрацюючі особи працездатного віку складають понад 53%. Зростає захворюваність в закладах пенітенціарної системи, чому сприяє велика скупченість в камерах та незадовільне харчування. Найвищі показники захворюваності залишаються в південно-східних регіонах України: у Херсонській, Дніпропетровській, Миколаївській, Луганській, Донецькій областях та АР Крим.

8.2.7. Ціль 7. Сталий розвиток довкілля. Більш стале використання води, управління морськими ресурсами, зменшення кількості відходів, підвищення енергоефективності – всі ці складові необхідні для забезпечення якості довкілля та підвищення якості життя.

Практично всі головні екологічні показники за 2001-2008 рр. демонстрували тенденцію до погіршення. Обсяг викидів збільшився у 2006 р. на 10% замість того, щоб стабілізуватися, і зменшився наприкінці 2008-2009 рр. у зв'язку із згортанням виробництва під впливом світової економічної кризи (але темпи згортання виявилися вищими, ніж темпи зменшення викидів). Обсяг шкідливих викидів від пересувних джерел за 2001-2008 рр. збільшився на третину, а за 2008-2009 рр. зменшився тільки на 7%. Україна продовжує залишатися країною, де рівень викидів парникових газів на одиницю ВВП є найвищим серед країн СНД. Вона посідає 19 місце серед найбільших світових емітентів викидів парникових газів.

Обсяги скидів зворотних вод за 2001-2008 рр. зменшились всього на 18%. Крім того, якість зворотних вод значною мірою не відповідає встановленим нормативам, в багатьох областях спостерігається неефективна робота очисних споруд.

Лісистість територій залишилась без змін, а частка площі заповідників та природних національних парків збільшилась з 1,6% до 1,9% в 2008 р. За площею лісів та запасами деревини Україна належить до малолісних та лісодефіцитних держав.

Практично не відбулось значного покращення у забезпеченні доступу населення до чистої води. Незважаючи на незначне збільшення частки населення, що має доступ до централізованого водопостачання, об'єкти водопостачання перебувають в переважно незадовільному технічному та санітарному стані. В сільській місцевості за останні 8 років було профінансовано лише 8% заходів, необхідних для забезпечення якісної питною водою сільських поселень.

До перегляду прогнозних показників в сторону зменшення ця ціль знаходилась на межі зриву. Причини відсутності прогресу полягають у недостатніх коштах для фінансування виконання завдань, а також у відсутності розуміння важливості цих кроків у підприємців.

Джерело: Цілі розвитку тисячоліття. Україна – 2010. Національна доповідь. Міністерство економіки України. Програма розвитку ООН. –К., 2010. –С.34-96; Дані Держкомстату України; Державний статистичний огляд «Жінки та чоловіки в Україні, 2007»; Звіт з людського розвитку в Україні. Людський розвиток і європейський вибір України. Програма розвитку ООН в Україні. 2008. –С.80-81.

Додаток 8.3.

Індекси, категорії політики, індикатори та показники економічного виміру

Індекс	Категорія політики	Індикатор	Показники
Індекс конкурентоспроможності	Базові потреби	Валовий національний продукт	Валовий регіональний продукт на одну особу
		Промислово-сільсько-господарська сфера	Обсяг промислової продукції
			Продукція сільського господарства
			Введення в експлуатацію житла
		Нематеріальна сфера	Діяльність підприємств сфери послуг
	Підприємницька діяльність	Транспортна інфраструктура	Виробництво електроенергії
			Довжина автомобільних доріг загального користування
		Виробничі можливості	Довжина залізничних колій загального користування
			Вартість основних засобів
		Міжнародне торговельно-співробітництво	Ступінь зносу основних фондів
			Обсяги експорту товарів та послуг
		Малий бізнес	Обсяги імпорту товарів та послуг
			Обсяги реалізованої продукції малими підприємствами
		Споживчий ринок	Кількість суб'єктів ЄДРПОУ
			Оборот роздрібної торгівлі
			Кількість малих підприємств
Індекс інноваційно-кадрового потенціалу	Ринок праці	Заборгованість	Кредиторська заборгованість
			Дебіторська заборгованість
		Ефективність ринку	Попит на робочу силу
			Середньорічна кількість найманих працівників
			Середньомісячна заробітна плата
	Інноваційно-інвестиційні можливості	Можливості ринку праці	Кількість наявного населення
			Наявний дохід населення у розрахунку на одну особу
		Дохідно-витратний баланс	Витрати населення у розрахунку на одну особу
			Внутрішні поточні витрати на наукові і науково-технічні роботи
		Наукова діяльність	Подано заявок на видачу охоронних документів
			Обсяг інноваційної продукції
		Рівень інноваційності	Освоєння нових видів продукції у промисловості
			Впровадження прогресивних технологічних процесів у промисловості
	Інвестиційні можливості	Інвестиційні можливості	Прямі інвестиції в область
			Прямі інвестиції з області
		Капітальні інвестиції	Капітальні інвестиції
			Капітальні інвестиції

Джерело: Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти: У 2 ч. / Міжнародна рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. кер. М.З.Згуровський. – К.: НТУУ «КПІ», 2009. – Ч.2. Україна в індикаторах сталого розвитку. Аналіз. – 2009. – С.22-23.

Додаток 8.4.

Категорії політики, індикатори та показники екологічного виміру

Категорія політики	Індикатор	Показники
Екологічні системи	Повітря	Середня концентрація двоокису азоту в атмосферному повітрі міст
		Середня концентрація двоокису сірки в атмосферному повітрі міст
		Середня концентрація пилу в атмосферному повітрі міст
	Біорізноманіття	Види фауни під загрозою
		Види флори під загрозою
		Об'єкти природно-заповідного фонду
	Земля	Техногенне навантаження на природне середовище
		Поширення екзогенних технологічних процесів
		Забруднені ділянки
	Якість води	Порушені, відпрацьовані та рекультивовані землі
		Середньорічна концентрація завислих речовин усереднена за контрольними створами водних об'єктів регіону
		Середньорічна мінералізація усереднена за контрольними створами водних об'єктів регіону
Екологічне навантаження	Кількість води	Середньорічна концентрація нітратів усереднена за контрольними створами водних об'єктів регіону
		Забрано води з природних джерел у розрахунку на одну особу
		Забрано води з природних підземних джерел у розрахунку на одну особу
	Радіаційна й екологічна безпека	Радіаційна забрудненість території
		Потенційна радіаційна небезпека, що обумовлена можливими техногенними катастрофами на об'єктах ядерного паливного циклу
		Радіоактивно забруднені землі, що не використовуються в господарстві
		Екологічно небезпечні підприємства
		Зберігання і використання небезпечних хімічних речовин
	Викиди в атмосферне повітря	Викиди оксидів азоту
		Викиди двоокису сірки
		Викиди летких органічних сполук
		Викиди забруднювальних речовин від автомобільного транспорту
		Викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел в розрахунку на км ²
		Викиди забруднювальних речовин в атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел в розрахунку на одну особу
	Навантаження на екосистеми	Зміна відношення площі зрубаних та загинувших лісових культур й насаджень до площі створених лісових насаджень за три останні роки
		Рілля
		Сіножаті та пасовища
		Ліси та інші лісовкриті площі
		Забудовані землі
	Утворення і використання відходів	Використано свіжої води в розрахунку на одну особу
		Використання відходів
		Накопичення відходів
		Утворення відходів I-III класів небезпеки у розрахунку на одну особу
		Утворення відходів I-III класів небезпеки у розрахунку на км ²
		Площі під твердими побутовими відходами

Категорія політики	Індикатор	Показники
Регіональне екологічне керування	Водне навантаження	Скинуті забруднюючі речовини
		Скинуті зворотні води у поверхневі
	Участь в екологічних проектах	Громадські екологічні організації, що діють на території області
		Обсяг фактичних коштів з Державного та обласного фондів на природоохоронні заходи
	Викиди парникових газів	Викиди парникових газів до ВРП
	Трансграничний екологічний тиск	Викиди парникових газів на душу населення
		Відходи I-III класів небезпеки, передані іншим підприємствам, зокрема іншим країнам

Джерело: Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти: У 2 ч. / Міжнародна рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. кер. М.З.Згуровський. –К.: НТУУ «КПІ». 2009. –Ч.2. Україна в індикаторах сталого розвитку. Аналіз – 2009. – С.39-41.

*Додаток 8.5.
Категорії політики, індикатори та показники соціального та
інституційного виміру*

Категорія політики	Індикатор	Показники
Суспільство, засноване на знаннях	Інтелектуальні активи суспільства	Рівень вміння населення користуватися комп'ютером
		Рівень користування Інтернетом
		Задоволеність рівнем освіти
	Перспективність розвитку суспільства	Рівень отримання інформації населенням за допомогою газет, журналів
		Кількість організацій, які виконують наукові та науково-технічні роботи
		Рівень впевненості у майбутньому
		Освоєння нових видів продукції
		Отримання охоронних документів на об'єкти промислової власності
	Якість розвитку суспільства	Кількість дітей на одного вчителя
		Рівень свободи від корупції
		Нерівність у розподілі соціальних і матеріальних благ між громадянами суспільства
		Рівень свободи від безробіття
Розвиток людського потенціалу	Розвиток фізичного здоров'я і виховання	Чисельність ВІЛ-інфікованих
		Захворюваність населення на активний туберкульоз
		Обсяг фінансування фізичної культури і спорту
		Кількість об'єктів фізичної культури та спорту
	Рівень освіти	Охоплення дітей дошкільними закладами
		Охоплення дітей початковою освітою
		Охоплення дітей та підлітків базовою середньою освітою
		Охоплення дітей та підлітків повною середньою освітою
		Чисельність студентів ВНЗ I-II рівня акредитації
		Чисельність студентів ВНЗ III-IV рівнів акредитації
		Середня тривалість навчання
	Демографічний розвиток	Частка осіб з вищою освітою серед населення від 25 років
		Коефіцієнт смертності немовлят
		Коефіцієнт перинатальної смертності
		Середня очікувана тривалість життя населення при народженні
		Середня очікувана тривалість життя населення при досягненні 15 років
	Ринок праці	Середня очікувана тривалість життя населення при досягненні 45 років
		Рівень безробіття за методологією МОП (міське населення)
		Рівень зайнятості (міське населення)
		Середня тривалість пошуку роботи (міське населення)
		Питома частка працівників, які перебували в адміністративних відпустках, у загальній чисельності зайнятих
		Частка працюючих в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, в загальній чисельності зайнятих
		Співвідношення рівнів зареєстрованого безробіття та визначеного за методологією МОП
Економічна складова людського розвитку		Пливісткість робочої сили
		Частка населення із середніми грошовими доходами на душу населення на місяць нижче прожиткового мінімуму
		Валовий регіональний продукт на одну особу (у факт. цінах, грн.)
		Рівень оплати населенням житлово-комунальних послуг

Категорія політ.	Індикатор	Показники
Інституційний розвиток	Політична свідомість	Рівень дотримання законів
		Рівень активності населення щодо участі в громадських та політичних організаціях
		Оцінка критичності політичної ситуації в країні
		Активність на останніх виборах
		Рівень довіри до ЗМІ
	Вплив релігійних інституцій	Кількість релігійних організацій
		Кількість віруючих
		Рівень довіри до церкви
	Ефективність державної влади	Довіра до судів, Президента, Верховної Ради, уряду, місцевих органів влади
		Оцінка роботи місцевої влади
Якість життя	Відпочинок і культура людей	Кількість населення, зайнятого у сфері державного керування
		Кількість масових та універсальних бібліотек
		Кількість демонстраторів кіно- та відеофільмів
		Забезпеченість населення газетами
	Стан навколишнього середовища	Кількість закладів культури клубного типу
		Оцінка екологічної ситуації в країні
		Загальна частка території, що охороняється
	Свобода людей	Рівень зростання населення
		Частка людей, які вважають, що мають можливість вільно висловлювати свої політичні погляди
	Здоров'я людей	Частка людей, які вважають, що мають можливість вільно висловлювати свої політичні погляди
		Рівень травматизму, пов'язаного з виробництвом
		Середня тривалість перебування хворого в стаціонарі
		Частка дітей до 2-х років, охоплених щепленням проти дифтерити
		Частка дітей до 2-х років, охоплених щепленням проти коклюшу
		Частка дітей до 2-х років, охоплених щепленням проти поліомієліту
		Частка дітей до 2-х років, охоплених щепленням проти кору
		Частка новонароджених, охоплених щепленням проти туберкульозу
	Стан інфраструктури	Індекс умовного здоров'я населення
		Забезпеченість населення лікарями
		Забезпеченість населення послугами швидкої медичної допомоги
		Кількість механічних транспортних засобів
	Ризики та безпека життя	Забезпеченість населення основними домашніми телефонними апаратами
		Кількість користувачів мобільних телефонів
		Рівень забезпеченості житлом
		Загальна кількість осіб, які потерпіли від злочинів
		Рівень задоволеності життям
		Оцінки низького матеріального становища сім'ї
		Оцінки власного становища в суспільстві
	Ризики та безпека життя	Оцінки стабільності у житті
		Кількість виявлених організованих груп та злочинних організацій
		Відсутність ризиків збитків від екокатастроф

Джерело: Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти: У 2 ч. / Міжнародна рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. кер. М.З.Згуровський. – К.: НТУУ «КПІ». 2009. – Ч.2. Україна в індикаторах сталого розвитку. Аналіз – 2009. – С. 53-56.

Додаток 8.6.

Індекс сталого розвитку регіонів України в 2006 р.

Регіон	Рейтинг	І _{стал. розв.}	Ступінь гармонізації	Індекси		
				І _{екоз.розв.}	І _{еколог.}	І _{соціал.розв.}
Надвисокий рівень						
м. Київ (КВ)	1	0,643	0,884	0,734	0,570	0,609
Дуже високий рівень						
Харківська обл. (ХА)	2	0,583	0,748	0,478	0,762	0,457
Дніпропетровська обл. (ДП)	3	0,575	0,826	0,559	0,687	0,454
Львівська обл. (ЛВ)	4	0,556	0,713	0,369	0,733	0,504
Високий рівень						
Донецька обл. (ДН)	5	0,548	0,802	0,620	0,602	0,393
Запорізька обл. (ЗП)	6	0,546	0,833	0,478	0,662	0,478
Полтавська обл. (ПЛ)	7	0,543	0,701	0,368	0,731	0,465
Закарпатська обл. (ЗК)	8	0,534	0,589	0,266	0,762	0,452
Волинська обл. (ВЛ)	9	0,523	0,595	0,265	0,744	0,446
Чернігівська обл. (ЧР)	10	0,522	0,639	0,300	0,726	0,447
Середній рівень						
Рівненська обл. (РВ)	11	0,513	0,632	0,269	0,701	0,475
Миколаївська обл. (МК)	12	0,507	0,635	0,307	0,715	0,408
Луганська обл. (ЛГ)	13	0,504	0,731	0,427	0,665	0,370
Тернопільська обл. (ТР)	14	0,504	0,619	0,258	0,697	0,457
Вінницька обл. (ВН)	15	0,501	0,690	0,319	0,673	0,446
Хмельницька обл. (ХМ)	16	0,498	0,657	0,285	0,676	0,453
Низький рівень						
м. Севастополь (СВ)	17	0,491	0,612	0,245	0,680	0,447
Івано-Франківська обл. (ІФ)	18	0,490	0,693	0,303	0,644	0,441
Черкаська обл. (ЧК)	19	0,483	0,693	0,303	0,644	0,441
Чернівецька обл. (ЧН)	20	0,482	0,638	0,253	0,653	0,455
Житомирська обл. (ЖТ)	21	0,480	0,658	0,287	0,659	0,418
Херсонська обл. (ХЛ)	22	0,480	0,668	0,278	0,644	0,446
Одеська обл. (ОД)	23	0,477	0,864	0,417	0,559	0,442
Дуже низький рівень						
Київська обл. (КО)	24	0,467	0,818	0,358	0,555	0,466
Сумська обл. (СМ)	25	0,465	0,751	0,312	0,580	0,465
Кіровоградська обл. (КР)	26	0,465	0,651	0,294	0,649	0,374
АР Крим (АР)	27	0,438	0,795	0,340	0,544	0,405
Середні значення по Україні		0,512	0,708	0,358	0,663	0,450

Джерело: Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти: У 2 ч. / Міжнародна рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. кер. М.З.Згуровський. –К.: НТУУ «КПІ». 2009. –Ч.2. Україна в індикаторах сталого розвитку. Аналіз – 2009. –С.85-86.

Додаток 8.7.

Профілі регіонів України

за економічним, екологічним та соціально-інституційним вимірами сталого розвитку за 2006 р.*

1. Автономна республіка Крим. Характеризується порівняно високим рівнем підприємницької діяльності, зокрема туристичного та рекреаційного спрямування. Економічний вимір можна характеризувати як збалансований. Негативно впливає на розвиток транспортна інфраструктура (крім морської), що пояснюється рельєфом місцевості.

Екологічна сталість є низькою (остання позиція в рейтингу). Серед екологічних проблем можна відзначити високі значення концентрації двоокису сірки та пилу в атмосферному повітрі міст, техногенне навантаження регіону, невирішені проблеми у сфері відновлюваних лісових насаджень, високі показники обсягів накопичуваних й утворюваних відходів та значний транскордонний екологічний тиск, спричинений рухом відходів I-III класів небезпеки.

За соціально-інституційним виміром регіон займає одне з останніх місць в Україні – низькі показники якості життя, інтелектуальних активів та людського розвитку. Основні проблеми – низький рівень здоров'я населення, що обумовлено незадовільною організацією фізичного виховання населення, а також низький рівень безпеки життя населення. Серед сильних сторін – авторитетне становище релігійних інституцій, розвиненість соціальної інфраструктури, невелика частка населення, що має доходи нижче за прожитковий мінімум.

2. Вінницька область. Розвинена транспортна інфраструктура. Сільськогосподарська спрямованість. Невисокі показники підприємницької діяльності. Низьке значення ВВП на душу населення. Відносно високі інвестиційні можливості. Адміністративно-господарська одиниця за економічним виміром збалансована. Порівняно значний ступінь зносу основних фондів і малі обсяги експорту та імпорту товарів. Низький попит на робочу силу, низька середньомісячна заробітна плата.

Тринадцята позиція за індексом екологічного виміру – середня екологічна сталість. Низьке екологічне навантаження, але і низький рівень екологічного керування. Високе значення викидів парникових газів, низький рівень реалізації природоохоронних заходів, проблеми в сфері забруднювання водних об'єктів, з відновленням лісових насаджень, з водопостачанням. Область має найменшу частку території серед регіонів України, відведену під природозахисний фонд.

Соціально-інституційний вимір нижче середнього через низьке значення показників суспільства, заснованого на знаннях, також має деяке відставання за людським та інституційним розвитком. Найбільш помітні проблеми – низький рівень здоров'я населення, низький рівень інтелектуальних активів. Сильні сторони – потужний потенціал для забезпечення відпочинку та культури людей; високий показник свободи людей та широкі можливості для розвитку фізичного виховання.

3. Волинська область. Останнє місце у рейтингу за економічним виміром. При цьому порівняно високі інвестиційно-інноваційні можливості, що зумовлюється незначним

ступенем зносу основних фондів, обсягами виконання науково-дослідних робіт, обсягами інноваційної продукції. Область інвестиційно приваблива, має відносно високий рівень обсягів роздрібної продукції та витрат населення, що переважно зумовлюється прикордонним положенням.

Висока екологічна сталість, високі позиції за всіма категоріями екологічної політики. Область характеризується найменшим в Україні техногенним навантаженням, найменшою забрудненістю атмосферного повітря міст двоокисами сірки, малими викидами забруднювальних речовин, зокрема парникових газів, у повітря та інші об'єкти. Серед проблем – значні площі забруднених та порушених земель.

Область займає низьку позицію за індексом соціально-інституційного виміру: один з найнижчих показників суспільства, заснованого на знаннях (надзвичайно низька комп'ютерна грамотність, низька інноваційність промисловості регіону). Основні проблеми – низькі показники інтелектуальних активів, якості та перспективності розвитку суспільства, а також незадовільний стан соціальної інфраструктури регіону. До переваг можна віднести велику увагу до розвитку здоров'я та фізичного виховання населення, потужну позицію релігійних установ у суспільстві, а також широкі можливості для реалізації свободи людей регіону.

4. Дніпропетровська область. Третє місце за економічним виміром, внаслідок значних обсягів виробництва промислової та сільськогосподарської продукції, розвинутої транспортної інфраструктури, підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності, обороту роздрібної торгівлі, рівня зайнятості населення та оплати праці, інвестиційно-інноваційної діяльності, досить значний рівень науково-дослідної роботи.

Регіон належить до групи областей, які мають параметри екологічної сталості вищі за середні. Посідає перше місце за регіональним екологічним керуванням. Перевагами є велика кількість громадських екологічних організацій, успішна реалізація екологічних проектів та найвищий рівень використання відходів серед регіонів України. Серед проблем – значна забрудненість атмосферного повітря, високе техногенне навантаження, в т.ч. викиди забруднюваних речовин.

Середнє положення за індексом соціально-інституційного виміру (12 позиція). Проблеми – демографічний розвиток, низький рівень політичної свідомості населення. Переваги – високі показники ринку праці, перспективності розвитку суспільства, хороший стан соціальної інфраструктури та економічної складової сталого розвитку.

5. Донецька область. Посідає перші місця за обсягом промислової продукції, довжиною залізничних колій, обсягами експорту, попиту на робочу силу, кількістю наявного населення, обсягами інноваційної продукції. Негативні параметри – високий рівень зносу основних фондів, обсяги реалізованої продукції малими підприємствами, кредиторська та дебіторська заборгованість.

22 місце за рейтингом екологічного виміру. Найбільші проблеми – одне з найвищих екологічне навантаження на довкілля, найбільші обсяги утворюваних відходів, високі обсяги накопичених відходів, викидів в атмосферу, забрудненість водних об'єктів, високе техногенне навантаження, значні викиди парникових газів. Переваги – лише значні кошти, що вкладаються в реалізацію природоохоронних заходів.

Одна з найнижчих позицій в рейтингу за індексом соціально-інституційного виміру (25 місце). Відставання за всіма показниками, крім показників К-суспільства. Останнє місце за показником якості життя – найгірші позиції за станом навколишнього середовища, низьким рівнем здоров'я та забезпечення безпеки життя населення. Слабкі сфери – рівень освіти населення, низька політична свідомість жителів та ефективність політичної влади, низький рівень довіри населення до державних інституцій. Позитивні показники - стан соціальної інфраструктури, економічної складової сталого розвитку, порівняно низька частка населення з доходами нижче прожиткового мінімуму, високі показники ринку праці регіону.

6. Житомирська область. Досить високі показники підприємницької активності. Низький рівень ВВП на душу населення, показників сфери послуг, вартості основних фондів, доходів і витрат населення. Кордон з Білоруссю та Київською областю сприяє розвитку транспортної інфраструктури, міжнародному торговельному співробітництву. Відносно розвиненим є малий бізнес. Низький рівень науково-дослідної роботи, останнє місце за кількістю поданих заявок на видачу охоронних документів.

16 позиція у рейтингу за екологічним виміром, середня екологічна стійкість, дуже слабка екологічна політика. Слабкі сторони – високе техногенне навантаження, зокрема, радіаційна забрудненість, низький рівень використання відходів. Сильні – низька забрудненість повітря та низький рівень викидів, найбільша площа території, вкритої лісом, на душу населення.

За соціально-інституційним виміром – 22 позиція. Низькі оцінки інформаційного розвитку, середні значення показників якості життя та людського розвитку. Основні проблеми – високе значення нерівномірності розподілу благ, демографічна ситуація, низький рівень забезпечення свободи у людей. Переваги – високі показники політичної свідомості населення, достатньо широкі можливості для організацій відпочинку та культури людей, розвитку фізичного виховання.

7. Закарпатська область. Високі показники підприємницької діяльності, що зумовлено розташуванням області, її рекреаційними можливостями, природними ресурсами гірської місцевості, наближеністю до ЄС. Проте низькі значення показників ВВП на душу населення, продукції сільського господарства, виробництва електроенергії, вартості основних фондів, середньорічної кількості працівників. Останнє місце за показником доходу на душу населення. Високі позиції за введенням у експлуатацію житла, обсягами експорту товарів та послуг, діяльністю малих підприємств, оборотом роздрібною торгівлі, незначним рівнем заборгованості. Висока інвестиційна привабливість та низький рівень зносу основних фондів.

За екологічним виміром – одна з верхніх сходинок, низький рівень техногенного навантаження та екологічної небезпеки, малі значення обсягів викидів, якісне поводження з відходами. Проблеми – висока концентрація завислих речовин та нітратів у водних об'єктах, малі обсяги води, забраної з природних джерел, на душу населення. Здобутки – найвищий в Україні показник збільшення відношення площі зрубаних та загиблих лісових насаджень до площі створених лісових насаджень за 2004-2006 рр.

Середня позиція в рейтингу за соціально-інституційним виміром, низький рівень розвитку К-суспільства в регіоні. Високі показники якості життя населення та здоров'я

людей, їхньої свободи. Основні проблеми – низькі інтелектуальні активи, низький рівень якості розвитку суспільства. Що обумовлюється проявами соціальної несправедливості (нерівномірності розподілу матеріальних благ). Відставання за розвитком соціальної інфраструктури, індикатором економічної складової сталого розвитку.

8. Запорізька область. Великий промисловий центр, значні обсяги виробництва електроенергії, впровадження прогресивних технологій, обсяги інноваційної продукції, інвестиційні можливості, порівняно високий рівень доходів населення, експортний потенціал. Низькі показники введення в експлуатацію житла, обсяги імпорту товарів та послуг, обсяги реалізованої продукції малими підприємствами, високий рівень зносу основних фондів.

Займає 15 позицію в екологічному рейтингу, середня екологічна сталість, одне з найбільш високих екологічних навантажень. Значні викиди в атмосферу, великі обсяги накопичуваних та утворюваних відходів, низький рівень їхнього використання. Екологічні успіхи – реалізація природоохоронних заходів. Невисокий рівень забруднення повітря міст у порівнянні з іншими регіонами України.

За соціально-інституційним виміром посідає 4 місце. Високий рівень людського розвитку, високі показники розвитку К-суспільства. Найбільші проблеми – стан довкілля, хитке становище релігійних інституцій, низький рівень розвитку здоров'я та фізичного виховання. Здобутки – високий рівень ефективності державної влади, довіра населення до державних інституцій різних рівнів, високі показники якості розвитку суспільства та економічної складової сталого розвитку.

9. Івано-Франківська область. Високі інвестиційно-інноваційні можливості, високі значення показників експорту товарів та послуг, ВВП на душу населення, обсяги промислової продукції, введення в експлуатацію житла, виробництво електроенергії. Значний розвиток малого бізнесу, що обумовлюється близькістю до Карпат. Це сприяє підвищенню рівня зарплати. Активність у сфері інноваційної діяльності. Інвестиційна привабливість. Недостатній рівень розвитку транспортної інфраструктури.

За екологічним виміром – 21 позиція. Середня екологічна сталість. Екологічні проблеми – забрудненість водних об'єктів, значні скидання забруднених речовин з перевищенням нормативів гранично допустимого скидання, викиди забруднених речовин у повітря, значні викиди парникових газів.

Один з лідерів за соціально-інституційним виміром (3 позиція). Лідє і за показником якості життя населення. Відчутно відстає за показником суспільства, заснованого на знаннях. Найбільш гострі проблеми – низька розвиненість ринку праці, низький показник якості розвитку суспільства, незадовільні значення індикатора освіти населення. Переваги – широкі можливості реалізації свободи людей, високий рівень безпеки.

10. Київська область. Обслуговує столицю. Добре розвинена транспортна інфраструктура, значні обсяги сільськогосподарського виробництва (найвищі в Україні), високі показники введення в експлуатацію житла, значна інвестиційна привабливість, високий рівень зарплат та попит на робочу силу. Низькі показники (найнижчі) обсягів реалізованої продукції малими підприємствами. Низький рівень подання заявок на видачу охоронних документів, незначні прямі інвестиції з області.

За екологічним виміром – передостаннє місце. Остання позиція за регіональним екологічним керуванням. Більшість екологічних параметрів нижчі за середні. Найбільші проблеми пов'язані з радіаційною забрудненістю, великою кількістю екологічно небезпечних підприємств, забрудненістю водних об'єктів, зокрема нітратами. Здобутки – забезпеченість населення свіжою водою та позитивні тенденції у відновленні лісових насаджень.

За соціально-інституційним виміром – 6 позиція. Відставання за показниками якості життя, хоча за показниками людського розвитку – серед лідерів. Основні проблеми – низький рівень здоров'я, низький рівень свободи від корупції, низькі показники перспективності розвитку суспільства. Переваги – високий рівень забезпечення безпеки життя населення, високий показник інтелектуальних активів суспільства, стан соціальної інфраструктури та високе значення індикатора освіти.

11. Кіровоградська область. За розглянутими даними є збалансованою, відмінності у рейтингах за категоріями політики є неістотними. Низький рівень обсягу промислової продукції, введення в експлуатацію житла, вартості основних фондів, обсягів експорту товарів та послуг, обороту роздрібної торгівлі, кількості малих підприємств, низький рівень заробітної плати, доходів і витрат населення, інвестицій. Проте високі значення обсягів сільськогосподарської продукції, четверте місце за обсягами продукції, реалізованої малими підприємствами.

За екологічним виміром – 18 місце. Екологічне навантаження менше, ніж в середньому по Україні. До проблемних сфер належать забрудненість атмосферного повітря, мала частина території, відведена під природоохоронний фонд, висока розораність території, низький рівень водопостачання та значне транскордонне навантаження. До сильних сторін можна віднести нижчий рівень викидів від автотранспорту.

За соціально-інституційним виміром – одне з останніх місць (26). Відчутне відставання за всіма показниками. Найгірше становище за показниками інституційного виміру: до найбільш гострих проблем відносять різке зниження політичної свідомості громадян, неефективність державної влади в регіоні, критична демографічна ситуація, хитка позиція релігійних інституцій, що послаблює функцію соціального контролю в регіоні. Серед позитивних моментів – відносно високий показник здоров'я людей та високий рівень безпеки.

12. Луганська область. Область характеризується інвестиційною привабливістю і відносно високою інноваційною складовою. Значний рівень експорту. Високий рівень заробітної плати. Розвинута промисловість. Доходи населення зумовлюють значний оборот роздрібної торгівлі, інвестиційна привабливість – великі обсяги капітальних інвестицій. Не дуже розвинена транспортна інфраструктура, сільське господарство. Значні обсяги кредиторської та дебіторської заборгованості.

За екологічним виміром – середня сталість. Високе екологічне навантаження. Найсуттєвіші екологічні проблеми: значні викиди в атмосферу, особливо сполук сірки та легких органічних сполук, парникових газів, високий рівень накопичення та утворення відходів за низького рівня їхньої переробки, замалі обсяги фінансування та реалізації природоохоронних заходів.

За соціально-інституційним виміром – останнє місце, що зумовлено низькими пози-

ціями показників якості життя та розвитку людського потенціалу. Цікаво, що на цьому фоні виділяється досить впевнена позиція за напрямком інформаційного суспільства. До найбільш гострих проблем цього напрямку відносять: низький рівень індикаторів освіти, здоров'я та фізичного виховання, демографічного стану, а також показника ризиків та безпеки населення. Проте область виглядає досить впевнено за показниками перспективності розвитку суспільства: порівняно високий рівень свободи від корупції, високий рівень забезпеченості житлом, вища за середню кількість механічних транспортних засобів тощо.

13. Львівська область. Як прикордонна одиниця до ЄС характеризується порівняно високим рівнем підприємницької активності. ВВП та вартість основних фондів наближені до середнього значення по Україні. Розвинута транспортна інфраструктура. Відносно високі показники обсягів промислової та сільськогосподарської продукції. Область за жодними з використовуваних показників не знаходиться в кінці рейтингу – це означає збалансованість цієї адміністративно-господарської одиниці.

За екологічним виміром – 4 позиція. До екологічних переваг відносять – низьку забрудненість атмосферного повітря міст, невелику кількість екологічно небезпечних підприємств, низьку розораність території та позитивні тенденції у лісовідновленні. Проблеми – висока концентрація нітратів у водних об'єктах, низьке водозабезпечення, значні обсяги забруднювальних речовин, скинутих з перевищенням нормативів гранично допустимого скидання.

За соціально-інституційним виміром – друге місце. Область має досить впевнені позиції за якістю розвитку суспільства, впливом релігійних організацій, демографічним розвитком, відпочинком та культурою і свободою людей. Деякі показники відстають від середнього значення по Україні – стан соціальної інфраструктури, індикатор освіти, економічної складової сталого розвитку, розвитку здоров'я, фізичного виховання.

14. м.Київ. Показники, рівень яких є найвищим в Україні – ВВП на 1 особу, введення в експлуатацію житла, вартість основних засобів, кількість суб'єктів господарювання, оборот роздрібної торгівлі, кількість малих підприємств, середньомісячна зарплата, наявний дохід і витрати на одну особу, внутрішні поточні витрати на наукові та науково-технічні роботи, освоєння нових видів продукції промисловості, впровадження прогресивних технологій у промисловості, капітальні інвестиції, тобто 17 з 32 параметрів. Найменші значення – продукція сільського господарства, довжина автомобільних доріг та залізничних колій, що зумовлено територіальними обмеженнями.

За екологічним виміром – на 24 місці. Низька екологічна сталість, незважаючи на значні вливання у природоохоронні заходи. Найгірші значення по Україні – забрудненість повітря двоокисом азоту та його викидами, техногенне навантаження, викиди забруднювальних речовин на одну особу, в т.ч. від автотранспорту. Серед позитивних моментів можна виділити значний природоохоронний фонд міста та найвищий показник лісовідновлення.

За соціально-інституційним виміром – чільне місце практично за всіма напрямками, крім інституційного розвитку, за яким є відчутне відставання. Проте столиця є безсумнівним лідером за показником суспільства, заснованого на знаннях. Серед основних проблем – низький рівень забезпечення відпочинку та культури (за кількістю

закладів клубного типу, масових універсальних бібліотек, демонстраторів кіно/відео/фільмів), нижча від середньої політична свідомість населення. Очолює рейтинг за показниками освіти, демографічного стану, соціальної інфраструктури, розвиненості К-суспільства.

15. м.Севастополь. Практично за всіма параметрами посідає останні місця. Порівняно високі позиції за показниками підприємницької діяльності та ринку праці, рівня ВВП на одну особу, рівня заробітної плати та витрат населення, що зумовлено особливостями статусу міста. Середні позиції за ступенем зносу основних засобів, обсягами реалізованої продукції малими підприємствами. Досить низький рівень заборгованості. Висока інвестиційна привабливість.

За екологічним виміром – середня екологічна сталість (11). Серед останніх місць за екологічним навантаженням. Проблеми – високі значення викидів забруднювальних речовин у повітря, зокрема і від автотранспорту, найнижчий рівень лісовідведення. До позитивних сторін відносять – найбільшу частку території, відведеної під об'єкти природо-захисного фонду, найменшу кількість екологічно небезпечних підприємств, найнижчий рівень викидів парникових газів.

За соціально-інституційним виміром – 16 місце. Розвинений освітній потенціал, ринок праці та добрі демографічні показники. Слабкі сторони – низькі показники рівня відпочинку та культури, найнижчий в Україні рівень впливу релігійних організацій, відставання за ефективністю державної влади, здоров'я людей, свободою людей, перспективністю розвитку та інтелектуальними активами суспільства.

16. Миколаївська область. Високий рівень підприємницької діяльності. Низький рівень транспортної інфраструктури за наземним транспортом, незначні обсяги реалізації продукції сільського господарства та введення в експлуатацію житла, освоєння нових видів продукції у промисловості (останнє місце). Відносно високий рівень внутрішніх поточних витрат на наукові та науково-технічні роботи. Експортний потенціал вищий від рейтингового рівня. Відносно низький рівень зносу основних фондів, що відображає потенціал розвитку регіону.

За екологічним виміром – 7 позиція. Позитивні параметри – невисокий рівень забрудненості атмосферного повітря, низький рівень викидів та низька концентрація нітратів у водних об'єктах. Екологічні проблеми – великі площі під побутовими відходами, висока розораність території, значний транскордонний тиск.

За соціально-інституційним виміром – 23 місце. Сильні позиції з оцінки ризиків та безпеки життя, добрі показники за відсутністю збитків від екологічних катастроф (за оцінками МНС) та загальною кількістю осіб, які потерпіли від злочинів. Негативні тенденції – низький рівень довіри до органів влади, відставання від дотримання законів, низький рівень стану здоров'я людей, свободи людей і стану відпочинку та культури.

17. Одеська область. Порівняно високі показники – діяльність у сфері послуг, освоєння нових видів продукції, введення в експлуатацію житла, високі витрати населення. Маючи вихід до моря, область має розвинену інфраструктуру з морських перевезень. Відносно значні обороти роздрібної торгівлі, обсяги експорту, доходи населення, інвестиційна привабливість, обсяги витрат на НДДКР, незначна заборгованість.

За екологічним виміром – одна з нижніх позицій рейтингу, найгірші показники в Україні, пов'язані з атмосферним повітрям та якістю води, високі значення викидів парникових газів, посередній рівень участі у екологічних проектах. Концентрації двоокису азоту та пилу в атмосферному повітрі міст, викиди парникових газів на душу населення – одні з найвищих в Україні. Хоча не можна не відзначити намагання області зменшувати забрудненість повітря, екологічне навантаження на водні об'єкти регіону.

За соціально-інституційним виміром – 20 місце. Область має досить високий рівень свободи від корупції, перебуває на першому місці за рівнем освоєння нових видів продукції в промисловості. Слабкі сторони – низький рівень впливу релігійних організацій та свободи людей, слабкий розвиток здоров'я та фізичного виховання, демографічна ситуація, недостатня ефективність державної влади та нерозвинена політична свідомість.

18. Полтавська область. Область має належно розвинену транспортну інфраструктуру, порівняно великі обсяги промислової та сільськогосподарської продукції, промисловість є експортоорієнтованою, розвинена підприємницька діяльність, досить високий рівень заробітної плати, високі обсяги освоєння нових видів продукції у промисловості. За економічною складовою область досить збалансована.

За екологічним виміром – сталість вища за середню. За екологічним керуванням – 3 позиція, а за екологічним навантаженням – 19. До проблем відносять поведінку з відходами, значні їхні обсяги та території, які ними зайняті.

За соціально-інституційним виміром – 7 місце. Високі показники розвиненої політичної свідомості, довіра до ЗМІ, рівень дотримання законів, розвиток здоров'я, фізичного виховання та освіти. Проте низький рівень за показниками свободи людей, низькі оцінки можливості вільно висловлювати свої політичні погляди (останнє місце). Інші проблеми – інтелектуальні активи, ризики та безпека життя, низький вплив релігійних інституцій.

19. Рівненська область. Останнє місце в рейтингу за введенням в експлуатацію житла, але четверте місце за обсягами електроенергії (Рівненська АЕС). Фонди зношені незначно. Середні позиції за рівнем заробітної плати. Дещо низькою є кількість суб'єктів підприємницької діяльності, попит на робочу силу. Незначними є науково-дослідна робота, обсяги інноваційної продукції, впровадження прогресивних технологічних процесів, інвестиційні можливості та привабливість.

За екологічним виміром – 8 позиція. Область переважно займає позиції близькі до середніх по Україні, хоча виділяються проблеми, пов'язані з потенційною радіаційною небезпекою, зберіганням та використанням небезпечних хімічних речовин.

За соціально-інституційним виміром – входить до першої п'ятірки. Є лідером за позиціями з довіри населення до уряду, оптимальною кількістю населення, зайнятого в сфері державного управління. Має гарні позиції щодо ризиків збитків від екологічних катастроф, матеріального становища сімей та кількості осіб, які потерпіли від злочинів. Відставання – стан соціальної інфраструктури, стан економічної складової сталого розвитку, якості та перспективності розвитку суспільства.

20. Сумська область. Має розвинену транспортну інфраструктуру, низький рівень реалізації сільськогосподарської продукції, оскільки невелика за площею. Незначні обсяги обороту роздрібної торгівлі, відносно низькі доходи населення, відповідно купівельна спроможність не сприяє житловому будівництву. Не дуже інвестиційно приваблива, значний ступінь зносу основних фондів. Відзначається відносно високими обсягами інноваційної продукції, обсягами реалізованої продукції малими підприємствами (третє місце), впровадженням прогресивних технологій. Відносно низькі значення кредиторської та дебіторської заборгованості, що свідчить про перспективи розвитку регіону.

За екологічним виміром – 23 позиція. Серед головних проблем – забрудненість атмосферного повітря міст, водних об'єктів, великі обсяги накопичених та утворюваних відходів, занижений рівень реалізації природоохоронних заходів, високий транскордонний екологічний тиск через рух відходів I-III класів небезпеки.

За соціально-інституційним виміром – 8 місце. Найкращі позиції – з розвитку здоров'я та фізичного виховання, відносно невелика кількість ВІЛ-інфікованих та хворих на активний туберкульоз. Низький рівень – показники освіти, стан соціальної інфраструктури, рівень забезпеченості домашніми телефонами, показник рівня відпочинку та культури людей, демографічний розвиток, якість розвитку суспільства.

21. Тернопільська область. Досить високі показники підприємницької діяльності, обсягів сільськогосподарського виробництва, введення в експлуатацію житла, незначний рівень зносу основних фондів, найменший в Україні рівень заборгованості. Проте порівняно низькі показники ринку праці та інноваційно-інвестиційних можливостей, найнижча в Україні заробітна плата і низькі доходи населення, останнє місце в рейтингу за обсягами прямих інвестицій.

За екологічним виміром – 9 позиція. Область характеризується низьким забрудненням атмосферного повітря, незначними викидами забруднювальних речовин, у т.ч. парникових газів, низьким рівнем накопичення та утворенні відходів, ефективним їхнім використанням.

За соціально-інституційним виміром – 10 місце. Має сильні позиції з розвитку політичної свідомості та впливу релігійних інституцій. В цій області все населення вважає себе віруючим, спостерігається високий рівень довіри до церкви. Область має високі показники активності населення на виборах, високий рівень участі у громадських організаціях. Слабкі позиції – останнє місце за показниками ринку праці, проблеми із станом освіти, перспективністю розвитку суспільства, свободою людей (можливістю вільно висловлювати свої політичні погляди), станом соціальної інфраструктури та ефективністю державної влади.

22. Харківська область. Для області є властивим розвинена транспортна інфраструктура, значні обсяги виконання науково-дослідних робіт, інноваційна діяльність, великі обсяги впровадження прогресивних технологічних процесів у промисловості, інвестиційна привабливість, рівень зайнятості населення, значні обсяги виробництва продукції сільського господарства, розвиненість підприємницької діяльності. Негативні сторони – високий рівень кредиторської та дебіторської заборгованості.

За екологічним виміром – перша у рейтингу. Лише у трьох сферах, що стосуються

біорізноманіття, кількості води та участі в екологічних проектах, регіон має значення показників нижчі за середні. Середні концентрації двоокису сірки в атмосферному повітрі міст області на душу населення – одні з найнижчих в Україні.

За соціально-інституційним виміром – 9 місце. Переваги за показником суспільства, заснованого на знаннях. Проблеми області – низький рівень довіри населення до державних інституцій, слабка роль релігійних інституцій, низький рівень забезпечення безпеки та якості життя. Успіхи – велика кількість організацій, що виконують наукові розробки, відносно низький рівень корупції, високий рівень освіти, а також показник відпочинку та культури людей та показник стану соціальної інфраструктури.

23. Херсонська область. Збалансована за економічним виміром. Дещо низькими є інвестиційно-інноваційні можливості. Досить високі значення у сфері виробництва та реалізації продукції сільського господарства. На належному рівні діяльність у сфері послуг, виробництво електроенергії. Досить розвинений малий бізнес. Відзначається низьким рівнем кредиторської та дебіторської заборгованості.

За екологічним виміром – 19 позиція. Низьке екологічне навантаження, проте надвисокий показник транскордонного екологічного тиску через рух відходів. Серед інших проблем – забрудненість водних об'єктів нітратами, а повітряного басейну – двоокисом азоту, розораність території. Серед позитивних параметрів слід назвати низький рівень викидів, в т.ч. від автотранспорту.

За соціально-інституційним виміром – 18 місце. Найгіршу позицію посідає за розвитком здоров'я та фізичного виховання: найвищі в Україні значення із захворюваності на туберкульоз та низькі значення з обсягу фінансування спортивної галузі. Крім того, область відстає за демографічним розвитком, станом ринку праці, відпочинку та культури людей, соціальної інфраструктури. Позитивні риси – високі значення з оцінки ефективності державної влади та оцінки ризиків та безпеки життя (посідає найвищу позицію з відсутності ризиків збитків від екологічних катастроф).

24. Хмельницька область. Область виділяється значним рівнем підприємницької діяльності, проте низькі показники інвестиційно-інноваційного потенціалу. Також відносно низькими є обсяги промислової продукції та сфери послуг, заробітної плати. Наявність атомної електростанції виводить область у п'ятірку за обсягами електроенергії. Інноваційний потенціал один з найнижчих в Україні, за витратами на науково-дослідні роботи область посідає останнє місце.

За екологічним виміром – середня позиція. До основних проблем належать недостатнє фінансування та реалізація природоохоронних проектів, низьке залучення громадськості, забрудненість повітряного та водного басейнів, низький рівень лісо-відновлення, значні площі під твердими побутовими відходами. Серед здобутків – велика частка території, відведена під природо-захисний фонд, мала кількість еколого небезпечних підприємств, нижчі ніж в інших регіонах рівні викидів забруднюваних речовин в атмосферне повітря.

За соціально-інституційним виміром – середня позиція. Перевагами області є освіта, розвиток здоров'я та фізичного виховання, інтелектуальні активи суспільства, відпочинок і культура людей, вплив релігійних організацій. Недоліками регіону стали показники, які стосуються перспектив розвитку суспільства: кількість організацій, що

виконують наукові розробки, освоєння нових видів продукції, демографічний розвиток, розвиток ринку праці, якість розвитку суспільства, стан соціальної інфраструктури, ризики та безпека життя, ефективність державної влади, політична свідомість.

25. Черкаська область. За головними показниками базових потреб має порівняно високий рейтинг. Посідає п'яте місце за обсягами реалізації сільськогосподарської продукції, і 25 місце за рівнем зносу основних фондів. Не дуже розвинена промисловість, останнє місце за параметром попиту на робочу силу. Характеризується інфраструктурною збалансованістю.

За екологічним виміром – 20 позиція. Проблеми – висока забрудненість повітря, значна кількість еколого небезпечних підприємств, низький рівень лісовідведення, найгірший показник використання відходів, великі площі, зайняті під тверді побутові відходи.

За соціально-інституційним виміром – 21 місце. Одна з останніх позицій за показниками суспільства, заснованого на знаннях, що зумовлюється слабкими позиціями з інтелектуальних активів суспільства. Область сильно відстає за рівнем отримання інформації з журналів та Інтернету. Відставання спостерігається також за освоєнням нових видів продукції. Спостерігається високий рівень безробіття. Позитивною ознакою є оптимальна кількість населення, зайнятого в сфері державного управління.

26. Чернівецька область. Виділяється відносно високим рівнем інноваційно-інвестиційних можливостей. Область інвестиційно приваблива, активна у сфері інтелектуальної власності, низький ступінь зносу основних фондів, розвинена зовнішньоекономічна діяльність. Проблеми – нерозвинена транспортна інфраструктура (невелика площа області), висока імпортозалежність, останнє місце за обсягами промислової та сільськогосподарської продукції.

За екологічним виміром – 17 місце. Таке положення зумовлене високою забрудненістю повітря, особливо пилом, поширеністю проявів екзогенних геологічних процесів, проблемами з водозабезпеченням, значні площі під побутовими відходами, незважаючи на те, що регіон має найнижчі показники утворення та накопичення відходів.

За соціально-інституційним виміром – 11 місце. Позитивні сторони – здоров'я людей (перше місце серед усіх областей), інтелектуальні активи та демографічний розвиток. Середні показники за рівнем задоволеності освітою, доволі високий рівень користування Інтер-нетом і вміння користуватися комп'ютером. Слабкі місця – показники ринку праці, відпочинку та культури людей, освіта, свобода людей (можливість вільно висловлювати свої політичні погляди), нижчий за середній по країні рівень безпеки життя та захисту від ризиків.

27. Чернігівська область. Область характеризується досить високими значеннями таких показників, як обсяги реалізації продукції сільського господарства та результати діяльності малого бізнесу. Досить розвинутою є транспортна інфраструктура. Невеликими є обсяги кредиторської та дебіторської заборгованості. Дещо вищим за середній є рівень впровадження прогресивних технологій. Ринок праці порівняно розвинений. Низькі значення – введення в експлуатацію житла, заробітна плата, високий знос основних фондів (останнє місце).

За екологічним виміром – 6 місце. Низький антропогенний тиск, низька забрудненість повітря та інші параметри, близькі до середніх значень по Україні. Здобутки – найнижчі в Україні викиди від автотранспорту, низькі викиди сполук азоту. Проблеми – великі обсяги забруднювальних речовин, що скидаються з перевищенням нормативів, низький рівень використання відходів, значна розораність території.

За соціально-інституційним виміром – 15 місце. Найнижчі показники спостерігаються за якістю життя: останнє місце за здоров'ям людей та показниками стану соціальної інфраструктури. Крім того проблеми є із демографічним розвитком та фізичним вихованням. Проте за інституціональним розвитком область займає 9 позицію: за політичною свідомістю входить в першу п'ятірку, що зумовлено низькою оцінкою критичності політичної ситуації в країні та активністю населення щодо участі в громадських організаціях.

*Джерело: Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти: У 2 ч. / Міжнародна рада з науки (ICSU) [та ін.]; наук. кер. М.З.Згуровський. –К.: НТУУ «КПІ», 2009. –Ч.2. Україна в індикаторах сталого розвитку. Аналіз – 2009. –С.154-207.

Для нотаток

386

Для нотаток

388

390

Для нотаток

392